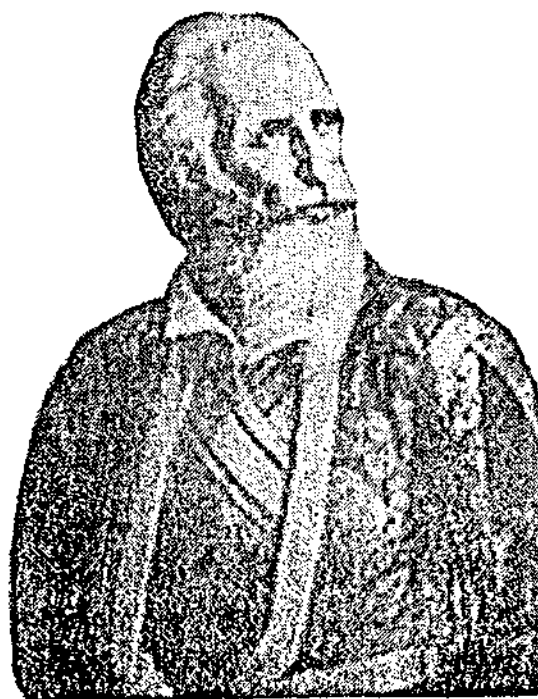

Διονύσιος Δ. Βαλαΐς

Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή
και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη

Θεσσαλονίκη 1991

Διονύσιος Δ. Βαλαΐς

Η Θρησκευτική Διάσταση στη ζωή
και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη

Θεσσαλονίκη 1991

Στη σύζυγό μου
Σοφία

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Μ Ε Ν Α

Το Αρχείο Μακρυγιάννη που συγκροτήθηκε χάρη στις φιλότιμες προσπάθειες του Γιάννη Βλαχογιάννη, καθώς και το χειρόγραφο "Οράματα και θάματα" που μετέγραψε ο Άγγελος Παπακώστας, αποτελούν τις βασικές πηγές για τη διερεύνηση των θρησκευτικών αντιλήψεων και της συμβολής του Μακρυγιάννη, στην προώθηση της ορθόδοξης εκκλησίας κατά την περίοδο της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους. Σημαντική βοήθεια παρέχουν στον ερευνητή και οι σχετικές βιβλιογραφίες του Γ. Κατσίμπαλη και Κ. Γιαννόπουλου, που καλύπτουν τη χρονική περίοδο 1901-1976. Βέβαια, τα δημοσιεύματα για το Μακρυγιάννη συνεχίστηκαν με αμείωτο ρυθμό και παρουσίασαν αξιοσημείωτη έξαρση κατά το 1984, μετά από την πρώτη έκδοση του έργου του "Οράματα και θάματα". Η εντύπωση που προξένισε το κείμενο αυτό, μαρτυρείται από τα πολυάριθμα σχετικά άρθρα που φιλοξενήθηκαν από τότε μέχρι σήμερα, σ' όλα, σχεδόν, τα ελληνικά περιοδικά και τις εφημερίδες.

Όπως προκύπτει απ' αυτή την πλούσια βιβλιογραφία, το ενδιαφέρον των ερευνητών επικεντρώθηκε κυρίως στη φιλολογική θεώρηση των κειμένων και στο ζήτημα της ψυχοπαθολογίας του Μακρυγιάννη. Ελάχιστες υπήρξαν οι επιστημονικές μελέτες για τη θρησκευτική διάσταση του έργου του, όπως του Άντ. Παπαδόπουλου, του Νίκου Ματσούκα, του μοναχού θεόκλητου Διονυσιάτη και του Γ. Μεταλληνού, οι οποίες όμως περιορίστηκαν στη διερεύνηση ορισμένων θεματικών ενοτήτων. Συνεπώς υπήρχε η ανάγκη μιας συνολικής θεώρησης της θρησκευτικής διάστασης της ζωής και του έργου του Μακρυγιάννη, στην οποία φιλοδοξεί να ανταποκριθεί η παρούσα μελέτη.

Για τη διερεύνηση των συνθηκών και των παραγόντων, που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ιδεολογικής ταυτότητας του Μακρυγιάννη, με κύριο άξονα τη θρησκευτική του συνείδηση και τις εκφάνσεις της κατά τις κρίσιμες περιόδους της νεοελληνικής ιστορίας, όπως της εθνεγερσίας, της κατοχικής περιόδου και της μεταπολεμικής κρίσης, η παρούσα μελέτη προσπαθεί να αποκαταστήσει το ιστορικό πλαίσιο της ζωής και του έργου του Μακρυγιάννη.

περιόδου, της Βαυαροκρατίας και της βασιλείας του Όθωνα, απαιτήθηκε η αναδίφηση όχι μόνο στα χειρόγραφα του, αλλά και στα σχετικά κείμενα της εποχής του. Ιδιαίτερα απαραίτητη για την ερμηνευτική προσέγγιση του πολύκροτου έργου του "Οράματα και θάματα", κρίθηκε η μελέτη των χρησιμοσμολογικών κειμένων που κυκλοφορούσαν κατά το 19ο αιώνα.

Για την εκπόνηση αυτής της μελέτης σημαντική υπήρξε η συμβολή του εισηγητή καθηγητή μου Απόστ. Γλαβίνα, προς τον οποίο εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου για την άοκνη παρακολούθηση της ερευνητικής μου πορείας. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω και προς τους συμβούλους καθηγητές μου Νικ. Ματσούκα και Νικ. Ζαχαρόπουλο για τις εποικοδομητικές συζητήσεις και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους. Επίσης, ευχαριστώ τον ομότιμο καθηγητή Απόστ. Βακαλόπουλο για τις χρήσιμες υποδείξεις του και για την παραχώρηση ανέκδοτου εγγράφου του Μακρυγιάννη, καθώς και το γιατρό Π. Καλακώνα, που ως κάτοχος του παραπάνω εγγράφου, μου εμπιστεύτηκε τη δημοσίευσή του. Ακόμη, εκφράζω τις ευχαριστίες μου προς τον καθηγητή Γ.Πουλή για τις επωφελείς συζητήσεις και προς τον ερευνητή ιστορικό Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για την πολύτιμη συμβολή του στη συλλογή της βιβλιογραφίας.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.....	3-4.
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	5-7.
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	8.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	9-41.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ

1. Τα Απομνημονεύματα.....	42-50.
2. Τα "Οράματα και Θάματα".....	51-54.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΓΑΛΟΥΧΗΣΗ ΤΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. Επισκόπηση της εποχής του - Η τραγική αφετηρία της ζωής του.....	55-58.
2. Η "συμφωνία" με τον Αϊ-Γιάννη.....	59-62.
3. Η οικονομική του ανέλιξη ως ευλογία του Αϊ-Γιάννη..	63-66.
4. Η συναναστροφή του με τον οικονόμο Άρτας Α. Μό- στρα και η μύησή του στη Φιλική Εταιρεία.....	67-70.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΣΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ
ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ ΤΟΥ 1821

1. Το "πλήρωμα του χρόνου" για τον εθνικό ξεσηκωμό - α΄ φάση του αγώνα (1821-1823).....	71-77.
2. Η διχόνοια ως κατάσταση απομάκρυνσης της ευλογίας του Θεού - Η ανιδιοτελής στάση του στις εμφύλιες διαμάχες (1823-1825).....	78-81.
3. Η βεβαιότητά του για την ευεργετική παρουσία της Πρόνοιας του Θεού - β΄ φάση του αγώνα (1825-1827)...	82-84.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

1. Η απομάκρυνση της κυβέρνησης Καποδίστρια (1828-1831) από τη δικαιοσύνη του Θεού και οι συνέπειές της.... 85-93.
2. Η περίοδος της Αναρχίας (1831-1833) και η ματαιοπονία των επίβουλων Ευρωπαίων για την ανατροπή του σχεδίου του Θεού, που όριζε τη νεκρανάσταση του Γένους..... 94-98.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ.

1. Οι μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας..99-106.
2. Τα περί θρησκείας άρθρα του Συντάγματος (1844)... 107-116.
3. Η προσηλυτιστική δράση των ετερόδοξων..... 117-128.
4. Οι θρησκευτικές δοξασίες του Θεόφιλου Καΐρη..... 129-139.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

- Η "ελέω Θεού" βασιλεία του Όθωνα..... 140-146.

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Η συνεργασία του με το "Φράγκο" ζωγράφο και με τον Παναγιώτη Ζωγράφο..... 147-149.
2. Η συμφωνία με τον Αλέξανδρο Ησαΐα για την έκδοση των εικονογραφιών του..... 150-153.
3. Τεχνοτροπία και θεματογραφία των εικονογραφιών του..... 154-160.

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

"ΟΡΑΜΑΤΑ ΚΑΙ ΘΑΜΑΤΑ" - ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1. Το ενοχοποιητικό υλικό του α΄ τμήματος του χειρογράφου.....161-167.
2. Η εξελικτική πορεία για την οραματική στέψη του Μακρυγιάννη ως βασιλιά του νεοελληνικού κράτους.....168-172.

3. Η εκδοχή της ψυχοπαθολογίας, η θεωρία του Χάξλεϋ και η εμπειρία της ορθόδοξης εκκλησίας ως δρόμοι ερμηνείας των "Οραμάτων και Θαμάτων".....173-180.
4. Η συσχέτιση της ιδεολογίας των ονείρων και των οραμάτων του Μακρυγιάννη με τους στόχους της Φιλορθόδοξης Εταιρείας.....181-192.
5. Η προσαρμογή των χρησμολογικών κωδίκων στην ιδεολογία του Μακρυγιάννη και η ταύτισή του με τον εσχατολογικό βασιλιά Ιωάννη.....193-197.
6. Οραματικές εξαγγελίες και προτάσεις για την αγιοποίηση του Μακρυγιάννη.....198-201.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- Εισαγωγή.....203-215.
- Πρώτο κεφάλαιο.....216-227.
- Δεύτερο κεφάλαιο.....228-243.
- Τρίτο κεφάλαιο.....244-254.
- Τέταρτο κεφάλαιο.....255-280.
- Πέμπτο κεφάλαιο.....281-283.
- Έκτο κεφάλαιο.....284-293.
- Έβδομο κεφάλαιο.....294-311.
- ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ.....312-315.
- ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....316-318.

Σ Υ Ν Τ Ο Μ Ο Γ Ρ Α Φ Ι Ε Σ

ΑΠ :	Απομνημονεύματα
Ο-Θ :	Οράματα και Θάματα
Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ. :	Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Θ. :	Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Ι. :	Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
Ε.Ε.Θ.Χ. :	Επετηρίς Εστίας Θεολόγων Χάλκης.
Δ.Ι.Ε.Ε. :	Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας.
P.G. :	Patrologia Graeca.
Θ.Η.Ε. :	Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαιδεία.
Μ.Ε.Ε. :	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία (εκδ. Δράν- δάκη).

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

- ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Απόκρισις ορθοδόξου τινος προς τινα αδελφόν ορθόδοξον περί της των Κατολικών Δυναστείας, και περί του Τίνες οι Σχίσται και οι Σχισματικοί και οι Εσχισμένοι' και περί της βαρβαρικώς λεγομένης Ουνίας και των Ουνίτων' και περί του πώς δει τους ορθοδόξους απαντάν τη των Κατολικών τυραννία, Εν Χάλλη 1775, σσ. VIII+142.
- ΑΝΩΝΥΜΟΥ του Έλληνος, Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας, Αθήνα 1980, σσ.197.
- ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Ο Βασιλεύς Όθων, ιστορικό εράνισμα επί τη πεντηκονταετηρίδι του θανάτου αυτού (14 Ιουλίου 1867) μετά πλείστον εικόνων και πανομοιοτύπων, Εν Αθήναις χ.χ., σσ. ζ'+ 231.
- ΑΝΩΝΥΜΟΥ, [Εικόνες], Νεοελληνικά Γράμματα, (27 Μαρτ. 1937).
- ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Ο πόνος του Μακρυγιάννη, έκδοσις Ιεράς Μονής Παράκλητου Ωρωπού Αττικής, 1983.
- ΑΒΡΑΑΜ ΚΩΣΤΑ, Ρουμελιώτες αγωνιστές του Εικοσιένα, Αθήνα 1957 σελ.313-329.
- ΑΔΑΜΟΥ ΣΩΤΗΡΗ, Μια νέα διάσταση στην ερμηνεία των οραματισμών του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1986.
- ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ, Χρησμοί Αγαθαγγέλου, εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1837, σσ. 40.
- ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ ΧΡ., "Ο Μακρυγιάννης και το σπίτι της οδού Φαλήρου" Νέα Εστία, τ.21 (1937), σελ. 276-278.
- ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ Φιλαδελφείας, "Χρυσή κορωνίς", Ορθοδοξία τ. 19 (1944), σελ.293.
- ΑΙΝΙΑΝΟΣ Δ., Η βιογραφία του Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη υπό του ιδιαιτέρου Γραμματέως του Δ. Αινιάνος, έκδοσις δεύτερα υπό Ι. Βλαχογιάννη, Εν Αθήναις 1903, σσ. 128.
- " Άπαντα. Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών, αναστήλωσε Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1962, σσ. 526.
- ΑΙΩΝ, εφημ. 2-6-1843.

- ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ, Η ιστορία των ενοριών του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την Τουρκοκρατία, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 239, Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ, Παράρτημα αρ. 47 του 28ου τόμου.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ ΜΗΤΣΟΥ, Μια συνάντηση. Σεφέρης - Μακρυγιάννης, Αθήνα 1983, σσ. 149.
- ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΠΥΡΟΥ, "Ο Μακρυγιάννης", εφημ. Καθημερινή (26-7-1984).
- ΑΛΙΜΠΕΡΤΗ ΣΩΤΗΡΙΑΣ, (1818-1875) Αμαλία η Βασίλισσα της Ελλάδος, Μέρος Β', Επιστολαί, Εν Αθήναις 1916, σσ.54.
- ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΥ Γ.Γ., "Μερικές παρατηρήσεις για τη μεταγραφή των "Οραμάτων" του Μακρυγιάννη", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ. 94.
- ΑΜΠΟΥ ΕΝΤΜΟΝΤ, Η Ελλάδα του Όθωνος, μετάφραση: Α. Σπήλιου, πρόλογος, επιμέλεια, σχολιασμός: Τάσου Βουρνά, χ.χ.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, Αι ενορίες της Ελληνικής Εκκλησίας κατά την διάρκειαν του ΙΗ' αιώνας, Θεσσαλονίκη 1977, Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ., τ.22, ανάτυπο, σσ.20.
- " Εκκλησιαστική Ιστορία, Θεσσαλονίκη 1978, τ.Β'.
- " "Η Εκκλησία", στην έκδοση: Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός, εκδόσεις: Μαλλιάρης-Παιδεία, α' έκδοση 1981, τ.5.
- ΑΝΝΙΝΟΥ ΜΠΑΜΠΗ, Ιστορικά σημειώματα μετά πολλών εικόνων, Εν Αθήναις 1925.
- ΑΝΘΙΜΟΥ, Διδασκαλία Πατρική, συντεθείσα παρά του Μακαριωτάτου Πατριάρχου της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ Κυρ Ανθίμου, εις ωφέλειαν των ορθοδόξων χριστιανών νυν πρώτον τυπωθείσα δι' ιδίας δαπάνης του παναγίου Τάφου, Εν Κωνσταντινουπόλει, παρά τω τυπογράφω Πογώς Ιωάννου εξ Αρμενίων, 1798.
- [ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ ΕΜΜ.], Ευρωπαϊκός Εραμιστής, ήτοι Συλλογή των αρίστων άρθρων διαφόρων περιοδικών συγγραμμάτων εν μέρει δε και πρωτοτύπων συνθέσεων. Τόμος Α', φυλλάδιον Γ' του Α' έτους, Εν Αθήναις 1840.
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΣΠ., Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, συγγραφέισα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού, εκ του τυπογραφείου των Καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλί-

νου, Εν Αθήναις 1895, σσ.ξδ´+616.

ΑΡΧΕΙΑ της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι εθνικαί Συνελεύσεις, τόμος πρώτος, Α´ εν Επιδαύρω, Β´ εν Άστρει, Γ´ εν Επιδαύρω, εν Ερμιόνη και Τροιζήνι κατ' επανάληψιν, έκδοσις Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1971.

ΑΡΧΕΙΑ της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1972, τ.2-4.

ΑΡΓΥΡΙΟΥ ΑΛΕΞ., "Η φλέβα", Βήμα (26-6-1971).

" "Εκκρεμότητες", Βήμα (10-7-1971).

" "Ένα τέλος και μια αφετηρία", Βήμα (24-7-1971).

ΑΡΩΝΗ-ΤΣΙΧΛΗ ΚΑΙΤΗΣ, Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα (1833-1881), Αθήνα 1989.

ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ, Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία, Αθήνα 1984.

ΑΣΔΡΑΧΑ ΣΠΥΡΟΥ, "Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα", στο έργο: Οι Έλληνες Ζωγράφοι από τον 19ο αιώνα στον 20ο, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα 1974, τ.1, σελ. 14-27.

" "Μακρυγιάννης: Από τον ένα στον άλλο κόσμο", εφ. Αυγή (27-5-1984).

" "Ελληνική κοινωνία και οικονομία ΙΗ´ και ΙΘ´ αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις), Αθήνα 1988.

ΑΣΠΡΕΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921, τ.Α´ (1821-1865), Β´ έκδοσις, Εν Αθήναις 1924.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Γ., Τα κατά Καίρην ήτοι το κήρυγμα της αληθείας υπό του Κ.Γ. Αθανασίου, δικηγόρου, παρά τοις εν Αθήναις δικαστηρίοις, εκ της τυπογραφίας Σπυρίδωνος Γλαυκωπίδου, Εν Αθήναις 1840, σσ. η´+50.

" Η υπέρ του Υποστρατήγου Κ.Δ. Μακρυγιάννη συνηγορία κατά το 1843 υπό Γ. Αθανασίου εξηγητού (νόμων), εκδοθείσα υπό Σταύρου Δ. Λαμπρινίδου, Εν Αθήναις 1863, σσ.λ´+15.

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ ΒΑΓΓΕΛΗ, "Τα νυχτερινά απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη ή Το μυστικό δράμα ως μέρος της ιστορικής αλήθειας", στην έκδοση: Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια "Ευθύνης" τ.30 (1990), σ.

11-43.

ΑΘΗΝΑ, εφημ., Μάιος 1832, Ιούνιος 1843.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΠΟΣΤ., Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821, Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία, Θεσσαλονίκη 1948, σσ. 304.

- " Η πορεία του Γένους. Από το Βυζάντιο στον Νέο Ελληνισμό, Θεσσαλονίκη 1966.
- " Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Επανάσταση (1821-1829), Θεσσαλονίκη 1973-1988, τ.Δ΄- Η΄.
- " "Εισαγωγή στην ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Μεγάλης Ελληνικής Επανάστασης του 1821", στη σειρά: Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός, εκδόσεις Μαλλιάρης-Παιδεία, τ.5.
- " Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα. Έρευνα, πορίσματα, διδάγματα, Θεσσαλονίκη 1983.
- " Το πρόβλημα της ελευθερίας του ελληνικού έθνους στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπως το σκέπτονταν και το συζητούσαν οι ηγέτες του. Πανηγυρικός Λόγος στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στις 19-3-1986 για την επέτειο της 25ης Μαρτίου 1821, Θεσσαλονίκη 1986, σσ.26.
- " Καίρια θέματα της ιστορίας μας, Θεσσαλονίκη 1988.
- " Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985, 5΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 1990.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΚΩΝ., Η περίοδος της αναρχίας (1831-1833). Εσωτερικός διχασμός και ξένες επεμβάσεις κατά τη μετακαποδιστριακή περίοδο, Θεσσαλονίκη 1984, σσ.263.

ΒΑΛΕΤΑ Γ., Το προδομένο Εικοσιένα, η πνιγμένη αναγέννηση - Η επαναστατική κληρονομιά, Αθήνα 1946, σσ.160.

- " Ανθολογία της Δημοτικής Πεζογραφίας, τόμος πρώτος. Από το Μαχαίρα ως το Σολωμό (1340-1827), Αθήνα 1947, σσ. 161 + +616.
- " Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας στα χρόνια της τυραννίας του Χατζαλή γραμμένο στα 1841 από τον αγωνιστή Παναγή Σκουζέ, παλιό και νέο χειρόγραφο, επιμελημένο και αποκαταστημένο από τον Γ. Βαλέτα, με βιογραφικό σημείωμα Δ.Γ. Σκουζέ, Αθήνα 1948.

- BAMBA ΝΕΟΦΥΤΟΥ, Σύντομος απάντησις προς τον υποκρυπτόμενον υπό Ζ.Π.Ρ. πατέρα της προ ολίγου διαδοθείσης αναισχύντου επιστολής περί του τις ο υποκεκρυμμένος σκοπός των εις την Ελλάδα Ιεραποστόλων της Βιβλικής Εταιρίας κ.τ.λ., εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομπλά, Εν Αθήναις 1837, σσ.15.
- " Περὶ της Νεοελληνικῆς Εκκλησίας,την οποίαν ο αιδεσιμώτατος πρεσβύτερος και Οικονόμος Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων συμπεραίνει εκ της μεταφράσεως των Ιερών Γραφών, σύντομος απάντησις υπό Ν. Βάμβα,εκ της τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Εν Αθήναις 1838,σσ.24.
- ΒΑΡΙΚΑ ΒΑΣΟΥ, "Πεζογραφία λαϊκή και έντεχνη. Στρατηγού Μακρυγιάννη: Απομνημονεύματα", Βήμα (27-6-1971).
- ΒΑΡΘΟΛΔΗ ΚΑΡΟΛΟΥ ΜΕΝΔΕΛ., Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, μεταφρασθείσα εκ του γερμανικού υπό Αγγέλου Βλάχου, Εν Αθήναις 1876, τ.1-2.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ,μοναχού, " Ο Μακρυγιάννης και ο ανώνυμος ψυχαστής, δυο οδηγοί στη ζωή μας", Ο όσιος Γρηγόριος,περίοδος Β', τχ. 10 (1985), σελ.20-36.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΡΑΛ., Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Αθήναι 1976.
- BEAUJOUR FELIX, Tableau du commerce de la Grece (1787-1797), μετάφραση: Ελένης Γαρίδη, Εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός: Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1974, τ.1.
- ΒΕΛΟΥΔΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, Η φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου. Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνας, Αθήνα 1977.
- ΒΕΝΕΖΗ ΗΛΙΑ, " Ένα γράμμα για τον Μακρυγιάννη", Νεοελληνικά Γράμματα (14-5-1938), σελ.5.
- ΒΕΡΕΜΗ ΘΑΝΟΥ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΕΦ., "Μακρυγιάννης: Ο ένοπλος στην υπηρεσία του κράτους", Διαβάζω τχ. 101 (5-9-1984), σελ. 41-43.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Καποδίστριας και Όθων, Αθήνα 1967.
- ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, Α΄Αθηναϊκόν Αρχείον, Δαπάνη του Δήμου Αθηναίων, Εν Αθήναις 1901, τ.1.
- " Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, Β΄ Αρχείον του

- στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη, Τόμος πρώτος (περιέχων τα ιστορικά έγγραφα), Εν Αθήναις 1907, σσ. 91+469.
- " Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, Β' Αρχεῖον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη, Τόμος δεύτερος (περιέχων τα Απομνημονεύματα), Εν Αθήναις 1907, σσ. μθ' +584.
- " Ανέκδοτα του Καραϊσκάκη και του Κολοκοτρώνη, Ανέκδοτα, Γνωμικά, Περίεργα, Εν Αθήναις 1922.
- " Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα, β' έκδοσις: Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1947, τ.1-2.
- ΒΛΑΧΟΥ Ν., "Ο ιστοριοδίφης και ο ιστορικός", Νέα Εστία τ.ΜΔ' (1948), σελ.64-68.
- ΒΟΒΟΛΙΝΗ ΚΩΝ., Η εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας 1453-1953, Αθήναι 1952, σσ.568.
- ΒΟΥΡΝΑ ΤΑΣΟΥ, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909), Αθήνα χ.χ.
- " Τα φοβερὰ ντοκουμέντα, η δολοφονία του Καποδίστρια, το τίμημα της ανεξαρτησίας, Αθήναι 1976, σσ.172.
- " "Μια συνειδητή προσπάθεια υποβάθμισης των ιδεών του Μακρυγιάννη", Αυγή (13-4-1984).
- ΒΡΑΧΑ ΦΡΙΞΟΥ, "Ο ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη κι' η ουσία του Νεοελληνισμού", Φιλολογική Κύπρος (1960-1961), σελ.45-53.
- ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ, Ιστορία των κατά την ελληνικήν επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833, μεταγραφείσα μετά πλείστων όσων ιστορικών γεγονότων, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Εν Αθήναις 1874, σσ. η' +431.
- ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΕΡΑΦΕΙΜ, Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως, της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης, συλλεγέν και συνταχθέν, χάριν των φιλομούσων και φιλαρχαιολόγων ομογενών, υπό του Μητροπολίτου Άρτης Σεραφείμ του Βυζαντίου, Εν Αθήναις 1884, σσ.ιστ' +421.
- ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ Π.Ι., "Βαυαροκρατία και Ελλάς. Πως επαιδαγωγήθη η Ελλάς και πως έπρεπε να παιδαγωγηθή", Εβδομάς, τ.Ζ'

(1890), φύλλο 21.

ΧΑΡΗ ΓΙΑΝΝΗ, "Η άγνωστη ιστορία ενός παλίμψηστου και άλλες γνωστές ιστορίες. (Τα "Οράματα και θάματα" του Μακρυγιάννη και η εκδοτική τους περιπέτεια)", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984),σελ. 86-93.

ΧΑΡΗ ΠΕΤΡΟΥ, "Μια επέτειος", Νέα Εστία, τ.61 (1957), σελ. 541-542.

ΧΑΣΙΩΤΗ Ι.Κ., Οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα της κυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1976.

ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΛΑΜΠΡΥΛΟΥ, Ο Μισσιοναρισμός και Προτεσταντισμός εις τας Ανατολάς ήτοι διαγωγή των Προτεσταντών Μισσιοναρίων εις τα μέρη μας, εις τινά τε άλλα της γης μέρη και σχέσεις του Προτεσταντισμού προς την Μητέρα πασών των Εκκλησιών και το Ελληνικό Έθνος, Σμύρνη 1836, σσ. στ'+160+ξγ'.

ΧΑΤΖΗΦΩΤΗ Ι.Μ., "Οι πρόδρομοι της νέας μας Πεζογραφίας (πριν και μετά την επανάσταση)", Νέα Εστία, τόμος Χριστούγεννα (1970), σελ.192-199.

" "Θρησκόληπτος κι ο στρατηγός Μακρυγιάννης;", Εκκλησιαστική Αλήθεια (1-1-1984).

" Άνθη ευλαβείας του Μακρυγιάννη, με εισαγωγή για την προσφορά της Εκκλησίας στην Τουρκοκρατία και το Εικοσιένα, έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

ΧΕΡΤΣΒΕΡΓ ΓΟΥΣΤΑΥΟΥ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΥ, Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως, μετάφρασις: Παύλου Καρολίδου, Εν Αθήναις 1916 τ.1-4.

ΧΡΗΣΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, "Ο Βασιλεύς και ο ιερεύς εις Βυζάντιον" Κληρονομία, τχ.Α', τ.3 (1971), σελ.1-22.

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Συλλογή των σπουδαιότερων Εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος μετά των οικείων νόμων, Β. Διαταγμάτων, υπουργικών εγγράφων,οδηγιών κτλ. καταρτισθείσα και εκδοθείσα εντολή της Ι. Συνόδου, Εν Αθήναις 1877.

- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Μύρων, "Τα προγράμματα διδασκαλίας και ειδικώς ο συστηματικός κλάδος θεολογίας εις την ιεράν θεολογικήν Σχολήν Χάλκης", Ε.Ε.Θ.Χ., Αθήναι 1980, σελ.79-99.
- CLOGG RICHARD, A short history of modern Greece, Cambridge University Press, London 1977, σσ. 242.
- Δ. [Ανώνυμος], "Η χθесινή διάλεξις του κ. Θεοτοκά: Ο στρατηγός Μακρυγιάννης", Μακεδονία (10-2-1948).
- DAKIN DOUGLAS, Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923, μετάφραση Α. Ξανθόπουλου, Αθήνα 1982.
- ΔΑΛΛΑ ΓΙΑΝΝΗ, Εποπτείες. Ο Μακρυγιάννης ένας προκλασσικός, Αθήνα 1954, σελ.13-26.
- ΔΑΝΙΗΛΙΔΗ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία. Πρώτο βιβλίο, Προϋποθέσεις, Αθήνα 1934, σσ.283.
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ ΑΠΟΣΤ., Τα αίτια και οι παράγοντες της ελληνικής επανάστασεως του 1821, μετ' εικόνων και εγγράφων, Εν Παρισίοις 1927, σσ.117.
- " Κείμενα - Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής επανάστασεως, σειρά τρίτη, Τα περί παιδείας, Η εκπαιδευτική προσπάθεια των επαναστατικών κυβερνήσεων και επί Καποδίστρια.Κανονισμοί και προγράμματα - Σχολεία και Διδάσκαλοι. Μέρος τρίτον, Αθήναι 1968.
- ΔΕΛΙΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ, Απομνημονευματογράφοι της Εθνεγερσίας, Θεσσαλονίκη 1975, σελ.77-103.
- ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, Ο κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος, Αθήναι 1954, σσ.221.
- ΔΗΜΑΡΑ Κ.Θ., "Νεοελληνικά απομνημονεύματα", Νέα Εστία τ.41 (1947), σελ.46-48.
- " "Ψυχολογικοί παράγοντες του 1821", Γνώσεις, Μάρτιος 1958 αφιέρωμα στο '21, σελ.18.
- " Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, 5' έκδοση, Αθήνα 1968.
- " Νεοελληνικός Διαφωτισμός, 5' έκδοση, Αθήνα 1985.
- ΔΙΖΙΚΙΡΙΚΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός και το ευρωπαϊκό πνεύμα 1750-1821. Αισθητική και ιδεολογία των Λογίων της Τουρκοκρατίας, Αθήναι 1984, σσ.115.

- ΔΟΙΚΟΥ ΔΑΜΙΑΝΟΥ, "Ο Αγαθάγγελος ως προφητικόν αποκαλυπτικόν έργον και το μήνυμά του", Μνήμη 1821, αφιέρωμα εις την εθνικήν παλιγγενεσίαν επί τη 150η επετείω, Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ., Παράρτημα 9 του ΙΣΤ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1971, σελ.93-126.
- ΔΟΞΑ ΤΑΚΗ, "Διδάγματα απ' το Μακρυγιάννη", Πειραιϊκή-Πατραϊκή αρ. 159, (Ιαν.-Μαρτ. 1972), σελ.48-54.
- ΔΡΑΓΟΥΜΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ιστορικά αναμνήσεις, επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 1973, τ.Α'-Β'.
- ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝ., Μεσαίωνας ελληνικός και δυτικός, φιλοσοφία και Προφητεία, Αθήναι 1985, σσ.287.
- ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ Κ., "Η κατά το έτος 1834 διάλυσις των μοναστηριών εν τη ελευθέρα Ελλάδι", Ιερός Σύνδεσμος, αρ.84 (1 Νοεμ. 1908) και αρ.85 (15 Νοεμ. 1908).
- ΕΙΧΤΑΗΛ GUSTAVE, Η Ελλάς του 1833-1835. Μετάφρασις κειμένου Δ. Βικέλα, εισαγωγή,σχόλια,μετάφρασις: Γ.Μ.Μίρκου. Ιστορικόν, οικονομικόν και κοινωνικόν αρχείον αρ.1, Αθήναι, σσ.126.
- ΕΛΥΤΗ ΟΔΥΣΣΕΑ, "Οι εικονογραφίες του στρατηγού Μακρυγιάννη και ο λαϊκός τεχνίτης Παναγιώτης Ζωγράφος", Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.2 (1946), σελ.2-7.
- ΕΦΗΜΕΡΙΣ της Κυβερνήσεως των ετών 1833-1835.
- ΕΡΑΣΤΟΥ Β., "Βίωμα πόνου και καταστάλαγμα ζωής", Ακτίνας, Ιούλιος 1989, αρ.503, σελ.237-240.
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ ΤΡΥΦ., Ιστορία του Όθωνος Βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862) κατά τας νεωτάτας πηγάς Ξένων τε και ημετέρων ιστορικών, Εν Αθήναις 1893, σσ.845.
- " Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου, Κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831) μετ' εισαγωγής πολλών εικόνων και επιλεγομένων, Εν Αθήναις 1894, σσ.528.
- " Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι του Καποδιστρίου), Εν Αθήναις 1936,τ.1-2.
- FINLAY GEORGE, Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως, μετάφραση: Αλίκης Γεωργούλη, θεώρηση: Ελένης Γαρίδη, επιμέλεια, συμπληρώσεις, σχολιασμός: Τάσου Βουρνά, Αθήνα χ.χ.
- FRAZEE CHARLES, Ορθόδοξος Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία

- 1821-1852, μετάφραση: Ιωσήφ Ροηλίδης, Αθήνα 1987, σσ.264.
- ΓΑΡΙΔΗ ΜΙΑΤΟΥ, "Η ελληνική ζωγραφική. Οι εικόνες του Παναγιώτη Ζωγράφου. Σκέψεις με αφορμή το ημερολόγιο Ασπιώτη-Έλκα", Αυγή, (25-4-1959).
- ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΥ Δ., Ιωάννης Καποδίστριας, ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος, Αθήναι 1932.
- ΓΑΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ, "Μακρυγιάννης Γιάννης", Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, τ.20, σελ.564-567.
- ΓΑΖΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, συνοπτικώς συγγραφείσα και τύποις εκδοθείσα υπό Γεωργίου Γαζή του εκ Δελβινακίου της Ηπείρου, πρώην γραμματέως, μυστικού συμβούλου και χιλιάρχου του στρατηγού Καραϊσκάκη. Αφιερωθείσα δε παρά του ιδίου τω Σεβαστώ Κυβερνήτη της Ελλάδος, Εν Αιγίνη 1828.
- " Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα, αυτοβιογραφικά και πατριδογραφικά, λόγοι διάφοροι, βιογραφία Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, τρόπαιον Δελβινακίου, έγγραφα, επιστολαί, ιστορικά σημειώσεις εις το λεξικόν Ν. Πατσέλη, εκδοτική επιμέλεια Λ. Βρανούση, Ιωάννινα 1971, σσ.19'+461.
- GENNADIUS JOHANNES-BOISSONNAS FR., Histoire picturale de la guerre de l'indépendance hellénique par le general Makryjannis, 1926.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ Κ., "Ιστορίας Θεολογία - Ιστορίας φιλοσοφία", Θ.Η.Ε., τ.6, στ.1056-1062.
- " "Μουσουλμανισμός", Θ.Η.Ε., τ.9, στ.121.
- ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ ΚΩΣΤΑ, "Ο "Άλλος" Μακρυγιάννης, ο "Ένας" Μακρυγιάννης", Βήμα, (20-5-1984).
- ΓΕΡΒΙΝΟΥ Γ.Γ., Ιστορία της επανάστασεως και αναγεννήσεως της Ελλάδος συγγραφείσα μεν υπό Γ.Γ. Γερβίνου, μεταφρασθείσα δε από του πρωτοτύπου υπό Ιωάννου Η. Περβανόγλου, Αθήνησι 1864, τ.1-2.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χ., "Ο λαός του Θεού", στην έκδοση: Η κρίση της Προφητείας, β' έκδοση, Αθήνα 1981, σελ.213-227.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Κ. ΓΕΡ., "Για τη βιβλιογραφία του Μακρυγιάννη-Ζωγράφου", Διαβάζω, τχ.2 (1976), σελ.29-35.

- ΓΙΟΦΥΛΛΗ ΦΩΤΟΥ, "Νεοέλληνες ζωγράφοι και γλύπτες. Παναγιώτης Ζωγράφος", Νέα Εστία, τ.58 (1955), σελ.910-912.
- " "Η τυραννία της προοπτικής", Νέα Εστία,τ.73 (1963). σελ. 153-156.
- ΓΚΑΤΣΟΥ ΝΙΚΟΥ, "Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη", Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.Α' (1945), σελ. 18-19.
- ΓΛΕΖΟΥ ΠΕΤΡΟΥ, "Μακρυγιάννη: Απομνημονεύματα", Ευθύνη, τ.1 (1961), σελ.23.
- ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ ΕΛΕΝΗΣ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μετάφραση: Τούλας Δρακοπούλου, γ' έκδοση, Αθήνα 1988.
- GORDON THOMAS, History of the revolution, and of the wars and campaigns arising from the struggles of the Greek patriots in emancipating their country from the Turkish yoke, second edition, Edinburgh-London 1844, τ.1-2.
- ΓΟΥΔΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, Εν Αθήναις 1875,τ.Α'- Η'.
- ΓΟΥΝΕΛΑ ΣΩΤΗΡΗ, "Ο "αγράμματος" Μακρυγιάννης", Σύναξη,τχ.22, (Απρ.-Ιούν. 1987), σελ.45-53.
- ΓΡΑΤΣΕΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, "Αρετή", Θ.Η.Ε., τ.3, στ.100-110.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ ΤΑΣΟΥ, "Ο Μακρυγιάννης αυτοβιογραφούμενος", Νέα Εστία, Τόμος Χριστουγέννων (1970), αφιέρωμα στο εικοσιένα, σελ.227-233.
- " "Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη", Μνημοσύνη,τ.3 (1970-1971) σελ.92-114.
- " Τα Ορλωφικά. Η εν Πελοποννήσω επανάστασις του 1770 και τα επακόλουθα αυτής, Εν Αθήναις 1967, σσ.1β'+198.
- ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΝΔΡΕΑ, Η ελληνική ζωγραφική. 19ος αιώνας. Καλλιτεχνική επιμέλεια: Τάσου Χατζή, εκδοτικός οίκος: Μέλισσα, Αθήναι 1974, σελ.42.
- ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ, Τα Δημοτικά μας τραγούδια, Αθήναι 1966, σελ.523.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1975, τ.ΙΒ'- ΙΓ'.

- ΚΑΚΡΙΑΔΗ Ι.Θ., Φως ελληνικό, Πανεπιστημιακοί Λόγοι, Αθήνα 1963.
- " "Η προσευχή του Αλεξάνδρου στον Μακρυγιάννη". Μικρές συμβολές στον τόμο Μελέτες και Άρθρα, τιμητική προσφορά για τα εβδομήντα χρόνια του συγγραφέα, Θεσσαλονίκη 1971.
- " Στρατηγός Μακρυγιάννης, μια ελληνική καρδιά, β' έκδοση, Αθήνα 1972, σσ.38.
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΗ ΓΕΡ., Νεοελληνισμός και ιστορικές συσχετίσεις, Αθήναι 1977, σσ.151.
- ΚΑΛΛΕΡΓΗ Σ., "Οι ζωγραφίες του Μακρυγιάννη ιερή εθνική παρακαταθήκη", Επιθεώρηση Τέχνης, τ.Α' (1955), σελ.201-207.
- ΚΑΛΛΙΓΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, "Καινούργια στοιχεία για τις εικόνες Παναγιώτη Ζωγράφου", Ζυγός, (Ιαν. 1956), σελ.12-13 και (Φεβρ. 1956), σελ. 10-11.
- ΚΑΛΟΚΥΡΗ ΚΩΝ., Εισαγωγή εις την χριστιανικήν και βυζαντινήν αρχαιολογίαν (Η τέχνη Ανατολής και Δύσεως), Θεσσαλονίκη 1975.
- ΚΑΜΠΙΑΝΗ ΑΡΙΣΤΟΥ, Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας, έκδοσις Ε', συμπληρωμένη, Εν Αθήναις 1948.
- ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜ., Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων, (Τουρκοκρατία - Επανάστασις), Εν Αθήναις 1892, τ.3.
- ΚΑΝΑΔΗΛΩΡΟΥ ΤΑΚΗ, Η δίκη του Κολοκοτρώνη και του Δημητρίου Πλαπούτα, β' έκδοσις, επιμέλεια: Αθ. Μαρτίνος, Αθήνα 1960.
- ΚΑΡΑ ΓΙΑΝΝΗ, Θεόφιλος Καΐρης - Κωνσταντίνος Μ. Κούμας. Δυο πρωτοπόροι δάσκαλοι του Γένους, Αθήνα 1977, σσ.207.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Ι., Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, Θεσσαλονίκη 1988, σσ.95.
- ΚΑΡΑΜΒΑΛΗ ΔΗΜΗΤΡΗ, "Ο Μακρυγιάννης μέσα από τα έργα του", Τα Νέα (7-2-1985).
- ΚΑΡΑΝΤΩΝΗ ΑΝΤΡΕΑ, "Τα Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη", Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.2 (1946), σελ.406-411.
- " "Στρατηγός Μακρυγιάννης", στην έκδοση: Φυσιογνωμίες, κριτικά δοκίμια, Αθήνα 1966, σελ.13-31.
- " Από τον Σολωμό ως τον Μυριβήλη (Λογοτεχνικά Μελετήματα) Αθήνα 1969, σσ.335.
- ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Γώγος Κ. Μπακόλας, ο αδάμαστος οπλαρχηγός

του '21, Ιωάννινα 1978, σσ.123.

- ΚΑΡΕΛΛΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Συνταγματική ιστορία της Ελλάδος. Ελληνικά πολιτεύματα γινόμενα από της εποχής του Ρήγα μέχρι σήμερον 1798-1975. Ιστορική και κριτική έρευνα επί τη βάσει ανεκδότων αρχείων και πιστών πρωτοτύπων, Αθήναι 1975.
- ΚΑΡΓΑΚΟΥ ΣΑΡΑΝΤΟΥ, "Ο άλλος Μακρυγιάννης (Ψυχολογικοί παράγοντες), στην έκδοση: Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.66-74.
- ΚΑΡΜΙΡΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός, Αθήναι 1937, τ.Α΄.
- ΚΑΤΣΙΜΠΑΛΗ Γ.Κ., Βιβλιογραφία Ι. Μακρυγιάννη και Π. Ζωγράφου, Αθήνα 1957.
- ΚΑΤΣΟΥΛΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Το κατεστημένο στη νεοελληνική ιστορία, Αθήνα 1975, σσ.410.
- ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ ΑΝΤ., "Αι φιλοσοφικαί και θρησκευτικαί δοξασίαι του Θεόφιλου Καΐρη", Παιδεία και Ζωή, τχ.68, (Ιούν.- Ιούλ. 1958), σελ.131-137.
- ΚΙΝΓ' ΙΩΝΑ, Διάφορα Ιωνά Κινγ, συγγραφέντα κατά διαφόρους καιρούς και τόπους, Εν Αθήναις 1859.
- " Ομιλίαι εκφωνηθείσαι κατά διαφόρους καιρούς, Εν Αθήναις 1859, τ.Α΄- Β΄.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ ΠΑΣΧΑΛΗ, "Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη. Η σημασία της μαρτυρίας του έργου Οράματα και Θάματα", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.46-49.
- ΚΛΕΟΜΕΝΟΥΣ ΑΓΙΔΟΣ, Περί των πρώτων της Ελλάδος Βασιλέων Όθωνος και Αμαλίας. Διάλεξις υπό Άγιδος Κλεομένουσ (Εν τω Πανεπιστημίω τη 31η Οκτωβρίου 1904), Εν Αθήναις 1904, σσ. 125.
- ΚΩΒΑΙΟΥ ΓΙΑΝΝΗ, "Τι εστί Παντουργός ή η προσωποποίηση των αντιθέσεων", στην έκδοση: Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.79-86.
- ΚΟΛΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Εκκλησία και αυτοκράτωρ εις το Βυζάντιον, Εν Αθήναις 1959, σελ.54.
- ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ ΓΙΑΝΝΗ, Αηστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα, Αθήνα 1988.

- ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ ΓΕΝΝΑΙΟΥ, Απομνημονεύματα (Χειρόγραφον δεύτερον 1821-1862), Εισαγωγή και σημειώσεις υπό Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Εν Αθήναις 1961, σσ.157.
- ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ Ι.Θ., Ολίγαι λέξεις του στρατηγού Ι.Θ. Κολοκοτρώνη (Γενναίου), εις ανασκευήν ημαρτημένης τινός περικοπής του 4ου τόμου της ελληνικής ιστορίας του Κ. Σ. Τρικούπη, Εν Αθήναις 1857, σσ.38.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (49/50 - 1966), Εν Αθήναις 1970, τ.Β΄.
- ΚΩΝΣΤΑ Κ., "Λαογραφικά στον Μακρυγιάννη", Νέα Εστία, τόμος Χριστούγεννα (1970), αφιέρωμα στο εικοσιένα, σελ.234-245.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, "Γερμανός ο Δ΄ και η εποχή του Καίρειος Θεοσεβισμός - Θεολογική Σχολή - Εθνικόν Ορφανοτροφείον", Ορθοδοξία, τ.28 (1953), σελ.363-386.
- ΚΟΡΑΝΙ, μετάφραση: Α. Μιλιλή, Αθήνα 1980.
- ΚΟΡΔΑΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ, "Το '21 στη λαϊκή ζωγραφική του", Νεοελληνικά Γράμματα (13-4-1940).
- " Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (από το 1453 ως το 1961), Πρόλογος: Κώστα Βάρναλη, Αθήνα 1962, τ.Α΄.
- " Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821 Εισαγωγή: Θανάση Χ. Παπαδόπουλου, Αθήνα 1977.
- ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ Ι., "Η "ενοχλητική θρησκοληψία" του Μακρυγιάννη", Καθημερινή (22-3-1984).
- ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ, "Τα τάσια του Μακρυγιάννη", Αρχαιολογία, τχ.26 (1988), σελ.64-74.
- ΚΟΥΤΣΑ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, " Ηρωικά κείμενα του Αγώνος", Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τ.28 (1953), σελ.116-123.
- ΚΟΥΚΟΥ ΕΛΕΝΗΣ, "Ο ανέκδοτος κατάλογος των υπάρχόντων του κυβερνήτου Ιωάννου Καποδίστρια", Δ.Ι.Ε.Ε., τ.15 (1961), σελ. 53-80.
- ΚΟΥΜΑ Κ., Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέ-

πως μεταφρασθείσαι, εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, Εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, τ.ΙΒ΄.

ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, Ο τύπος στον αγώνα (1821-1827). Τόμος πρώτος. Χειρόγραφες εφημερίδες 1821-1822. Σάλπιγξ Ελληνική 1821, Εφημερίς Αθηνών 1824-1826, Αθήνα 1971.

ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΥ Γ.Π., Στρατηγός Μακρυγιάννης (1797-1864). Βιογραφικό και βιβλιογραφικό σημείωμα, στο έργο: Το Απομνημόνευμα 1453-1953, τ.Α΄, σελ.277-298.

ΚΡΑΟΥΣ ΑΛΕΞΗ, "Ο Μακρυγιάννης και ο νεοελληνικός πολιτισμός", Πολίτης, τχ.36 (22-3-1985).

ΚΡΕΜΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Νεωτάτη Γενική Ιστορία ως τέταρτος τόμος συμπληρωματικός της Γενικής Ιστορίας του Α. Πολυζωΐδου, Εν Αθήναις 1890, τ.2.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ, Ιστορία του συγχρόνου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας (1832-1892), μετά εισαγωγής επί των διαφόρων ιστορικών περιπετειών του έθνους, της μεγάλης επαναστάσεως του 1821 και της διοικήσεως του Καποδιστρίου και εξήκοντα και πλέον εικονογραφιών, εκ της Βασιλικής τυπογραφίας Ν.Γ.Ιγγλέση, Εν Αθήναις 1892, Φωτοτυπική ανατύπωση 1972, τ.Α΄.

ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΚΩΣΤΑ, "Γιάννης Μακρυγιάννης. Εκατό χρόνια από το θάνατό του", Καθημερινή (14-4-1964) και (17-4-1964).

" Ένας λεβέντης ο Μακρυγιάννης, μυθιστορηματική βιογραφία του στρατηγού του Εικοσιένα Γιάννη Μακρυγιάννη, β΄ έκδοσις, Αθήνα 1969.

" Σκόρπιες δάφνες του Εικοσιένα, 40 ιστορήματα, Αθήναι 1971, σσ.260.

ΚΥΡΙΑΖΙΔΗ Ν., Το λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη ή πως μιλούσαν οι Έλληνες προτού βιαστεί η γλώσσα μας από την καθαρεύουσα. Ιδέα - Γενική επιμέλεια: Ν.Ι. Κυριαζίδης, Γλωσσική επεξεργασία : Ι.Ν. Καζάζης, Προγράμματα κομπιούτερ: J. BRENIER, 1983, τ Α΄- Γ΄.

ΚΥΡΤΑΤΑ ΔΗΜΗΤΡΗ, "Μακρυγιάννης - Καίρης. Ποιοι θεωρούν επίκαιρο έναν ανεπίκαιρο "διάλογο";", Αυγή (25-11-1984).

- Λ. Χ., "Η Δίκη του Μακρυγιάννη. Συνταρακτική υπόθεση που βρίσκει τη λύση της σήμερα. Το όραμα και η συνωμοσία", Μακεδονία (16-1-1984).
- ΛΑΔΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, "Τα Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη" Ο Συλλέκτης, τ.1 (1947-1951), σελ.27-28.
- ΛΑΜΠΙΣΗ Γ., Ιστορία του Μεγάλου Ναπολέοντος αυτοκράτορος της Γαλλίας, Εν Πειραιεί 1890, τ.1-2.
- ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡ., "Βιβλιοκρισίαι", Νέος Ελληνομνήμων, τ.Ε' (1908), σελ.358-361.
- ΛΑΠΠΑ ΚΩΣΤΑ, "Γύρω από τον Αλέξανδρο Ησαΐα και τις λιθογραφίες του", Μνήμων, τ.7 (1978-1979), σελ.135-143.
- ΛΑΠΠΑ ΤΑΚΗ, Η χώρα της Λειβαδιάς, Αθήνα 1954, σσ.115.
- " Οδυσσέας Ανδρούτσος, Αθήνα χ.χ., σσ.380.
- " "Αθανάσιος Λιδωρίκης ο σφραγιδοφύλακας του Αλή Πασά, Ηπειρωτική Εστία, τ.4 (1955), σελ.725-733, 875-882, 976-982, 1083-1086.
- ΛΑΣΚΑΡΙ Μ.Θ., Το Ανατολικόν Ζήτημα, 1800-1923, Θεσσαλονίκη 1948, τχ.Α'.
- ΛΕΒΙΔΟΥ Κ.Ν., Η ελληνική φυλή και η Δύσις. Απάντησις εις την "Συνταγματικήν", έκδοσις Δευτέρα, τύποις: Γεωργίου Εμ.Κοτσαμπασοπούλου, Εν Αθήναις 1856, σσ.125.
- ΛΕΚΑΠΗΝΟΥ ΑΓΓΕΛΙΝΑΣ, "Από την ψυχή του στρατηγού Μακρυγιάννη", Ακτίνες, Σεπτ. 1949, σελ.416-421.
- ΛΙΑΣΚΟΥ ΡΟΥΛΑΣ, " "Κείνα τα χρόνια..." στις ρίζες του Μακρυγιάννη", ανάπτυπο από τα Τετράμηνα (τχ. 34-35, σελ.2269-2388), Άμφισσα 1987.
- ΛΙΑΤΣΟΥ ΔΗΜ., Η Βαυαροκρατία και οι αγωνιστές του '21. Β' έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 1983, σσ.205.
- ΛΙΓΝΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832, Εν Πειραιεί 1926, τ.4.
- ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ ΖΗΣΙΜΟΥ, Μελέτες, Αθήνα 1966.
- " Το τετράδιο του Μακρυγιάννη (MSS 262), Αθήνα 1984, σσ.139.
- ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ ΣΑΜΟΣΑΤΕΩΣ, Διάλογοι, ήτοι οι νεκρικοί, και ο Χάρων, ή οι επισκοπούντες, και ο Τίμων, ή Μισάνθρωπος. Μεταφρασθέντες εις την ομιλουμένην Γραικικήν γλώσσαν υπό Κων.

Βαρδαλάχου, εκδοθέντες δε υπό Δημητρίου Βίλλιου του Χί-
ου, εκ του τυπογραφείου Ι. Ηλιάδου, Εν Βουκουρεστίοις
1834.

ΛΟΥΚΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ, "Ο Μακρυγιάννης προσφέρει στη Βασίλισσα της
Αγγλίας Βικτωρία τις εικονογραφίες του Εικοσιένα (Τρία
ανέκδοτα έγγραφα του 1839)", Μνήμων, τ.5 (1975),σελ.201-
-211.

" " Οι "γελοίες" εικόνες του Μακρυγιάννη".Τα Ιστορικά, τ.
5, τχ.9 (1988), σελ.394-396.

" Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-
-1831, Αθήνα 1988, σσ.468.

ΛΟΥΛΕ ΔΗΜ., Ο ρόλος της Ρωσίας στη διαμόρφωση του ελληνικού
κράτους, Αθήνα 1981, σσ.70.

" "Η Δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και η Ρωσία", Μνήμων,τ.
10 (1985), σελ.77-95.

ΛΥΔΑΚΗ ΣΤΕΛΙΟΥ, Οι Έλληνες ζωγράφοι, τόμος 3ος, Η ιστορία
της νεοελληνικής ζωγραφικής (16ος - 20ος αιώνας), εκδο-
-τικός οίκος Μέλισσα, Αθήναι 1976.

ΜΑΚΙΑΒΕΛΗ Ν., Ο ηγεμόνας, μετάφραση: Λεωνίδα Παυλίδη, εκδό-
-σεις Επίκουρος, χ.χ., σσ.128.

ΜΑΚΡΗ ΚΙΤΣΟΥ, "Οι εθνικοί μας αγώνες στη λαϊκή ζωγραφική",
Νεοελληνικά Γράμματα (22-2-1941).

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΓΙΑΝΝΗ, Απομνημονεύματα (απόσπασμα), Ηριδανός,τχ.
1 Αυγ.- Σεπτ. 1975, σελ.44-47.

" Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη, Πρόλογος: Γιάννη Βλαχογιάν-
νη. Μελετήματα: Σπύρου Ασδραχά,Γιάννη Βλαχογιάννη, Γεωρ-
γίου Κουρνούτου, Γιώργου Σεφέρη, Γιάννη Κορδάτου, Γ.Δά-
λα, Γ. Θεοτοκά. Εισαγωγή-επιμέλεια: Έλλη Αλεξίου, Παρου-
σίαση-σχόλια: Δημήτρη Φωτιάδη, εκδόσεις Μέρμηγκα.

" Απομνημονεύματα του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη, εκδό-
-σεις Πέλλα, Αθήνα χ.χ., τ.Α΄- Β΄.

" Απομνημονεύματα, εκδόσεις Ωρόρα.

" Απομνημονεύματα, Εποπτεία-εισαγωγή: Απόστ.Δασκαλάκη,σει-
ρά ΒΙΠΕΡ, αριθ. 69-70, τ.1-2.

" Απομνημονεύματα, εκδόσεις Γιάννη Σφακιανάκη, Θεσσαλονί-

κη χ.χ., τ.1-2.

- " Απομνημονεύματα, Εισαγωγή-σχόλια: Σπύρου Ασδραχά, εκδό-
τες Μέλισσα και Α. Καραβίας, Αθήνα 1957.
- " The memoirs of general Makriyannis 1767-1864, Edited and
translated by H.A.Lidderdale, Forword by C.M.Woodhouse,
London 1966, σσ. XXI+234.
- " Οράματα και θάματα. Εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις: Άγγε-
λου Παπακώστα, Πρόλογος: Λίνου Πολίτη, β' έκδοση, Μορφω-
τικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.
- ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ, " Οι εικόνες του Μακρυγιάννη στην έκ-
δοση του Λονδίνου", Νέα Εστία, τ.39 (1946), σελ.46.
- ΜΑΛΑΚΗ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορί-
ας. ή ιστορικών επεισόδιον επί των ενεργειών δρασάντων
τινων προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας, συγγρα-
φέντα κατά τα έτη 1889-1892, Εν Αθήναις 1895, σσ.551.
- ΜΑΜΟΥΚΑ ΑΝΔΡΕΟΥ, Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι
συλλογή των περί την αναγεννησμένην Ελλάδα συνταχθέντων
πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων, από του
1821 μέχρι τέλους του 1832, Εν Αθήναις 1839, τ.Α'- ΙΑ'.
- " Τα Μοναστηριακά, ήτοι οδηγίαι, Νόμοι, Βασιλικά Διατάγματα,
Συνοδικαί και Υπουργικαί Εγκύκλιοι, περί της Διοικήσεως
των εν τη Ελλάδι Μοναστηρίων και περί της περιουσίας αυ-
τών, μετά προσθήκης του τε περί επισκοπών και επισκόπων
νόμου, και του Καταστατικού της Ιεράς Συνόδου της Εκκλη-
σίας της Ελλάδος' εκδοθέντα κατά την διαταγήν του επί
των Εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως Υπουρ-
γού. Εν Αθήναις 1859, σσ.ρκ'+170.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ ΓΙΩΡΓΗ, "Το δραματικό στοιχείο στ' απομνημονεύματα
του Μακρυγιάννη", στην έκδοση: Πράματα και Οράματα Στρα-
τηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.
91-132.
- ΜΑΟΥΡΕ ΓΚΕΟΡΓΚ ΛΟΥΝΤ., Ο Ελληνικός λαός, Δημόσιο, Ιδιωτικό και
Εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την α-
νεξαρτησία ως την 31η Ιουλίου 1834, Χαϊδελβέργη 1835, Με-
τάφραση: Όλγας Ρομπάκη, Εισαγωγή-επιμέλεια-σχολιασμός:

- Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1976, τ.1-2.
- ΜΑΡΓΑΡΗ Δ., "Δόξες που λησμονήθηκαν", Νέα Εστία, τ.47 (1950), σελ.609-611.
- ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ ΣΠ., Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964. Τόμος Α', Η αναγέννησις της Ελλάδος 1828-1862.
- ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗ Π.Δ., "Μακρυγιάννης και Λουκιανός. Περί ιστορίας", Νέα Εστία, τ.81 (1967), σελ.376-377.
- " Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία, β' έκδοση, Αθήνα 1976, σσ.283.
- ΜΑΘΑ ΖΑΧΑΡΙΟΥ, Κατάλογος ιστορικός των πρώτων επισκόπων και των εφεξής Πατριαρχών της εν Κωνσταντινουπόλει Αγίας τε και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, υπό Ζαχαρίου Ν.Μαθά επισκόπου θήρας, έκδοσις δευτέρα, επαυξηθείσα και μετά τον θάνατον του συγγραφέως συμπληρωθείσα. Εκ των Καταστημάτων του Ανδρέου Κορομπλά. Εν Αθήναις 1884, σσ.349.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑ ΝΙΚΟΥ, "Σκέψεις και σχόλια στα "Οράματα και θάματα" του στρατηγού Μακρυγιάννη", Γρηγόριος ο Παλαμάς, τχ.701 (1984), σελ.135-149.
- " Ελληνορθόδοξη παράδοση και δυτικός πολιτισμός. Στα πλαίσια του νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1985, σσ.72.
- ΜΕΛΑ ΣΠΥΡΟΥ, Ο Γέρος του Μοριά, δ' έκδοση, Αθήνα 1957.
- ΜΕΝΟΥΝΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, Κοσμά του Αιτωλού διδαχές (και βιογραφία), Αθήνα 1979.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ., "Χρησμολογικές απηχήσεις στα "Οράματα και θάματα" του στρατηγού Μακρυγιάννη", Θεοδρόμος, τχ.4 (1985) σελ.169-205.
- " "Ο ενιαίος Μακρυγιάννης, ο Μακρυγιάννης του Γένους", Εκκλησιαστική Αλήθεια (1-9-1987).
- " Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική αυτοκρατορία, β' έκδοση, Αθήνα 1989.
- " Παράδοση και αλλοτρίωση, Αθήνα 1989.
- " Ελλαδικού Αυτοκεφάλου Παραλειπόμενα, β' έκδοση, Αθήνα 1989, σσ.441.
- ΜΕΞΑ ΒΑΛΕΡΙΟΥ, "Μια εικονογραφική εποποιία της ελληνικής επαναστάσεως", Νέα Εστία, τ.19 (1936), σελ.651-653.

- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, "Ο Μακρυγιάννης και ο νεοελληνικός μύθος", Νέα Εστία, τ.47 (1950), σελ.436-443.
- ΜΟΣΚΩΦ ΚΩΣΤΗ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου. Ιστορική μελέτη, Θεσσαλονίκη 1972, σσ.270.
- ΜΟΥΛΛΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, "Η λογοτεχνία από τον αγώνα ως τη γενιά του 1880", στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ.ΙΓ', σελ.492-514.
- ΜΩΥΣΗ Σιμωνοπετρίτη, "Τα "Οράματα και θάματα" του Μακρυγιάννη", Εποπτεία, αρ.93 (1984), σελ.849-851.
- ΜΠΑΛΑΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΙΜ., Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784-1860). Λόγος λεχθείς, κατ' εντολήν της Συγκλήτου, εν τη Μεγάλη Αιθούση των Τελετών του Πανεπιστημίου τη 30η Ιανουαρίου 1933, Εν Αθήναις 1933.
- ΜΠΑΛΑΣΚΑ Ι., Για την άμυνα και την αναγέννηση του Ελληνισμού, β' έκδοση, Αθήναι 1950, σσ.335.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, "Σκέψεις για την γλώσσα του Μακρυγιάννη, επ' ευκαιρία της εκδόσεως του "Λεξιλογίου" των Απομνημονευμάτων και των "Οραμάτων και Θαμάτων" του στρατηγού", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.95-103.
- ΜΠΕΝΕΚΟΥ ΓΙΑΝΝΗ, Κωλέτης, β' έκδοση, Αθήνα 1981.
- ΜΠΛΗΖΙΩΤΟΥ Κ., Βίοι των διαπρεψάντων ανδρών της νήσου Άνδρου από των αρχαίων χρόνων και εντεύθεν, συγγραφέντες υπό του επισκόπου Σταυρουπόλεως Κ. Μπληζιώτου του εξ Άνδρου, Εν Άνδρω 1880.
- ΜΠΟΓΚΑ ΕΥΑΓΓ., "Ορθή ερμηνεία της σημασίας τουρκικών τινων λέξεων περιλαμβανομένων εις τα "Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη", Αθηνά, τ.56 (1952), σελ.275-277.
- ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ-ΜΠΑΝΙΑ ΑΛΕΚΑΣ, "Το Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833 από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίωξη", Μνήμων, τ.8 (1980-1982), σελ.85-116.
- ΜΥΚΟΝΙΑΤΗ Η., Το εικοσιένα στη ζωγραφική. Συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας του αγώνα, Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Θ., Παράρτημα αριθ. 25, Θεσσαλονίκη 1979, σσ.ΧΙ+193.

- ΝΕΕΖΕΡ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ, Απομνημονεύματα. Τα πρώτα έτη της ιδρύσεως του Ελληνικού Κράτους, Αθήναι 1963, σσ.225.
- ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ ΓΙΑΝΝΗ, "Μακρυγιάννης", στην έκδοση: Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.141-142.
- NEWTON ERIC, "Η ελληνική έκθεση του Λονδίνου", . Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.2 (1946), σελ.92.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΟΥ, Ο Μακρυγιάννης Κριτής και Σωφρονιστής, Αθήνα 1989, σσ.47.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Μ., Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών υπό Μ.Οικονόμου του εκ Δημητσάνης, Γραμ. του Γεν. Αρχ. της Πελοποννήσου, εκ του τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρή, Εν Αθήναις 1874, σσ.886.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ του εξ Οικονόμων, Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου του εξ Οικονόμων, Αθήνησι 1864, τ.Α΄- Γ΄.
- ΟΡΦΑΝΙΔΗ ΝΙΚΟΥ, " Μνήμη του Μακρυγιάννη" και "Επίκλησις προς τον Θεόν". Μια παράλληλη ανάγνωση του Μακρυγιάννη και του Σεφέρη", στην έκδοση: Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.143-148.
- ΠΑΓΩΝΗ Π.Γ., Εγχειρίδιον περί του ιερού μυστηρίου του γάμου των συγγενειών, των βαθμών αυτών, και των κекωλυμένων και ακωλύτων συγγενειών, αφιερωθέν τη Ιερά Συνόδω του Β. της Ελλάδος, Εν Αθήναις 1842, σσ.40.
- ΠΑΛΑΜΑ ΚΩΣΤΗ, "Ηρωϊκά πρόσωπα και κείμενα. Λόγος προς τη "Φοιτητική Συντροφιά" την ημέρα της εθνικής γιορτής 25 του Μάρτη 1911", Ο Νουμάς, τ.8-9 (1910-1911), σελ.216-222.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Β.Π., "Άγνωστα και ανέκδοτα κείμενα σταθμοί προς τη νέα ελληνική κοινωνία (1790-1840). Βαρώνος Κων. Μπέλλιος, ένας ομογενής στην Αθήνα του 1836", Εποχές, αρ. 117 (1964), σελ.78-92.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι.Μ., "Ο Μακρυγιάννης - Ο λαός γράφει την ιστορία του", Φιλολογική Πρωτοχρονιά (1962), σελ.13-14.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΠΥΡΟΥ, Άνθρωποι, καιροί και τόποι, Αθήναι 1964, σσ.295.

- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Δ., "Μακρυγιάννης Ιωάννης", Θ.Η.Ε., τ.8, στ.530-531.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΕΛΙΟΥ, "Η έκδοση του Μακρυγιάννη και η δραστηριότητα του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης", στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.9-14.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Α.-ΒΡΕΤΟΥ, Πολιτικά Σύμμικτα χρησιμεύοντα ως μαρτυρία των ιστορικών συμβάντων της αναγεννωμένης Ελλάδος, Εν Αθήναις 1840, σσ.32.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΤ., Απόψεις του στρατηγού Μακρυγιάννη περί των θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του, Θεσσαλονίκη 1970, σσ.36.
- " Η στάσις των Ελλήνων Καθολικών έναντι της επανάστασως του 1821", Μνήμη 1821, αφιέρωμα εις την εθνικήν παλιγγενεσίαν επί τη 150η επετείω, Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ., Παράρτημα 9 του ΙΣΤ΄τόμου, Θεσσαλονίκη 1971, σελ.171-196.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος. Τόμος Α΄, Ίδρυσις και οργάνωσις της αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος, Εν Αθήναις 1920.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΡΠΟΥ, Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτζου, του ελληνικού τακτικού και του συνταγματάρχου Φαββιέρου, παρά του Λοχαγού Κάρπου Παπαδοπούλου, Εν Αθήναις 1837, σσ. στ΄+112.
- " Απάνθισμα του ιστορικού αγώνος των Ελλήνων υπό του Αντισυνταγματάρχου της Γραμμής Κάρπου Παπαδοπούλου, Παρουσί-αση-σχολιασμός: Θαλή Διζέλου, Αθήνα 1974, σσ.211.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια. Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού Ξηράς της καποδιστριακής περιόδου, Αθήνα 1983, τχ.1-2.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ ΑΠΟΣΤ., Ρωσσαγγλογάλλος, οι Δυνάστες του ελληνικού λαού στην προεπαναστατική Ελλάδα. (Μεγάλες Δυνάμεις - Ιερατείο - Φαναριώτες - Κοτζαμπάσηδες), Θεσσαλονίκη 1981, σσ.189.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΑΓΓΕΛΟΥ, "Περί ένα ιστορικών δοκίμιον. Τα χειρόγρα-

- φα απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη", Καθημερινή (30-11-1947).
- " στην επιφυλλίδα της εφημ. Καθημερινή (13-2-1977).
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΚΩΝ., Οδυσσεύς Ανδρούτσος. Ιστορική πραγματεία, αναγνωσθείσα εν τω φιλολογικώ Συλλόγω "Παρνασσώ" τη 25 Φεβρουαρίου 1873. Εν Αθήναις 1873, σσ.54.
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΔΗΜΗΤ., Η συμβολή του Ιωάννου Καποδιστρίου εις την οργάνωσιν της ελληνικής διοικήσεως. Λόγος πανηγυρικός εκφωνηθείς κατά την εθνικήν επέτειον της 25ης Μαρτίου 1979, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1979, σσ.29.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ Ε., Νεοελληνική φιλοσοφία, έκδοσις δευτέρα, βελτιωμένη, Αθήναι 1959, τ.Α΄.
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑ, Ο Όθων και η ρωμαντική δυναστεία, Λουδοβίκος Α΄-Όθων - Λουδοβίκος Β΄, Αθήναι 1934, σσ.256.
- ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930, έκδοσις έκτη, εικονογραφημένη, μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου, Αθήναι 1932, τ.Ε΄.
- ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ ΑΝΤΡΕΑ, "Μακρυγιάννης: ο πεζογράφος, ο άνθρωπος, ο αγωνιστής, ο Έλληνας", Επιθεώρηση Λόγου και Τέχνης, τχ. 15 (1971), σελ.156-159.
- ΠΑΡΑΣΧΟΥ ΚΛΕΩΝΟΣ, "Ο "ασπούδαχτος" Μακρυγιάννης και το μέτρο των αισθητικών κριτηρίων", Φιλολογική Πρωτοχρονιά (1944), σελ.17-21.
- " Η καλλιτεχνική δημιουργία, Δοκίμιο, Εκδοτική Εταιρία Ίκαρος, σσ.87.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ, Η εθνική επανάσταση του '21, μέσα από τα Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη, σσ.64.
- ΠΑΣΧΑΛΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Θεόφιλος Καΐρης, Εν Αθήναις 1928, σσ.268.
- ΠΑΤΑΤΖΗ Σ., " Ένας αγράμματος πολεμιστής υπήρξε, χωρίς να το ξέρη, ο μεγαλύτερος πεζογράφος της νεοελληνικής λογοτεχνίας", Ο Ταχυδρόμος (8-2-1958), σελ.19,23.
- ΠΕΝΤΟΓΓΑΛΟΥ ΓΕΡ., Ο γιατρός Πέτρος Ηπίτης και ο ρόλος του στους αγώνες για την κατάργηση της Βαυαρικής Μοναρχίας στην

Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, σσ.13.

ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ ΤΕΡΕΖΑΣ, Ο στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον αγώνα του '21. Πανηγυρικός Λόγος στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στις 23-3-1987 για την επέτειο της 25ης Μαρτίου 1821, Θεσσαλονίκη 1987.

ΠΕΡΑΝΘΗ ΜΙΧ., "Μορφές του Αγώνα. Ο Μακρυγιάννης, ο αγωνιστής που έγραψε την Επανάστασι με "το πάλα" και την ιστόρησε με "το πέννα" ", Εικόνες, αρ.22 (1956), σελ.6-11.

" Το Εικοσιένα από την σταύρωση στην ανάσταση, Αθήνα 1971, σσ.157.

" Ελληνική πεζογραφία, Ανθολογία του ελληνικού πεζού λόγου από την άλωση ως σήμερα, τ.Β', σελ.360-361, 411-412, 549-550.

PERILLA F., 1821. Fragments de la vie heroique de Makryjannis, suivis de ses images de l' epoque Grecque, A Athenes aux editions F. Perilla 1949, σσ.30+πίνακες.

ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ ΧΡΙΣΤ., Απομνημονεύματα πολεμικά, Διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους. Συγγραφέντα παρά του Συνταγματάρχου Χριστοφόρου Περραιβού του εξ Ολύμπου της Θετταλίας, και διηρημένα εις τόμους δύο. Τόμος δεύτερος. Περιέχων τας από των 1823 μέχρι τέλους του 1829, Εν Αθήναις 1836.

ΠΕΤΡΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, Μακρυγιάννης - Παν. Ζωγράφος. Δοκίμιο εικονολογικό, Αθήνα 1975.

ΠΕΤΡΙΔΗ ΠΑΥΛΟΥ, Η Διπλωματική Δράσις του Ιωάννου Καποδίστρια υπέρ των Ελλήνων (1814-1831), Θεσσαλονίκη 1974, σσ.226.

" Ελληνική πολιτική και κοινωνική ιστορία (1821-1940). Επισκόπηση, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1986, σσ.480.

" Νεοελληνική πολιτική ιστορία (1828-1843), 5' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1985, τ.Α', τχ.1-2.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Ι.- ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ ΑΙΚ., Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους (1833-1843), Αθήνα 1982.

ΠΕΤΣΑΛΗ-ΔΙΟΜΗΔΗ Θ., "Γλώσσα και ύφος", Βήμα (30-7-1972).

ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ, Απολογία, εκ της τυπογραφίας Αγγέλου

- Αγγελίδου, Εν Αθήναις 1840, σσ.η´+239.
- ΦΕΝΕΡΛΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ, "Οι ζωγράφοι του Μακρυγιάννη, Δημήτριος και Παναγιώτης Ζωγράφος, Προσωπογραφίες και εργογραφικές Διευκρινίσεις", Ο Πολίτης, τχ.36 (1980), σελ.52-63.
- ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897), εκ του τυπογραφείου των Καταστημάτων Σπ. Κουσουλίνου, Εν Αθήναις 1897, σσ.στ´+446.
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, Δοκίμιον ιστορικόν περί της φιλικής Εταιρίας, εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Μ. Λουλάκη, Εν Ναυπλία 1834, σσ.κα´+399.
- ΦΩΤΑΚΟΥ, Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασεως συγγραφέντα μεν υπό Φωτίου Χρυσανθοπούλου ή Φωτάκου, Πρώτου Υπασπιστού του Θ. Κολοκοτρώνη, εκδοθέντα δε υπό Σταύρου Ανδροπούλου, Εν Αθήναις 1900, τ.1-2.
- ΦΩΤΙΑΔΗ Δ., Νεοελληνικά Γράμματα (27-3-1937).
- " "Στρατηγός Μακρυγιάννης", Νέα Εστία, τ.39 (1946), σελ.374.
- " "Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα του 1821", Νεοελληνικά Γράμματα (26-3-1938).
- " "Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη", Νεοελληνικά Γράμματα, (16, 23, 30 Απρ., 7, 14, 28 Μαΐου, 11, 18, 25 Ιουνίου 1938).
- " "Ο Μακρυγιάννης", Αθήνα 1953, σσ.150.
- " "Όθωνας, Η Μοναρχία, Αθήνα 1963.
- ΦΩΤΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, "Στρατηγός Μακρυγιάννης: Μαρτυρία Ορθοδοξίας" στην έκδοση: Πράγματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.173-184.
- ΦΡΑΝΤΖΗ ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ, Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837. Διηρημένη εις τόμους τέσσαρας, συγγραφέισα παρά του Αμβροσίου φραντζή, πρωτοσυγκέλλου της πρώην Χριστιανουπόλεως επαρχίας (Αρκαδίας) και εκδοθείσα παρ' αυτού προς χρήσιν των Ελλήνων, προσφωνηθείσα δε τω Μεγαλειωτάτω Βασιλεί της Ελλάδος Όθωνι τω Α', Εν Αθήναις 1839-1841, τ. Α´- Δ´.
- ΦΡΑΝΤΖΗ Γ., Χρονικόν Γεωργίου φραντζή του πρωτοβεστιαρίου εις τέσσαρα βιβλία διαιρεθέν, νυν πρώτον εκδοθέν επιμε-

- λεία Φραγκισκ. Καρόλου Άλτερ διδασκάλου της ελληνικής διαλέκτου, δαπάνη δε και γράμμασι των Μαρκίδων Πούλιου, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1796, σσ.ΙΖ΄+ 150+29.
- ΠΛΑΤΑΝΟΥ ΒΑΣΙΛΗ, "Ζωγραφίζοντας κοντά στο Μακρυγιάννη". Αυγή, (24-3-1985).
- ΠΟΛΙΤΗ ΑΛΕΞΗ, "Περί διαλόγου μονόλογος", Αντί, τχ.269 (31-4-1984).
- ΠΟΛΙΤΗ ΦΩΤΟΥ, Εκλογή από το έργο του. Είκοσι χρόνια κριτικής. Τόμος Α΄(1914-1927), Αθήναι 1938, σσ.η΄+345.
- ΠΟΛΙΤΟΥ ΝΙΚ., Μελέται περί του βίου και της γλώσσας του ελληνικού λαού, Παραδόσεις,Μέρος Α΄,Β΄, Εν Αθήναις 1904, σσ. 1345.
- ΠΟΡΦΥΡΗ Κ., "Θεόφιλος Καΐρης", Επιθεώρηση Τέχνης,τ.Α΄ (1955), σελ.380-385.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ, Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις, εκ του Βασιλικού τυπογραφείου, Εν Αθήναις χ.χ., σσ. 738.
- " Η ιστορία της Ελλάδος. Αι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου 1843-1909. Περίοδος Α΄,εκδόσεις Εθνικού Κήρυκος, Αθήναι 1961.
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ Π., Το Ηφαίστειο, δράμα σε τέσσερεις πράξεις, Αθήνα 1962, σσ.134.
- ΠΡΟΚΕΣ-ΟΣΤΕΝ ΑΝΤ., Ιστορία της επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου διπλωματικώς εξεταζομένη, συγγραφείσα μεν υπό Αντ. Πρόκες-Όστεν, μεταφρασθείσα δ'εκ του γερμανικού πρωτοτύπου υπό Γ.Εμμ. Αντωνιάδου, εκ του τυπογραφείου της "Αθηνάς", Αθήνησι 1868, τ.1-2.
- ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ, Το Εικοσιένα στη λαϊκή ζωγραφική του, Αθήνα 1940, σσ.ια΄+245.
- " "Οι εθνικοί μας πόλεμοι στη ζωγραφική", Ο Αιώνας μας,τ. Α΄ (1947-1948), σελ.227-228.
- ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ ΕΜΜ., Η δίκη του στρατηγού Μακρυγιάννη,Αθήνα 1963, σσ.527.
- ΠΥΡΡΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσί-

- ου Πύρρου του Θετταλού, Ιατροδιδασκάλου και Πατριαρχικού Αρχιμανδρίτου και Ιππότη του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος εν αις προσετέθη και η καταγραφή της πόλεως των Αθηνών, και της ευρεθείσης Αγίας Εικόνας της Ευαγγελιστρίας και των θαυμάτων αυτής. Ήδη το πρώτον ετυπώθη, εκ του τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Εν Αθήναις 1848, σσ.182.
- ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ, Μαθήματα Κανονικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη 1980.
- ΡΟΣ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ, Αναμνήσεις και ανταποκρίσεις από την Ελλάδα (1832-1833). Μετάφραση: Α. Σπήλιου, Πρόλογος-επιμέλεια: Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1976, σσ.295.
- ΡΟΥΣΣΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Νεότερη ιστορία του ελληνικού έθνους 1826-1974, τ.Β΄, Η εποχή του Όθωνος, Αθήνα 1975.
- ΡΟΖΑΝΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥ, "Το φάντασμα του Μακρυγιαννισμού και η γλώσσα του Λορεντζάτου", Σημειώσεις, τχ.25 (1985),σελ.26-33.
- RUNCIMAN STEVEN, Η βυζαντινή θεοκρατία. μετάφραση: Ιωσήφ Ροηλίδη, Αθήνα 1982, σσ.189.
- ΣΑΒΒΙΑΔΗ Γ.Π., "Γραμματολογική παρουσίαση του "Οράματα και θάματα" ", στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.20-26, και Νέα Εστία, τ.115 (1984), σελ.92-94.
- " "Η προσευχή του Μακρυγιάννη. Νέο κείμενο, μεταγραμμένο και παρουσιασμένο από τον Γ.Π. Σαββίδη", Διαβάζω,τχ.101 (5-9-1984), σελ.58-73.
- ΣΑΛΑΜΑΓΚΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ο νεομάρτυρας Άγιος Γεώργιος Ιωαννίνων (συναξάρι), Αθήνα 1954.
- ΣΑΜΑΤΟΥΡΑ ΓΙΩΡΓΟΥ, Δώδεκα λαϊκοί ζωγράφοι, Αθήνα 1974,σσ.255.
- ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, "Η πνευματικότητα της Επανάστασεως και το ορθόδοξο βίωμα του Μακρυγιάννη", Ελληνικός Αστήρ, τ.28 (1989), σελ.166-172, τ.30 (1989), σελ.325-329.
- ΣΒΟΡΩΝΟΥ ΝΙΚΟΥ,"Κώδικες της λαϊκής έκφρασης στα "Οράματα και θάματα", στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.27-33.
- " "Οράματα και θάματα", Αυγή (30-6-1984).
- " Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Ββλιογραφικός οδηγός

- γός Σπύρου Ι. Ασδραχά, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988.
- ΣΕΦΕΡΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, "Μνήμη του Μακρυγιάννη", (ποίημα), 20 Αυγ.1939 στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.51-52.
- " Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης, Αθήνα 1975, σσ.42.
- " "Τα κείμενα του Μακρυγιάννη", Βήμα (10-7-1971).
- SHERRARD PHILIP, Δοκίμια για τον νέο Ελληνισμό, Αθήνα 1971, σσ.325.
- ΣΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ, "Η αντίσταση του λόγου", Νέα Εστία, τ. 81, (1967), σελ.442-443.
- ΣΙΔΕΡΗ ΝΙΚΟΥ, "Ο Λόγος του Μακρυγιάννη:ψυχοδυναμική θεώρηση", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.104-107.
- " "Τα "Οράματα και Θάματα" του στρατηγού Μακρυγιάννη. Ψυχοδυναμικές ορίζουσες μιας μυστικής εμπειρίας", Αυγή (12-8-1984).
- " "Με αφορμή τα "Οράματα και Θάματα". Ο Μακρυγιάννης ανάμεσα στην ψυχοπαθολογία και το μυστικισμό", Αυγή (14-8-1984).
- ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ, "Μακρυγιάννης", (ποίημα) Νοέμβρης 1941, στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.47-50.
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, Η γλώσσα και το εικοσιένα, Λογιώτατοι, φαναριώτες, Κοτζαμπάσηδες, τίτλοι, αξιώματα, και προσαγορεύσεις, Αθήναι 1971, σσ.127.
- " "Η ιδεολογία του Μακρυγιάννη", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.50-53.
- " Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1986, σσ.138.
- ΣΙΜΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, "Στρατηγού Γιάννη Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα, εκδόσεις Γιάννη Σφακιανάκη, τόμος Β', επίλογος, Θεσσαλονίκη χ.χ., σελ.599-613.
- ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ ΔΗΜ., Παλαιαί και Νεαί Αθήναι εις μέρη δύο. Μέρος Δεύτερον. Αι Νεαί Αθήναι μετά την επανάστασιν του 1821, Αθήναι 1955.
- ΣΚΑΝΔΑΜΗ ΑΝΔΡΕΑ, Σελίδες πολιτικής ιστορίας και κριτικής. Η

- τριακονταετία της Βασιλείας του Όθωνος (1832-1862), Αθήναι 1961, τ.1.
- ΣΚΙΑΔΑ ΝΙΚΟΥ, Αδαμαντίου Κοραή αυτοσχέδιοι στοχασμοί. Γνώμες για τον τύπο και την τυπογραφία και το ύστατο κείμενό του περί Δημοκρατίας. Συμβολή στο έτος Κοραή, Αθήνα 1983, σσ.82.
- Σ[ΚΙΠΗ Σ.], "Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη", Ακρίτας, τ. Α' (1904), σελ.227-228.
- ΣΚΟΥΒΑΡΑ ΒΑΓΤΕΛΗ, "Τρία ανέκδοτα αντικαποδιστριακά κείμενα", Δ.Ι.Ε.Ε., τ.15 (1961), σελ.251-286.
- ΣΜΠΙΛΙΡΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, "Οράματα και θάματα: Προβλήματα σύνθεσης", Διαβάζω, τχ.101, (5-9-1984), σελ.78-85.
- ΣΟΥΡΜΕΛΗ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα, αρχομένη από της επανάστασεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων, διηρημένη μεν εις βιβλία τέσσερα συγγραφείσα δε υπό Διονυσίου Σουρμελή. Έκδοσις δευτέρα. Επιδιορθωθείσα και αυξυνθείσα (sic) δι' αξιολόγων προσθηκών υπό του ιδίου Συγγραφέως, Εν Αθήναις χ.χ.
- ΣΟΥΤΣΟΥ ΑΛΕΞ., Πανόραμα της εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως, Εν Αθήναις 1844.
- " Histoire de la revolution Grecque, Paris 1829.
- ΣΟΥΤΣΟΥ Π., Η Κιθάρα, εκδίδεται δαπάνη Γεωρ. Καμπάση και Δημ. Θεοδοσιάδου, έκδοσις δευτέρα, Εν Αθήναις 1875.
- ΣΠΑΝΔΩΝΙΔΗ ΠΕΤΡΟΥ, "Ο Μακρυγιάννης και η πρώτη ημέρα της Δημοκρατίας", Καθημερινή (12-8-1959).
- ΣΠΑΝΟΥ ΧΑΡΑΛ., "Η συζήτησις διὰ την τύχην του χειρογράφου των Απομνημονευμάτων του στρατηγού Μακρυγιάννη", Ο Συλλέκτης τ.1 (1947-1951), σελ.53-54.
- ΣΠΑΝΟΥ ΚΩΣΤΑ, Το κατάστιχο του Αγίου Αθανασίου της Ραψάνης (1778-1889), ανάπτυπο από το Θεσσαλικό Ημερολόγιο, τ.Β'-Γ' (1981-1982), Λάρισα 1982.
- ΣΠΗΛΙΑΔΟΥ Ν., Απομνημονεύματα συνταχθέντα υπό του Ν. Σπηλιάδου διὰ να χρησιμεύσωσιν εις την νέαν ελληνικήν ιστορίαν εκδίδονται δε υπό Χ.Ν. Φιλαδελφέως εις πέντε τόμους, Αθήνησιν 1852, τ.1-3.

- ΣΦΥΡΟΕΡΑ ΒΑΣ., "Η περιπέτεια και η αξία των "Οραμάτων και Θαμάτων" του Μακρυγιάννη", στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και Θαμάτα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.15-19.
- " "Σημειώσεις από την ανάγνωση των Οραμάτων του Μακρυγιάννη", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.74-77.
- ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ ΚΩΣΤΑ., "Ο Μακρυγιάννης και η "θεοτόκο", "Οράματα και θαμάτα" ή το πλάνταγμα μίας βασανισμένης ψυχής", Τα Νέα (18-8-1984).
- ΣΤΑΜΕΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ., Ρουμελιώτικη Πεζογραφία. Από το Μακρυγιάννη ως σήμερα (1829-1969), τόμος Α' 1829-1900, Αθήνα 1969.
- " Μακρυγιάννης. Το χρονικό μιας εποποιίας. Μυθιστορηματική βιογραφία βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη, Β' έκδοση ξαναπλασμένη, Αθήνα 1975.
- ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ ΕΠΑΜΕΙΝ., Ιστορία των Αθηνών από την αρχαιότητα ως την εποχή μας, Αθήνα 1973, σσ.544.
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ ΒΑΣ., "Χάλκης, θεολογική Σχολή", Θ.Η.Ε., Τ.12, στ. 54-59.
- ΣΤΕΦΑΝΙΤΖΗ Π.Δ., Συλλογή Διαφόρων προρρήσεων, εκδοθείσα δε παρά του ιατρού Π.Δ. Στεφανίτζη Λευκαδίου, εκ της τυπογραφίας Α. Αγγελίδου, Αθήναι 1838, σσ.η'+216.
- ΣΤΡΟΥΤΓΑΡΗ ΜΑΓΔΑΣ., Ο λογιότατισμός και η επίδρασή του στα γραφτά του Μακρυγιάννη, ανάτυπο του Η' τόμου της Δωδώνης, Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Ι, Ιωάννινα 1979.
- [ΤΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Δ.], "Ό,τι θέλετε", Ο Νουμάς, αρ.268 (4-11-1907) σελ.8.
- ΤΑΤΑΚΗ ΔΗΜ., "Θεόφιλος (Θωμάς) Καΐρης: Ο σοφός δάσκαλος του Γένους (Με την ευκαιρία των 200 χρόνων από τη γέννησή του)", Τα Νέα (23-7-1984).
- ΤΕΡΤΖΕΤΗ Γ., Εξακολουθήσεις των Προλεγομένων εις τα υπομνήματα του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, Εν Αθήναις 1852.
- ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ ΔΕΣΠ., Το Γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια (1828-1831), Αθήνα 1985, σσ.198.
- ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ι., Το Εικοσιένα και ο σύγχρονος Ελληνισμός, Αθήνα 1972.

- ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ Διονυσιάτου, μοναχού, "Ο στρατηγός Μακρυγιάννης",
Εστία (4, 6-11, 13 Φεβρ. 1984).
- " Ο στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του Γένους, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1984.
- " "Φως εις την Δίκην του Μακρυγιάννη", Χριστιανός, αρ.271 (1984), σελ.97-109.
- " "...Κύματα άγρια θαλάσσης επαφρίζοντα τας εαυτών αισχύνας...", Θεσσαλονίκη 1990, σσ.167.
- ΘΕΟΤΟΚΑ ΓΙΩΡΓΟΥ, "Ο στρατηγός Μακρυγιάννης", Νέα Εστία, τ.30 (1941), σελ.714-723.
- " "Ένα ανέκδοτο έργο του Μακρυγιάννη", Καθημερινά Νέα (16-9-1945).
- " "Τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη", Ευθύνη, τ.1 (1961) σελ.42-43.
- ΘΕΟΤΟΚΑ ΝΙΚΟΥ, "Νοοτροπίες και πολιτισμικές μεταλλαγές. Τα Οράματα και Θάματα", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984),σ.54-57.
- " "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη", Τα Ιστορικά, τ.2 (1985), σελ.276-296.
- ΘΕΡΜΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, "Μια εξοργιστικά απαράδεκτη εκπομπή της ΕΡΤ1. Έστειλαν τον νεκρό Μακρυγιάννη στο ...ψυχιατρείο οι Δογματικοί του υλισμού", Η Χριστιανική (14-7-1984).
βλ. το ίδιο με τον τίτλο:"Η τηλεοπτική εκπομπή για τον Μακρυγιάννη", Εκκλησιαστική Αλήθεια, (16 Αυγ.- 1 Σεπτ. 1984).
- " "Μονόλογος...περί Διαλόγου συνέχεια", Αντί, τχ.271 (28-9-1984).
- ΘΡΥΛΟΥ ΑΛΚΗ, Θέατρο Βρετανία, Θίσσος Ενωμένων Καλλιτεχνών Δ. Φωτιάδη "Στρατηγός Μακρυγιάννης", Νέα Εστία τ.39 (1946), σελ.373-374.
- ΤΙΡΣ ΦΡΕΙΑΔΕΡΙΚΟΥ, Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της. Τόμος Α'. Η πολιτική κατάσταση και η ειρήνευση της Ελλάδος. Μετάφραση: Α. Σπήλιου, Εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια: Τάσου Βουρνά, εκδόσεις: Αφοί Τολίδη.

- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ Ν.Δ., "Ένας αλαφροίскиωτος καλός ανάμεσα στους κυρίους της "Αναγέννησης" ", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.36-40.
- ΤΡΙΚΟΥΠΗ ΣΠΥΡ., Ιστορία της ελληνικής επανάστασης, β' έκδοσις, επιθεωρηθείσα και διορθωθείσα, Εν Λονδίνω 1860, τ. 1-4.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗ ΝΙΚ., Περί αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγή κειμένων μετά προλόγου και βιογραφικών μελετημάτων περί των τεσσάρων ιστοριογράφων, Αθήναι 1953.
- " "Ιστορικοί, απομνημονευματογράφοι και ποιηταί του ιερού αγώνος 1821-1830", Παρνασσός, τ.Η' (1966), σελ.226-229.
- ΤΣΑΚΩΝΑ ΔΗΜ., Εισαγωγή εις τον νέον Ελληνισμόν. Κοινωνιολογία της πολιτικής και πνευματικής ζωής, β' έκδοσις, Αθήναι 1971, σσ.126.
- ΤΣΑΜΗ ΔΗΜ., Αγιολογία, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΤΣΑΡΟΥΧΗ ΓΙΑΝΝΗ, "Αθώα και σοφή ζωγραφική", στην έκδοσις: Οι Έλληνες Ζωγράφοι από τον 19ο αιώνα στον 20ο, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα 1974, τ.1, σελ.30-33.
- ΤΣΟΥΔΕΡΟΥ ΓΙΑΝΝΗ, Πως βρέθηκαν τα χειρόγραφα των Απομνημονευμάτων και των Οραμάτων του Μακρυγιάννη, η έκδοσή τους κι'όλα τα σχόλια γι'αυτά ίσαμε σήμερα, Αθήνα 1988, σσ.56.
- ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ Α., "Μακρυγιάννης", Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδοτική Αθηνών, τ.5, σελ.391-393.
- ΞΥΔΗ Α., "Οι εικόνες του Παναγιώτη Ζωγράφου", Νέα Εστία, τ. 39 (1964), σελ.314.
- ΥΦΑΝΤΗ παπά-Ηλία, "Ο σημερινός Μεσαίωνας και ο Μακρυγιάννης", Η Χριστιανική (14-7-1984).
- ΖΑΒΙΡΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν θέατρον, ανατύπωσις Α' εκδόσεως, Επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήριο: Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, Αθήναι 1972.
- ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚ., Η παιδεία στην Τουρκοκρατία, β' έκδοσις Θεσσαλονίκη 1983, τ.Α', σσ.164.
- ΖΑΙΝΤΛ ΒΟΛΦ, Βαυαροί στην Ελλάδα. Η γένεση του νεοελληνικού κράτους και το καθεστώς του Όθωνα. Μόναχο 1981. Πρόλογος: Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Επιμέλεια: Κ.Π. Δεμερτζή,

Αθήνα 1984, σσ.369.

ΖΙΑΚΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Ιστορία των θρησκευμάτων. Β΄, Το Ισλάμ, β΄
έκδοση, Θεσσαλονίκη 1983, σσ.463.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ1. Τα Απομνημονεύματα

Ο Μακρυγιάννης συνέλαβε την ιδέα της συγγραφής των Απομνημονευμάτων, κατά το 1829, στο Άργος, όπου ήταν διορισμένος από την κυβέρνηση Καποδίστρια ως Αρχηγός της Εκτελεστικής Δύναμης Πελοποννήσου και Σπάρτης¹. Επειδή, όμως, ήταν αγράμματος, αναγκάστηκε να παρακολουθήσει μαθήματα γραφής κοντά σε φίλους του, περίπου δυο μήνες: "Καί για νά μήν τρέχω είς τούς καφωενέδες καί σέ άλλα τοιοῦτα καί δέν τά συνηθῶ - (ἤξερα ὀλίγον γράψιμον, ὅτι δέν εἶχα πάγη είς δάσκαλο² ἀπό τά αἴτια ὁποῦ θά ξηγηθῶ, μήν ἔχοντας τούς τρόπους) περικαλοῦσα τόν ἕναν φίλον καί τόν ἄλλον καί μ' ἔμαθαν κάτι περισσότερον ἐδῶ είς τό Άργος, ὁποῦ κάθομαι ἄνεργος"³. Πράγματι, ἤξερε "ὀλίγον γράψιμον", το οποίο χρησιμοποίησε στις εμπορικές του δραστηριότητες στην Άρτα, όπως διαπιστώνεται από μια ομολογία του (1 Νοεμ. 1815), που ἔφερε τη φράση: "Ὁμολογίαν το ἀρίφι γρ.60"⁴.

Ὡστόσο, και μετά ἀπ' αὐτά τα μαθήματα που ἔλαβε στο Άργος, το γραφικό του σύστημα εἶναι δυσνόητο, δεν ἀκολούθησε τους παλαιογραφικούς κανόνες⁵, και τα συμπλέγματα των γραμμάτων του μοιάζουν με αραβούργημα⁶. Η χρονική πορεία της γραφής του δεν εμφανίζει καμιά βελτίωση. Ἐγγραψε "ὡς διά τῆς ἀκοῆς"⁷ αισθανόταν, χρησιμοποιώντας τους γλωσσικούς τύπους των περιοχών όπου ἔζησε και κυρίως τη ρουμελιώτικη διάλεκτο⁸.

Η μεταγραφή του χειρογράφου υπήρξε επίπονο ἔργο και ο Βλαχογιάννης χρειάστηκε δεκαεφτά μήνες⁹ για να το ολοκληρώσει. Κάποια ασάφεια παρατηρεῖται στη φράση: "Διά νά σημειώνω 'σ τά πενήντα ἕνα ἀπό αὐτά ἔμαθα 'σ τά γεράματα γράμματα"¹⁰. Η γραφή: "πενήντα ἕνα" δε μπορεί να σημαίνει τη χρο-

νολογία 1851, γιατί το χειρόγραφο των Απομνημονευμάτων είχε ολοκληρωθεί στα τέλη του 1850¹¹. Επίσης, δεν είναι δυνατό να σχετίζεται με την ηλικία του Μακρυγιάννη, γιατί πενήντα ένα χρονών ήταν το 1848, αφού γεννήθηκε το 1797. Εξάλλου η φράση συμπεριλαμβάνεται στο τμήμα του χειρογράφου που γράφτηκε στο Ναύπλιο το αργότερο μέχρι το Μάιο του 1833¹². Ενδεχομένως, να έγινε λάθος στη μεταγραφή του κειμένου και αντί για "πενήντα ένα" η ορθή μεταγραφή να είναι "τριάντα ένα", η οποία συμπίπτει με την ηλικία που είχε ο Μακρυγιάννης κατά το 1828¹³, όταν ήταν διορισμένος στο Άργος.

Ο Μακρυγιάννης, ως αγράμματος, δέχτηκε τα περιφρονητικά πυρά των πολιτικών του αντιπάλων, όπως του Αντωνιάδη¹⁴, εκδότη της εφημερίδας "Αθηνά" και του Αλέξ. Σούτσου, ο οποίος σημειώνει: "Ο γενναῖος Μακρυγιάννης πώποτε μή ἀναγνώσας"¹⁵. Όμως και ο ίδιος είχε επίγνωση της γραμματοσύνης του, γι' αυτό χαρακτηρίζει το γράψιμό του ως "ἀπελέκητο"¹⁶ και παρακαλεί τους αναγνώστες να δείξουν κατανόηση, γιατί δεν ακολουθεί "ταχτική σειρά 'σ τά γραφόμενα"¹⁷. Συνήθως, ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιούσε γραμματέα για τη γραφή άρθρων που δημοσίευε στις εφημερίδες. Ωστόσο, δεν έπραξε το ίδιο και για τα Απομνημονεύματα, μολονότι σχεδίαζε τη δημοσίευσή τους. Φαίνεται ότι η μυστικότητα που τηρούσε στη συγγραφή αυτού του χειρογράφου, εξαιτίας των συχνών ελέγχων που διενεργούσε η κυβέρνηση στο σπίτι του¹⁸, δεν επέτρεψε τη γλωσσική μεταγραφή, την οποία, ωστόσο, αποδεχόταν, όπως διαπιστώνεται από αναφορά του στον πρόλογο: "Ὡς ἄνθρωπος μπορῶ νά πεθάνω καί ἤ τά παιδιά μου, ἤ ἄλλος τά ἀντιγράψῃ, γιά νά τά βγάλῃ εἰς φῶς"¹⁹. Ασφαλώς, αυτή η αντιγραφή σήμαινε και τη γλωσσική εξομάλυνση του κειμένου.

Ο Μακρυγιάννης, αν και ήταν αγράμματος, με τη λαϊκή παιδεία που απέκτησε μέσα από τις εμπειρίες της ζωής του, μας χάρισε "τη γνησιότητα και το πηγαίο"²⁰. Τη συγγραφή των Απομνημονευμάτων την άρχισε στις 26 Φεβρουαρίου 1829 και την ολοκλήρωσε στα τέλη του 1850²¹. Κατέγραψε τα γεγονότα της ζωής του, που σχετίζονται με την εθνεγερσία και τη

συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Η μαρτυρία του Gordon²², ότι αντέγραψε απόσπασμα από το χειρόγραφο ημερολόγιο του Μακρυγιάννη που αναφερόταν στους "Ντρέδες" της Αρκαδίας, δεν πρέπει να συσχετιστεί με τα Απομνημονεύματα, γιατί, σ' αυτά, το περιστατικό περιγράφεται με συντομία²³. Ενδεχομένως, ο Μακρυγιάννης να κρατούσε σημειώσεις για τα γεγονότα μέχρι το 1829, ή να άφηγήθηκε²⁴ αυτό το γεγονός στον Gordon ή να του παρέδωσε γραπτή έκθεση.

Η παρακολούθηση του χρόνου συγγραφής των κεφαλαίων²⁵ των Απομνημονευμάτων, που είναι απαραίτητος για τη μελέτη και την ορθή αποτίμηση των αντιλήψεων του συγγραφέα, παρουσιάζει δυσχέρειες. Σύμφωνα με τον τόπο συγγραφής και με κάποια προσέγγιση στο χρόνο, η συγγραφή των τμημάτων του χειρογράφου πραγματοποιήθηκε ως εξής: Τα κεφάλαια του πρώτου βιβλίου μέχρι και το δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου (σελ.7-273) γράφτηκαν στο Άργος²⁶ από 26 Φεβρουαρίου 1829 μέχρι τα τέλη του 1831²⁷. Το τρίτο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου μέχρι το πρώτο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου (σελ.274-299) γράφτηκαν στο Ναύπλιο²⁸ από το 1832 μέχρι το Μάιο του 1833²⁹, οπότε εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Το πρώτο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου μέχρι και το τέταρτο κεφάλαιο του ίδιου βιβλίου (σελ.299-346) γράφτηκαν στην Αθήνα από τον Ιούνιο του 1833 μέχρι τις 14 Αυγούστου 1840³⁰.

Στο σημείο αυτό, ο Μακρυγιάννης σχεδίαζε την περάτωση του χειρογράφου και αναζητούσε συνδρομητές για την έκδοσή του: "παρακαλώ τούς όμογενείς νά γένουν συντρομηταί"³¹. Μάλιστα για να το διασώσει από τις έρευνες που διενεργούσε η κυβέρνηση, το παρέδωσε στον κουμπάρο του Νικόλα Σκαραμαγκά για να το μεταφέρει στην Τήνο. Το πέμπτο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου μέχρι το τέταρτο κεφάλαιο του τέταρτου βιβλίου (σελ.347-451) γράφτηκαν στην Αθήνα από τις 10 Οκτωβρίου 1844 μέχρι τον Απρίλιο του 1850³². Για τα γεγονότα της περιόδου 1840-1844 κρατούσε σημειώσεις, τις οποίες τοποθετούσε μέσα σε τενεκέ και τις έβαπτε στη γη³³. Ο πρόλογος του χειρογράφου (σελ.3-6) γράφτηκε κατά τον Απρίλιο του

1850, αφού ξαναγράφτηκαν τα δυο ή τρία πρώτα φύλλα που είχαν σαπίσει από την υγρασία³⁴. Οι σελ. 451-454 και ο επίλογος (σελ. 455-464) γράφτηκαν από τον Αύγουστο του 1850³⁵ μέχρι τα τέλη του ίδιου έτους.

Η συγγραφή των Απομνημονευμάτων δεν υπαγορεύτηκε από κάποιους "ψυχολογικούς λόγους"³⁶ που πήγαζαν από την "εσωστρεφή διάθεση" του Μακρυγιάννη, ούτε από μια παρόρμηση των αναμνήσεών του³⁷. Η διαστρέβλωση της ιστορικής αλήθειας ήταν αυτή που τον ώθησε σ' αυτή την "άδυναμία"³⁸ της συγγραφής. Ασφαλώς, σ' αυτό συνέτεινε και ο τόπος της διαμονής του, το Άργος, όπου ήταν διορισμένος από την κυβέρνηση του Καποδίστρια³⁹. Όπως είναι γνωστό, η περιοχή της Πελοποννήσου υπήρξε το θέατρο του εμφυλίου πολέμου (1823-1825), στον οποίο η παρουσία του Μακρυγιάννη υπήρξε δυναμική για την ανάμειξή του αυτή, δέχτηκε τις επικρίσεις των πολιτικών του αντιπάλων. Ενδεχομένως, κατά τη διαμονή του στο Άργος, να άκουσε επικριτικά σχόλια τόσο για την προσφορά του στον αγώνα, όσο και για την ταχεία ανέλιξή του στ' ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα. Έτσι ερμηνεύεται και η προσπάθειά του, κατά το 1829, για την απόκτηση πιστοποιητικών⁴⁰ από τους επιτρόπους των περιοχών της Πελοποννήσου, για να τα χρησιμοποιήσει ως τεκμήρια της καλής του διαγωγής και της χρηστής διοίκησης. Επίσης, στις διάφορες συζητήσεις για τα γεγονότα του απελευθερωτικού αγώνα, θα διαπίστωνε την παραποίηση της ιστορικής αλήθειας, η οποία έπρεπε να αποκατασταθεί. Ασφαλώς, η συγγραφική του προσπάθεια ευνοήθηκε και από την πνευματική κίνηση της εποχής του, που χαρακτηριζόταν από τη συλλογή πληροφοριών για τα γεγονότα του αγώνα και από τη δημοσίευση βιογραφιών και προσωπογραφιών των αγωνιστών⁴¹. Έτσι, το 1828 δημοσιεύτηκαν οι βιογραφίες των οπλαρχηγών Καραϊσκάκη και Μπότσαρη⁴².

Ήδη, ο ίδιος στις 14 Αυγούστου 1828, πριν από τη συγγραφή των Απομνημονευμάτων, είχε υποβάλει στον Καποδίστρια αυτοβιογραφική αναφορά⁴³ με τις εκδουλεύσεις του προς την πατρίδα, με αίτημα να του καταβληθούν οι μισθοί που πλήρω-

σε στους στρατιώτες του. Αργότερα, με την άνεση χρόνου που είχε κατά τη διαμονή του στο Άργος, ανέλαβε την εκτενέστερη καταγραφή των γεγονότων που έζησε: "ὅσα ἔπραξα εἰς τήν μικρή μου ἡλικία καί ὅσα εἰς τήν κοινωνία, ὅταν ἦρθα σέ ἡλικία, καί ὅσα διὰ τήν πατρίδα μου...καί ὅσα εἶδα καί ξέρω ὁποῦγιναν εἰς τόν Ἄγῶνα"⁴⁴. Μάλιστα, προσέδιδε στο χειρόγραφό του και διδακτικό χαρακτήρα: ἤθελε να καταγράψει "γυμνή τήν ἀλήθεια καί χωρίς πάθος...καί νά τά γλέπουν οἱ νεώτεροι" καί οἱ μεταγενέστεροι νάχουν περισσότερη ἀρετή καί πατριωτισμόν"⁴⁵. Για την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας ενέργησε συνειδητά από την αρχή της συγγραφής και όχι συμπτωματικά κατά την πορεία της⁴⁶.

Κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα, είχε προσωπική εμπειρία από τη σκόπιμη πλαστογράφηση της αλήθειας των γεγονότων. Επέκρινε το Σουρμελή ως πλαστογράφο και υποστηρικτή της συντροφιάς του Γκούρα. Πρόκειται για το ημερολόγιο που έστειλε ο Σουρμελής στη "Γενική Εφημερίδα", κατά την πολιορκία του κάστρου των Αθηνών από τον Κιουταχή. Με επέμβαση του Μακρυγιάννη τερματίστηκε η παροχή ψευδών ειδήσεων στην εφημερίδα: "Χωρίς νά βλέπωμεν ὅλα τά γράμματα καί νά τά ὑπογράψωμεν ὅλοι, πεζοδρόμον ἀπό τό κάστρο ἄλλη φορά δέν βγαίνομεν"⁴⁷. Παρόμοια περίπτωση υπήρξε και η παραποίηση των γεγονότων του Φαλήρου στις 30 Ιαν. 1827, για την οποία σημειώνει ο Μακρυγιάννης: "Πῆραν τό ρεπόρτο τοῦ Γκόρδον καί τό ξέκλησαν κ' ἔβαλαν ἐμένα παλιές ἀντραγαθίες, ἀπό αὐτές ὅμως καμμία, ἀλλά παλιές μῶβαλαν εἰς τήν ἐφημερίδα. Γράφω τοῦ τυπογράφου, ὁποῦ ἦταν ὁ Φαρμακίδης, μοῦ γράφει τά αἴτια. Ἄφοῦ εἶδε αὐτό ὁ Γκόρδον, ὡς φιλαλήθης πείσμωνσε' πιάστη καί μέ τόν Νοταρᾶ"⁴⁸. Συνεπώς, ὅπως προκύπτει ἀπό τα παραπάνω, ο κύριος λόγος που ώθησε το Μακρυγιάννη στη συγγραφή των Απομνημονευμάτων ήταν η αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας και ιδιαίτερα για το μέγεθος της δικής του προσφοράς προς την πατρίδα. Η προσπάθειά του αυτή εντάθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1830, όταν δημοσιεύτηκαν τα έργα των ιστοριογράφων⁴⁹ του αγώνα, τα οποία επέκρινε στα

σημεία που τον αφορούσαν.

Βέβαια, τίθεται το ζήτημα της αξιοπιστίας και της αντικειμενικότητας των ιστορικών του πληροφοριών, αφού στο φιλολογικό είδος των απομνημονευμάτων⁵⁰ παρατηρείται έξαρση της υποκειμενικότητας και της εγκωμιαστικής περιαυτολογίας. Μάλιστα, αυτή την αδυναμία των απομνημονευμάτων την επισήμανε και ο ίδιος ο Μακρυγιάννης, γι' αυτό σημειώνει: " Άς γράψη άλλος διά 'μένα ὅ,τι γνωρίζη"⁵¹. Μολονότι ήταν αγράμματος και δεν είχε προσπέλαση στα γραπτά κείμενα, που αποτελούσαν απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαμόρφωση συνολικής εικόνας των διεργασιών των γεγονότων της εποχής του⁵², ωστόσο αγωνιζόταν για την προσέγγιση και την υπεράσπιση της ιστορικής αλήθειας. Αντλούσε πληροφορίες από μορφωμένους φίλους του⁵³, όχι μόνο για την κατάσταση του νεοελληνικού κράτους, αλλά και για τον ευρωπαϊκό χώρο και ανάλογα ρύθμιζε τις ενέργειές του, τόσο για την απονομή της κοινωνικής δικαιοσύνης, όσο και για την απελευθέρωση των υπόδουλων ελληνικών περιοχών. Παρακολουθούσε τα δημοσιεύματα στον τύπο και δε δίσταζε να εκφράζει και ο ίδιος τις απόψεις του⁵⁴. Συνεπώς, ήταν σε θέση να διαμορφώσει άποψη για τα γεγονότα της εποχής του. Βέβαια, στην προσέγγιση της αλήθειας δεν είχε τις προϋποθέσεις για να ακολουθήσει το δρόμο της ιστορικής μεθόδου με την αυστηρή κριτική και τον έλεγχο της αξιοπιστίας των μαρτυριών⁵⁵.

Πάντως, το χειρόγραφο του χαρακτηρίζεται από ειλικρίνεια και αυθορμητισμό χωρίς πρόθεση για την παραποίηση των γεγονότων⁵⁶. Επιθυμούσε να εκφράσει τη δική του αλήθεια⁵⁷, η οποία δεν υπαγορευόταν από τις σκοπιμότητες των κομματικών σχηματισμών. Συχνά, αυτή η αλήθεια αφύπνιζε το λαό της Αθήνας, ο οποίος στις κινητοποιήσεις του τον αναδείκνυε σε λαϊκό ηγέτη⁵⁸.

Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρησή του για τη σύνδεση της αξιοπιστίας των κειμένων με το ήθος του συγγραφέα: " Άν είμαι τίμιος άνθρωπος, θέλω γράψη τήν αλήθεια, καθώς έγιναν τά γραφόμενα, όπου θά σημειώσω. Όλοι οί αναγνώστες ἔχετε

χρέος πρώτα νά 'ρευνήσετε διά τήν διαγωγή μου, πῶς φέρθηκα εἰς τήν κοινωνία καί ἄγωνα, καί ἂν τιμίως φέρθηκα, βάλετε βάση καί εἰς τά γραφόμενά μου· ἂν ἀτίμως φέρθηκα, μήν πιστεύετε τίποτας"⁵⁹. Παρά τὴν υπόσχεσή του, ὅτι θα σημείωνε χωρίς πάθος τὴν ἀλήθεια⁶⁰, ὡστόσο με τὴν ολοκλήρωση τῆς συγγραφῆς διαπίστωσε καὶ ὁ ἴδιος ὅτι: "δέν ξεγῶμαι γλυκώτερα διά κάθε ἄτομον...ὁ ζῆλος τῆς πατρίδος μου δίνει αὐτεῖν τὴν ἀγανάκτησιν καί δέν μπόρεσα νά γράψω γλυκώτερα"⁶¹. Ἀκόμη καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ ἐγκυμονεῖ ἡ ἀποσπασματικὴ μελέτη τῶν κειμένων εἶχε ἐπισημάνει: "Ὅταν λοιπὸν βγῆ αὐτὸ τὸ χειρόγραφον εἰς φῶς, διαβάζοντάς το ὄλο οἱ τίμιοι ἀναγνώστες, ἀρχὴ καί τέλος, τότες ἔχουν τὸ δικαίωμα νά κάμῃ ὁ καθεὶς τῶν τήν κρίση του εἴτε ὑπέρ, εἴτε κατὰ"⁶². Δὲν θα ἦταν ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ, ὅτι ὁ Μακρυγιάννης, με τὶς παραπάνω παρατηρήσεις του, προσδιόρισε εὐστοχα τὶς ἐγγενεῖς ἀδυναμίες ποὺ περικλείει τὸ φιλολογικὸ εἶδος τῶν ἀπομνημονευμάτων, τὶς ὁποῖες προσπάθησε νὰ ἐξομαλύνει κατὰ τὴν ἐπικοινωνία του με τοὺς ἀναγνώστες.

Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη συνδέθησαν με τὸν ιστοριοδίφῃ Γιάννη Βλαχογιάννη, ὁ ὁποῖος τὰ ἀνακάλυψε, τὰ μετέγραψε καὶ τὰ δημοσίευσε με πολύτιμα σχόλια. Ὁ Βλαχογιάννης, ἐρευνώντας τὶς ἐφημερίδες τῆς ὀθωνικῆς ἐποχῆς, παρατήρησε πολλὰ ἀρθρα τοῦ Μακρυγιάννη καὶ υπέθεσε ὅτι ὁ στρατηγός, πιθανὸ νὰ εἶχε ιδιόγραφες σημειώσεις κρυμμένες στο σπίτι του. Ἡ πρώτη, χρονικὰ, μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπάρξη τῶν χειρογράφων παρέχεται ἀπὸ τὸν Gordon⁶³, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ Μακρυγιάννης εἶχε χειρόγραφο ἡμερολόγιο. Μια ἄλλη μαρτυρία, ἡ ὁποία δὲν ἦταν προσιτὴ στὶς ἐρευνες τοῦ Βλαχογιάννη, εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Μακρυγιάννη στα ἐγγράφα ποὺ συνόδευσαν τὶς εἰκονογραφίες του πρὸς τὴ βασίλισσα τῆς Ἀγγλίας Βικτωρία, στὶς 10 Μαρτίου 1839: "κατόπιν θέλω παραστήσει καί ἐγγράφως ὄλα τά δεινὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἡμῶν ἀγῶνος, καί θέλω τά προσφέρει, ἀγύμναστα μὲν καί ἀπλά, ἀλλὰ μὲ γυμνήν τὴν ἀλήθειαν, ὅσα ἤξεύρω καί ὡς τά ἤξεύρω"⁶⁴. Ἡ πιο κοντινὴ, χρονικὰ, μαρτυρία πρὸς τὸ Βλαχογιάννη, παρέ-

χεται το 1890 από το Χαλκιοπούλο: "ἄν τά τέκνα τοῦ στρατηγού Μακρυγιάννη ἐπιμεληθῶσι νά φέρωσιν εἰς τό φῶς τῆς δημοσιότητας, οὐχί μόνον τά τοῦ ἐνδόξου πατρικοῦ βίου, ἀλλά καί πλεῖστα ἄλλα ἱστορικά τῆς μεγάλης ἡμῶν ἐπαναστάσεως μνημεῖα, ἅτινα εὐρίσκονται εἰς τήν κατοχήν των"⁶⁵.

Ο Βλαχογιάννης κατόρθωσε να πείσει το γιο του στρατηγού, Κίτσο Μακρυγιάννη, για την ύπαρξη των χειρογράφων, ο οποίος μετά από έρευνες τα ανακάλυψε μέσα σ' ένα τενεκέ, που βρισκόταν κάτω από σωρούς ξύλων και άλλων υλικών⁶⁶. Ανακοινώσεις για τη σχεδιαζόμενη έκδοσή τους, δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες "Ἑστία" (26-6-1901) και "Ἄστυ" (30-6-1901)⁶⁷. Μετά από δέκαεφτά μήνες επίπονης εργασίας, ο Βλαχογιάννης ολοκλήρωσε το έργο της μεταγραφής με προλεγόμενα και ιστορικά σχόλια. Το κείμενο των Απομνημονευμάτων πρωτοδημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα "Ἀκρόπολις" από τις 28 Ιουνίου 1904⁶⁸. μάλιστα δημοσιεύτηκε και φωτογραφικό αντίγραφο μιας σελίδας του χειρογράφου για την πιστοποίηση της ύπαρξης του.

Το 1907 ο Βλαχογιάννης δημοσίευσε δυο τόμους, από τους οποίους ο πρώτος περιείχε έγγραφα και άρθρα εφημερίδων σχετικά με το Μακρυγιάννη και ο δεύτερος περιείχε τα Απομνημονεύματά του⁶⁹. Η έκδοση αυτή δεν είχε την προσδοκώμενη απήχηση και δεν εξαντλήθηκε. Από την πλευρά των λογίων, ενδιαφέρον εκδηλώθηκε μόνο από τον Κωστή Παλαμά, ο οποίος χαρακτήρισε τα Απομνημονεύματα ως "ἄριστούργημα τοῦ ἀγράμματος, μά γεροῦ καί αὐτόνομου μυαλοῦ"⁷⁰. Το ενδιαφέρον αναθερμάνθηκε στα χρόνια της Κατοχής⁷¹ με τα δημοσιεύματα του Γ. Σεφέρη, Δ. Φωτιάδη, Η. Βενέζη και Γ. Θεοτοκά. Το 1947 πραγματοποιήθηκε η β' έκδοση από το Βαγιονάκη⁷², χωρίς να γίνει αντιπαραβολή με το χειρόγραφο, γιατί ήταν "ἐγκιβωτισμένο σέ μέρος ἀσφαλές"⁷³.

Για την τύχη του χειρογράφου των Απομνημονευμάτων διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις: α) ο Ν. Πάντζαρης υποστήριξε ότι ο Βλαχογιάννης του εκμυστηρεύτηκε την καταστροφή του χειρογράφου, γιατί δεν είχε αποδώσει πιστά το κείμενο⁷⁴, β)

ότι ο Κίτσος Μακρυγιάννης το παρέδωσε το 1926 στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία⁷⁵ μαζί με τα άλλα κειμήλια του πατέρα του, γ) ο βιβλιοπώλης Χ. Σπανός⁷⁶ ισχυρίστηκε ότι πούλησε το χειρόγραφο το 1936 στο Βλαχογιάννη, δ) ότι το χειρόγραφο δεν το είδε κανένας με τα μάτια του⁷⁷, ε) ότι το χειρόγραφο δεν υπήρξε ποτέ και ότι ήταν δημιούργημα της φαντασίας του Βλαχογιάννη⁷⁸. Αυτή η τελευταία εκδοχή αποκλείστηκε και από τον ίδιο το Μακρυγιάννη, ο οποίος στα "Οράματα και θάματα" παραπέμπει πολλές φορές στ' Απομνημονεύματα με τη φράση: "εἰς τ' ἄλλο μου τό στορικόν"⁷⁹. Επίσης, διαπιστώνεται και από την ιδεολογία του, η οποία είναι ενιαία και στα δυο κείμενα⁸⁰. Ωστόσο, παραμένει το αίτημα⁸¹ για την ανεύρεση του χειρογράφου των Απομνημονευμάτων, για να γίνει η εξακρίβωση της πιστής μεταγραφής του, αλλά και γιατί αποτελεί τεκμήριο του νεοελληνικού προφορικού λόγου⁸².

2. Τα "Οράματα και Θάματα"

Το δεύτερο "στορικό", που έλαβε από τον Άγγελο Παπακώστα⁸³ τον εύστοχο τίτλο "Οράματα και Θάματα", το έγραψε από τις 31 Δεκεμβρίου 1850⁸⁴ μέχρι το Μάρτιο του 1852⁸⁵. Η παρακολούθηση της χρονικής διαστρωμάτωσης του χειρογράφου κρίθηκε απαραίτητη για την ασφαλέστερη προσέγγιση της ιδεολογίας και του ζητήματος περί ψυχοπαθολογίας του Μακρυγιάννη. Οι σελίδες 42-90 του χειρογράφου, που καλύπτουν τη χρονική περίοδο 1837 μέχρι 20 Ιαν. 1845⁸⁶, αποτελούσαν τμήμα των Απομνημονευμάτων, τις οποίες απέσπασε, γιατί θεωρούσε το περιεχόμενό τους ως ενοχοποιητικό: "όσα έγραψα ως έδω τά είχα σημειωμένα εις τ' άλλο μου τό στορικό, και σαν είδα ότι ήμουν ύποπτος, έκοψα τά φύλλα όπου λείπουν από κείνο να μ'ην μοῦ γένει κατ'οίκον έρευνα, ότι όλο κάτι λέγεται, και δι' αυτό τά σημείωσα έδω σέ τοῦτο"⁸⁷.

Οι σελίδες 91-169 που καλύπτουν τη χρονική περίοδο 15 Μαρτίου 1845⁸⁸ μέχρι τον Αύγουστο του 1850⁸⁹, αποτελούν τις σημειώσεις που είχε κρύψει στη γη μέσα σε τενεκέ, όπου οι περισσότερες είχαν καταστραφεί από την υγρασία: "από δῶ και κάτω όσα θά σημειώσω τά είχα χωμένα τόσον καιρόν μ' ένα τενεκέ, αυτά όλα και πλήθος αποδειχτικά, και ή κακή τύχη έσάπισαν καμόσα αποδειχτικά, και από τοῦτα, τά θάματα τῆς θείας-Πρόνοιας, και τά πάγω ανακατεμένα - όχι μέ τήν τάξη τους, καθώς έγιναν αυτά όλα"⁹⁰. Προτιμήθηκε η σελίδα 169 ως τελευταία του δεύτερου τμήματος, γιατί σ' αυτή υπάρχει ασφαλές τεκμήριο για το έτος 1851 και μέχρι εκεί το περιεχόμενο είναι παράλληλο με τα Απομνημονεύματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η φράση: "εις τ' άλλο μου στορικό", συναντάται για τελευταία φορά στη σελίδα 167, ενώ στο εξής η παραπομπή γίνεται στο ίδιο το χειρόγραφο των "Οραμάτων και Θαμάτων" με τη φράση: "όπου τά 'χω γραμμένα στό 'ίδιον"⁹¹. Από την υγρασία καταστράφηκαν κυρίως οι σημειώσεις που κάλυπταν τη χρονική περίοδο 1845-1846: "Πολλά χαρτιά μου σάπισαν όλως διά

όλου από τὰ 1845 όπου γράφω ὡς τὰ 1846 τὰ ἄχα βαλμένα εἰς τὴν γῆς καὶ σάπισαν ὅλως διὰ ὄλου"⁹². Οἱ σελίδες 169-219 που καλύπτουν τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὸν Αὐγούστο 1850 μέχρι τὸ Μάρτιο τοῦ 1852⁹³, ἀποτελοῦν τὸ καινούριο υλικὸ που συμπληρώνει τὰ Απομνημονεύματα.

Ὡστόσο, τὸ χειρόγραφο δὲν ολοκληρώθηκε, ἀλλὰ σταμάτησε ἀπότομα με τὴ φράση: "Λέγει ὁ θεός: Καὶ μωρολόγος εἶσαι καὶ ἐνοχλητικὸς καὶ πεισματώδης. Τότε σηκώθηκα καὶ μῶρθαν..."⁹⁴. ΓΙΑ τὴν ἀπότομη αὐτὴ διακοπὴ τῆς γραφῆς του, διατυπώθηκαν διάφορες υποθέσεις, ὅπως ἡ πιθανότητα καταστροφῆς τῶν τελευταίων σελίδων τοῦ χειρογράφου⁹⁵, ὅτι ὁ "κατ' οἶκον" περιορισμὸς δὲν του ἐπέτρεψε τὴ συνέχιση τῆς συγγραφῆς⁹⁶ καὶ ὅτι ὁ Μακρυγιάννης συνειδητὰ διέκοψε τὸ χειρόγραφο στὶς 24 Μαρτίου 1852, γιατί προσδοκοῦσε τὴν πραγματοποίηση τῶν οραμάτων του στὶς 25 Μαρτίου⁹⁷. Σύμφωνα με τὴν "Ἐπίκλησιν πρὸς τὸν θεόν"⁹⁸, ὁ Μακρυγιάννης παρέμεινε περιορισμένος στὸ σπίτι του μέχρι τὸν Αὐγούστο 1852, συμπληρώνοντας ἑξὶ μῆνες. Συνεπῶς, ὁ "κατ' οἶκον" περιορισμὸς ἄρχισε τὸ Μάρτιο τοῦ 1852, γεγονὸς που ἐρμηνεύει τὸ ἀπότομο σταμάτημα τοῦ χειρογράφου. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ τὸ ανακριτικὸ υλικὸ τῆς δίκης τοῦ Μακρυγιάννη, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ἡ κυβέρνησις πληροφορήθηκε τὴ δῆθεν συνωμοσίαν στὶς 22 Μαρτίου 1852⁹⁹ καὶ ἡ ἐντολὴ γιὰ τὶς σχετικὲς ἀνακρίσεις δόθηκε τὴν 1η Ἀπριλίου 1852¹⁰⁰.

Ἡ πρώτη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χειρογράφου "Ὁράματα καὶ θάματα" παρέχεται ἀπὸ τὸ Γ. Θεοτοκά, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ Βλαχογιάννης του ἔδειξε ἓνα ἄγνωστο χειρόγραφο τοῦ Μακρυγιάννη, που τὸ χαρακτήρισε ὡς "ἔργο τρελλοῦ" καὶ περιείχε "ὄνειρα καὶ συζητήσεις μετὰ τὴν Παναγία καὶ τοὺς ἁγίους", ἐνῶ ὁ ἴδιος υπέθεσε ὅτι "ἡ μυστικὴ αὐτῆ ἐξομολόγησις μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι καταπληκτικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἓνα ἀπὸ τὰ γνησιώτερα διαμάντια τοῦ λόγου"¹⁰¹. Ἄγνωστος παραμένει ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ἀπέκτησε Βλαχογιάννης αὐτὸ τὸ δεῦτερο χειρόγραφο. Ἄν ἡ μαρτυρία τοῦ Χ. Σπανοῦ θεωρηθεῖ ἀξιόπιστη, τότε ὁ Βλαχογιάννης θὰ ἀγόρασε τὰ "Ὁράματα καὶ θάματα" με

τα οποία συμφωνούν τα στοιχεία περιγραφής και όχι τα Απομνημονεύματα¹⁰².

Το χειρόγραφο "Οράματα και Θάματα" ο Βλαχογιάννης το πρόσφερε στον Άγγελο Παπακώστα ως δώρο ευγνωμοσύνης για τις εκδουλεύσεις του - "ή χάρη θέλει αντίχαρη" - και το χαρακτήρισε ως "θρησκοληπτικό" που δεν έχει τίποτα να προσθέσει στη φήμη των Απομνημονευμάτων, αλλά να το χρησιμοποιήσει για παλαιογραφική άσκηση¹⁰³. Μετά την ανακοίνωση του Παπακώστα το 1947, ότι άρχισε την εργασία της μεταγραφής του χειρογράφου και ότι σύντομα θα το εκδώσει, εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον από τους λογίους¹⁰⁴, οι οποίοι με άρθρα στις εφημερίδες πίεζαν για την επίσπευση της δημοσίευσης. Με περίεργη καθυστέρηση, ο Παπακώστας συμφώνησε το 1977 με το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας για την έκδοση του χειρογράφου¹⁰⁵. Τελικά, το 1983 εκδόθηκε το χειρόγραφο σε δυο τόμους, από τους οποίους ο πρώτος περιλάμβανε τη μεταγραφή του κειμένου με χρήσιμες σημειώσεις και ο δεύτερος το φωτομηχανικό ομοιότυπο του χειρογράφου. Ο Παπακώστας παρέδωσε το χειρόγραφο στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, όπου έλαβε τον ταξινομικό αριθμό MSS 262¹⁰⁶. Πρόκειται για ένα άδετο χειρόγραφο που αποτελείται από 152 φύλλα, με διαστάσεις 14 X 20,5 εκ.¹⁰⁷.

Οι απόψεις των μελετητών για την αξία των "Οραμάτων και Θαμάτων" διαφέρουν. Το έργο χαρακτηρίστηκε ως "γεροντικό", όπου η "ένοχλητική για μᾶς σήμερα θρησκοληπία του γερασμένου Μακρυγιάννη είναι ωστόσο πολύ συγκινητική"¹⁰⁸, ότι: "δέν είναι μόνο ιστορικό· ἔχει καί πολλά στοιχεία διάφορα, λ.χ. συνομιλίες μέ ἁγίους, πού βλέπει στά ὄνειρά του, αὐτός ἢ καί ἄλλα φιλικά πρόσωπα, στοιχεία πού τό φέρνουν πλησιέστερα πρός τίς ἐξομολογήσεις"¹⁰⁹. Αντίθετα, εκφράστηκε και η άποψη, ότι: "δεν πρόκειται για το γεροντικό έργο ενός σαλεμένου θρησκοληπτου νου. Αλλά για ένα ώριμο, εσκεμμένο, άθελα ανολοκλήρωτο μνημείο λόγου, σύγχρονο με τα τελικά Απομνημονεύματα και εξίσου παθιασμένα ευλαβικό. Υποκειμενικότερο σε χαρακτήρα και διαφορετικό ειδολογικά ίσως,

όχι όμως και ιδεολογικά¹¹⁰.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΓΑΛΟΥΧΗΣΗ ΤΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. Επισκόπηση της εποχής του - Η τραγική αφετηρία της ζωής του.

Στα τέλη του 18ου αιώνα παρατηρείται μια σημαντική αναγέννηση σ' όλους τους τομείς δραστηριότητας του υπόδουλου Γένους. Οι ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη του εμπορίου ενθάρρυναν την αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή, με αποτέλεσμα τα ελληνικά προϊόντα να κατακλύσουν τις αγορές της Ευρώπης¹. Η οικονομική αυτή ανάπτυξη συνέβαλε σημαντικά στην άνθηση της παιδείας, που οι βάσεις της είχαν τεθεί από τους φωτισμένους πατριάρχες Ιεροσολύμων Δοσίθεο Β'² και Χρύσανθο Νοταρά³ και ενισχύθηκαν από τις προσπάθειες του Κοσμά του Αιτωλού⁴. Άρκετοί λόγιοι, που επέστρεψαν στον ελλαδικό χώρο, μετέφεραν και τις φιλελεύθερες ιδέες της Ευρώπης, οι οποίες συντέλεσαν στη διαμόρφωση του νεοελληνικού διαφωτισμού⁵.

Παράλληλα, όμως, η καταρρέουσα οθωμανική αυτοκρατορία που προκάλεσε το "Ανατολικό Ζήτημα"⁶, ενθαρρύνοντας τα επεκτατικά σχέδια των ηγεμόνων της Ευρώπης, καθώς επίσης και οι φυγόκεντρες τάσεις που παρουσίαζαν ορισμένοι πασάδες, όπως ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων⁷, καλλιεργούσαν την αισιοδοξία στο υπόδουλο Γένος για την απόκτηση της ελευθερίας. Αυτές οι ελπίδες ενισχύονταν και από τα χρησμολογικά κείμενα⁸, που είχαν ευρύτατη διάδοση την εποχή αυτή και αναφέρονταν στην αναμενόμενη βοήθεια από το "Ξανθό γένος", τη Ρωσία. Οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι⁹ αναθέρμαναν τις ελπίδες αυτές, οι οποίες όμως διαψεύστηκαν με την αποτυχία των Ορλωφικών¹⁰. Η παρουσία του Ναπολέοντα στα νησιά του Ιονίου και η συνθήκη του Campoformio (1797)¹¹, αναζωπύρωσαν τη χαμένη αισιοδοξία, αλλά προσωρινά. Το υπόδουλο Γένος συνειδητοποίησε ότι έπρε-

πε να στηριχτεί στις δικές του δυνάμεις και προς την κατεύθυνση αυτή εργάστηκε η Φιλική Εταιρεία¹².

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής, που εγκυμονούσε την πολυπόθητη ελευθερία, έμελλε να προδιαγράψει και την πορεία του Μακρυγιάννη. Σύμφωνα με τ' Απομνημονεύματα, γεννήθηκε στον Αβορίτη¹³, ένα μικρό χωριό κοντά στο Λιδορίκι της Φωκίδας, ενώ η ζωντανή παράδοση αναφέρει ως γενέτειρά του τη Συκιά¹⁴. Δισφωνία παρατηρείται στους μελετητές ως προς τον προσδιορισμό του έτους της γέννησής του. Έτσι, τοποθετείται στο έτος 1781¹⁵ ή μετά το 1790¹⁶ ή το 1794¹⁷. Ο Γούδας και ο Ιάλεμος, που κατά το θάνατο του Μακρυγιάννη εκφώνησαν τον επικήδειο και τον επιτάφιο λόγο αντίστοιχα, τοποθετούν τη γέννησή του το 1798¹⁸. Ως πιο ορθή ελέγχεται η χρονολόγηση του Βλαχογιάννη, που ορίζει το έτος 1797¹⁹. Σ' αυτό συνηγορεί και μια ιατρική γνωμάτευση του βασιλικού αρχιάτρου Lindermayer²⁰, που αναφέρει ότι στις 4 Νοεμ. 1837 ο Μακρυγιάννης ήταν σαράντα ένα ετών.

Οι συνθήκες της γέννησής του αγγίζουν τα όρια του μύθου· σημειώνει χαρακτηριστικά ο ίδιος: "όταν ήμουμε ακόμα εις τήν κοιλιά τῆς μητρός μου, μίαν ἡμέρα πῆγε διά ξύλα εις τόν λόγκον. Φορτώνοντας τά ξύλα ἔσ τό νῶμο της, φορτωμένη εις τόν δρόμον, εις τήν ἔρημιά, τήν ἔπιασαν οἱ πόνοι καί γέννησε ἐμένα ἴ μόνη της ἡ καίμενη καί ἀποσταμένη ἐκιντύνεψε καί αὐτεῖνη τότε καί ἐγώ. Ξελεχώνεψε μόνη της καί συγυρίστη. φορτώθη ὀλίγα ξύλα καί ἔβαλε καί χόρτα ἀπάνου εις τά ξύλα καί ἀπό πάνου ἐμένα καί πῆγε εις τό χωριόν"²¹. Οι γονεῖς του, Δημήτριος Τριανταφύλλου και Βασιλική²², ευσεβεῖς χριστιανοί, φρόντισαν να γαλουχήσουν τα παιδιά τους με τα νάματα της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Αξιοσημείωτη είναι η μέθοδος που χρησιμοποίησαν για να συνηθίσουν το Μακρυγιάννη, από την νηπιακή ηλικία, στην πνευματική άσκηση και προσευχή: "Ἀπό ἑνοῦ χρόνου παιδί μέ ἐσυνείθισαν οἱ γονεοί νά κάνω μετάνοιες καί μ' ἔλεγαν ἴ "Κάνε μετάνοιες νά πιάσης περδικόπουλα". Πήγαιναν ἐκεῖνοι μοῦφερναν περδικόπουλα καί μοῦλεγαν ἴ "Γιά, ἔκαμες μετάνοιες καί τᾶπιασες". Καί ἐσυνεί-

θισα μέ ταῦτον τόν τρόπον καί ἔκανα μετάνοιες"²³.

Κατά το 1798, ο Αλή πασάς επέκτεινε την κυριαρχία του και στις περιοχές της Στερεάς Ελλάδας²⁴. Στις συγκρούσεις με τους Τουρκαλβανούς σκοτώθηκε ο πατέρας του Μακρυγιάννη. Η μητέρα του και οι συγγενείς για να αποφύγουν τη σκλαβιά, αποφάσισαν να εγκαταλείψουν το χωριό και να καταφύγουν στη Λιβαδειά. Κατά τη διάβαση του ποταμού Μόρνου, έλαβαν την οδυνηρή απόφαση να εγκαταλείψουν το Μακρυγιάννη, που ήταν βρέφος τότε, γιατί φοβήθηκαν μήπως το κλάμα του τους προδώσει στους Τούρκους. Στη δύσκολη εκείνη στιγμή δοκιμάστηκε η αγάπη και το ορθόδοξο ήθος της μητέρας του Βασιλικής: "Τότε μετανοιάει ἡ μητέρα μου καί τούς λέγει: "Ἡ ἁμαρτία τοῦ βρέφους θά μᾶς χάσῃ, τούς εἶπε περνᾶτε ἐσεῖς καί σῦρτε εἰς τό τάδε μέρος καί σταθῆτε...τό παίρνω κι' ἄν ἔχω τύχη καί δέν κλάψῃ, Διαβαίνομε"...ἡ μητέρα μου κι' ὁ θεός μᾶς ἔσωσε"²⁵.

Η τραγική αυτή αφετηρία της ζωής του Μακρυγιάννη σφράγισε την κατοπινή του πορεία και η ανάδειξή του σε ηγετική μορφή κατά την εθνεγερσία του '21 έκρινε αναγκαία την επιβίωσή του και δίκαιωσε το πνεύμα αγάπης και θυσίας της μητέρας του. Αναφερόμενος και πάλι, σε μια σύντομη αυτοβιογραφία του, για το γεγονός της διάσωσής του, σημειώνει χαρακτηριστικά για την επέμβαση της θείας Πρόνοιας: "Τύφλωσε ὁ θεός τούς Τούρκους καί πέρασαν καί δέν τούς πῆραν χαμπέρι"²⁶. Αυτό το περιστατικό, καθώς και άλλες παρόμοιες ευεργετικές παρεμβάσεις του θεού στις δύσκολες στιγμές της ζωής του, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της συνείδησής του για την ανάληψη της υψηλής αποστολής του "πατριδοφύλακα"²⁷, τόσο κατά τον απελευθερωτικό αγώνα, όσο και κατά τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους.

Οι φιλόξενοι άρχοντες της Λιβαδειάς, Γιαννάκης Στάμου Λογοθέτης, Νίκος Νάκου και Γιάννης Φίλων, συμπαραστάθηκαν τους μετανάστες του Αβορίτη και τους πρόσφεραν τα απαραίτητα μέσα για την εγκατάστασή τους στην πόλη²⁸. Οι στερήσεις και οι περιπέτειες της ζωής συντέλεσαν στη διαμόρφωση του

χαρακτήρα και στην ωρίμανση του νεαρού Μακρυγιάννη. Μόλις εφτά χρονών, αναγκάστηκε να εργαστεί ως υπηρέτης για να συμβάλει και αυτός στην αντιμετώπιση των βιοτικών αναγκών της οικογένειάς του. Παρά τις πιέσεις που δέχτηκε, αρνήθηκε την ενασχόληση με ταπεινές εργασίες, όπως θεωρούσε τη φροντίδα των μικρών παιδιών και του σπιτιού. Μάλιστα, έφυγε κρυφά στη θήβα αναζητώντας άλλη εργασία. Μετά από την πειστική παρέμβαση των συγγενών του αναγκάστηκε να επιστρέψει στη Λιβαδειά. Όμως ο νεαρός Μακρυγιάννης είχε, ήδη, αποφασίσει για τη μελλοντική πορεία της ζωής του. Τα πρότυπα του ευφυούς εμπόρου και του γενναίου αγωνιστή τον γοήτευαν. Γι' αυτό, χρησιμοποίησε κάθε τρόπο για να απαλλαγεί από τις ταπεινές εργασίες: "...άρχισα ξύλο, τρύπημα κεφάλια τῶν παιδιῶν καί τῆς ἴδιας μου μητέρας καί ἔφευγα μέσα τῆς ράχης. Καί μ' αὐτό βαρέθηκα καί μέ λευτέρωσαν, ὅτι αὐτεῖνη ἡ ἰππερεία μ' εἶχε καταντήση νά χαθῶ"²⁹.

2. Η "συμφωνία" με τον Αι-Γιάννη

Σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών αποδεσμεύτηκε από την οικογένειά του και πήγε στη Δεσφίνα της Φωκίδας, κοντά σ'έναν πατριώτη του, ο οποίος ήταν διορισμένος από τον Αλή πασά ως "ζαμπίτης" για την πειθαρχία και την ασφάλεια των κατοίκων της περιοχής. Όπως γνωστοί οπλαρχηγοί³⁰, για να αποφύγουν την εκμετάλλευση των Τούρκων και για να αντιμετωπίσουν τις βιοτικές τους ανάγκες, προτίμησαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον Αλή πασά, έτσι και ο Μακρυγιάννης βρέθηκε έμμεσα στην υπηρεσία του³¹ ως βοηθός του "ζαμπίτη" της Δεσφίνας.

Στο πανηγύρι του Αι-Γιάννη, ο Μακρυγιάννης κρατούσε το όπλο του "ζαμπίτη" και θέλησε να πυροβολήσει, αλλά, ίσως από κακό χειρισμό, το όπλο έσπασε. Τότε, όπως αφηγείται ο ίδιος: " μ' έπιασε σέ' όλον τόν κόσμον όμπρός καί μέ πέθανε είς τό ξύλο. Δέν μ' έβλαβε τό ξύλο τόσο, περισσότερον ή ντροπή τοῦ κόσμου. Τότε όλοι τρώγαν καί πίναν καί έγώ έκλαιγα. Αυτό τό παράπονον δέν ηῦρα άλλον κριτή νά τό είπῶ νά μέ δικιώση, έκρινα εύλογον νά προστρέξω είς τόν Αιγιάννη, ότι είς τό σπίτι του μόγινε αὐτείνη ή ζημία καί ή άτιμία. Μπαίνω τήν νύχτα μέσα είς τήν έκκλησιά του καί κλειῶ τήν πόρτα κι' άρχινῶ τά κλάματα μέ μεγάλες φωνές καί μετανοίες· τ' εἶναι αυτό όποῦγινε 'σ έμέναν, γομάρι εἶμαι νά μέ δέρνουν; Καί τόν περικαλῶ νά μοῦ δώση άρματα καλά κι' άσημένα καί δεκαπέντε πουγγιά χρήματα καί έγώ θά τοῦ φκιάσω ένα μεγάλο καντήλι άσημένιον. Μέ τής πολλές φωνές κάμαμεν τής συμφωνίες μέ τόν άγιον"³².

Το γεγονός αυτό συγκλόνησε το Μακρυγιάννη και είναι το μοναδικό που η μνήμη του διέσωσε από την παραμονή του στη Δεσφίνα. Με την καταγραφή του, παρέχει στον αναγνώστη το κλειδί για την ασφαλέστερη διερευνητική προσέγγιση της ιδεολογίας του και των αγώνων του για την προσπάθεια της πατρίδας και της ορθοδοξίας. Γιατί η πληγωμένη περηφάνια του φα-

νέρωσε τον ψυχικό του κόσμο, αποκάλυψε τους παράγοντες που επέδρασαν στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του και προεξάγγειλε τους στόχους της ζωής του.

Η είσοδος του δεκατετράχρονου Μακρυγιάννη στο Ιερό Βήμα³³ του ναού και μάλιστα κατά τη διάρκεια της νύκτας, αποτελεί συνειδητή ενέργεια, που φανερώνει την οικειότητά του με το λειτουργικό χώρο. Ασφαλώς, αυτή θα καλλιεργήθηκε με την ενεργό συμμετοχή του στις ιερές ακολουθίες που τελούνταν στην ενορία του. Εξάλλου, την εποχή αυτή η ενορία αποτελούσε το κέντρο της κοινοτικής ζωής³⁴, με αξιόλογη προσφορά στην παιδεία, την οικονομία και τους κοινωνικούς θεσμούς της κοινότητας, ανακουφίζοντας συνάμα και τον πόνο των δυστυχισμένων και κατατρεγμένων ανθρώπων. Βέβαια, στην περίπτωση του Μακρυγιάννη δεν πρόκειται για μια απεγνωσμένη αναζήτηση καταφυγίου, αλλά για μια συνειδητή προσπάθεια συνάντησης με τον τιμώμενο άγιο του πανηγυριού, ο οποίος, ως οικοδεσπότης, ήταν ο μόνος αρμόδιος κριτής για να ακούσει το παράπονό του και να αποδώσει τη δικαιοσύνη. Ήθελε να εκφράσει την πίκρα του, γιατί με το δημόσιο ξυλοδαρμό ατιμάστηκε η αξιοπρέπειά του και τέθηκε στο περιθώριο της γιορταστικής ατμόσφαιρας: "Όλοι τρώγαν καί πίναν καί ἐγώ ἔκλαιγα". Δισσαλεύτηκε η πνευματική του ενότητα με την ομήγυρη των συνεορταζόντων και εξέλιπαν τα στοιχεία του "ομόθυμου" και "ομόψυχου" που χαρακτηρίζουν τη χριστιανική γιορτή³⁵.

Ο Μακρυγιάννης συγκλονίστηκε απ' αυτή την περιθωριοποίηση, γι' αυτό ζητούσε από τον Αι-Γιάννη τη δικαίωσή του, όχι όμως με την τιμωρία του "ζαμπίτη", αλλά με την αποκατάσταση της αξιοπρέπειάς του. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής του, η κοινωνική καταξίωση και η υπόληψη του νεοέλληνα στηρίζονταν στα χρήματα και στ' άρματα³⁶. Ακριβώς, αυτά ήταν τα αιτήματα της προσευχής του, τα οποία όμως ο Αι-Γιάννης δεν ενέκρινε, γιατί, ασφαλώς, δεν συμφωνούσαν με τις αλήθειες της ορθόδοξης χριστιανικής πνευματικότητας. Ωστόσο, ο Μακρυγιάννης επέμενε με δάκρυα, γονυκλισίες, αλλά

και με "μεγάλες φωνές", προσπαθώντας να πείσει τον άγιο για την αναγκαιότητα της ικανοποίησης των αιτημάτων του. Τελικά, με τις "πολλές φωνές" εξασφάλισε τη συναίνεση και την ευλογία του Αι-Γιάννη, την οποία θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση των σχεδίων της ζωής του.

Στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση δεν υπάρχει διάσταση ανάμεσα στον ορατό και στον αόρατο κόσμο, αλλά αδιάσπαστη ενότητα³⁷, χωρίς χωροχρονικούς περιορισμούς. Γι' αυτό, στην επικοινωνία του Μακρυγιάννη με τον Αι-Γιάννη παρατηρείται έντονα το στοιχείο της αμεσότητας. Εκφράζει το πρόβλημά του, το συζητεί με τον άγιο, διαφωνεί, επιμένει και τελικά συνάπτει συμφωνία' σε ανταπόδοση της ευεργεσίας, υπόσχεται να του αφιερώσει ένα άσημένιο καντήλι. Αυτό το στοιχείο της αμεσότητας στην επικοινωνία με τους αγίους, δεν παρατηρείται μόνο στο Μακρυγιάννη, αλλά και σε άλλους αγωνιστές, όπως στον Κολοκοτρώνη³⁸ και στον Καραϊσκάκη³⁹. Συνεπώς, η ορθόδοξη χριστιανική παράδοση κατείχε κυρίαρχη θέση στη διαμόρφωση της κοινωνικής ζωής του υπόδουλου Γένους.

Το τάμα, ως έκφραση της λαϊκής θρησκευτικής ευσεβείας, παρατηρείται κυρίως σε περιπτώσεις διάσωσης από την απειλή άμεσου κινδύνου για τη ζωή. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, σχετίζεται με την ικανοποίηση αιτημάτων, τα οποία συνθέτουν τη μορφή του κοινωνικά καταξιωμένου ανθρώπου, όπως ήταν ο άρχοντας και ο αγωνιστής στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό, ότι τα αιτήματα του Μακρυγιάννη ήταν πολύ συγκεκριμένα: "άρματα καλά και άσημένα" και "δεκαπέντε πουγγιά χρήματα". Ασφαλώς, δεν πρόκειται για ένα παιδικό ξέσπασμα ζηλοφθονίας, αλλά για τη φανέρωση των κρυφών του πόθων, που διαμορφώθηκαν από τις περιστάσεις της ζωής του. Η εμπειρία της ορφάνιας, του ξεριζωμού και των βιοτικών του στερήσεων υπήρξε οδυνηρή. Μάλιστα, κινδύνευσε δυο φορές να "χαθεί"⁴⁰. Μέσα απ' αυτές τις τραγικές συγκυρίες διαμορφώθηκε η συνείδησή του για το χρέος προς την πατρίδα.

Παρά το αδούλωτο πνεύμα του, δεν κατέφυγε στα βουνά ως κλέφτης, αν και η δημοτική ποίηση πρόβαλε το πρότυπο αυτών

των αγωνιστών⁴¹. Σχεδίαζε την απόκτηση χρημάτων και όπλων, με τα οποία θα μπορούσε να υπηρετήσει πιο αποτελεσματικά τη σκλαβωμένη πατρίδα. Βέβαια, δεν πρέπει να αγνοηθούν και οι επιδράσεις που δέχτηκε από τον τρόπο ζωής των αρχόντων της Λιβαδειάς, όταν ήταν υπηρέτης τους. Ήταν φυσικό να πλάθει όνειρα για την οικονομική και κοινωνική του ανέλιξη, ωστόσο όμως η συνείδηση του χρέους προς την πατρίδα υπήρξε η πυξίδα των ενεργειών του.

Το γεγονός της Δεσφίνας δείχνει με ανάγλυφο τρόπο τις καταλυτικές επιδράσεις που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης από την ελληνορθόδοξη παράδοση. Δεν αποτελεί μια περιστασιακή και παροδική έκφραση της παιδικής του ευσέβειας, αλλά σταθμό δοκιμασίας και ενδυνάμωσης της πίστης του. Η συνάντησή του με τον Αι-Γιάννη υπήρξε καθοριστική για την πορεία της ζωής του. Πάντοτε θα τον μνημονεύει και θα τον επικαλείται ως προστάτη του. Επίσης, συνέβαλε και στη διαμόρφωση της πεποίθησής του, ότι η Πρόνοια του Θεού θα συμπαραστεκόταν τον αγώνα της εθνεγερσίας. Η αποσιώπηση⁴² αυτής της συνάντησης μπορεί να οδηγήσει σε αυθαίρετες και μονομερείς ερμηνείες για τη ζωή και τη δράση του Μακρυγιάννη. Βέβαια, δεν είναι το μοναδικό γεγονός στο οποίο παρουσιάζεται ως εκφραστής της ελληνορθόδοξης παράδοσης· είναι όμως από τα πιο σημαντικά, γιατί συνδέεται με την εξαγγελία των στόχων της ζωής του.

3. Η οικονομική του ανέλιξη ως ευλογία του Αϊ-Γιάννη.

Από το 1811 εργαζόταν στην Άρτα⁴³, ως υπηρέτης στο αρχοντικό του θανάση Λιδωρίκη, ο οποίος ήταν γραμματέας του Αλή πασά. Θεωρούσε την υπηρεσία αυτή ως προσωρινή και αναγκαία για την κάλυψη των βιοτικών του αναγκών. Γι' αυτό, αναζητούσε την κατάλληλη ευκαιρία για να επιδοθεί στο εμπόριο, από το οποίο προσδοκούσε την πραγματοποίηση της επιθυμίας του για οικονομική ανέλιξη. Έτσι, όταν ο Λιδωρίκης, αναγκασμένος να βρίσκεται στην αυλή του Αλή πασά, θέλησε να τον αφήσει ως επιστάτη στο σπίτι του, ο Μακρυγιάννης αρνήθηκε, γιατί έβλεπε τα σχέδιά του να ματαιώνονται. Μετά από πιέσεις και από φόβο να μην πέσει στη δυσμένεια του "ισχυρού" θανάση Λιδωρίκη, δέχτηκε να παραμείνει στην υπηρεσία του, αλλά με τη συμφωνία να του δοθεί η δυνατότητα να ασχοληθεί με το εμπόριο και να σπαλλαγεί από τη διαχείριση των χρημάτων του, για να μην κατηγορηθεί αργότερα ως κλέφτης⁴⁴.

Η Άρτα κατά τον 19ο αιώνα αποτελούσε το εμπορικό κέντρο της περιοχής⁴⁵. Η ενασχόληση με το εμπόριο, την εποχή αυτή, δεν απαιτούσε κάποιες εξειδικευμένες οικονομικές γνώσεις⁴⁶. Βέβαια, ήταν απαραίτητη η ύπαρξη κεφαλαίων και η σύναψη γνωριμιών για τη διάθεση των προϊόντων. Ο Μακρυγιάννης, μολονότι ήταν φτωχός και ξένος στην περιοχή της Άρτας, κατόρθωσε, με την οξυδέρκεια που τον διέκρινε, να εξασφαλίσει αυτές τις προϋποθέσεις. Κοντά στο σπίτι του Λιδωρίκη υπήρχε ένας ανοικτός χώρος, όπου συγκεντρώνονταν το καλοκαίρι οι άρχοντες και οι έμποροι και συζητούσαν μέχρι αργά το βράδυ. Επιδιώκοντας τη γνωριμία μ' αυτούς, φρόντιζε για την καθαριότητα του χώρου και λειτουργώντας ένα υποτυπώδες καφενείο τους πρόσφερε ό,τι ζητούσαν⁴⁷. Οι συνάξεις αυτές αποτέλεσαν το λαϊκό σχολείο, όπου φοίτησε ο νεαρός Μακρυγιάννης. Η αποταμιευμένη εμπειρία των προεστών και των εμπόρων συνέβαλε στη διεύρυνση του ορίζοντα της σκέψης του

και του πρόσφερε πολύτιμες γνώσεις για την ιστορία και τη σύγχρονη κατάσταση της πατρίδας· συνάμα τον ενθάρρυνε και του αποκάλυψε τους μηχανισμούς για τη διεξαγωγή του εμπορίου.

Με την εργαστικότητα και την τιμιότητά του κέρδισε την εμπιστοσύνη των προεστών και των εμπόρων και εξασφάλισε δάνειο 5.000-6.000 γρόσια⁴⁸. Ο ίδιος διέθετε μόνο 24 γρόσια. Μ' αυτό το κεφάλαιο αγόρασε από τους αγρότες δημητριακά προϊόντα, τα οποία προπλήρωσε την εποχή του χειμώνα σε χαμηλή τιμή και τα έλαβε την εποχή του θερισμού· κατόπιν τα πούλησε σε τετραπλάσια τιμή⁴⁹. Το χειμώνα του 1816 προπλήρωσε την αγορά καλαμποκιού, το οποίο πούλησε σε τριπλάσια τιμή, κατά την εποχή της πανούκλας στην Άρτα (1816-1817)⁵⁰.

Μέχρι το 1817 κατόρθωσε με το εμπόριο να αποκτήσει πολλά χρήματα, τα οποία μόλιστα ξεπερνούσαν και το ποσό των δεκαπέντε πουγγιών, που ήταν το αρχικό του αίτημα⁵¹. Είχε πια τη δυνατότητα να αποκτήσει και τα ασημένια άρματα, για τα οποία είχε μεγάλο καημό⁵². Παρά την απότομη οικονομική του ανέλιξη δεν εμφανίζει τη νοοτροπία του νεόπλουτου. Την απέδωσε στην ευλογία του Αι-Γιάννη και δε λησμόνησε το τάμα του. Αφού αγόρασε ένα ασημένιο καντήλι, χάραξε επάνω το όνομά του και ζωσμένος με τα ασημένια άρματα πήγε στη Δεσφίνα και το πρόσφερε στον προστάτη του Αι-Γιάννη· τον ευχαρίστησε από τα βάθη της καρδιάς του για την ευεργεσία και έκλαψε, ενθυμούμενος τις ταλαιπωρίες που πέρασε στα παιδικά του χρόνια. Η αναγνώριση της ευεργεσίας δεν εξαντλήθηκε με την εκπλήρωση του τάματος, αλλά σε όλη τη ζωή του τον επικαλούνταν ως "προστάτη, εύεργέτη και αληθινό φίλο"⁵⁴. Σύμφωνα με τη ζωντανή παράδοση, το καντήλι του Μακρυγιάννη βρισκόταν στο ναό του Αι-Γιάννη της Δεσφίνας μέχρι το 1935⁵⁵.

Ο Μακρυγιάννης συνέχισε με επιτυχία την εμπορική του δραστηριότητα μέχρι το 1821, από την οποία απεκόμισε μεγάλα χρηματικά ποσά. Επίσης, δάνειζε χρήματα σε Έλληνες και Τούρκους λαμβάνοντας τόκο. Έτσι, πριν λάβει μέρος στην επα-

νάσταση, είχε εξελιχτεί σε αυτοδημιούργητο νοικοκύρη με μεγάλη περιουσία, που ανερχόταν στις σαράντα χιλιάδες γρόσια: "καί τό κιμέρι μου γιομάτο. Ἀπόχτησα ὅ,τι ἤθελα καί δέν εἶχα τήν ἀνάγκη ἄλλουνοῦ"⁵⁶.

Ο εύκολος και γρήγορος πλουτισμός του Μακρυγιάννη μέσα από, αμφίβολης ηθικής, εμπορική διαδικασία λειτουργεί ως πρόκληση, όταν μάλιστα, ο ίδιος τον χαρακτήρισε ως ευλογία του Αι-Γιάννη. Γιατί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, πουλούσε τα αγροτικά προϊόντα σε 3/πλάσια και 4/πλάσια τιμή από την τιμή αγοράς. Μια τέτοια ενέργεια, όμως, συνιστά πράξη αισχροκέρδειας και εκμετάλλευσης⁵⁷ και προσλαμβάνει το χαρακτήρα της ύβρης προς τον άγιο. Άραγε, η εμπορική δραστηριότητα του Μακρυγιάννη αποτελούσε παρέκκλιση από τη στάση της ελληνορθόδοξης παράδοσης στα οικονομικά σχήματα εκείνης της εποχής:

Στις αρχές του 19ου αιώνα, δε χρειάζονταν οι κατάλληλες συγκυρίες για να αποκομίσει ο έμπορος υψηλά κέρδη: του τα εξασφάλιζε με σιγουριά η δομή της παραδοσιακής οικονομίας, η οποία λειτουργούσε επιβαρυντικά για τους αγρότες⁵⁸. Αυτή τη σιγουριά του εύκολου και γρήγορου κέρδους την εξέφρασε και ο ίδιος ο Μακρυγιάννης: "θά γνωριστῶ καί μέ τούς κατοίκους νά δανειστῶ, νά κόμω καί ἐμπόριο, ὅτ' εἶμαι γυμνός, νά ντυθῶ"⁵⁹. Οι τιμές των προϊόντων διαμορφώνονταν σύμφωνα με το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης. Όπως ο ίδιος ομολογεί, πούλησε τα προϊόντα σε υψηλές τιμές, γιατί υπήρχε έλλειψη στην αγορά⁶⁰. Ακολούθησε με συνέπεια τους εμπορικούς κανόνες που ήταν, παραδοσιακά, αποδεκτοί από την κοινωνία. Ήδη, με την παραδοσιακή μέθοδο της προπληρωμής των προϊόντων είχε εξασφαλισμένο το κέρδος, απλώς οι συγκυρίες το αυξάνουν. Γι' αυτό, οι υψηλές τιμές δεν αποτελούσαν μορφή αισχροκέρδειας σε προσωπικό επίπεδο, αλλά διαμορφώνονταν από τη διαδικασία παραγωγής και διακίνησης των προϊόντων. Βέβαια, ο Μακρυγιάννης με τα υπέρογκα δάνεια που έλαβε, δημιούργησε υποχρεώσεις εξόφλησης, οι οποίες μπορούσαν να αντιμετωπιστούν μόνο με την τήρηση των εμπορικών διαδι-

κασιών που θα οδηγούσαν με ασφάλεια στο κέρδος. Έτσι, η κοινωνική και οικονομική ανέλιξή του πραγματοποιήθηκε μέσα από έντιμους και κοινωνικά παραδεκτούς μηχανισμούς.

Ένσταση εκφράστηκε και για την ενασχόλησή του με έντοκες δανειοδοτήσεις, γι' αυτό και χαρακτηρίστηκε ως τοκογλύφος⁶². Εκείνη την εποχή, οι δανειοδοτήσεις αποτελούσαν δημιουργική επένδυση του κεφαλαίου⁶³. Με τη χορήγηση δανείων δεν καταγίνονταν μόνο οι ιδιώτες, αλλά και οι οργανωμένες κοινότητες και τα μοναστήρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ενορία του Αγίου Αθανασίου της Ραψάνης⁶⁴, η οποία δάνειζε χρήματα στους ενορίτες λαμβάνοντας τόκο. Εξάλλου και η οικονομική ανέλιξη του Μακρυγιάννη στηρίχτηκε στη λήψη δανείου. Συνεπώς, η εμπορική του δραστηριότητα στην Άρτα (1815-1821) δεν προσδίδει περιστασιακό χαρακτήρα στο γεγονός της Δεσφίνας, όσον αφορά την έκφραση και την εμμονή του στις αξίες της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Ασφαλώς και θα δοκιμάστηκε η συνείδησή του από την αλλοτριωτική δύναμη του χρήματος, αλλά διέθετε ισχυρές ηθικές αντιστάσεις και τελικά δε λύγισε. Χάρισε τα χρέη στους φτωχούς οφειλέτες⁶⁵ και διέθεσε ολόκληρη την περιουσία του στον αγώνα για την απελευθέρωση της πατρίδας⁶⁶.

4. Η συναναστροφή του με τον οικονόμο Άρτας Α. Μόστρα και η μύηση του στη Φιλική Εταιρεία.

Κατά τη δεκαετή παραμονή του στην Άρτα (1811-1821) απέκτησε πολλούς φίλους, οι οποίοι μάλιστα κατείχαν σημαντικές θέσεις στην πόλη: "ή συντροφιά μου ήταν μέ τους καλύτερους μου"⁶⁷. Αυτή η επιλεκτική του συναναστροφή με μορφωμένους ανθρώπους δεν υπαγορεύτηκε από μια κενόδοξη διάθεση για αποκόλληση από την ταπεινή του καταγωγή με σκοπό την κοινωνική του ανάδειξη, αλλά κυρίως από τη διάθεση φιλομάθειας που τον διέκρινε, την οποία ικανοποίησε με την εξαιρετική προσληπτική ικανότητα που διέθετε. Απεκόμισε πολύτιμη εμπειρία για την αντιμετώπιση των δυσκολιών της ζωής, καθώς και απαραίτητες γνώσεις για τον προσδιορισμό της ιστορικής ταυτότητας του υπόδουλου Γένους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύναψη φιλίας με τον οικονόμο⁶⁸ Άρτας, για το όνομα του οποίου διαφωνούν οι μελετητές. Αναφέρεται ως Ιωάννης⁶⁹ και ως Νικόλαος⁷⁰ Μόστρας, ο οποίος θεωρήθηκε ως πατέρας⁷¹ του Γεωργίου και του Αναγνώστη Μόστρα που ήταν πληρεξούσιοι στην Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους (1829) και στην Α' Εθνική Συνέλευση (1843-1844) αντίστοιχα. Όμως, σύμφωνα με τα πρακτικά των Εθνοσυνελεύσεων, αυτοί υπέγραψαν ως Γεώργιος Κ. Μόστρας⁷² και ως Αναγνώστης Α. Μόστρας⁷³. Όπως προκύπτει από την επιστολή (9-1-1844) των Αρτηνών⁷⁴, ο Μακρυγιάννης τους είχε παροτρύνει να εκλέξουν τον Αναγνώστη Μόστρα ως πληρεξούσιό τους. Το πιο πιθανό είναι, ο Αναγνώστης να ήταν γιος του οικονόμου Άρτας· σ' αυτό συνηγορούν οι μαρτυρίες⁷⁵ που αναφέρουν, ότι κάποιο από τα παιδιά του οικονόμου έφερε το όνομα Αναγνώστης, καθώς και η φίλια του Μακρυγιάννη. Συνεπώς ο οικονόμος Άρτας θα έφερε το όνομα Α. Μόστρας.

Το γειτόνεμα των σπιτιών του Μακρυγιάννη και του οικονόμου Άρτας ενίσχυσε τη σχέση της φιλίας τους και με την καθημερινή συναναστροφή προσέλαβε το χαρακτήρα της οικογε-

νειακής σχέσης παιδιού και πατέρα. Ασφαλώς, αυτές οι συναντήσεις υπήρξαν καθοριστικές για το Μακρυγιάννη, όχι μόνο για την προσήλωσή του στις αξίες της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, αλλά και για τη συμμετοχή του στον απελευθερωτικό αγώνα. Γιατί ο οικονόμος της Άρτας, που είχε φυλακιστεί από τον Αλή πασά για τρία χρόνια στα Ιωάννινα⁷⁶, μύησε το Μακρυγιάννη στα σχέδια της Φιλικής Εταιρείας⁷⁷ κατά το 1820.

Αξιοσημείωτη είναι η διστακτικότητα που επέδειξε ο οικονόμος, η οποία μάλιστα έγινε αντιληπτή από το Μακρυγιάννη και θεωρήθηκε ως προσβολή της τιμής του⁷⁸. Η στενή φιλία που τους συνέδεε δικαιολογεί την άποψη, ότι βάσιμοι λόγοι απέτρεπαν τον οικονόμο από την αποκάλυψη των σχεδίων της Φιλικής Εταιρείας στο Μακρυγιάννη. Η έλλειψη, όμως, ευδιάκριτων μαρτυριών δεν επιτρέπει τον ασφαλή προσδιορισμό αυτών των αιτίων. Ενδεχομένως, ο οικονόμος να μην είχε μεγάλη εμπιστοσύνη στην εχεμύθεια του νεαρού Μακρυγιάννη, ο οποίος είχε εμπορικές σχέσεις με πολλούς Τούρκους⁷⁹ και έτσι υπήρχε ο κίνδυνος να παρασυρθεί στην αποκάλυψη του μυστικού. Επίσης, είναι πιθανό να διέγινωσεν κάποια χαλαρότητα στον πατριωτικό του ζήλο και υπέρμετρη προσήλωση στην εμπορική του δραστηριότητα, κατάσταση που καθιστούσε δύσκολη τη θυσία της οικονομικής του προκοπής. Ακόμη, ο δισταγμός θα μπορούσε να αποδοθεί και στη μεγάλη αγάπη που έτρεφε ο οικονόμος προς το Μακρυγιάννη, εξαιτίας της οποίας δεν επιθυμούσε να εκθέσει τη ζωή του σε κίνδυνο: "Αὐτός ὁ οἰκονόμος μ' εἶχε καλύτερα ὅπο τά παιδιά του, καί νύχτα καί ἡμέρα ἀπό τό σπίτι του δέν ἔλειπα"⁸⁰.

Διστακτικός υπήρξε και ο Μακρυγιάννης, ο οποίος ζήτησε προθεσμία για να αποφασίσει, αν θα αναλάμβανε τέτοιες ευθύνες: "Κατεβάζει τῆς εἰκόνες ὅλες καί μ' ὀρκίζει καί ἀρχινάγει νά μέ βάλῃ εἰς τό μυστήριο. Ἀφοῦ προχώρησε, τότε τὸρκίστηκα ὅτι δέν θά τό μαρτυρήσω κανενοῦ· ὅμως νά μοῦ δώσῃ καιρόν ὄχτώ ἡμέρες νά συλλογιστῶ ἂν εἶμαι ἄξιος δι' αὐτό τό μυστήριο καί ἂν μπορῶ νά ὠφελῶσω, νά τό λάβω, ἢ νά

κάτζω · είναι σά νά μήν τό ξέρω όλότελα. Πήγα στοχάστηκα καί τάβαλα όλα όμπρός καί σκοτωμόν καί κιντύνους καί άγώνες - θά τά πάθω διά τήν λευτεριάν τής πατρίδος μου καί τής θρησκείας μου. Πήγα καί τοῦ εἶπα · "Εἶμαι ἄξιος". Τοῦ φίλησα τό χέρι, ὀρκίστηκα"⁸¹. Όμως αισθανόταν ἀκόμη αδύναμος, γι' αυτό σημειώνει: "τόν περικάλεσα νά μή μοῦ μαρτυρήσῃ τά σημεῖα τής κατήχησης, ὅτ' εἶμαι νέος καί νά μήν ἀντέσω καί λυπηθῶ τήν ζωή μου καί προδώσω τό μυστήριον καί κιντυνέψη ἡ πατρίς"⁸².

Από τα παραπάνω προκύπτει, ὅτι, μάλλον, ἡ νεαρή ηλικία σε συνδυασμό με τα μεγάλα πλούτη ἦταν ἡ κύρια αἰτία τῆς διστακτικότητας του οἰκονόμου. Γι' αυτό συμβούλεψε το Μακρυγιάννη, να μην επιδιώξει στον αγώνα τὴν ἀπόκτηση περιουσίας με καταχρήσεις, ἀλλά να λαμβάνει ἀποδεικτικά για τὴν προσφορά των υπηρεσιών του⁸³, συμβουλή που τηρήθηκε⁸⁴. Φαίνεται ὅτι ο Μακρυγιάννης ἦταν ψυχολογικά ἀπροετοίμαστος για να ἀποφασίσει τὴ συμμετοχή του στον αγώνα, τον οποίο θεωρούσε ως πρόωρο και χωρίς προοπτική. Ἡ πολύχρονη συναναστροφή του με προεστούς και εμπόρους τον ὀδήγησε σε μια ρεαλιστική ἐκτίμηση τῆς κατάστασης τῆς πατρίδας, που χαρακτηριζόταν ἀπό συγκρατημένη αισιοδοξία. Πίστευε ὅτι ἡ δύναμη του Ἀλή πασά δεν ἄφηνε περιθώρια ἐπιτυχίας σε κανένα ἐπαναστατικό κίνημα: "ὅμως ὁ Ἀλήπασσας εἶναι πολύ δυνατός καί θά μᾶς κιντυνέψη αὐτός, ὅτι εἶναι οἱ καπεταναῖοι μ' αὐτόν"⁸⁵. Ἐνδεχομένως, να ἐπηρεάστηκε και ἀπό το ἀφεντικό του, το θανάση Λιδωρίκη, που πίστευε ὅτι ἡ ἐθνεγερεσία θά εἶχε ἐπιτυχή ἐκβάση, αν μούσαν στη φιλική Ἐταιρεία και τον Ἀλή πασά, ο οποίος ἀργότερα γνώρισε τα μυστικά τῆς σχέδια⁸⁶. Ἐτσι ἐξηγείται ἡ μη δραστηριοποίηση του Μακρυγιάννη στον ἀπελευθερωτικό αγώνα ἀπό το 1817, ἔτος κατά το οποίο εἶχαν ικανοποιηθεῖ τα αἰτήματά του προς τον Αἰ-Γιάννη για τὴν ἀπόκτηση ἀρμάτων και χρημάτων. Ἐπίσης, ο δισταγμός του αὐτός φανερώνει και τὴν υπευθυνότητα που τον διέκρινε: "Μπήκα ἴσ' το μυστικόν καί ἀνεχώρησα ἀπό τόν πατριώτη μου καί πήγα εἰς τό σπίτι μου καί ἐργαζόμουνα διά τήν πατρίδα μου καί θρησκείαν

μου νά τήν δουλέψω ἄλικρινῶς, καθώς τήν δούλεψα, νά μήν μέ εἰπῆ κλέφτη καί ἄρπαγον, ἀλλά νά μέ εἰπῆ τέκνο της καί ἐγώ μητέρα μου"⁸⁷.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΣΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ
ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ ΤΟΥ 18211. Το "πλήρωμα του χρόνου" για τον εθνικό ξεσηκωμό
- α' φάση του αγώνα (1821-1823).

Στα τέλη του 1820, οι Τούρκοι είχαν κατακλύσει την περιοχή της Ηπείρου με σκοπό να αποκλείσουν τον Αλή πασά¹. Τότε ο Μακρυγιάννης και ο θανάσης Λιδωρίκης φυλακίστηκαν από τους Τούρκους και απελευθερώθηκαν μετά από την καταβολή πολλών χρημάτων². Κατόπιν, ο Μακρυγιάννης έλαβε μέρος στην προετοιμασία της επανάστασης. Σε συνεργασία με τον έμπορο Γιωργάκη Κοράκη, που μύησε στη φιλική Εταιρεία, συγκέντρωσε σε αποθήκες άρματα και πολεμοφόδια³. Το Μάρτιο του 1821 στάλθηκε στην Πάτρα για να συνεννοηθεί με τους οπλαρχηγούς για κοινό ξεσηκωμό⁴. Κατά την επιστροφή του στην Άρτα, το Πάσχα του 1821, συλλήφθηκε από τους Τούρκους και κλείστηκε στη φυλακή για 75 ημέρες, όπου και βασανίστηκε σκληρά. Από τους είκοσι έξι φυλακισμένους που οδηγήθηκαν για εκτέλεση, μόνο αυτός διασώθηκε, γιατί οι Τούρκοι τον θεωρούσαν πλούσιο και απέβλεπαν στην περιουσία του⁵. Κατόρθωσε, με δωροδοκία, να δραπετεύσει και κατέφυγε στον ξάδελφο του Αλή πασά, τον Ισμαήλ μπέη⁶.

Τον Αύγουστο του 1821 εντάχτηκε στο σώμα του Γώγου Μπακόλα και έλαβε το "βάπτισμα του πυρός" στη μάχη του Σταυρού· αργότερα στη μάχη του Πέτα τραυματίστηκε ελαφρά στο πόδι⁷. Έλαβε μέρος στην κατάληψη της Άρτας⁸ και στις μάχες της Αν.Στερεάς Ελλάδας⁹, όπου συνδέθηκε με τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, τον οποίο ακολούθησε στην Αθήνα, όπου και τοποθετήθηκε ως πολιτάρχης (1 Ιαν. 1823)¹⁰.

Τα ιστορικά γεγονότα της εθνεγερσίας του 1821, ο Μακρυγιάννης τα προσεγγίζει μέσα από τη θεολογική ερμηνεία της ιστορίας¹¹. Η πορεία του ιστορικού βίου είναι ευθύγραμμη με εσχατολογική προοπτική και κατευθύνεται από τον ίδιο

το θεό. Όπως ο λαός του Ισραήλ, με την ευεργετική παρουσία του θεού, οδηγήθηκε στη "γη της επαγγελίας" για την πραγματοποίηση του σχεδίου της "θείας Οικονομίας", έτσι και το υπόδουλο Γένος, μετά από πολύχρονη περίοδο δοκιμασίας, θα αποκτήσει την πολυπόθητη ελευθερία για να υπηρετήσει ως "νέος λαός του θεού"¹² (εκκλησία) την καινούργια συμφωνία με το θεό (Καινή Διαθήκη). Χαρακτηριστική είναι η παρότρυνση του Μακρυγιάννη προς τους συντρόφους του, κατά την πολιορκία της Άρτας: "Τό γλέπετε μωρές παιδιά μου, έτοῦτο τό κάστρο καί κιoteύετε πῶς θά τό κυριέψουμε; Δέν εἶναι τίποτε σᾶς λέω. Ἄνθρωποι τό ἴκαμαν, ἐνῶ τά κάστρα τῶν ψυχῶνε μας τά ἴκαμεν ὁ μεγαλοδύναμος θεός κι' εἶναι πολλές φορές δυνατότερα ἀπό τοῦτον ἐδῶ τό κάστρο. Εἶναι ἀνίκητα σᾶς λέγω. Κι' ὅπως ὁ Χριστός μας δέν νικιέται ποτές, ἔτσι καί ἐμεῖς οἱ Χριστιανοί δέν νικιῶμαστε ποτές. Μή κιoteύετε. Ὁ Χριστός νικᾷ. Καί ἐμεῖς πού ἴμαστε παιδιά Του θά νικήσουμε. Μέ τή δικιά του Δύναμη. Ἐμπρός, τό λοιπόν, στρατιῶτες τοῦ Χριστοῦ. Μή κιoteύετε. Ἐμπρός. θά τό πάρουμε τό κάστρο"¹³.

Ἡ αντίληψη αὐτή, κατά το Μακρυγιάννη, δε συνιστά μια μοιρολατρική θεώρηση της ιστορίας, ἀπό την οποία παραγκωνίζεται ο ἀνθρώπινος παράγοντας, ἀλλά ἀποτελεῖ ἐκφραση της ἀρμονικῆς συνεργασίας της Πρόνοιας του θεοῦ με την ελευθερία του ἀνθρώπου, ο οποίος καθίσταται υπεύθυνος για τις πράξεις του. Γι' αὐτό οἱ Τούρκοι θα τιμωρηθοῦν ως καταχραστῆς της ἐξουσίας¹⁴, ἀλλά καὶ οἱ Ἕλληνες ἀγωνιστῆς θα "δώσουν λόγο στό θεό"¹⁵ για τις ἀδίκες ἐνέργειές τους. Εἶχε σαφή ἐπίγνωση των δυσκολιών του ἀγῶνα – "ξέραμεν κι' ὄτ' ἦμασταν ὀλίγοι καί χωρίς τ' ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου"¹⁶ – καὶ ὅτι η ἀπόκτηση της ελευθερίας ἀπαιτοῦσε θυσίες, γι' αὐτό η ἀπόφαση τους ἦταν "εἴτε θάνατος, εἴτε λευτεριά"¹⁷.

Στη διαμόρφωση αὐτῆς της θεολογικῆς θεώρησης της ιστορίας δε συντέλεσε μόνο η ζωντανή παράδοση με τους χρησμούς καὶ τους θρύλους, που ἀναφέρονταν κυρίως στην πτώση της Κωνσταντινούπολης¹⁸, ἀλλά καὶ οἱ προσωπικῆς του ἐμπειρίες. Ἐτσι, την ἐπιτυχία συγκέντρωσης πολεμοφοδίων σε ἀποθήκες,

χωρίς να τους αντιληφθούν οι Τούρκοι, που είχαν κατακλύσει την Άρτα, την απέδωσε στην Πρόνοια του Θεού: "Καί ἡ θεία χάρη, δόξα νά ἔχη, στράβωνε τούς Τούρκους καί δέν βλέπαν ὁποῦ τά κουβαλάγαμε"¹⁹. Επίσης, κατά τη συνάντηση του με τον Οδυσσέα Ανδρούτσο "ὁ θεός θέλησε"²⁰ καί γλίτωσε ἀπό τούς Τούρκους. Συγκλονιστική υπήρξε η διάσωση του, στην Άρτα, κατά την εκτέλεση των φυλακισμένων: "Μᾶς πᾶνε εἰκοσιέξι ἀνθρώπους νά μᾶς κρεμάσουνε καί ὁ θεός γλύτωσε μόνον ἐμένα"²¹. Βέβαια, δεν αγνοούσε την αιτία ματαίωσης της εκτέλεσής του, αλλά την εκδήλωσή της κατά την τελευταία στιγμή τη θεώρησε ως σωτήρια παρέμβαση του Θεού: "Διά νά μέ ξετάξουνε ἀκόμα καί νά τούς μαρτυρήσω τό βιόν, μέ γύρισαν ὀπίσω ἀπό τήν καταδίκη εἰς τόν πασιᾶ καί μέ ξέταζε διά τό δικό μου βιόν καί τοῦ πατριώτη μου"²². Τη βεβαιότητά του για την ευεργετική παρουσία του Θεού την εξέφραζε και στα πεδία των μαχών: προσευχόταν πριν από τη μάχη²³ και δοξολογούσε το Θεό για την αἴσια ἐκβασή της: "Τότε δοξάσαμεν τόν θεόν καί κάμαμε τά μεγαλύτερα γλέντια καί τραγούδια"²⁴.

Η συνάντησή του με τον Ισμαήλ μπέη υπήρξε καθοριστική, όχι μόνο, γιατί ενίσχυσε τη θεολογική αντίληψή του για την ιστορία, αλλά και γιατί ανέτρεψε την αρνητική της διάσταση που λειτουργούσε ανασταλτικά για την έναρξη του αγώνα. Στην περίοδο της πολύχρονης σκλαβιάς, το Γένος τροφοδοτούνταν με την αντίληψη, ότι η αμαρτία υπήρξε η αιτία που ο Θεός επέτρεψε αυτή τη δοκιμασία κάτω από το ζυγό των αλλόθρησκων Τούρκων. Χαρακτηριστικά είναι όσα σημειώνει ο χρονικογράφος Δούκας, το 1453, για την άλωση της Κωνσταντινούπολης: "Φρίξον, ἦλιε καί σύ γῆ. στέναξον εἰς τήν παντελῆ ἐγκατάλειψιν τήν γενομένην ἐν τῇ ἡμετέρᾳ γενεᾷ παρά τοῦ δικαιοκρίτου θεοῦ διά τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν. οὐκ ἐσμέν ἄξιοι ἀτενίσαι τό ὄμμα εἰς τόν οὐρανόν, εἰ μή μόνον κάτω νενευκότες καί εἰς γῆν τά πρόσωπα θέντες κράξομεν δίκαιος εἶ, κύριε, καί δικαία ἡ κρίσις σου. ἡμάρτομεν, ἠνομήσαμεν, ἠδικήσαμεν παρά πάντα τά ἔσθνη. καί πάντα ἄ ἐπήγαγες ἡμῖν, ἐν ἀληθινῇ καί δικαίᾳ κρίσει ἐπήγαγες. πλὴν φεῖσαι ἡμῶν, κύριε, δεόμεθα"²⁵. Κάπο-

τε μάλιστα, όπως μαρτυρεί η Πατρική Διδασκαλία²⁶, η αντίληψη αυτή διοχετευόταν σκόπιμα για να αποθαρρύνει κάθε επαναστατική προσπάθεια του υπόδουλου Γένους, το οποίο έπρεπε να υπομένει αγόγγυστα τη σκλαβιά ως τιμωρία από το Θεό.

Μετά από την πολύχρονη δοκιμασία στον τουρκικό ζυγό, έφθασε το "πλήρωμα του χρόνου" για την ανάσταση του Γένους. Η διαπίστωση αυτή εκφράστηκε μέσα στους κόλπους της Φιλικής Εταιρείας και αποτελούσε μια αισιόδοξη εκτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης για την επιτυχή έκβαση του αγώνα²⁷. Όμως το "πλήρωμα του χρόνου" δεν περιοριζόταν μόνο στην εξασφάλιση των ευνοϊκών ιστορικών συνθηκών, αλλά συμπεριλάμβανε και την περάτωση της περιόδου δοκιμασίας από το Θεό. Ακριβώς αυτή η αντίληψη για τη συναίνεση του Θεού στον απελευθερωτικό αγώνα, που προετοιμάστηκε από τους σχετικούς χρησμούς, ολοκληρώθηκε με τα λόγια του μουσουλμάνου Ισμαήλ μπέη: "Ότι τοιούτως έκαναν άδικίες οι Τούρκοι και θά χαθούν. Νάχουν αύτεϊνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ήσυχάσουμε και έμεϊς οι Τούρκοι, ότι πλέον μάς έγινε χαράμι από τόν Θεόν τό βασίλειόν μας, ότι φύγαμε από τήν δικαιοσύνη του"²⁸.

Καμιά ανθρώπινη παρέμβαση δε μπορούσε να παρεμποδίσει την εξέλιξη του σχεδίου του Θεού. Γι' αυτό, η απεγνωσμένη προσπάθεια του Αλή πασά για τη διάσωση της ζωής του, αποκαλύπτοντας στο Σουλτάνο τα επαναστατικά σχέδια της Φιλικής Εταιρείας, δεν τελεσφόρησε: "[ο Αλή πασάς] όλη τήν Έταιρίαν μας τήν ήξερε, ότι τήν πρόδωσε ένας Έφτανήσιος, τ'όδειξε όλα τά έγγραφα και όρκον, κι' αυτός τ'άστειλε τοῦ Ίδιου Σουλτάνου και τοῦ έλεγε νά τόν συχωρέση, ότι θά κιντυνέψη τό βασίλειόν του, και αυτός νά διαλύση όλα αυτά, νά δώση νιζάμι. 'Ο Σουλτάνος παντήχαινε ότ' είναι πρόφασες αὔτεινοῦ διά νά συχωρεθῆ, ότ' ήταν φώτιση θεοτική νά γένρη αὔτό και τούς στράβωνε όλους, και δέν έβαλε πίστη"²⁹.

Οι Τούρκοι με τις αδικίες τους επέσυραν την οργή του Θεού³⁰, γι' αυτό η τιμωρία τους ήταν πια βέβαιη: "Πασσάδες και μπέηδες, θά χαθοῦμε. θά χαθοῦμε! ό μπέης τούς λέει, ό-

τι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δέν εἶναι μήτε μέ τόν Μόσκοβον, μήτε μέ τόν Ἑγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντζέζο. Ἄδικήσαμεν τόν ραγιᾶ καί ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή, καί τόν ἀφανίσαμε· καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι. Καί ὁ Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὅπου τόν τρογουρίζουν. Καί ἡ ἀρχή εἶναι τούτη, ὅπου θά χαθῆ τό βασίλειόν μας"³¹.

Ἡ καταστροφή των Τούρκων δε σήμαινε και εκτοπισμό από τα κατεχόμενα εδάφη, αλλά, απλώς, παράδοση της εξουσίας στους Ἕλληνες, οι οποίοι ἔπρεπε να τη χρησιμοποιήσουν με δικαιοσύνη για να διασφαλιστεί η αρμονική συμβίωση χριστιανών και μουσουλμάνων. Την αντίληψη αυτή εξέφρασε ο Ἰσμαήλ μπέης προς το Μακρυγιάννη, με την παράκληση να την μεταβιβάσει στους οπλαρχηγούς: "νάχουν δικαιοσύνη εἰς τόν κόσμον νά πᾶνε ὀμπρός...νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καί ἐμεῖς οἱ Τοῦρκοι"³². Επίσης, συμβούλευσε και τον ἴδιο να αποφύγει τις αδικοπραγίες και να ακολουθήσει τον οπλαρχηγό Γῶγο Μπακόλα³³, γιατί τον θεωρούσε ως τίμιο.

Ἡ αδικία ἦταν η αιτία της αναμενόμενης καταστροφῆς των Τούρκων· παράβηκαν τη ρῆση του Κορανίου, που ὀριζε σεβασμό προς τους "λαούς της Βίβλου"³⁴. Γι' αυτό, η επιτυχία της επανάστασης του Γένους, ως "νέου λαοῦ του θεοῦ", ἔπρεπε να στηριχτεί στη δικαιοπραγία. Ἡ ἔννοια της δικαιοσύνης στο Μακρυγιάννη δεν εἶχε εκδικητικό χαρακτήρα – "οφθαλμόν ἀντί οφθαλμοῦ" – ἀλλά ταυτιζόταν με την ανεξικακία, τη μεγαλοψυχία, την εθελουσία και γενικά με την προσφορά αγάπης. Ἀπό τέτοιο πνεῦμα δικαιοσύνης εμφορούμενος, κατόρθωσε να δαμάσει την οργή του και τη διάθεσή του για εκδίκηση προς τον προεστό Παπαδόπουλο, ο οποίος τον κατέτρεχε³⁵. Δεν επέτρεψε τη λαφυραγώγηση των κατοίκων της Ἄρτας³⁶ και προστάτευσε τους Ἀρτηνοῦς φυγάδες ἀπό τις αρπακτικές διαθέσεις των ληστρικών ομάδων, για τις οποίες εκφράστηκε με πίκρα: "βλέποντας αὐτεῖνη τήν ἀρετή, σιχάθηκα τό Ρωμαῖικον, ὄτ' εἶμαστε ἀνθρωποφάγοι... Καθόμαστε ὀληνύχτα καί τούς φυλάγαμεν ὅσο νά ξημερώσῃ μέ τά ντουφέκια εἰς τό χέρι, νά μή φᾶνε οἱ

άνθρωπινοί λύκοι τ' άδύνατα πλάσματα"³⁷. Ως πολιτάρχης στην Αθήνα, κατόρθωσε με διπλωματικές μεθόδους να επιβάλει την τάξη και να περιορίσει τις αρπακτικές ενέργειες του Οδυσσέα και του Γκούρα³⁸.

Ο Μακρυγιάννης ήταν βέβαιος για την επιτυχία της εθνεγερασίας, χωρίς να υποτιμά τη γενναιότητα των αντιπάλων, γιατί "ή άδικία, όσο νά κάμη ή άντρεία, νικιέται, ότι βήκαν άπό του θεού τόν δρόμον οί Τουρκοί"³⁹. Ο αγώνας προσέλαβε και τη μορφή αντιπαράθεσης των διαφορετικών θρησκευτικών αντιλήψεων⁴⁰. Η εθνική διαφοροποίηση σήμαινε συνάμα και θρησκευτική διαφοροποίηση⁴¹. Μεγάλη υπήρξε η συμβολή της εκκλησίας για τη διατήρηση της εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας του υπόδουλου Γένους⁴². Οι Έλληνες αγωνιστές είχαν συνειδητοποιήσει τη διαφοροποίησή τους από τους κατακτητές, γι' αυτό "όρκίστηκαν νά δουλέψουν διά θρησκεία καί πατρίδα καί δέν τούς κόλλαγε μολύβι, ούτε σπαθί"⁴³. Όμως και οι Τούρκοι πολεμούσαν για την πίστη τους⁴⁴. Χαρακτηριστική υπήρξε η περίπτωση των Τουρκαλβανών· ο εκχριστιανισμός τους στη Ρούμελη, η καταστροφή των τζαμιών, καθώς και το περιστατικό του πνιγμού συντέλεσαν, κατά το Μακρυγιάννη, στη θρησκευτική αφύπνισή τους⁴⁵, η οποία επιφύλαξε δυσάρεστες εξελίξεις στον αγώνα. Ο θρησκευτικός φανατισμός ήταν η αιτία διάλυσης της συμμαχίας Ελλήνων και Τουρκαλβανών, που διευκόλυνε τον εξολοθρευμό του Αλή πασά, με αποτέλεσμα να αποδεδμευτούν οι τουρκικές δυνάμεις και να ανακαταλάβουν τα χαμένα εδάφη της Ηπείρου⁴⁶.

Ωστόσο, ο αγώνας δεν κινδύνευσε μόνο από τη συμμαχία των Τουρκαλβανών με το Σουλτάνο, αλλά κυρίως από τη διχόνοια που έσπειραν στους οπλαρχηγούς οι πολιτικοί της κυβέρνησης⁴⁷. Την επιτυχή πορεία της εθνεγερασίας στα δυο πρώτα χρόνια, ο Μακρυγιάννης την απέδωσε στην ομόνοια και στην αδελφοσύνη⁴⁸, καθώς και στα άδοξα πατριωτικά κίνητρα των αγωνιστών, όπως οι Υψηλάντηδες που "θυσιάσαν πρώτα ζωή, πλούτη και θυμώνται θεόν, πατρίδα καί θρησκεία"⁴⁹ και ο Αθανάσιος Διάκος που θυσιάστηκε "διά την θρησκεία καί πατρίδα"⁵⁰. Μο-

λονότι δε δίσταζε να κατακρίνει τις άδικες ενέργειες ορισμένων οπλαρχηγών που επιδίωκαν τον πλουτισμό τους⁵¹, ωστόσο στις δύσκολες περιστάσεις της πατρίδας, θεωρούσε: "λιγότερον τό κακό αὐτεινῶν καί πολύ τό καλό' σώνουν πατρίδα, 'σ τό καλό · 'σ τό κακό, βλάβουν ἄτομα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι καί διά τό καλό καί διά τό κακό. Ὄταν κάνη λίγο κακό καί μεγάλο καλό, ὁ θεός τόν συχωράγει"⁵². Αντίθετα, προς τους πολιτικούς επέδειξε αυστηρότητα · τους κατηγορήσε για φατριαστικές ενέργειες και για παρακώλυση του "σχεδίου" του θεού που αφορούσε την απελευθέρωση του υπόδουλου Γένους: "Ἡ διάθεσί σας όλουνῶν φαίνεται, κι' ὁ θεός βλέπει τόν πατριωτισμό σας καί θά λάβετε τήν ανταμοιβή, ὅποῦ ἀξίζετε · ὅτι τόσα αἵματα ἄθῶα ὅποῦ χύθηκαν καί τόσες θυσίες ὅποῦ γιναν δέν θά τ' ἀφήσῃ αὐτός νά πᾶνε χαμένα"⁵³.

2. Η Διχόνοια ως κατάσταση απομάκρυνσης της ευλογίας του Θεού - Η ανιδιοτελής στάση του στις εμφύλιες Διαμάχες (1823-1825).

Ο Μακρυγιάννης απογοητευμένος από τις αυθαιρεσίες και βιαιοπραγίες των οπλαρχηγών Οδυσσέα και Γκούρα, αποφάσισε να τους εγκαταλείψει και να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην κυβέρνηση⁵⁴. Όμως, το πατριωτικό πνεύμα που είχε διεισδύσει στα μέλη της κυβέρνησης του επιφύλαξε δυσάρεστες εμπειρίες. Στα τέλη του 1823 εκδηλώθηκαν οι εμφύλιες διαμάχες ανάμεσα στο Βουλευτικό και το Εκτελεστικό, οι οποίες κατέληξαν σε ένοπλες συγκρούσεις. Ο Μακρυγιάννης βρέθηκε σε δύσκολη θέση: "Ρωτᾶμε ἑμεῖς τί πρᾶμα εἶναι αὐτή ἡ πατρία (δέν τήν ξέραμε εἰς τήν πατρίδα μας αὐτεῖνη τήν λέξη...) .. Δέν ἤξερε κανείς τί νά κάμη. Ἡμουν ἄμαθος ἀπό τέτοια. Μέ διατάζουν νά πάγω κ' ἐγώ νά δοκιμάσω αὐτό τό καλό, νά φάγω πατρία μαζί μέ τούς ἀνθρώπους μου. Τούς εἶπα: "Δέν ὀρκίστηκα ὅταν ὀρκίστηκα νά σηκώσουμε ντουφέκι νά πάγω κ' ἐγώ νά πολεμήσω, μέ Ρωμαίγους εἶπαμε; Μέ Τούρκους. Καί δέν πᾶμε"⁵⁵.

Αφού παρέμεινε για μικρό χρονικό διάστημα με το Εκτελεστικό, τελικά προσχώρησε στο Βουλευτικό, γιατί πίστευε ότι μ'αυτό ήταν "τό δίκιον καί ἡ πατρίδα"⁵⁶. Δέχτηκε πολλές επικρίσεις για τη στάση που τήρησε στις εμφύλιες διαμάχες. Κατηγορήθηκε για καιροσκοπισμό, γιατί δήθεν με την εμπλοκή του στον εμφύλιο πόλεμο απέβλεπε σε οφέλη, όπως ήταν η άνοδος του στην κορυφή της στρατιωτικής ιεραρχίας⁵⁷. Επίσης, ότι ήταν οχληρός και διακατεχόταν από εμφυλιοπολεμικό παροξυσμό, που συγκάλυπτε με εκδηλώσεις νομιμοφροσύνης⁵⁸ και ότι στράφηκε κατά των αντιπάλων του με μεγαλύτερο μίσος και πάθος απ' αυτό που επέδειξε κατά των Τούρκων⁵⁹.

Οι μομφές αυτές ελέγχονται ως πολύ αυστηρές και άδικες, γιατί η στάση του Μακρυγιάννη υπήρξε τίμια και αφατρίαστη⁶⁰. Αυτό διαπιστώνεται από τη χαρακτηριστική ανιδιοτέ-

λεια και αφιλοκέρδειά του, αφού πρόσφερε τις υπηρεσίες του στη Διοίκηση, χωρίς να λαβαίνει μισθό : "Ο,τι πλερώνει και τόσοι άλλους όπουχει, ἄς πλερώνη και τούς δικούς μου : ἐγὼ δέν θέλω τίποτας"⁶¹. Μάλιστα, μέσα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου δεν ενέδωσε στις δελεαστικές προσφορές χρημάτων για την εξαγορά των υπηρεσιών του : "Πενήντα χιλιάδες νά μοῦ δώσετε, κρέας διά τόν ἐμφύλιον πόλεμον δέν πουλῶ"⁶². Μολονότι ανήλθε στη στρατιωτική ιεραρχία μέχρι το βαθμό του στρατηγού, δε δίστασε να παραιτηθεί και να καταταγεί ως απλός στρατιώτης στο Τακτικό του Φαβιέρου⁶³.

Απαγόρευε αυστηρά στους στρατιώτες του να επιδίδονται σε βιαιότητες και λεηλασίες, και εξέφρασε την πίκρα του, γιατί δεν κατόρθωσε να τους συγκρατήσει στις επιχειρήσεις της Αρκαδίας⁶⁴. Κατέκρινε τη ληστρική και απάνθρωπη συμπεριφορά των καπεταναίων και των αρχόντων, οι οποίοι απέβλεπαν στη διαδοχή της εξουσίας των Τούρκων. Ο σεβασμός που έτρεφε προς αυτούς κατέρρευσε, εξαιτίας ενός περιστατικού βιαιοπραγίας του Γιάννη Νοταρά, για το οποίο σημειώνει: "Τότε σιχάθηκα ὄλως διόλου τό Ρωμαίικο, ὅτι μάθαμε ὅλοι τήν ληστείαν γενικῶς. Τοῦ μίλησα αὐτεινοῦ τοῦ εὐγενῆ ὅτι δέν εἶναι καλά τά τοιαῦτα : ὅτι ὅταν βλέπουν ἐσᾶς ὅπου κάνετε τοιαῦτα, οἱ ἄλλοι,οἱ μικροί, θά φᾶνε ζωντανούς ἀνθρώπους"⁶⁵. Θλιβόταν για την άθλια κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η πατρίδα εξαιτίας των φατριών: "κατάντησε ἡ παλιόψαθα τῶν ἀτίμων"⁶⁶... ὅτι τό θερίον εἶπαν θερίον κι' ὁ ἄνθρωπος εἶναι χερότερος"⁶⁷. Γι' αυτό, επικαλούνταν τη βοήθεια του Θεού: "θέ, δῶσε μας γνώση κι' ἀρετή νά σωθοῦμε, νά μήν χαθοῦμε παράωρα"⁶⁸.

Η στάση του προς τους αντιπάλους υπήρξε αρκετά επιεικής, όσο συγχωρούσε, βέβαια, η ατμόσφαιρα του φανατισμού που κάλυπτε την εποχή του εμφυλίου πολέμου. Προσπαθούσε με συμφιλιωτικές παρεμβάσεις και πατριωτικές νουθεσίες να πείσει για την αναγκαιότητα της Διοίκησης και των νόμων. Αφού επισήμανε την απειλή των Τούρκων⁶⁹ καλούσε σε ομόνοια τα αντιμαχόμενα μέρη, γιατί "ποῖον ἔθνος χωρίς διοίκησιν και

νόμους εὐδοκίμησε καί δέν ἐχάθη"⁷⁰ και δῆλωνε ὅτι "καί οἱ Γύφτοι νᾶχουν τήν Κυβέρνησιν, ἐγὼ θά ὑποτάζωμαι"⁷¹. Αγωνιζόταν για την ευνομία της πατρίδας, γιατί "ὁ θεός θέλησε νά γίνωμε κι' ἐμεῖς ἔθνος... καί φώτισε κι' ἐβρέθη μίαν ἡμέρα ἀρμόδια νά λευτερωθῆ"⁷² · γι' αὐτό κάθε μορφή αδικίας θα συνιστούσε αχαριστία και θα επέσειρε τη δίκαιη οργή του θεοῦ. Μάλιστα, ο Παπαφλέσσας, με τον οποίο συνεργαζόταν, διακήρυττε ὅτι ο θεός δεν εγκατέλειψε τον αγαπημένο του λαό στην περίοδο της δοκιμασίας του εμφυλίου πολέμου: "Ὁ θεός ἀκόμη δέν μᾶς ἐγκατέλειπε, ἀκόμη μᾶς βοηθεῖ, ἀκουσε τᾶς γοεράς φωνάς τοῦ ἡγαπητοῦ του λαοῦ καί ὠργίσθη τούς ἀντάρτας' βοή λαοῦ, ὀργή θεοῦ. *Ἐχει ὁ θεός ἔκδικον ὄμμα διά τούς τοιούτους"⁷³.

Την τιμιότητα και την ανιδιοτέλεια που επέδειξε στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου, την απέδωσε στην τύχη αλλά και στη δικαιοσύνη του θεοῦ που τον φύλαξε, γιατί είχε αγνές προθέσεις για την πατρίδα⁷⁴. Ὄταν διαπίστωσε ὅτι και τα μέλη της Διοίκησης ἐπιδίδονταν σε βιαιοπραγίες, ἀρνήθηκε να προσφέρει τις υπηρεσίες του και ζήτησε να αναχωρήσει για τη Ρούμελη⁷⁵, η οποία κινδύνευε από τους Τούρκους, αλλά το αίτημά του δεν ἔγινε δεκτό. Η, κατά το 1825, τοποθέτησή του ως πολιτάρχη Ἀρκαδίας, μετά από αίτημα των ἰδίων των κατοίκων της⁷⁶, ἀποσεῖει κάθε κατηγορία για ιδιοτέλεια και βιαιοπραγία στις ἐμφύλιες συρράξεις.

Ὁ ἔντονος τοπικισμός του Μακρυγιάννη, ὅπως ἐκφράστηκε μέσα από τις συνεχεῖς ἀναφορές του για τις θυσίες των Ρουμιωτῶν στον ἀγῶνα⁷⁷, φανερώνει την ψυχρότητα που ἀναπτύχθηκε ἀνάμεσα στους Πελοποννήσιους και στους Ρουμελιώτες. Αιτία υπῆρξε η προσχώρηση των στρατευμάτων της Ρούμελης στο Βουλευτικό και οι βιαιοπραγίες τους στην περιοχή της Πελοποννήσου⁷⁸. Ὡστόσο, η συχνή ἀναφορά του Μακρυγιάννη στις θυσίες των Ρουμελιωτῶν δεν υπαγορευόταν ἀπό ἕνα στείρο τοπικισμό, ἀλλά ἀποτελοῦσε διαμαρτυρία στις διαθέσεις κάποιων Πελοποννήσιων που ἐπιδίωκαν την αυτοδιοίκηση της περιοχῆς τους, δημιουργώντας πρόβλημα στα ὅρια του ἐλεύθε-

ρου ελληνικού κράτους' "Εἶναι ἡ Πελοπόννησο, μοῦ λένε, ὅλη ἀναντίον σας καί θά κάμωμε δική μας Διοίκηση"⁷⁹.

Τον Ιούνιο του 1824 αποβιβάστηκε στην Ύδρα για να την προστατεύσει από την απειλή του τουρκικού στόλου. Στις ταραχές που ξέσπασαν ανάμεσα σε νησιώτες και στεριανούς, κατάφερε με τη "χάρη τοῦ Θεοῦ καί τῆς Παναγίας" να αποσοβήσει τον κίνδυνο γενικής σύρραξης⁸⁰. Για τη διαμονή του, του παραχώρησαν κελί στο μοναστήρι της Παναγίας, όπου συναναστρεφόταν με τους μοναχούς και τους πρόκριτους του νησιού, με τους οποίους είχε μακρές συζητήσεις για ζητήματα που αφορούσαν την κατάσταση της πατρίδας και της θρησκείας⁸¹. Επίσης, συμφώνησε με τους οπλαρχηγούς Καρατάσο και Γάτζο να είναι: "ἀχώριστοι Διά τήν πατρίδα καί θρησκεία κατά τόν ὄρκο ὁποῦ κάμαμε ὅταν πρωτοσηκωθήκαμεν Διά τήν λευτερίαν μας.... νά εἴμαστε μέ τήν Διοίκησιν καί μέ τούς νόμους, νά δυναμώνουμε αὐτά · ὅτι ἔτσι δυναμώνει γενικῶς ἡ πατρίδα κι' ὄχι τά ἄτομα"⁸².

3. Η βεβαιότητά του για την ευεργετική παρουσία της
Πρόνοιας του Θεού - β' φάση του αγώνα (1825-1827).

Ο Μακρυγιάννης, με άγρυπνη τη συνείδηση του χρέους προς την πατρίδα, ανταποκρίθηκε χωρίς δισταγμό στο κάλεσμα βοήθειας των πολιορκημένων στο Νεόκαστρο⁸³. Στη συνέχεια, για να σταματήσει την προέλαση των Αιγυπτίων, οχύρωσε τους Μύλους του Ναυπλίου. Στις σφοδρές μάχες που διεξάχθηκαν τον Ιούνιο του 1825, επέδειξε απaráμιλλο θάρρος και γενναιότητα, αποκρούοντας τις επιθέσεις του Ιμπραήμ⁸⁴. Αργότερα έλαβε μέρος στην άμυνα του κάστρου της Αθήνας και στη μάχη του Σερπετζέ (7 Οκτ. 1826) τραυματίστηκε σοβαρά στο κεφάλι⁸⁵. Επίσης, συμμετείχε και στις επιχειρήσεις του Φαλήρου: οι αντίπαλοί του, άδικα, του επέρριψαν την ευθύνη για την καταστροφή στον Ανάλατο (Απρ. 1827)⁸⁶. Αντίθετα, ο αρχιστράτηγος των επιχειρήσεων Church, σε αναγνώριση των υπηρεσιών του στο κάστρο και στο Φάληρο, του επέδωσε ευχαριστήριο έγγραφο και του δώρισε ένα χρυσό πεσλί⁸⁷.

Διακήρυττε με έμφαση ότι ο αγώνας έγινε για την πατρίδα και τη θρησκεία⁸⁸ και πριν από τη μάχη έδινε στους στρατιώτες του την ευχή: "Έχετε πρώτα τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ παντός τήν εὐκὴ καὶ τῆς πατρίδος"⁸⁹. Επίσης, για την επιτυχία έκβαση της μάχης επικαλούνταν τη βοήθεια του Θεού με την τέλεση των μυστηρίων της Εξομολόγησης και της θείας Κοινωνίας⁹⁰. Σε κάθε επικίνδυνη αποστολή προσευχόταν⁹¹, γιατί πίστευε ότι: "ὁ Θεός κάνει κι' ἀντρείους, κάνει καὶ κιοτῆδες"⁹².

Στις άνισες, αριθμητικά, συγκρούσεις με τους Τούρκους διέκρινε την ευεργετική παρουσία του Θεού: "Σώθηκαν μέ τήν βοήθεια τοῦ Θεοῦ, δίνοντάς τους ἀντρεία πολλή"⁹³, "θέλησε ὁ Θεός καὶ πῆρε ἕνας ἀγέρας καὶ πάσαν τά κανόνια τῶν φεργάδων"⁹⁴, "Ὁ Θεός εἶναι μέγας καὶ μᾶς γλύτωσε· κι' ἄς γλυτώση κ' ἐκείνους ὅποῦ βάσταξε ὁ Τοῦρκος"⁹⁵, "Ἐδωσε ὁ Θεός καὶ δέν βδοκίμησε ὁ Μπραΐμης"⁹⁶, "Ἡ θεία πρόνοια, ἀδελφοί

ἀναγνώστες, εἶναι μεγάλη καί δίκια"⁹⁷, "Ἐκαμεν ὁ θεός καί πῆρε φωτιά πρὶν νά ζυγώσωμεν...τότε μέ φωτίζει ὁ θεός"⁹⁸, "Ἀπό ἡμῶν, θέλησε ὁ θεός, δέν πειράχτη κανέννας"⁹⁹, "Ἡ θεία πρόνοια μᾶς ἔσωσε ὅλους"¹⁰⁰, "ὁ θεός τῶκαμεν ἀλήθεια"¹⁰¹, "[έδωκε] ὁ θεός καί βρέθη ἓνα νησάκι"¹⁰².

Ὅμως καί οἱ μουσουλμάνοι απέδιδαν τις πολεμικές τους επιτυχίες στην ευλογία του θεού: "καί ἡ κακή μας τύχη πῆρε φωτιά ἡ ντάπια τῆς θάλασσας καί πῆγαν εἰς τόν ἀγέρα οἱ ἄνθρωποι καί τά κανόνια μας. Τότε οἱ Τοῦρκοι ὅλοι ὁποῦ εἶδαν αὐτό σαλαβάτισαν σ' ὅλα τά μέρη ὅτι ὁ θεός βόηθαγε αὐτούς καί κιντύνευε ἐμᾶς"¹⁰³. Ὡστόσο, οἱ σποραδικές επιτυχίες των Τούρκων δέν μπορούσαν νά αποτρέψουν τήν τελική ἐκβασή του αγώνα, που θα σήμαινε τήν καταστροφή τους ἐξαιτίας των ἀδικιών τους: "τούς Τούρκους τούς στράβωνε ἡ ἁμαρτία"¹⁰⁴. Γι' αὐτό αναφερόμενος στις βιαιοπραγίες του Γιάννη Μπαλωμένου τις ἐρμήνευσε ως ἀπουσία τῆς χάρις του θεού: "ὁ τρισκατάρατος τόν ἔχει μπαλωμένον καί βουλωμένον"¹⁰⁵.

Ἡ βεβαιότητά του γιά τήν ευεργετική παρουσία τῆς Πρόνοιας του θεού στον αγώνα ἐκφράστηκε με εὐγλωττο τρόπο στο διάλογό του με τὸ Δεριγνύ, κατά τήν κατασκευή των οχυρωμάτων στους Μύλους: "Τοῦ λέγω, εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κ' ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ θεός ὁποῦ μᾶς προστατεύει καί θά δείξωμεν τήν τύχη μας ἴσ' αὐτές τῆς θέσες τῆς ἀδύνατες. Κι' ἂν εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τό πλῆθος τοῦ Μπραΐμη, παρηγοριώμαστε μ' ἓναν τρόπον, ὅτι ἡ τύχη μᾶς ἔχει τούς Ἕλληνες πάντοτε ὀλίγους"¹⁰⁶. Στους Γάλλους ἀξιωματικούς που τον ἐπισκέφθηκαν, εἶπε: "ὅταν σηκώσαμεν τήν σημαία ἀναντίον τῆς τυραγνίας, ξέραμεν ὅτ' εἶναι πολλοί αὐτεῖνοι καί μαθητικοί κ' ἔχουν καί κανόνια κι' ὅλα τά μέσα ἡμεῖς ἀπ' οὐλα εἴμαστε ἀδύνατοι ὅμως ὁ θεός φυλάγει καί τούς ἀδύνατους ἡμεῖς ἂν πεθάνωμεν, πεθαίνομεν διά τήν πατρίδα μας, διά τήν θρησκείαν μας, καί πολεμοῦμεν ὅσο μπορούμεν ἀναντίον τῆς τυραγνίας ἡμεῖς ἡμεῖς ὁ θεός βοηθός. Αὐτός ὁ θάνατος εἶναι γλυκός, ὅτι κανέννας δέν θά γένη ἀθάνατος"¹⁰⁷. Ὅταν ο Γκόρντον, στις μάχες του φαλήρου, τον παρότρυνε νά φύγει γιά νά διασωθεῖ,

είπε: "Κόπιασε ἡ γενναιότη σου καί 'σ αὐτεῖνη τήν μπατάγια τήν σημερινή θά γένη ὁ θεός ἀρχηγός · καί μέ τήν δύναμή του - θά λυπηθῆ ἔμας καί τήν πατρίδα μας · κι' ὅ,τι μπορῶ κ' ἐγώ θ' ἀγωνιστῶ σήμερα μ' ὄλον ὀποῦμαι ἀστενής... Τί θά κάμης, μοῦ λέγει, σέ τόσο πλῆθος Τουρκῶν; Εἶναι ὁ θεός, τοῦ λέγω, καί κάνει ὁ ἴδιος"¹⁰⁸.

Εμφύχωνε τους στρατιώτες του με τραγούδια¹⁰⁹ και με ευφύεστατα στρατηγήματα¹¹⁰. Ὡστόσο, τον διέκρινε ἕνας υπεύθυνος πατριωτισμός και ενδιαφερόταν για την ασφάλεια των συντρόφων του, για να μη χαθούν ἀδίκαια¹¹¹. Τους υπενθύμιζε το χρέος προς την πατρίδα¹¹² και πικραινόταν για το χαμό των παλικαριῶν¹¹³. Ἀρνιόταν τη φυγή, όταν ἔκρινε ἀπαραίτητη τη θυσία, ὅπως συνέβηκε στο Φάληρο¹¹⁴, ἐνῶ ἀπέφευγε την παράλογη σύγκρουση, χωρίς την ἀπαραίτητη προετοιμασία¹¹⁵.

Πικράθηκε και αγανάκτησε ἀπό τη σκόπιμη παραποίηση της ιστορικής ἀλήθειας που ἐνεργούσαν οι ἀντίπαλοί του¹¹⁶. Ὡς πραγματική ἀλήθεια θεωρούσε μόνο την ἀλήθεια του θεοῦ¹¹⁷, ἐνῶ για την ἀλήθεια των ἀνθρώπων πίστευε ὅτι υπηρετεῖ σκοπιμότητες και ἰδιοτέλειες. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ θεώρηση της ἔννοιας "ἀρετή", την οποία ταύτιζε με την ἐσωτερική ποιότητα του ἀνθρώπου - το ἦθος- και τη διέκρινε σε κατηγορίες, ἀνάλογα με τα γνωρίσματα ἐκφάνσής της στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Εγκωμίαζε και πραγμάτωνε, στο μέτρο του δυνατοῦ, την ἐλληνική ἀρετή με κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα την ευσέβεια, την ἀνδρεία, την αυτοθυσία και την τιμιότητα. Καταδίκασε τις ἄλλες κατηγορίες ἀρετῆς που διασπούσαν την ἐνότητα του ἐλληνικοῦ ἔθνους και ἐξυπηρετούσαν πάθη και ἰδιοτέλειες: "Ἐγώ θυσίαζα ἀρετή ἐλληνική, ὅτι ἔβλεπα τήν δεινήν περίστασιν τῆς πατρίδος μου, κι' αὐτός (Νοταράς) θυσίαζε ἀρετή τουρκοκοτζαμπασίτικη"¹¹⁸, "Ὅριστε κι' Ἀρβανίτικη ἀρετή. Ὡς τώρα εἶχαμε Βλάχικη, Κεφαλλονίτικη, Φαναργιώτικη · ὀρίστε κι' Ἀρβανίτικη. Νά δικαιοσύνη, νά κυβερνῆται τῶν νέων Ἑλλήνων!"¹¹⁹.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

1. Η απομάκρυνση της κυβέρνησης Καποδίστρια (1828-1831)
από τη δικαιοσύνη του Θεού και οι συνέπειές της.

Η άφιξη του Καποδίστρια στην Ελλάδα (8 Ιαν. 1828) και η ανάρρησή του στο αξίωμα του Κυβερνήτη χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από το λαό, ο οποίος ήταν διατεθειμένος, ακόμη και με θυσίες, να τον συμπαρασταθεί στο δύσκολο έργο της ανασυγκρότησης του ελεύθερου ελληνικού κράτους, γιατί ήταν "μπεζερισμένοι όλοι από τήν άκαταστασίαν"¹. Μάλιστα, ο λαός τον περιέβαλε με τέτοια εμπιστοσύνη, ώστε επέτρεψε και την προσωρινή αναστολή της λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών που θεσπίστηκαν από τις προηγούμενες Εθνοσυνελεύσεις, όπως ήταν η βουλή και το υπουργικό συμβούλιο².

Στα δυο πρώτα χρόνια, ο Καποδίστριας, παρά το συγκεντρωτικό σύστημα εξουσίας, κυβέρνησε με δικαιοσύνη και ο λαός τον αποκαλούσε "Αγιάννη" και "τόν συντρόφεψαν οί τίμιοι άνθρωποι καί συνφώνως κυβερνήθη ό τόπος άγγελικά"³. Σ' αυτή την, αρχικά, δίκαιη διοίκηση του Καποδίστρια, ο Μακρυγιάννης διέκρινε δόλο τη χαρακτήρισε ως παγίδα και προσπάθεια για την εξαπάτηση του λαού, ωστόσο να στερωθεί η εξουσία του. Επίσης, το παράδειγμά του για τη λιτότητα - "μάς γύμναζε καί τήν οικονομίαν. "Ότι κι' ό Κυβερνήτης μας μίαν κόττα έτρωγε τέσσερες ημέρες"⁴ - το παραλλήλισε με το δίχτυ που, σύμφωνα με το μύθο⁵, ο Δεσπότης το χρησιμοποίησε για την άνοδό του στην εξουσία.

Όμως, οι προσδοκίες του λαού για ισοπολιτεία, οικονομική και κοινωνική δικαιοσύνη προσέκρουσαν στην ιδιοτέλεια των καιροσκόπων, που έλαβαν κυβερνητικά αξιώματα. Ο Καποδίστριας προσέλαβε στην κυβέρνηση και τους αδελφούς του Αυγουστίνο και Βιάρo, οι οποίοι συγκρότησαν συντροφιά που κα-

ταδυνάστευε το λαό⁶. Ο αγώνας του Μακρυγιάννη για τη δικαίωση των αγωνιστών συναντούσε την προκλητική περιφρόνηση της κυβέρνησης, η οποία τους εξωθούσε στην επαιτεία: "Φωνάζουν όλοι οί "Έλληνες - ό Βιάρος κι' ό Αύγουστίνος λένε τών αγωνιστών: Σύρτε Διακονέψετε"⁷. Κατέκρινε τον Καποδίστρια για τη χρησιμοποίηση κατασκόπων: "Όλα τά είχαμεν, σπιγούνους δέν είχαμεν: τώρα έγειναν οί περισσότεροι "Έλληνες. Καί δέν έγειναν μόνοι τους, τούς κάνεις ή 'Εξοχότη σου, ό Βιάρος, ό Αύγουστίνος δίνοντάς τους βαθμούς, θέσες, χρήματα, βαργειές πλερωμές άνθρωπων όποϋ δέν έχουν δικαιώματα"⁸. Μολονότι, ο ίδιος κατείχε σημαντική θέση στη διοίκηση, ως Αρχηγός της Εκτελεστικής Δύναμης της Πελοποννήσου και της Σπάρτης⁹, ωστόσο δεν αποσιωπούσε τις αδικίες που πραγματοποιούνταν στις προαγωγές των αξιωματικών. Διαμαρτυρόταν για την προαγωγή των κολάκων και για τον κατατρεγμό των τίμιων αγωνιστών, όπως ήταν ο Υψηλάντης¹⁰.

Οι επικρίσεις του για τη διακυβέρνηση του Καποδίστρια επικεντρώθηκαν ιδιαίτερα στην κατάργηση του Συντάγματος και στην αυταρχική άσκηση της εξουσίας: "κυβερνοϋσε τοϋ κεφαλιού του¹¹, ... Δέν θυμήθη ό Κυβερνήτης: όταν όρκίστη διά έφτά χρόνια, όρκίστη 'σ τό σύνταμα - κι' αυτός εϋτύς τό χάλασε"¹². Την κατάργηση του Συντάγματος την ερμήνευσε ως υποχώρηση του Καποδίστρια στις απαιτήσεις των μοναρχικών καθεστώτων των Μεγάλων Δυνάμεων: "Ρώτησαν τόν Κυβερνήτη: Διατί χάλασες τούς νόμους καί τό Βουλευτικόν; Είπε: Δέν τ'όθελε ή Εϋρώπη. Κι' αν ήταν 'λικρινής άνθρωπος, νά έλεγε τών Εϋρωπαϊών ότι: 'Εγώ δέν πάγω εις τή πατρίδα μου νά γένω επίγιορκος, νά τούς χαλάσω εκείνο όποϋ απόχτησαν μέ ποταμούς αίματα"¹³.

Ο Μακρυγιάννης προσδοκούσε τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών για τη διακυβέρνηση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, ανάλογων με αυτούς που εφάρμοσε ο Ουάσιγκτων στις Η.Π.Α.¹⁴. Κατηγόρησε τον Καποδίστρια για έλλειψη αρετής και δικαιοσύνης, γιατί πίστευε ότι, με τη μόρφωση και τη διπλωματική ικανότητα που είχε, μπορούσε να πείσει τους "δυνα-

τούς" της Ευρώπης για την αποδοχή της συνταγματικής Διακυβέρνησης του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Σε περίπτωση εξαναγκασμού για την κατάργηση του Συντάγματος, θεωρούσε προτιμότερο να αρνιόταν τη θέση του Κυβερνήτη, παρά να υπάκουε στις εντολές των ηγεμόνων της Ευρώπης και τότε: "λέγουν κι' ὄντως Χρυσόστομος κ' ἡ πατρίδα σου θά σ' εὐγνωμονοῦσε καί θά σ' ἔλεγε εὐεργέτη της"¹⁵. Ἡ συνταγματική ευαισθησία του Μακρυγιάννη πρέπει να αποδοθεῖ τόσο στη μυστική εταιρεία¹⁶, που συγκρότησε στην Ἱδρα το 1824 μαζί με τον Καρατάσο, το Γάτζο και το Βελέτζα, με σκοπό τη στήριξη της Διοίκησης και των νόμων της πατρίδας, όσο και στις επιδράσεις που δέχτηκε ἀπό τον κύκλο του Γεωργίου Κουντουριώτη¹⁷, ἀφού η Ἱδρα μαζί με τη Μάνη αποτελοῦσαν τα ἀντιπολιτευτικά κέντρα¹⁸ της κυβέρνησης Καποδίστρια.

Οι καταχρήσεις της κυβέρνησης φανέρωναν την απομάκρυνσή της ἀπό τη δικαιοσύνη του Θεοῦ¹⁹ και ἔθεταν σε κίνδυνο την ελευθερία που με τόσες θυσίες ἀπέκτησε ο λαός, ο οποίος δεν ἦταν διατεθειμένος πια να τη στερηθεῖ, γιατί: "αὐτεῖνη τήν λευτερίαν, Κυβερνήτη μου, δέν τήν ἠῦραμεν εἰς τό σοκάκι καί δέν θά μποῦμεν εὐκόλα πίσου εἰς τοῦ ἀύγοῦ τό τζόφλιο· ὅτι δέν εἴμαστε πουλάκι νά χωρέσουμεν πίσου, ἐγίναμε πουλί καί δέν χωροῦμεν"²⁰. Ο λαός εἶχε ξεσηκωθεί και ζητοῦσε τη σύγκληση της Ἐθνοσυνέλευσης για την ψήφιση νόμων²¹. Ο Καποδίστριας για να εξασφαλίσει τη λαϊκή υποστήριξη πραγματοποίησε περιοδεία στις ἐπαρχίες. Ο Μακρυγιάννης, που συνόδευσε τον Κυβερνήτη στην Πελοπόννησο, σημειώνει χαρακτηριστικά για τη δημαγωγική πολιτική του: "Ἐβγαιναν οἱ ἄνθρωποι καί τόν προῦπαντοῦσαν μίαν ὥραν δυό μακρυά καί τῶστρωναν δάφνες. Δέν τόν εἶχε νοιώσῃ ἀκόμα ὁ μικρός λαός. Τούς σύναζε ὅλους κ' ἔκανε μέ τά λόγια τους φτωχοῦς πλούσιους. Τόν καθένα τόν ἀνάπευε εἰς τήν αἴτησίν του καί κατάιφερε τόν κόσμον, ὅταν ἔγιναν οἱ ἐκλογές, νά τόν κάμουν οἱ περισσότερες ἐπαρχίες αὐτοπληρεξούσιον καί ὅ,τι λέγη αὐτός ἐκεῖνο νά κάνουν οἱ πληρεξούσιοι τους"²², "... δέν ἐβῆκε ἡ προσωπίδα νά γνωριστοῦν τά πατριωτικά του φρονήματα"²³.

Ο Μακρυγιάννης αρνήθηκε, αρχικά, να αναλάβει την εκπροσώπηση των Αρτηνών στην Εθνοσυνέλευση, επικαλούμενος ανικανότητα για τη θέση του πληρεξούσιου²⁴. Αποδέχτηκε την πρόταση μετά από πιέσεις του Καποδίστρια, ο οποίος για να τον προσεταιριστεί του πρόσφερε πεντακόσια γρόσια. Ο Μακρυγιάννης έλαβε τα χρήματα, γιατί ήθελε να του δείξει: "ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι φτωχοί, διὰ νὰ φᾶνε κομμάτι ψωμί, ὁποῦ μεῖναν δυστυχεῖς· ἀλλά τήν πατρίδα τους τήν φυλᾶνε ὡς πατρίδα"²⁵. Στη Δ' Εθνοσυνέλευση που πραγματοποιήθηκε στο Άργος (Ιούλιος 1829), οι περισσότεροι πληρεξούσιοι είχαν εξαγοραστεί από τον Καποδίστρια²⁶. Ο Μακρυγιάννης έλαβε μέρος στις αγορεύσεις και υπερασπίστηκε με επιτυχία τα δικαιώματα των στρατιωτικών²⁷ και συνέβαλε στην καταψήφιση της πρότασης που αναφερόταν στην απονομή τίτλων ευγενείας²⁸. Με διπλωματικό ελιγμό²⁹ πέτυχε τον εξευμενισμό της οργής του Καποδίστρια, ο οποίος είχε δυσαρεστηθεί απ' αυτές τις παρεμβάσεις του.

Με εντολή του Καποδίστρια, πραγματοποίησε περιοδεία στην Πελοπόννησο με σκοπό να καταγράψει την τυχόν λαϊκή δυσαρέσκεια προς την κυβερνητική πολιτική. Στην έκθεσή του επισήμανε την αγανάκτηση του λαού για τις καταχρήσεις του Βιάρου, Αυγουστίνου και Γεννατά³⁰. Αρκετές φορές είχε καταγγείλει τις αυθαιρεσίες αυτών των μελών της κυβέρνησης, με αποτέλεσμα να πέσει στη δυσμένεια³¹ του Καποδίστρια, ο οποίος τον απέλυσε από την Αρχηγία της Εκτελεστικής Δύναμης της Πελοποννήσου³² και τον τοποθέτησε ως μέλος στο Αναθεωρητικό Στρατιωτικό Δικαστήριο³³.

Κατέκρινε την κυβερνητική πολιτική του Καποδίστρια για τη διευθέτηση του ζητήματος των "εθνικών γαιών", γιατί επέτρεψε σε φίλους και κόλακες την αγορά μεγάλων εκτάσεων γης σε εξευτελιστικές τιμές. Έτσι, οι αγωνιστές που διέθεσαν ολόκληρη την περιουσία τους στον αγώνα, μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, αναγκάζονταν να εργάζονται ως δουλοπάροικοι στα χωράφια των γαιοκτημόνων. Σημειώνει χαρακτηριστικά: "Τί 'λευτερίαν 'νεργᾶτε νὰ μᾶς κάμετε τήν βλέπο-

μεν. Τήν γῆς ὁποῦ λευτερώσαμεν μέ τούς ἀγῶνες μας κ' αἱματά μας τήν δίνετε καί τήν ἀγοράζουν οἱ συντρόφοι σας, ἐκεῖνοι ὁποῦ μᾶς κάναν σίγρι ὅταν σκοτωνόμαστε. Αὐτεῖνοι τά χαίρονται· αὐτεῖνοι ἀγοράζουν ἕνα γρόσι τό στρέμμα τήν γῆς, ἄγρια καί ἡμερη, τήν ἀγοράζουν κι' ὅσ' εἶναι κολάκοι σας καί σπιγοῦνοι σας. Ἐμᾶς γυρεύετε νά μᾶς παλουκώσετε"³⁴.

Ευθύνες για την κακοδιοίκηση επέβρισε και στη συντροφιά Κολοκοτρώνη - Μεταξά, που επηρέαζε την κυβέρνηση και την ωθούσε στον κατατρεγμό των αντιπάλων της. Για τη διάπραξη καταχρήσεων, εξέφρασε την αγανάκτησή του και προς τον ίδιο τον Κολοκοτρώνη: "Ἐσύ εἶσαι ζημιωμένος, τοῦ λέγω, καί οἱ συντρόφοι σου, ὁποῦ γενήκατε Κιαμιλμπέδες; Κ' ἐμεῖς ὁποῦ παίρνομεν εἴκοσι πέντε γρόσια μιστόν ἐγίναμεν νοικοκυραῖγοι"³⁵. Ἦδη ἀπό την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, η φατρία του Κολοκοτρώνη αντιμετώπιζε με ψυχρότητα και μίσος τους Ρουμελιώτες. Περιφρονητική στάση τήρησε και ο Αυγουστίνος, ο οποίος του εἶπε: "Ὅλοι οἱ Ρουμελιῶτες εἶστε διά παλούκι. - Ἐχεις δίκιο, τοῦ εἶπα, ὅτι ὅταν ἦρθες ἤσουνε ἀπλός πολίτης καί τώρα ἔχεις νιφόρμα γκενεράλη καί δέκα ἄτια εἰς τόν ταβλά σου"³⁶.

Κατηγόρησε τον Καποδίστρια ὅτι σχεδίαζε τον περιορισμό των ορίων του ελεύθερου ελληνικού κράτους μόνο στην περιοχή της Πελοποννήσου. Για τη μομφή του αυτή επικαλέστηκε τη μαρτυρία του πατριώτη του Χαράλαμπου Παπαπολίτη: "εἶπε ὁ Κυβερνήτης μας ὅτι ἡ Ρούμελη δέν μπορεῖ νά λευτερωθῆ - καί τί τήν θέλομεν; Ὅσοι Ἕλληνες μεῖναν ζωντανοί χωροῦνε εἰς τήν Πελοπόννησο. Ὅμως νά ἔνεργῆσῃ ὁ Παπαπολίτης νά μποῦνε οἱ Λιδωρικιώτες μέσα εἰς τήν Πελοπόννησο"³⁷. Σ' αὐτό το σχέδιο, ο Μακρυγιάννης διέκρινε την ιδιοτέλεια της συντροφιάς του Καποδίστρια και του Κολοκοτρώνη, γιατί: "Ἀπό τόν Ἰσθμόν τῆς Κόρθος καί μέσα ἔμενε ἡ Ἐξοχότη του ἕνας πρίτζηπας κι' ὁ Κολοκοτρώνης ἀρχιστράτηγος καί τ' ἀδέλφια τοῦ Κυβερνήτη μας καί οἱ φίλοι τοῦ Κολοκοτρώνη δικαιοκράτες"³⁸. Πίστευε, ὅτι ο Καποδίστριας δεν επιθυμούσε την απελευθέρωση της Ρούμελης, ἀλλά ὅτι ἀναγκάστηκε, μετά ἀπό πιέσεις φίλων του

Ρουμελιωτών, να αποστείλει τον Τζαβέλα, ο οποίος "σανικῶς" συγκρούστηκε με τους Τούρκους και απελευθερώθηκε η Αν. Στερεά Ελλάδα³⁹. Μάλιστα σημειώνει, ότι για να πραγματοποιήσει ο Καποδίστριας αυτό το σχέδιό του, συμβούλεψε τη συντροφιά του Κολοκοτρώνη να κακομεταχειρίζεται και να ληστεύει τους περιηγητές, ώστε να δυσφημιστεί η Ελλάδα, με συνέπεια να μην επιτρέψουν οι Ευρωπαίοι την επέκταση των ορίων της⁴⁰. Είναι φανερό, ότι ο Μακρυγιάννης, παρασυρμένος από τις φήμες που σκόπιμα διέδιδε ο αντιπολιτευτικός κύκλος του Κουντουριώτη, παρεξήγησε τις διπλωματικές προσπάθειες του Καποδίστρια για την επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους⁴¹.

Ο Μακρυγιάννης ως Αρχηγός της Εκτελεστικής Δύναμης της Πελοποννήσου δεν επέτρεψε αδικοπραγίες και ληστείες⁴². Μάλιστα, ο Καποδίστριας τον συγχάρηκε "διά τόν ζήλον τόν ὁποῖον ἔδειξε, τήν ἀκρίβειαν καί δραστηριότητα εἰς τήν διατήρησιν τῆς εὐταξίας"⁴³. Αυτό μαρτυρείται και από τα αποδεικτικά υπηρεσίας που έλαβε από τους διοικητές των περιοχών της Πελοποννήσου⁴⁴. Κατέβαλε προσπάθεια για την πάταξη της ληστείας και πρόσφερε στους περιηγητές φρουρά για την ασφάλειά τους, ενέργεια που τον έφερε σε σύγκρουση με τον Αυγουστίνο⁴⁵. Επέκρινε την κυβέρνηση, ότι ενθάρρυνε και καθοδηγούσε τους ληστές και ως απόδειξη επικαλέστηκε το περιστατικό διάσωσης του Γκόρντον από ενέδρα ληστών, οι οποίοι, σύμφωνα με την έγγραφη κατάθεση των αξιωματικών τους, κατευθύνονταν από ανώτερα στελέχη της κυβέρνησης⁴⁶.

Η ψυχρότητα που υπόβοσκε στις σχέσεις Πελοποννήσιων και Ρουμελιωτών, εκδηλώθηκε με βίαιο τρόπο στα γεγονότα του Άργους το 1831. Οι Πελοποννήσιοι ξεσηκώθηκαν και ζήτησαν την απέλαση των ετερόχθονων. Ο Μακρυγιάννης αντέδρασε, οργάνωσε την αντίσταση των ετερόχθονων και διαμαρτυρήθηκε έντονα στον Καποδίστρια: "Μυστικές συνέληψεις κάμαν θέλουν νά διώξουν τούς ξένους κ' ἔμένα. - Σάν δέν σᾶς θέλουν, δέν μπορεῖτε νά καθίσετε σανικῶς, μοῦ λέγει ὁ Κυβερνήτης. - Δέν εἴμαστε ξένοι, Κυβερνήτη. Ὅταν ἦρθε ὁ Ἄραπης, αὐτεῖνοι ὅλοι ἦταν πηγιωμένοι ἄλλοι ἴσ' ἄλλοι ἴσ'

τής σπηλιές καί ἦταν ἀσφαλισμένοι, κ' ἐγώ μ' ἐκείνους ὁποῦ θέλουν νά διώξουν σκοτωνόμαστε. Καί τήν ἔχομεν τήν πατρίδα ἀντάμα. Πιθαμή, πιθαμή θά τήν μεράσουμεν κι' ὄχι νά μᾶς διώξουν! Δέν μᾶς εἶχαν σκλάβους φερμένους. – Λέγει ἡ Ἐξοχότη του, ὄλοι ἐσεῖς σύνταμα γυρεύετε, καί σᾶς κυβερνῶ ὄλους ἐσᾶς. – Εἶσαι νοικοκύρης, Ἐξοχώτατε, καί κάμε ὄ,τι ἀγαπᾶς. (Ὅσους ἦταν νά διώξουνε ἄνεργοῦσαν ὄλοένα). Μέ λύπη μου σοῦ λέγω, ἄν πειράξουν κανέναν, θά πεθάνωμεν' κι' ὄ αἷτιος ἄς δώση λόγον εἰς τόν θεόν. Κι' ἀπό μέρος μου σιχάθηκα τέτοια λευτεριά"⁴⁷.

Ἀρνήθηκε νά ορκιστεῖ στον ὄρκο που κυκλοφόρησε ὁ Καποδίστριας καί αναφερόταν στην "Ἐταιρεία του Ἡρακλέους"⁴⁸. Τον θεώρησε δουλικό, γι' αὐτό σύνθεσε ἄλλο ὄρκο με τον ὁποῖο δήλωνε ὄτι Δεν εἶχε καμιά σχέση μ' αὐτή τη συνωμοτική Ἐταιρεία⁴⁹. Ἡ κυβέρνηση θεώρησε τήν ἐνέργειά του ὡς παρακοή καί προσβολή, γι' αὐτό καί του στέρησε το μισθό, τον ὁποῖο ὁ Μακρυγιάννης ξαναπέκτησε μετὰ ἀπό τήν παρέμβαση των πρέσβων των Μ. Δυνάμεων⁵⁰.

Ἀπέδωσε τήν κακοδιοίκηση του Καποδίστρια στους κακόβουλους συμβούλους του⁵¹. Τον θεωροῦσε ὡς ἐκφραστή των συμφερόντων τῆς συντροφιάς Κολοκοτρώνη – Μεταξά⁵². Ἐπίσης, ὡς σύμβουλό του θεωροῦσε καί το θανάση Βάγια, γιὰ τῆ σκληρότητα του ὁποῖου γράφει χαρακτηριστικά: "Αὐτός ὄ καλός ἄνθρωπος λάδι τήν Τετράδη καί Παρασκευή Δέν ἔτρωγε, τούς ἄνθρώπους τούς ροκάναγε"⁵³. Ἀπό το θανάση Βάγια, ὁ Καποδίστριας γνόρισε τήν κυβερνητική τέχνη του Ἀλή πασά, τήν ὁποῖα σχεδίαζε νά ἐφαρμόσει στη διοίκηση του νεοελληνικοῦ κράτους⁵⁴. Παραλλήλιση τήν ἀρετή του με τῆ δολιότητα του ἀνθρώπου, που σύμφωνα με το μῦθο⁵⁵, ἀφού πέτυχε με τῆ βοήθεια του ἀλόγου τον ἐξολοθρευμό του θηρίου, ὑποδούλωσε τελικά καί το ἴδιο το ἄλογο. Ἐτσι καί ὁ Καποδίστριας, ἀφού ὁ Ἕλληνας ἐδίωξαν τους Τούρκους, "φέρνει ὄπαδούς τῶν τύραγων νά τόν ὄδηγήσουνε πῶς τυραγοῦνε ἐκεῖνοι ὄί τύραγνοι, νά τυραγήση κι' αὐτός"⁵⁶. Ὡστόσο, ὁ λαός ἀντιλήφθηκε τῆς προθέσεως του, ὄτι ἐπιδίωκε "καλό δικό του, ζημιὰ τῆς πατρίδας"⁵⁷ καί ἀντί γιὰ

"Αγιάννη"⁵⁸ τον αποκαλούσε "απατεώνα"⁵⁹.

Τους δυτικοθρεμμένους Έλληνες που κατείχαν κυβερνητικές θέσεις, ο Μακρυγιάννης τους αντιμετώπιζε με επιφυλακτικότητα και τους χαρακτήριζε ως καιροσκόπους που ήλθαν να διαφεντέψουν την ελεύθερη πατρίδα μετατρέποντας τους αγωνιστές σε είλωτες⁶⁰. Ως πολιτικός αντίπαλος του Καποδίστρια δεν τον επιβουλεύοταν, αλλά προσδοκούσε την αλλαγή της πολιτικής του: "Έγώ εις τόν Κυβερνήτη είχα μίαν συμπάθεια, ότι έλπιζα νά μετανόησῃ καί ναρθῆ εις τόν καλόν δρόμον. Καί τόν 'παινοῦσα κι' ἄς μέ πείραζε ἀδίκως - δέν μοῦ κακοφαίνεταν"⁶¹. Μάλιστα, για να τον προστατέψει από τους επίβουλους και για να τον εξαναγκάσει σε παραχώρηση Συντάγματος, σχεδίαζε την κατάληψη του Παλαμηδίου, σχέδιο που τελικά ναυάγησε⁶².

Με το πέρασμα του χρόνου, ο Καποδίστριας άρχισε να συνειδητοποιεί τις μεθοδεύσεις της συντροφιάς Κολοκοτρώνη - Μεταξά⁶³. Πιεζόταν για τη μη αποφυλάκιση των Μαυρομιχάληδων, με αποτέλεσμα να βρεθεί σε δύσκολη θέση: "Τότε άντεσε ὁ δυστυχῆς σάν τ' αὐτό 'σ τά δυό λιθάρια"⁶⁴. Ο Μακρυγιάννης που προσδοκούσε την αλλαγή της πολιτικής του, τον συμπαραστάθηκε: "Έγώ σοῦ εἶπα, πατρίδα δοξάζω, θρησκεία καί τήν Έξοχότη σου, ὅποῦ εἶσαι ὁ Κυβερνήτης τῆς πατρίδας μου καί μπορεῖς νά τήν σώσης καί μπορεῖς νά τήν χάσης"⁶⁵. Όμως οι αγώνες του για την παραχώρηση Συντάγματος και για την απονομή της κοινωνικής δικαιοσύνης προκάλεσαν την οργή της φατρίας του Κολοκοτρώνη, η οποία επιδίωκε τη φυλάκισή του στο Παλαμήδι· διασώθηκε με την παρέμβαση του Καποδίστρια⁶⁶.

Ο Μακρυγιάννης θεωρούσε τον Καποδίστρια ως ικανό πολιτικό, που δεν παρουσίασε, όμως, ανάλογα έργα στην πατρίδα του, γιατί υπηρετούσε τα συμφέροντα της Ρωσίας⁶⁷. "Οί μεγάλοι άντρες, ὅταν βρίσκονται, εἶναι πολυτίμητο τζιβαῖρκόν· τότε σώνουν ἔθνη. Ὁμως νά εἶναι κατά τ' ὄνομα καί τά ἔργα. Ὁ Κυβερνήτης δέν θέλει ν' ἀκούγῃ ἀπό τούς ἄλλοι σωτῆρα καί δεῦτερον θεόν τους· θέλει νά εἶναι δοῦλος μιᾶς δύναμης, νά τῆς κάμῃ δουλεψη - νά χύσῃ ἕνα φλυτζάνι γλυκό νερό νά

γλυκάνη τήν θάλασσα. Καί τ'ὸνα τό μέρος ποταπότη ἔχει καί τό μεγαλύτερον μέρος ἀλαιρμαγίαν. Ὁ θεός οὔτε τοῦ ἔνοῦ τό κέφι θά κάμη, οὔτε τοῦ ἀλλουνοῦ τόν δόλον. "Ὁ, τ' εἶπε αὐτός, ὁ δίκιος βασιλέας, ἐκεῖνο θά γένη"⁶⁸.

Μολονότι, οἱ Μαυρομιχάληδες⁶⁹ ἀποκάλυψαν τήν πρόθεσή τους νά δολοφονήσουν τον Καποδίστρια, ωστόσο ἡ κυβέρνησις δέν ἔλαβε τα ἀπαραίτητα μέτρα γιά τήν ασφάλειά του. Σ' αὐτή τήν ἀδιαφορία, ὁ Μακρυγιάννης διέκρινε τήν παρουσία τῆς Πρόνοιας τοῦ Θεοῦ: "Ἀποφάσισαν νά σκοτώσουνε τόν Κυβερνήτη καί νά πεθάνουν. Κι' αὐτό τό ἔλεγαν πολλῶν ὁποῦ θά τό κάμουν' τό εἶπαν τοῦ Κυβερνήτη κι' ἀδελφῶν του καί ὑπουργοῦ Ρόδου. Αὐτεῖνοι ἀμελοῦσαν ἀπό μωρομάρα θεοτική"⁷⁰. Ἀπέδωσε τή δολοφονία του στήν ἐσφαλμένη πολιτική που ἐφάρμοσε: "Οἱ μεγάλοι ἄνθρωποι κάνουν μεγάλα λάθη· κι' ὁ Κυβερνήτης ἐχάθη ἀπό τά μεγάλα λάθη του"⁷¹. Ἀπογοητευμένος ἀπό τήν ἀθλία κατάσταση τῆς πατρίδας, ὁ Μακρυγιάννης ἐναπόθεσε τίς ἐλπίδες του στή δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ: "Ὁ θεός συχωρέση τοὺς αἵτιους καί σ' αὐτόν νά δώσουνε λόγο... ἄς κάμη τήν εὐσπλαχνίαν του καί τό ἔλεός του, νά λυπηθῇ τοὺς ἀθώους"⁷², "Ὁ θεός ἄς τήν κυβερνήσῃ καί σωθῇ κατά τοὺς ἀγῶνες τῆς. Ὅτι ἡ δυστυχημένη πατρίδα εἶναι ἀτυχής ἀπό κυβέρνησιν ἀρχή ὡς τώρα"⁷³.

2. Η περίοδος της Αναρχίας (1831-1833) και η ματαιοπονία των επίβουλων Ευρωπαίων για την ανατροπή του σχεδίου του Θεού, που όριζε τη νεκρανάσταση του Γένους.

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια (27 Σεπτ. 1831), ο αδελφός του Αυγουστίνος⁷⁴ σχεδίαζε τη διαδοχή του στη θέση του Κυβερνήτη του ελληνικού κράτους. Ο Μακρυγιάννης αντιτάχθηκε σ' αυτό το σχέδιο και η προσπάθεια για την εξαγορά του προσέκρουσε στην ανιδιοτέλειά του: "στέλνει άνθρωπον μου τάζει δυό χιλιάδες τάλλαρα νά είμαι μέ τοῦ λόγου του. Πενήντα δυό νά μου δώση δέν πηγαίνω άναντίον τῆς πατρίδος μου!"⁷⁵. Αφού συγκρότησε μυστική εταιρεία, προσέλκυσε τη φρουρά του Αυγουστίνου και παρεμπόδισε την προσπάθειά του για την εξαγορά των πληρεξούσιων των επαρχιών. Αυτές οι ενέργειές του εξόργισαν τους αντιπάλους του, οι οποίοι σχεδίασαν, χωρίς επιτυχία, τη δολοφονία του⁷⁶.

Παρά τις πιέσεις που δέχτηκε από τους πρέσβεις των Μ. Δυνάμεων, αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον Αυγουστίνο ως Κυβερνήτη του ελληνικού κράτους⁷⁷. Είχε, ήδη, την εμπειρία των αυθαιρεσιών της συγκεντρωτικής εξουσίας του Καποδίστρια, που αποδοκιμάστηκε από το Θεό⁷⁸ και δεν επιθυμούσε τη συνέχισή της⁷⁹. Αγωνιζόταν για τη συνταγματική διακυβέρνηση του κράτους⁸⁰, με συνέπεια να προκαλέσει την οργή του Αυγουστίνου, ο οποίος πολιορκήσε το σπίτι του. Όμως, τα δόλια σχέδια του Κυβερνήτη δεν καρποφόρησαν, γιατί "Ἐκαμεν ὁ θεός καί ἦταν καμπόσοι ἀξιωματικοί ἐκεῖ γύρα τήν γειτονιά καί εἶχαν ἀνθρώπους"⁸¹ και οι αντίπαλοι "ἀφοῦ δέν ἔκαμαν τίποτας εἰς τό σπίτι μου, τζακίστηκαν καί πᾶνε ἴσ τήν κατάρα τοῦ θεοῦ"⁸². Η ευλογία του Θεού τους προστάτευσε από τη διάπραξη βιαιοτήτων, στις οποίες επιδόθηκαν οι αντίπαλοί τους: "Ἄυτεῖνοι γύμνωσαν ὄλο τό μέρος ὁποῦταν μ' αὐτούς καί φεῦγαν οἱ φαμελιές μέ τό βιόν τους κ' ἔρχονταν ἴσ ἐμᾶς μίαν τρίχα δέν ἔχασαν. Τέτοια εὐλογία ἦταν"⁸³. Αντίθετα, οι

αντίπαλοί του ήταν "ἐπίγιορκοί τῆς πατρίδος καί τῆς θρησκείας"⁸⁴, γι' αυτό οι ἐνέργειές τους χαρακτηρίζονταν ἀπό τὴν ἀπουσία τοῦ Θεοῦ. Δὲν ἐπέτρεψε στους στρατιώτες του τὶς βιαιοπραγίες καὶ ἡ ἐμπλοκὴ του στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τὸν πίκρανε, γιὰτὶ βρέθηκε ἀντιμέτωπος με τοὺς παλιούς συναγωνιστές του: "Ἐμεῖς ἐνθουσιασμένοι σάν τὸν Λεωνίδα μέ τοὺς Πέρσας, θέλαμεν τὴν λευτεριά μας ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς μας, τοὺς συναγωνιστάς μας"⁸⁵.

Ὁ Αὐγουστίνος στηριζόταν κυρίως στους Πελοποννήσιους με ἀποτέλεσμα νὰ οξυνθοῦν οἱ σχέσεις τους με τοὺς Ρουμελιώτες⁸⁶. Ὁ λαός, ὅμως, που ἐπιθυμοῦσε τὴ συνταγματικὴ διακυβέρνηση τοῦ κράτους, συμπαραστεκόταν με ἐνθουσιασμό τους ἀντικυβερνητικούς: "Καθόμαστε ἐμεῖς νηστικοὶ καί φᾶτε ἐσεῖς ὅποῦ προσπαῆτε διὰ νὰ γίνουν νόμοι"⁸⁷, "Νὰ πουληθοῦμεν ὅλοι, νόμους νὰ κάνετε διὰ τὴν πατρίδα"⁸⁸. Βέβαια, υπήρξαν καὶ οἱ καιροσκόποι, που ἐκμεταλεύτηκαν αὐτές τὶς περιστάσεις γιὰ τὴν ικανοποίηση τῶν ἰδιοτελῶν σκοπῶν τους, ὅμως "δὲν πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ πειράζεται, ὅτι τέτοια εἶναι ἡ ἀνθρωπότη - ὁ Θεός ἄς τοὺς συχωρέσῃ ἐκείνους ὅποῦ ἀδίκησαν καί νὰ μᾶς φωτίζη εἰς τό καλό"⁸⁹. Αὐτές οἱ ἐμφύλιες διαμάχες ἐθέσαν σε κίνδυνο τὴν ὑπόσταση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, γιὰτὶ οἱ ἀδικοπραγίες ἀπομακρύνουν τὴν εὐλογία τοῦ Θεοῦ καὶ ὀδηγοῦν στὴν κατάσταση τῆς δουλείας. Γι' αὐτὸ σημειώνει χαρακτηριστικά: "Ἄλλους τρεῖς τέσσερους σκότωσαν ἐκεῖ γυναῖκες καί παιδιὰ διατιμοῦσαν καί χιλιάδες κατὰχρησες ἔκαναν. Κι' ἀπὸ αὐτὸ δὲν θὰ κάμωμεν ποτέ προκοπή, μήτε θὰ ἴδοῦμεν Θεοῦ πρόσωπον, ὅτι εἴμαστε θερία, ἀνθρωποφάγοι, ἄτιμοι ἄνθρωποι. Εἴμαστε τοιοῦτοι ὅλοι, ἀνάξιοι τῆς λευτεριάς"⁹⁰.

Κατὰ τὴν περίοδο τῶν ταραχῶν⁹¹, διαφύλαξε τὸ Δημόσιο Ταμεῖο που στεγαζόταν στὸ σπίτι τοῦ Καλλέργη, μολονότι ὁ ἀντίπαλός του εἶχε καταστρέψει τὸ σπίτι του στὸ Ἄργος. Δὲν εσύλησε τὸ Ταμεῖο, γιὰτὶ δὲν ἤθελε: "χρήματα καί βιό, ἤθελα σύνταμα διὰ τὴν πατρίδα μου, νὰ κυβερνηθῇ μέ νόμους κι' ὄχι μέ τό "ἐτζι θέλω" "⁹². Ὡς πολιτάρχης στὴν Τρίπολη ἐπέβαλε

την ευταξία και έπεισε τους φυγάδες να επιστρέψουν στα σπίτια τους⁹³. Μάλιστα, το στρατιωτικό του σώμα έλαβε ευχαριστήριο έγγραφο από την κυβέρνηση για την πειθαρχία που τήρησε, ενώ άλλα σώματα είχαν επιδοθεί στην παλιά συνήθεια των αρπαγών⁹⁴. Μετά την αναγκαστική παραίτηση του Αυγουστίνου⁹⁵, εξέφρασε τις αντιρρήσεις του για τα μέλη που συγκροτούσαν την Προσωρινή Διοίκηση και ιδιαίτερα για τον Κολοκοτρώνη, τον οποίο θεωρούσε ως διπρόσωπο⁹⁶.

Εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του προς τα έθνη της Ευρώπης που συνέβαλαν στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων στην πιο κρίσιμη στιγμή, όπως ήταν η ναυμαχία στο Ναυαρίνο⁹⁷, κατέκρινε, όμως, τις παρεμβάσεις τους στα εσωτερικά ζητήματα του ελληνικού κράτους. "Άφοϋ ό θεός τούς λυπήθη καί θέλει νά τούς αναστήση, οί άνθρωποι τούς καταπολεμοϋν νά τούς φάνε, νά τούς χάσουνε, νά τούς σβύσουνε νά μήν ξαναειπωθοϋν "Έλληνες. Καί τί σās έκαμεν αυτό τ' όνομα τών 'Ελλήνων έσās τών γενναίων άντρών τής Εϋρώπης, έσās τών προκομμένων, έσās τών πλούσιων;"⁹⁸. Υπενθύμισε στους Ευρωπαίους τα οφέλη που αποκόμισαν από τους αρχαίους Έλληνες για τη δημιουργία του πολιτισμού τους. Γιατί, ο Λυκούργος, ο Πλάτων, ο Σωκράτης, ο Αριστείδης, ο Θεμιστοκλής, ο Λεωνίδας, ο Θρασύβουλος, ο Δημοσθένης και πολλοί άλλοι αρχαίοι Έλληνες, υπήρξαν "οί γοναίγοι όλης τής ανθρωπότητας", οι οποίοι μοχλούσαν νύκτα και ημέρα, όχι για να αποκτήσουν πλούτη, αλλά για να "φωτίσουν τόν κόσμο μέ φῶτα παντοτινά. *Έντυναν τούς ανθρώπους άρετή, τούς γύμνωναν άπό τήν κακή διαγωγή' καί τοιούτως θεωροϋσαν γενικῶς τήν ανθρωπότη καί γένονταν δάσκαλοι τής αλήθειας"⁹⁹.

Αντίθετα, οι Ευρωπαίοι φάνηκαν αχάριστοι προς τους απογόνους των δασκάλων της ανθρωπότητας: "Κάνουν καί οί μαθηταί τους οί Εϋρωπαϊοι τήν ανταμοιβή εις τούς απογόνους έμās - γύμναση τής κακίας καί παραλυσίας. Τέτοι' άρετή έχουν, τέτοια φῶτα μās δίνουν"¹⁰⁰. Πίστευε ότι οι Ευρωπαίοι επιβουλεύονταν την ελευθερία της πατρίδας και ότι επιδίωκαν να την καταστήσουν όργανο στα σχέδιά τους. "Όμως τοϋ κάκου

κοπιάζετε. *Αν δέν υπάρχει 'σ έσας άρετή, ύπάρχει ή δικαιοσύνη τοῦ μεγάλου θεοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ βασιλέα. "Οτι ἐκείνου ή δικαιοσύνη μᾶς ἔσωσε καί θέλει μᾶς σώση' ὅτι ὅσα εἶπε αὐτός εἶναι ὅλα ἀληθινά καί δίκαια - καί τά δικά σας ψέματα δολερὰ . Κι' ὅλοι οἱ τίμιοι "Ἕλληνες δέν θέλει κανένας οὔτε νά σᾶς ἀκούση, οὔτε νά σᾶς ἰδῆ, ὅτι μᾶς φαρμάκωσε ή κακία σας, ὅχι τῶν φιλανθρώπων ὑπηκόωνέ σας, ἔσας τῶν ἀνθρωποφάγων ὅπ' οὔλο ζωντανούς τρῶτε τούς ἀνθρώπους καί 'περασπίζετε τούς ἄτιμους καί παραλυμένους' καί καταντήσετε τήν κοινωνία παραλυσία"¹⁰¹.

Οι μομφές του δεν απευθύνονταν προς τους λαούς της Ευρώπης, αλλά προς τους ηγεμόνες τους και ιδιαίτερα προς τον Αλέξανδρο της Ρωσίας και προς το Ναπολέοντα της Γαλλίας. Ενδεχομένως, μ' αυτή την ξεχωριστή αναφορά να επιδίωκε την καταδίκη της πολιτικής της Ρωσίας¹⁰² και της Γαλλίας¹⁰³, που εξαπάτησαν τους Έλληνες αγωνιστές παρέχοντας φρούδες ελπίδες για τη στήριξη της εθνεγερσίας τους. Όπως διαφαίνεται στο "νεκρικό διάλογο", για τις ανθελληνικές επιλογές των μοναρχών θεώρησε ως υπεύθυνους τους κόλακες και τους κακόβουλους και δόλιους συμβούλους τους¹⁰⁴.

Για τη σύνθεση του "νεκρικού διαλόγου", ενδεχομένως να δέχτηκε επιδράσεις από τον Π. Σούτσο¹⁰⁵, που με ποιητικούς στίχους παρουσίασε τον Καποδίστρια στον Άδην να συνδιαλέγεται με τον Περικλή και τον Πλάτωνα. Ο Μακρυγιάννης στο σύντομο "νεκρικό διάλογο" περιγράφει τη συνάντηση του Αλέξανδρου Ρωσίας με το Ναπολέοντα Γαλλίας, οι οποίοι συνειδητοποίησαν στον Άδην τη ματαιότητα του προσωρινού κόσμου και τα σφάλματα που διέπραξαν ακολουθώντας τις οδηγίες των γλυκόγλωσσων συμβούλων τους. Τους παρουσιάζει με "το φόρεμα του διαβόλου", γιατί στον Άδην "οἱ δίκαιοι βασιλεῖς, οἱ ἀληθινοί εἶναι ντυμένοι λαμπρά καί οἱ ἄδικοι γυμνοί ἀπό τόν θεόν, τόν δίκαιον βασιλέα τοῦ παντός, ὀργισμένοι κι' ἀπό τούς ἀνθρώπους κι' ἀναθεματισμένοι"¹⁰⁶. Τους χρησιμοποιεῖ ως αγγελιαφόρους για να μεταφέρουν στους αρχαίους Έλληνες τη χαρμόσυνη είδηση, ὅτι ο θεός απελευθέρωσε την πατρίδα

τους. Γιατί, "κι' αν ήταν αυτεῖνοι φτωχοί εις τά προσωρινά καί μάταια, εἶναι πλούσιοι πολύ εις τά 'στορικά του κόσμου. Δι' αυτούς ήταν τά ἔργα τους ἀγῶνες τῆς ἀρετῆς. Διά τοῦτο θέλησε ὁ θεός ὁ δίκιος κι' ἀνάστησε καί τούς ἀπογόνους τους, ὅποῦ ήταν χαμένοι τόσους αἰῶνες ἢ πατρίδα τους. Καί διὰ νά θυμῶνται πίστη, ὁ θεός ὁ ἀληθινός τούς ἀνάστησε"¹⁰⁷. Ο Μακρυγιάννης εἶχε συνειδητοποιήσει την ιστορική συνέχεια του ελληνικού ἔθνους και σεβόταν την κληρονομιά των προγόνων του - τόσο των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων¹⁰⁸, ὅσο και των Πατέρων της Εκκλησίας¹⁰⁹ - η οποία μάλιστα κατείχε κεντρική θέση στην ιδεολογία του.

Πίστευε ὅτι η Πρόνοια του Θεού δεν θα επέτρεπε την πραγματοποίηση των κακόβουλων σχεδίων των Ευρωπαίων. "Καί οἱ τέσσεροι καλά φρονοῦν, ὅμως νά ἰδοῦμεν τί λέγει κι' αὐτός ὁ μάστορης ὁ Γεροθεός. Διά νά βγοῦνε εις τήν κοινωνία του κόσμου δέν ἐβῆκαν μόνοι τους, τούς προστατεύει αὐτός ὁ δίκιος καί παντοτινός βασιλέας. Αὐτός, ὁ δίκιος θεός -ὅποιος τούς κιντυνέψη, θά τόν φάγη τό δικέφαλον' αὐτός εἶναι ὁ 'περασπιστής τῶν ἀθῶν καί τῶν ἀδυνάτων"¹¹⁰. Ὅλες οἱ ἐλπίδες του για την ανεξαρτησία και την προκοπή της πατρίδας στηρίζονταν στη θέληση του Θεού: "Ἐσύ, Κύριε, θ' ἀναστήσης τούς πεθαμένους Ἕλληνες, τούς ἀπογόνους αὐτεινῶν τῶν περιφημῶν ἀνθρώπων, ὅποῦ στόλισαν τήν ἀνθρωπότη μ' ἀρετή. Καί μέ τήν δύναμή σου καί τήν δικαιοσύνη σου θέλεις νά ξαναζωντανέψης τούς πεθαμένους' καί ἡ ἀπόφασή σου ἡ δίκια εἶναι νά ματασιωθῇ Ἑλλάς, νά λαμπρυνθῇ αὐτεῖνη καί ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ καί νά ὑπάρξουν οἱ τίμιοι καί οἱ ἀγαθοί ἀνθρωποι, ἐκεῖνοι ὅποῦ 'περασπίζονται τό δίκιον' καί οἱ ἀνθρωποφάγοι - ὁ Ἄδης θά τούς ρουφήσῃ' καί οἱ ἀνθρωποι οἱ τίμιοι θά τούς ἀναθεματοῦν κατά τά ἔργα τους' καί οἱ προδότες τῆς πατρίδος καί οἱ ἀγορασμένοι - κακόν μπελᾶ νά τούς δώσης καί συντρόφους τοῦ Κάγη νά τούς κάμης"¹¹¹.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ1. Οι μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας.

Από τις εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας, ξεχώρισε και επέκρινε με δριμύτητα τα μέτρα που αφορούσαν την υποχρεωτική διάλυση των μοναστηριών¹. Σύμφωνα με το διάταγμα "Περί των εν τω Βασιλείω μοναστηρίων" 25 Σεπτ. (7 Οκτ.) 1833², καταργούνταν όλα τα ανδρικά μοναστήρια που είχαν λιγότερους από έξι μοναχούς. Η περιουσία τους μεταβιβαζόταν στο Εκκλησιαστικό Ταμείο, που είχε ως σκοπό τη βελτίωση των εκκλησιαστικών και της παιδείας. Οι μοναχοί είχαν τη δυνατότητα να μεταβούν σε άλλο διατηρητέο μοναστήρι ή να παραμείνουν στο ίδιο ως ενοικιαστές³ των μοναστηριακών κτημάτων. Επίσης, όλα τα διατηρητέα μοναστήρια υποχρεώνονταν να καταβάλλουν στο δημόσιο το 1/10 των ετήσιων καθαρών εσόδων τους.

Αργότερα, με το διάταγμα "Περί των γυναικείων μοναστηρίων" 25 Φεβ. (9 Μαρτ.) 1834⁴, προβλεπόταν η διατήρηση μόνο τριών γυναικείων μοναστηριών, από ένα στα γεωγραφικά διαμερίσματα Πελοποννήσου, Στερεάς Ελλάδας και νησιών. Το καθένα έπρεπε να έχει τουλάχιστον τριάντα μοναχές. Επίσης, προβλεπόταν η λειτουργία και τέταρτου γυναικείου μοναστηριού, εφόσον υπήρχε ο ανάλογος αριθμός μοναχών. Προσδιορίστηκαν και οι υποχρεώσεις των μοναχών γυναικών, όπως ήταν το εργόχειρο, η περίθαλψη πτωχών, ασθενών και παραφρόνων, καθώς και η διδασκαλία σε φτωχά και ορφανά κορίτσια. Ανατέθηκε στον επίσκοπο της κάθε περιοχής η μέριμνα για την επιστροφή στην κοινωνία των μοναχών που είχαν ηλικία κάτω των σαράντα ετών. Στην αρχή, ως γυναικεία μοναστήρια λειτούργησαν της Καισαριανής στην Αττική, της Μεταμορφώσεως στην Κυνουρία

και του Αγίου Νικολάου στη Θήρα. Αργότερα λειτούργησε και στην Τήνο⁵, ενώ με το διάταγμα 2/14 Δεκ. 1834⁶ διαλύθηκαν τα μοναστήρια Λουκούς (Μεταμορφώσεως) και Καισαριανής.

Με το διάταγμα "Περί ιδιοκτητήτων μοναστηρίων και εκκλησιών" 26 Απρ. (8 Μαΐου) 1834⁷, διατηρούνταν οι ναοί και τα μοναστήρια, για τα οποία οι κάτοχοι είχαν τίτλους ιδιοκτησίας. Απαγορευόταν, όμως, η δημόσια χρήση τους και η αποδοχή αφιερωμάτων.

Σύμφωνα με τον κατάλογο που συνέταξε η Ιερά Σύνοδος (19 Αυγ. 1833), υπήρχαν την εποχή εκείνη στο ελεύθερο ελληνικό κράτος 593 μοναστήρια και μετόχια, από τα οποία διατηρήθηκαν τα 151, ενώ καταργήθηκαν τα 412. Τα υπόλοιπα ήταν προσκυνήματα, ιδιωτικά μοναστήρια και μετόχια των μοναστηριών που βρίσκονταν έξω από τα όρια του κράτους⁸. Ο κύριος λόγος που ώθησε την Αντιβασιλεία σ' αυτές τις μεταρρυθμίσεις, ήταν η κρατικοποίηση της μοναστηριακής περιουσίας, που αποτελούσε το 1/4 της ακίνητης ιδιοκτησίας του κράτους⁹. Η τεράστια αυτή κτηματική περιουσία αποκτήθηκε από τα κληροδοτήματα, τις μεταβιβάσεις ακινήτων που πραγματοποιούσαν οι προσερχόμενοι στο μοναχισμό, καθώς και από τις μεταβιβάσεις που πραγματοποιούσαν οι κτηματίες, στην προσπάθειά τους να διασώσουν τα κτήματά τους από τις αρπαγές των Τούρκων, διατηρώντας το δικαίωμα της επικαρπίας¹⁰.

Για την αναγκαιότητα αυτών των μεταρρυθμίσεων, ο Maurer επικαλέστηκε και την άθλια κατάσταση που παρουσίαζαν αρκετά μοναστήρια, εξαιτίας των καταστροφών που υπέστησαν κατά την περίοδο της εθνεγερσίας, καθώς και την καταχρηστική διαχείριση της περιουσίας τους, η οποία "πήγαινε σέ διάφορους συγγενείς τους πού είχαν έγκατασταθεῖ μέ τίς οἰκογένειές τους στίς τριγύρω περιοχές"¹¹. Επίσης, η Αντιβασιλεία έλαβε υπόψη της και το διάταγμα (15 Μαΐου 1829)¹² του Καποδίστρια, που απαγόρευε την εκποίηση και την πολυετή ενοικίαση των μοναστηριακών κτημάτων, καθώς και την απόφαση της Δ' Εθνοσυνέλευσης στο Άργος (1829)¹³, που πρόβλεπε τη διάθεση των εισοδημάτων των ναών και των μοναστηριών για τη

βελτίωση του κλήρου και της παιδείας.

Σ' αυτές τις μεταρρυθμίσεις ο Μακρυγιάννης διέκρινε τη δολιότητα των Βαυαρών, αλλά και των ομοεθνών πολιτικών και κληρικών, που αποσκοπούσε στην αλλοίωση της μορφής και της αποστολής του μοναχισμού της ορθόδοξης εκκλησίας. Ερμήνευσε τις ενέργειές τους, ως προσπάθεια για την εξομοίωση των μοναχών της ορθόδοξης εκκλησίας με τους Καπουτσίνους¹⁴ του Ρωμαιοκαθολικισμού, οι οποίοι δεν έχουν περιουσία και καταγίνονται με τις αγαθοεργίες. Ως τέτοιες ενέργειες θεώρησε την κρατικοποίηση της μοναστηριακής περιουσίας και την ανάθεση καθορισμένου κοινωνικού ρόλου στα μοναστήρια.

Μολονότι επέκρινε τις αυθαιρεσίες των μοναχών, όπως μαρτυρεί το περιστατικό στο χωριό Μέγα Σπήλαιο¹⁵, ωστόσο αναγνώριζε την προσφορά των μοναστηριών στον απελευθερωτικό αγώνα: "Αυτά τά μοναστήρια ήταν τά πρώτα προπύργια τῆς ἀπανάστασῆς μας. Ὅτι ἐκεῖ ἦταν καί οἱ τζεμπιχανέδες μας κι' ὅλα τ' ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου ὅτ' ἦταν παράμερον καί μυστήριον ἀπό τοὺς Τούρκους. Καί θυσιάσαν οἱ καίμενοι οἱ καλόγεροι καί σκοτώθηκαν οἱ περισσότεροι εἰς τόν ἀγῶνα"¹⁶. Μόνο ἀπό το δικό του στρατιωτικό σώμα θυσιάστηκαν τριάντα μοναχοί¹⁷. Με ἀπλό τρόπο διέκρινε το μοναχισμό της ορθόδοξης ἀπό της Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας: "δέν ἦταν καπιτσῖνοι δυτικοί, ἦταν ὑπερέτες τῶν μοναστηριῶν τῆς ὀρθοδοξίας ὅτι δέν ἦταν τεμπέληδες, δούλευαν καί προσκυνοῦσαν καί εἰς τόν ἀγῶνα τῆς πατρίδος σ' αὐτά τά μοναστήρια γενόταν τά μυστικοσυβούλια, συναζόταν τά ὀλίγα ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, καί εἰς τόν πόλεμον θυσίαζαν καί σκοτωνόταν αὐτεῖνοι οἱ περέτες των μοναστηριῶν καί τῶν ἐκκλησιῶν"¹⁸. Ἐνδεχομένως, ο Μακρυγιάννης να υπαινίσσεται τη μη συμμετοχή των Ρωμαιοκαθολικών της Ελλάδας στην εθνεγερσία του 1821¹⁹. Επίσης, επισήμανε και την κοινωνική προσφορά των μοναστηριών, όπου "ζοῦσαν μαζί τους τόσοι φτωχοί κ' ἔτρωγαν ψωμί"²⁰.

Με τη διάλυση των μοναστηριών, αρκετοί μοναχοί δεν εντάχτηκαν σε κάποιο ἀπό τα διατηρητέα μοναστήρια, ἀλλά ἐπέστρεψαν στην κοινωνία, όπου ζούσαν με την ἐπαιτεία: "Ἀφά-

νισαν ὅλως Διόλου τὰ μοναστήρια καί οἱ καϊμένοι οἱ καλογέροι, ὅπου ἄφανίστηκαν εἰς τόν ἀγῶνα, πεθαίνουν τῆς πείνας μέσα τούς δρόμους"²¹. Βέβαια και πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση υπήρχε τὸ φαινόμενο τῆς ἐπαιτείας τῶν μοναχῶν, ὡστόσο ἐντάθηκε κυρίως μετὰ ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τῆς Ἀντιβασιλείας. Ἡ Ἱερά Σύνοδος προσπάθησε με ἐγκυκλίους²² 4 Ἰαν. 1834, 6 Σεπτ. 1840 καὶ 28 Νοεμ. 1842, νὰ ἐλέγξει τὶς μετακινήσεις τῶν μοναχῶν, νὰ πατάξει τὴ σκανδαλώδη ζωὴ τους καὶ νὰ σταματήσει τὴν ἀργυρολογία με τὴν περιφορὰ εἰκόνων καὶ λειψάνων ἀγίων. Οἱ ἐγκύκλιοι αὐτὲς ἀποκαλύπτουν συνάμα καὶ τὴν ἐπιθυμία τῆς κυβέρνησης νὰ ἐλέγξει καὶ νὰ ἀποδυναμώσει τοὺς μοναχοὺς, που ὡς ἀφοσιωμένοι, στὴν πλειοψηφία τους, στὴ Ρωσία διαδραμάτιζαν ἀντιπολιτευτικὸ ρόλο καὶ συμμετείχαν σὲ συνωμοτικὲς ἐνέργειες²³.

Σύμφωνα με τὸ Διάταγμα "Περὶ τῶν ἐν τῷ Βασιλείῳ μοναστηρίων" 25 Σεπτ. (7 Οκτ.) 1833²⁴, οἱ μεταρρυθμίσεις ἀπέβλεπαν στὴν ἐξασφάλιση τῶν πόρων γιὰ τὴ βελτίωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς παιδείας. Φαίνεται, ὅμως, ὅτι ὁ λαὸς δυσπιστοῦσε, γι' αὐτὸ ἡ Ἱερά Σύνοδος με ἐγκύκλιο (4 Αὐγ. 1834)²⁵ βεβαίωσε ὅτι ἡ κρατικοποίηση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀποσκοποῦσε στὴ χρηματοδότηση τῆς παιδείας καὶ δεστρεφόταν κατὰ τῆς θρησκείας. Ὁστόσο, κατὰ τὴν ἐκποίηση τῆς κτηματικῆς περιουσίας τῶν διαλυθέντων μοναστηριῶν, καθὼς καὶ στὴ δημοπρασία τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ κειμηλίων, διαπράχθηκαν πολλὲς καταχρήσεις, με ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἀποδώσουν τὰ μέτρα τὰ ἀναμενόμενα ἔσοδα στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Ταμεῖο²⁶.

Ἡ δημοπρασία τῶν ἱερῶν σκευῶν προκάλεσε τὸ θρησκευτικὸ αἰσθημα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ καὶ θεωρήθηκε ὡς ἱεροσυλία. Με ἐκδηλῆ τὴν πίκρα καὶ τὴν ἀγανάκτησή του, σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Μακρυγιάννης: "καταπώλῃσαμεν μέσα εἰς τὶς ἀγορὲς καὶ σοκάκια Δισκοπότηρα, ὅτι δὲν ματαεῖχαμεν τὴν ἀνάγκη τους νὰ μεταλάβομεν, πούλῃσαμεν τὰ πολυτίμητα εὐαγγέλια καὶ ὅλα τὰ γερὰ τῶν ναῶν σου, καὶ ζωντανὰ καὶ τόπους, καὶ κατακερματίσαμεν καὶ τ' ἅγια μοναστήρια καὶ τὶς ἐκκλησίες, καὶ τὶς φκιάσαμεν σπίτια, ἀχούρια καὶ τὰ ἐξῆς"²⁷. Ἀνάλογη μαρ-

τυρία για την κατάσταση των ναών και των μοναστηριών παρέχει και ο Βαρθόλδη²⁸, ο οποίος αναφέρει ότι ορισμένα μεταβλήθηκαν "εἰς στρατῶνας καί ἵπποστάσια".

Ο Φραντζής διατύπωσε την άποψη, ότι η Αντιβασιλεία επιδίωκε με τη δημοπρασία, "νά φανῆ εἰς τά ὄμματα τοῦ κόσμου περιφρόνησις εἰς τά ἱερά τῆς Ἐκκλησίας σκεύη, καί εἰς τά ἄμφια, καί ὡς ἐκ τούτου νά ἐξαλειφθῆ ἡ παρά τῶν λαῶν σωζομένη θρησκευτική εὐλάβεια, τό σέβας, καί ἡ περί τόν κλῆρον ὑπόληψις...ἔφερε πολλήν ψυχικήν λύπην εἰς τούς Ἕλληνας, καί διά τήν ἀπαραδειγμάτιστον περιφρόνησιν εἰς τά ἱερά κειμήλια (sic), εἰς τά σκεύη, τά ἄμφια, τάς ἁγίας εἰκόνας, κτλ. τά ὅποια μετεκομίζοντο καί ἐπωλοῦντο ὡς λάφυρα μηδαμινά ἢ ὡς ράκη ἐπί δημοπρασίας"²⁹.

Κατά την εκποίηση της μοναστηριακής περιουσίας πραγματοποιήθηκαν καταχρήσεις και από μέλη της κυβέρνησης. Χαρακτηριστική είναι η ενέργεια της συντροφιάς του διοικητή της Αθήνας Κλεομένη³⁰, που πήρε τα μοναστηριακά ζώα "διά δίχως τίποτα" και τα μετέφερε στα χωράφια των Αθηναίων. Οι γεωργοί, για να αποτρέψουν την καταπάτηση των χωραφιών τους και τη μετατροπή τους σε λιβάδια, διόρισαν ως επίτροπο το Μακρυγιάννη, ο οποίος αγωνίστηκε για την απομάκρυνση των μοναστηριακών ζώων.

Τελικά, οι μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας δεν απέφεραν τα αναμενόμενα έσοδα στο Εκκλησιαστικό Ταμείο, αλλά και αυτά που συγκεντρώθηκαν δε χρησιμοποιήθηκαν για τη μόρφωση του κλήρου και για τα σχολεία³¹. Οι διατάξεις του νόμου χαρακτηρίστηκαν ως ορθές, αλλά η καταστρατήγησή τους επέσυρε τις επικρίσεις "γιά ἀπογύμνωσι τῶν μονῶν καί κατασπάθισι τῶν προσόδων"³². Ακόμη και οι Βαυαροί θεώρησαν τα μέτρα ως πρόωρα και ότι εκτελέστηκαν έτσι, ώστε "νά προκαλέσωσι τήν ἀγανάκτησιν τοῦ ὑπερευλαβοῦς λαοῦ καί νά παράσχωσιν εἰς τούς ἐξερεθισθέντας μοναχοὺς ἀφορμήν πρός παντοίαν κακολογίαν καί δυσφήμησιν τῆς κυβερνήσεως"³³. Μάλιστα, ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας, με επιστολή του (5 Απρ. 1835)³⁴, συμβούλεψε το γιο του Όθωνα να επιτρέψει την προ-

σληψη νέων μοναχών στα μοναστήρια και να επιστρέψει την παρουσία τους · γιατί η δίωξη των μοναστηριών από χριστιανική εξουσία αποτελεί σκληρή και άδικη ενέργεια, τη στιγμή που τα ανέχτηκαν οι Μωαμεθανοί.

Η μη εφαρμογή των μέτρων στα μοναστήρια των Ρωμαιοκαθολικών της Ελλάδας³⁵ συντέλεσε στη διαμόρφωση της αντίληψης, ότι η Αντιβασιλεία στρεφόταν κατά της Ορθοδοξίας³⁶. Πιο σθεναρή υπήρξε η αντίδραση της Μάνης³⁷, όπου η κυβέρνηση δεν επιχείρησε τη διάλυση των μοναστηριών.

Ο Μακρυγιάννης, μολονότι ήταν δυσαρεστημένος από την εκκλησιαστική πολιτική της Αντιβασιλείας³⁸, ωστόσο τις ευθύνες για τις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις τις επέριψε στους Έλληνες πολιτικούς και κληρικούς: "Καί οί άναθεματισμένοι τῆς πατρίδας πολιτικοί μας καί οί διαφταρμένοι άρχιγυρεῖς κι' ό τουρκοπιασμένος Κωνσταντινοπολίτης Κωστάκης Σκινῶς συνφώνησαν μέ τούς Μπαυαρέζους καί χάλασαν καί ρήμαξαν όλους τούς ναούς τῶν μοναστηριῶν"³⁹. Ασφαλώς, αναφέρεται στους πολιτικούς Κωλέττη και Μαυροκορδάτο⁴⁰, που ήταν μέλη της κυβέρνησης επί Αντιβασιλείας, καθώς και στην Ιερά Σύνοδο, η οποία με την έκθεσή της 19/31 Αυγ. 1833⁴¹ εισηγήθηκε τη διάλυση των μοναστηριών που είχαν λιγότερους από τρεις μοναχούς. Ο Κων/νος Σχινάς, ο οποίος ήταν βασιλικός επίτροπος⁴² στην Ιερά Σύνοδο και ως υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Παιδείας υπήρξε ο εισηγητής του διατάγματος "Περί φορολογίας και μισθώσεως των μοναστηριακών" 28 Αυγ. (9 Σεπτ.) 1833⁴³, ήταν ο αποδέκτης της λαϊκής δυσαρέσκειας, γι' αυτό η Αντιβασιλεία τον αντικατάστησε⁴⁴. Όμως, τον πρωταγωνιστικό ρόλο στις εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις τον διαδραμάτισε ο αρχιμανδρίτης θεόκλητος Φαρμακίδης⁴⁵, ο οποίος ήταν σύμβουλος του Maurer και διατέλεσε Γραμματέας στην Ιερά Σύνοδο. Το υπόμνημα, με το οποίο εξέφρασε ο Φαρμακίδης τις απόψεις του για τα εκκλησιαστικά, χρησιμοποιήθηκε από το Maurer ως βάση για τις μεταρρυθμίσεις. Γι' αυτό, αργότερα ο Φαρμακίδης εξέφρασε το παράπονό του, γιατί ο Maurer "δέν κατεδέχθη νά αναφέρη τίποτε περί τῶν κατά μικρόν

ἡ μέγα συνδραμόντων εἰς τὴν οἰκοδομὴν"⁴⁶.

Ο Μακρυγιάννης χαρακτήρισε τους εκπροσώπους του ελληνικού κράτους, πολιτικούς και κληρικούς, ως αχάριστους προς τις ευεργεσίες του Θεού για την πατρίδα. Τους παραλλήλισε με τους Εβραίους: "Ὅ,τι ἀνταμεβή ἦβρες ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους, ὅπου ἔταν ἀλλόθρησκοι καὶ σέ σταύρωσαν, ἦβρες καὶ ἀπὸ ἐκείνους ὅπου κοπίασες καὶ κοπιάζεις καὶ ἀνάστησες καὶ ἀναστήνεις, ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους χριστιανούς"⁴⁷. Τους κατηγορήσε, γιατί διάλυσαν τα μοναστήρια και τους ναούς και αποδέχτηκαν τον "ἐξευγενισμό" της Ευρώπης⁴⁸, ενώ στα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας υπήρχε ευσέβεια και "μίαν πέτρα δέν πείραζαν ἀπὸ τὰ παλιοκλήσια"⁴⁹. Πίστευε, ὅτι οἱ δυτικοθρεμμένοι ομογενεῖς⁵⁰ επηρεασμένοι ἀπὸ τὰ "φῶτα" τῆς Ευρώπης στρέφονταν κατὰ τῆς ορθόδοξης χριστιανικῆς παράδοσης και ὅτι ἐπιδίωκαν τὴ συρρίκνωση και τὴν αλλοίωση τοῦ ορθόδοξου μοναχισμοῦ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι και ἡ συμβουλή τοῦ Λουδοβίκου Βαυαρίας πρὸς τὸν Ἰθωνα, ὅπως, κατὰ τὴ διευθέτηση τοῦ μοναστηριακοῦ ζητήματος, να μην παρασυρθεῖ ἀπὸ τοὺς οπαδοὺς τοῦ Διαφωτισμοῦ, γιατί ο ελληνικός λαός σκέπτεται πολὺ διαφορετικὰ⁵¹.

Το ενδιαφέρον τοῦ Μακρυγιάννη για τὰ μοναστήρια δὲν περιορίστηκε μόνο σ'αυτὴ τὴν περίοδο τῶν μεταρρυθμίσεων τῆς Ἀντιβασιλείας, γεγονός που φανερώνει ὅτι οἱ επικρίσεις τοῦ δὲν εἶχαν ἀντιπολιτευτικὸ χαρακτήρα. Ἐπέδειξε ευσυνείδηση για τὴν ἔξαρση τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, που γύμνωνε τὰ μοναστήρια και συμβούλεψε τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους να λάβουν δραστικά μέτρα κατὰ τῶν ἀρχαιοκάπηλων που τοὺς εξαπατοῦσαν ὡς περιηγητὲς και τοὺς εἶχαν κλέψει "σημαντικά χαρτιά και ἕναν σταυρόν"⁵², καθώς και "πολυτίμητα πράματα τῆς θρησκείας μας καὶ ἀρχαῖα, καὶ τὰ χάνομεν ἐμεῖς καὶ τὰ λαβαίνουν ἄλλοι ὅπου δέν τὰ ἔχουν, καὶ θὰ δώσετε λόγον δι'αὐτὰ καὶ εἰς τὸν Θεόν καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους"⁵³. Ἐπίσης, τοὺς υπέδειξε ἀπὸ ποιοὺς ἔπρεπε να προφυλαχτοῦν και να τοποθετοῦν στο σκευοφυλάκιο τῶν μοναστηριῶν τίμιους μοναχοὺς.

Ὡς πληρεξούσιος τῆς Ἀθήνας στὴν Α' Ἐθνικὴ Συνέλευση

(1843-1844) υπέβαλε πρόταση, με την οποία επισήμανε τις καταστροφές των μοναστηριών και των ναών, τη βεβήλωσή τους και την άθλια κατάσταση των μοναχών που περιφρονήθηκαν από την πατρίδα· γι' αυτό πρότεινε την ακύρωση των διαταγμάτων που δε συμφωνούσαν με τους ιερούς κανόνες και την παράδοση της εκκλησίας⁵⁴.

Μολονότι ο Μακρυγιάννης επέκρινε με δριμύτητα τις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας, ωστόσο δεν αναφέρθηκε καθόλου στο αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Ελλάδας και στη διοικητική υπαγωγή της στην εξουσία του βασιλιά Όθωνα. Αργότερα, σε πρότασή του προς την Α' Εθνοσυνέλευση (1843-1844) επισήμανε την παραβίαση της εκκλησιαστικής τάξης και πρότεινε την αναγνώριση του αυτοκεφάλου από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλης, μετά από κοινή συνέλευση των επισημοτέρων κληρικών του κράτους⁵⁵.

2. Τα περί θρησκείας άρθρα του Συντάγματος (1844)

Ο Μακρυγιάννης πρωτοστάτησε για την εξασφάλιση του ήπιου κλίματος κατά τη διεξαγωγή των εργασιών της Α΄ Εθνικής Συνέλευσης (1843-1844)⁵⁶. Τις πιεστικές παρεμβάσεις των ξένων πρέσβων στους πληρεξούσιους της Συνέλευσης τις θεώρησε ως προσπάθεια καταπήφισης των προτάσεων περί θρησκείας, καθώς και ανατροπής των δημοκρατικών αρχών του Συντάγματος, του οποίου την παραχώρηση "στανικώς" υπέγραψε ο Όθων⁵⁷. Για να προλάβει την εκδήλωση διχονοιών, πρότεινε την αναβολή των στρατιωτικών βαθμολογήσεων και την τοποθέτηση εθνικής φρουράς στη Συνέλευση· όμως οι προτάσεις του δεν εισακούστηκαν και ξέσπασαν οι έριδες⁵⁸.

Οι πολιτικοί αντίπαλοί του, για να κλονίσουν την εμπιστοσύνη με την οποία τον περιέβαλε ο λαός⁵⁹, διέδωσαν ότι δήθεν εξαγοράστηκε από τους ξένους. Η αντίδραση του Μακρυγιάννη υπήρξε άμεση και δυναμική· ζήτησε την παρέμβαση του εισαγγελέα και ανάγκασε τους συκοφάντες του να ανακαλέσουν την ψεύτικη κατηγορία με δημοσίευση στον τύπο⁶⁰. Τη σκευωρία αυτή την απέδωσε στην οργή των ξενολατρών⁶¹, εξαιτίας της μυστικής οργάνωσης και της επιτυχίας του κινήματος της 3ης Σεπτ. 1843. Αρνήθηκε να παραδώσει στον Όθωνα τον όρκο με τις υπογραφές των μελών του κινήματος, παρά το διπλωματικό ελιγμό του βασιλιά: "νά τούς ξέρω, νά τούς βάλω εις 'πηρεσία"⁶². Είναι φανερό, ότι ο Όθωνας ήθελε, με κάθε τρόπο, να αποδυναμώσει και να ελέγξει τα μέλη του κινήματος, για να εξασφαλίσει όσο το δυνατό λιγότερες παραχωρήσεις στο Σύνταγμα. Έτσι, ο Μακρυγιάννης έπεσε στη δυσμένεια της κυβέρνησης και οι αντίπαλοί του σχεδίασαν, χωρίς επιτυχία, τη δολοφονία του⁶³.

Επειδή έβλεπε, ότι ηγετικά στελέχη της εταιρείας, όπως ο Καλλέργης και ο Λόντος, αποσκιρτούσαν από τις αρχές της επανάστασης της 3ης Σεπτ. 1843, γι' αυτό συγκρότησε νέα εταιρεία από εξήντα τρεις πληρεξούσιους, που ορκίστηκαν να

αγωνιστούν στη Συνέλευση για "πατριωτικά πράματα"⁶⁴. Επιθυμούσε το Σύνταγμα να είναι ελληνικό, δηλ. να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της πατρίδας και να μην ακολουθεί τα πρότυπα των εθνών της Ευρώπης, καθώς και την ψήφιση νόμων που θα καθόριζαν με σαφήνεια τα δικαιώματα του βασιλιά και του έθνους⁶⁵. Πίστευε ότι μόνο με την ομόνοια θα μπορούσε η Συνέλευση να θεσπίσει "στέρεους νόμους" για την πατρίδα. Για να αποσοβήσει την υποθάλπουσα σύγκρουση των φατριών, πρότεινε την εκλογή των αντίπαλων πολιτικών Κωλέττη, Μαυροκορδάτου, Μεταξά και Λόντου, ως αντιπροέδρων στη Συνέλευση. Η πρότασή του έγινε αποδεκτή, αλλά το ήπιο κλίμα δεν εξασφαλίστηκε, γιατί "οί Ἀντιπρόεδροι ἔφυγαν ἀπό τόν δρόμο τους . . . ἦταν παιδιά τῶν ξένων καί πολύ κολάκευαν καί τόν Βασιλέα - παράλυσαν τήν Συνέλευση"⁶⁶.

Υποψιαζόταν ότι κάποιο σχέδιο ετοίμαζαν οι αντίπαλοί του για να εξαναγκάσουν τους πληρεξούσιους σε αποδοχή των προτάσεών τους, γι' αυτό και δεν εμπιστευόταν τον Καλλέργη ως φρούραρχο της Συνέλευσης. Με τέτοιες έγνοιες βρισκόταν σε επαγρύπνηση και έλαβε, σε όνειρο, την προειδοποίηση για τον κίνδυνο που διέτρεχε η Συνέλευση. Αμέσως, χρησιμοποιώντας τους επιτρόπους των εκκλησιών, που ο ρόλος τους ακόμα δεν είχε ατονήσει, κινητοποίησε το λαό της Αθήνας και πέτυχε τη ματαίωση των σχεδίων των αντιπάλων του⁶⁷.

Σε συνάθροιση των αντιπροέδρων και πολλών πληρεξούσιων εισηγήθηκε την ομόνοια των φατριών και την αποδέσμευσή τους από τα σχέδια των ξένων: "Ἀδελφοί, τούς εἶπα, ἔμεῖς συναχτήκαμεν νά κάμωμεν ἐλεύτερη Συνέλευση καί φρόνιμη καί πατριωτική, ὄχι φατριαστική καί μέ ξένες θέλησες"⁶⁸. Επίσης, ζήτησε την απαγόρευση της παρέμβασης των ακροατών στις αγορεύσεις των πληρεξούσιων, για να μην προξενούν άσχημη εντύπωση στους ξένους παρατηρητές. Αποκάλυψε στον Καλλέργη την πρόθεσή του να διαφυλάξει την Αθήνα από τυχόν βιαιοπραγίες, εξαιτίας της Συνέλευσης. Ήδη, είχε συνδεθεί στενά με τους Αθηναίους πολίτες, οι οποίοι τον εμπιστεύονταν και τον είχαν εκλέξει πρόεδρο του Δημοτικού Συμβουλίου, καθώς και

πληρεξούσιο στην Εθνοσυνέλευση (1843-1844), για να τους προστατέψει από την "Διοτέλεια"⁶⁹.

Ο Μακρυγιάννης δεν αγωνίστηκε μόνο για την απρόσκοπτη και δημοκρατική διεξαγωγή των εργασιών της Συνέλευσης, αλλά έλαβε και ο ίδιος μέρος, ως πληρεξούσιος της Αθήνας⁷⁰, με ενδιαφέρουσες προτάσεις. Για να πληροφορηθεί υπεύθυνα για τα θέματα της θρησκείας, προσκάλεσε στο σπίτι του κληρικού απ' όλο το κράτος, με τους οποίους σύνταξε υπόμνημα⁷¹, που υπέβαλε στον πρόεδρο της Εθνοσυνέλευσης την 1η Δεκ. 1843. Το υπόμνημα αυτό αναφερόταν στο αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Ελλάδας, η οποία "άπεσπάρθη από τήν μητέρα μας τήν μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν μέ τρόπον παραβεβιασμένον, καί δέν ἔγεινεν ἡ ἀνεξαρτησία της κατά τήν Ἐκκλησιαστικήν τάξιν καί τό πρέπον", στην παραβίαση των ιερών κανόνων, στην προσβολή των μυστηρίων, στην καταστροφή των ναών και των μοναστηριών, στην άθλια κατάσταση των μοναχών και στη διαφθορά των χριστιανικών ηθών. Γι' αυτό πρότεινε στην Εθνοσυνέλευση: " Α) "Όλα τά καταστατικά περί τῆς Ἐκκλησίας διατάγματα ἢ νόμων ἄρθρα ὅσα προσβάλλουσι καί ἀθετοῦσι τούς ἀγίους Κανόνας καί τās διατάξεις καί τās παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας μας νά ἀκυρωθῶσιν. Β) Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς ἀγίας μας Ἐκκλησίας νά ἀναγνωρισθῆ ἀπό τήν μητέρα μας τήν Μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν μέ κοινήν συνέλευσιν καί σύμπραξιν τῶν Σ. Ἀρχιερέων μας καί τῶν ἐπισημοτέρων Ἡγουμένων καί Κληρικῶν τῶν Ἐπαρχιῶν. Γ) Νά προσκληθῆ ὁ Κ. Ὑπουργός τῶν Ἐκκλησιαστικῶν νά ὑποβάλλῃ εἰς τήν Συνέλευσιν λεπτομερῆ ἔκθεσιν τῆς παρούσης καταστάσεως ἐν γένει τῆς Ἐκκλησίας, προς πλειοτέραν πληροφορίαν τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως"⁷². Από το πνεύμα αυτού του υπομνήματος διαπιστώνεται, ότι οι κληρικοί σύμβουλοι του Μακρυγιάννη προέρχονταν από τον αντιπολιτευτικό χώρο και επιδίωκαν την επιστροφή της εκκλησίας της Ελλάδας στην προ του 1833 κατάστασή της. Ο Μακρυγιάννης αγωνίστηκε με θερμό ζήλο για την επίτευξη αυτού του σκοπού.

Με έκθεσή του (26 Δεκεμ. 1843) που δημοσιεύτηκε από

την εφημ. "Φίλος του Λαού" (6 Ιαν. 1844), επισήμανε την ηθική διαφθορά των κληρικών και πρότεινε: "νά τεθῆ κεφαλή τοῦ Συντάγματός μας ἡ θρησκεία μας, ἥτις νά μένη ἀκλόνητος συμφώνως μέ τούς Ἀποστολικούς κανόνες, τούς ὁποίους νά σέβηται τό ἱερατεῖον μας ὡς κανόνας ἠθικῆς καί σωφροσύνης, καί ἐπ' αὐτῶν νά στηρίξη ἀπαρασαλεύτως τό πολίτευμά του· διότι ὅταν ἡ θρησκεία μας δέν τελῆται μέ τήν ἀπαιτουμένην λαμπρότητα καί σέβας, τότε καί τό ἔθνος παραλύει, ὡς ἤδη παρέλυσεν· ἐπειδή ἡξεύρομεν καί ἐκ τῆς ἱστορίας ὅτι κανέν ἔθνος δέν δύναται νά διατηρηθῆ καί νά φθάσῃ τόν προορισμόν του, ὅταν αὐτό δέν δοξάζῃ τήν θρησκείαν του μέ καθάραν συνείδησιν"⁷³.

Στις 5 Ιαν. 1844 υπέβαλε πρόταση⁷⁴ στην Εθνοσυνέλευση για την τροποποίηση των άρθρων του Συντάγματος που αφορούσαν τη θρησκεία:

Άρθρον 1. "Ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία εἰς τήν Ἑλλάδα εἶναι ἡ τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Πᾶσα δέ ἄλλη γνωστή θρησκεία εἶναι ἀνεκτὴ καί τά τῆς λατρείας αὐτῆς τελοῦνται ἀκωλύτως, ἀπαγορευμένου τοῦ προσηλυτισμοῦ, ἢ ἄλλης τινός ἐπεμβάσεως κατά τῆς πατρώας θρησκείας".

Άρθρον 2. "Ἡ Ἑλληνική ἐκκλησία διοικῆται ὑπό Ἱερᾶς Συνόδου, ἰδιαίτεροι δέ νόμοι θέλουν κανονίσει τήν διοίκησιν καί ἐν γένει τά καθήκοντα αὐτῆς, ὡς ἐπίσης καί τήν ἔνωσιν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησίας μετά τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας, καί πασῶν τῶν ἄλλων ὁμοδόξων πνευματικῶς δηλ. καί δογματικῶς κατά τούς θεῖους Ἀποστολικούς καί Συνοδικούς κανόνες".

Οι προτάσεις του Μακρυγιάννη συμφωνοῦσαν με τις τροποποιήσεις του Μ. Σχινά⁷⁵· ἐνδεχομένως να συνεργάστηκαν, γιατί διαπιστώνονται ἐμφανεῖς ἐπιδράσεις ἀκόμη καί στη φραστική διατύπωση⁷⁶ ὀρισμένων ἀντιλήψεων περί θρησκείας καί πατρίδας. Ὅπως προκύπτει ἀπό τή μελέτη των ἀρθρων περί θρησκείας στα Συντάγματα των προηγουμένων Εθνοσυνελεύσεων⁷⁷, ἡ προσπάθεια του Μακρυγιάννη ἐπικεντρώθηκε στη διατήρηση τῆς

φράσης: "ἀπαγορευομένου τοῦ προσηλυτισμοῦ, ἢ ἄλλης τινός ἐπεμβάσεως κατά τῆς πατρῶας θρησκείας", γιατί ἤθελε να αντιμετωπιστεῖ ἡ προσηλυτιστικὴ δράση των ετερόδοξων. Ο Μιχαήλ Σχινάς⁷⁸ ἐξήγησε στη Συνέλευση, ὅτι με τὴ φράση: "ἄλλης ἐπεμβάσεως" ἐννοοῦσε τὴν κυκλοφορία βιβλίων ετεροδιδασκαλίας, τὴν τέλεση τοῦ γάμου ἀπὸ ετερόδοξους ἱερεῖς κλπ. Ὡστόσο, ὁ Μακρυγιάννης ἀναγνώριζε τὴν ἐλευθερία ἐκφρασης τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, με τὴν προϋπόθεση ὅμως να μὴν προσβάλλει τὴν "πατῶα" θρησκεία που ἦταν ἡ "ἐπικρατοῦσα"⁷⁹. Ἐπιδίωκε τὴν ἀποκατάσταση των σχέσεων τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας με τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, που θα πραγματοποιοῦνταν με τὴν πνευματικὴ καὶ δογματικὴ ἔνωση, ὅπως καὶ με τὶς ἄλλες ομόδοξες ἐκκλησίες, ἐνῶ τὴ διοίκηση τὴν ἀνέθετε στὴν Ἱερά Σύνοδο. ΓΙΑ τὴν ψήφιση αὐτῶν των δύο ἀρθρων περὶ θρησκείας, πραγματοποιήθηκαν πολλές συνεδριάσεις στὴν Ἐθνοσυνέλευση καὶ διατυπώθηκαν διαφορετικὲς ἀπόψεις. Στὴν πρόταση τοῦ Μεταξά να τεθοῦν τα ἀρθρα σε ψηφοφορία, ἀντέδρασε ὁ Μακρυγιάννης: "θρησκεία δὲν βαίνομεν εἰς τὸν ψῆφο· ὀρθόδοξοι χριστιανοί, νά κομματιαστοῦμεν, δυτικοί καὶ ἀνατολικοί, ὅτι σῆμερα πεθαίνομεν ὅλοι... ἐδῶ μέσα"⁸⁰. Παρά τα σχέδια των ξένων⁸¹, τα ἀρθρα ψηφίστηκαν ομόφωνα καὶ συμφωνοῦσαν με τὸ πνεῦμα των προτάσεων τοῦ Μακρυγιάννη⁸².

Στις συζητήσεις των ἀρθρων περὶ θρησκείας, ἔλαβε τὸ λόγο καὶ ὁ πληρεξούσιος τῆς Ἄρτας Ἀναγνώστης Μόστρας, ὁ ὁποῖος "κρατῶν Πηδάλιον εἰς τὰς χεῖρας, ἠθέλησε νά ψάλλῃ ἄρρητα ῥήματα, διὰ νά ἐξελέγξῃ δῆθεν τὰς παραδοξολογίας διαφόρων θρησκευτικῶν Κανόνων". Οἱ ἐκλογεῖς τῆς Ἄρτας, ὅταν πληροφορήθηκαν τὴν ἀγόρευση τοῦ ἐκπροσώπου τους, ἀγανάκτησαν καὶ ἀνέθεσαν στὸ Μακρυγιάννη νὰ ἐλέγχει τὶς προτάσεις τοῦ Μόστρα στὴν Ἐθνοσυνέλευση καὶ ὅταν διαπιστῶναι παρεκτροπὴ νὰ τὸν διακόπτει, λέγοντας ὅτι δὲν ἐκφράζει τὴ θέληση καὶ τὴν ἐντολή των συμπολιτῶν του⁸³.

Ὁ Μακρυγιάννης κατέκρινε τὶς ἐπεμβάσεις των ξένων πρέσβων, με ἐξαίρεση τὴ Ρωσία, στὶς ἐργασίες τῆς Ἐθνοσυνέλευσης καὶ χαρακτήρισε δόλιες τὶς προσκλήσεις τους πρὸς τους

πληρεξούσιους για λαμπρά δείπνα⁸⁴. Ο ίδιος, κατά τη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης, απέφευγε τη συναναστροφή με τους ξένους, γιατί πίστευε ότι αυτοί επιβουλευόνταν το Σύνταγμα και το βασιλιά και δεν ήθελε να υπηρετήσει τα σχέδιά τους: "Το δίχτυ όπου ρριξα έγω κι' αγωνιζόμενοι τόσα χρόνια - τό ψάρι όπου θελα τ'όπιασα· δέν ματαζυγώνω σέ κανέναν από αυτούς. Καί ξέρω πόση άρετή θυσιάζει καθέννας διά τήν πατρίδα μου καί πόση θά θυσιάση καί εις τό έξής"⁸⁵.

Αγωνίστηκε για την ψήφιση του 40ου άρθρου του Συντάγματος: " Πᾶς διάδοχος τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου ἀπαιτεῖται νά πρεσβεύη τήν θρησκείαν τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας"⁸⁶. Πίστευε ότι ορισμένοι σепτεμβριανοί, όπως ο Καλλέργης και ο Λόντος, εξαγοράστηκαν από τους πρέσβεις της Αγγλίας και της Γαλλίας για να επιτύχουν την καταψήφιση αυτού του άρθρου⁸⁷. Όταν πληροφορήθηκε ότι ο Όθωνας σχεδίαζε την τροποποίηση των άρθρων του Συντάγματος, τον επισκέφθηκε και του επισήμανε τους κινδύνους που εγκυμονούσε μια τέτοια ενέργεια και ότι οι σύμβουλοί του και οι ξένοι ήθελαν να τον εκθέσουν στο λαό. Μάλιστα, σε περίπτωση τροποποίησης των άρθρων, διαχώρισε τη θέση του: " Τώρα δέν εἶμαι μαζί σου· καί σοῦ τό λέγω πρωτύτερα νά μήν λές ὅτι σ' ἀπάτησα καί νά μέ λές ἄτιμον κι' ἄπιστον"⁸⁸.

Ο Όθωνας δεν ήθελε το 40ο άρθρο με το πρόσχημα ότι η Ελλάδα θα έμενε χωρίς βασιλιά, γιατί κανείς δε θα άλλαζε τη θρησκεία του για να κερδίσει το θρόνο μιας τόσο μικρής χώρας⁸⁹. Ο Μακρυγιάννης για να μεταπεισει τον Όθωνα χρησιμοποίησε ένα τέχνασμα. Σε προγραμματισμένη συνάντηση με το Λάμπρο Νάκο, που ήταν σύμβουλος του Όθωνα, δημιούργησε τεχνητή ατμόσφαιρα δυσαρέσκειας και αγανάκτησης των πληρεξούσιων για τις προθέσεις του βασιλιά. Ο Όθωνας πληροφορήθηκε για τη λαϊκή δυσαρέσκεια και απέστειλε το Νάκο στο Μακρυγιάννη: "Σῦρε νά εἰπῆς τοῦ Μακρυγιάννη - ὅμως αὐτά όπου θά σοῦ εἰπῶ πρῶτα νά τά ξέρη ὁ θεός κ' ὕστερα ἐσύ κ' ἐγώ κι' ὁ Μακρυγιάννης, ὄχι ἄλλος· νά εἶναι μυστικόν - νά τοῦ εἰπῆς νά μήν ἀλλάξη γνώμη καί νά βαστήση τήν ἡσυχία εις τήν

πρωτεύουσα καί εις τήν Συνέλευση - κι' ἀπαρατιῶμαι ἀπ' οὔλα' δέν θά γένη οὔτε τρίχα προσταφαίρεση"⁹⁰. Σύμφωνα με ἄλλη μαρτυρία⁹¹, ο Ἰθωνας ἄλλαξε γνώμη μετά ἀπό τις προτροπές του υπουργικοῦ συμβουλίου καί ἄλλων ἐπισήμων πολιτευομένων. Ο Μακρυγιάννης πίστευε ὅτι με το τέχνασμα αὐτό διέσωσε το βασιλικό θρόνο του Ἰθωνα καί ἔτσι ἐπαληθεύτηκε το ὄνειρό του με το χρυσό πουλί⁹².

Επικρίνοντας τῆ δυσαρέσκεια του Ἰθωνα πρὸς το 40ο ἄρθρο, ἐπισήμανε ὅτι το ἔθνος δέν τον ἀνάγκασε νά ἀλλάξει τῆ θρησκεία του, ὅμως ο διάδοχός του ἔπρεπε νά βαπτιστεῖ ὀρθόδοξος γιὰ νά "οἰκειωθῆ μ' αὐτό τό ἔθνος, ὁποῦ ἔχυσε ποταμούς αἵματα ὅσο νά βγῆ ἀπό τοῦ λιονταργιοῦ τό στόμα. Διὰ τί νά χύσωμεν τό λοιπόν τόσο αἷμα; Διὰ τί νά γιομώσῃ ἡ Τουρκιά σκλάβους; Διὰ τί νά τουρκέψουν τόσοι Χριστιανοί;"⁹³. Ἄν ἐπρόκειτο ο διάδοχος του θρόνου νά εἶναι ἐτερόδοξος, θεωροῦσε ὅτι θά ἦταν προτιμότερο νά παρέμενε το ἔθνος στήν ἐξουσία του Σουλτάνου, ὅπου διατηροῦσε τῆ θρησκεία καί τὴν τιμὴ του, που ποδοπατήθηκαν ἀπὸ μίᾶ ὁμόθρησκη ἀλλὰ ἐτερόδοξη κυβέρνησι.

Πράγματι, το ἐλληνικὸ κράτος δέν ἔθεσε ὡς προϋπόθεση, γιὰ τὴν ἀνάρρηση του Ἰθωνα σὺν βασιλικὸ θρόνο, τὴν ἀποδοχή του ὀρθόδοξου δόγματος, ὅπως συνέβηκε παλιότερα με τὴν συστάσει του Καποδίστρια πρὸς το Λεοπόλδο⁹⁴. Ὡστόσο, το 1829 ο Λουδοβίκος τῆς Βαυαρίας εἶχε υποσχεθεῖ ὅτι θά παιδαγωγούσε τον Ἰθωνα σύμφωνα με το δόγμα τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας⁹⁵. Ἀργότερα, ὅταν ἀποδέχτηκε το θρόνο τῆς Ἑλλάδας, προφασίστηκε ὅτι δέν μπορούσε νά πιέσει τον Ἰθωνα γιὰ νά ἀλλάξει θρησκεία, γιὰ τί εἶχε μεγαλώσει πλέον. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἡ Ρωσία⁹⁶ ἐξέφρασε τὴν ἐλπίδα, ὅτι ο Ἰθωνας με τὴν ἐνηλικίωσή του θά ἀποδεχόταν το ὀρθόδοξο δόγμα.

Ο Λουδοβίκος ἐπιθυμοῦσε, κατὰ τὴν ἐπίσημη ἐνθρόνισι του Ἰθωνα, ἡ στέψη νά γίνῃ σύμφωνα με τὰ ἔθιμα τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, ὅπως ἀκριβῶς στους αυτοκράτορες του Βυζαντίου καί νά "διακηρυχθῆ συγχρόνως ὅτι ὁ διάδοχος καί τὰ λοιπὰ τέκνα θέλουσι βαπτισθῆ καί ἀνατραφῆ κατὰ τὰ δόγματα

τῆς Ὁρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας". Ο Ἰθωνας, ὁμως, ἐγκατέλειψε αὐτό το σχέδιο, γιατί η Ρωσία θεωρούσε ως ορθόδοξους τους ετερόδοξους χριστιανούς που χρίονταν⁹⁷. Ωστόσο, κατά την ενθρόνισή του υποσχέθηκε σεβασμό στην ορθόδοξη ἐκκλησία⁹⁸ και ὅτι θα ἀνέτρεφε τα παιδιά του σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα⁹⁹.

Οι περισσότεροι Ἕλληνες διατηρούσαν την ἐλπίδα, ὅτι ο Ἰθωνας θα ἀποδεχόταν κάποτε το ορθόδοξο δόγμα¹⁰⁰. Προς την κατεύθυνση αὐτή πίεζε η Ρωσία που ἐπιδίωκε να του δώσει ως σύζυγο Ρωσίδα πριγκίπισσα, ἀλλά ἀντέδρασε δυναμικά ο πατέρας του Λουδοβίκος¹⁰¹. Ἦδη και ο Κοραῆς εἶχε ἐπισημάνει, ὅτι στην περίπτωση που οι Ἕλληνες προτιμοῦσαν τη βασιλεία και ὄχι τη δημοκρατία, θα ἔπρεπε ο βασιλιάς "διὰ πολλές αἰτίας νά πρεσβεύη τὴν ὁποῖαν πρεσβεύομεν θρησκείαν, καὶ ὁμόθρησκον δὲν ἔχομεν ἄλλον κανένα παρά τὴν αὐτοκρατορικὴν τῶν Ρώσων οἰκογένειαν. Ἀπ' αὐτὴν λοιπὸν ἔχετε νά ζητήσετε κανένα Πρίγκηπα νά σᾶς κυβερνᾷ"¹⁰². Επίσης, στους στόχους της Φιλορθόδοξης Ἐταιρείας ἦταν και οι πιέσεις προς το βασιλιά για να ἀναγνωρίσει "τὴν ἀνατολικὴν θρησκείαν ὡς θρησκείαν ὄλου τοῦ Κράτους καὶ ἰδιαιτέρως ὡς τὴν μόνην θρησκείαν τῶν διαδόχων καὶ τῆς μελλούσης οἰκογενείας του" και να ἀποδεχτεῖ τη σύσταση ορθόδοξης βασιλείας¹⁰³. Ἰδιαίτερα πειστικές υπῆρξαν οι ἐνέργειες του πρέσβη της Ρωσίας Κατακαζυ¹⁰⁴ που ἀξίωσε ἀπὸ τον Ἰθωνα να ἀσπαστεῖ το ορθόδοξο δόγμα.

Ο Μακρυγιάννης κατηγόρησε τον Ἰθωνα, ὅτι ἐπιδίωκε να ἐπιβάλει την ἀποδοχὴ του ετερόδοξου διαδόχου και τον χαρακτήρισε ως λύκο που ἠθέλε "διαδοχικὸν νά μένει αὐτό τό κοντράτο, νά τὰ βροῦν τὰ πρόβατα καὶ τὰ λυκόπουλά σου, ὅπου θά γεννήσεις, μαζί καὶ τῶν συντρόφων σου καὶ ὀπαδῶν σου"¹⁰⁵. Ἀντιστάθηκε στην τροποποίηση του 40ου ἀρθρου, γιατί πίστευε ὅτι ἀλλοίωσε την ορθόδοξη παράδοση¹⁰⁶. Θεωρούσε το Σύνταγμα καθὼς και την ἀποσὸβηση τροποποίησης των ἀρθρων του ως ἔργο της Πρόνοιας του Θεοῦ¹⁰⁷, γι' αὐτό το ἀποκαλοῦσε ως "εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ"¹⁰⁸. Τα δημοσιεύματα του Ἀντωνιάδη και του Ζυγομαλά που στρέφονταν ἐναντίον του τα ἐρμήνευσε ως πίκρα

και οργή, εξαιτίας της ανατροπής των σχεδίων τους για την παρακώλυση των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης και την τροποποίηση των επίμαχων άρθρων¹⁰⁹. Ως δεινός υποστηρικτής του 40ου άρθρου έπεσε στη δυσμένεια των ξένων, τους οποίους κατηγορήσε ότι με δόλο κατέτρεχαν τους Σεπτεμβριανούς, ότι είχαν ολέθρια σχέδια για την πατρίδα και τη θρησκεία και ότι επιδίωκαν να δημιουργήσουν σάλο και ταραχή στην Εθνοσυνέλευση για να δικαιολογήσουν τη σχεδιαζόμενη επέμβασή τους από την Κέρκυρα¹¹⁰.

Η Ρωσία υποστήριξε με θέρμη την ψήφιση των άρθρων 40 και 45, που υποχρέωναν το διάδοχο του θρόνου και τον αντιβασιλέα να ανήκουν στην ορθόδοξη εκκλησία, γιατί ως ομόδοξη διατηρούσε τις ελπίδες της για το θρόνο της Ελλάδας. Ο Μαυροκορδάτος, μετά από επίμονες προσπάθειες, πέτυχε την εξαίρεση της Αμαλίας από τις προϋποθέσεις της Αντιβασιλείας¹¹¹ και ο Όθωνας κινδυνεύοντας να χάσει το βασιλικό θρόνο¹¹² αναγκάστηκε, μετά από ταλαντεύσεις, να επικυρώσει τα άρθρα του Συντάγματος χωρίς τροποποιήσεις.

Δυναμική υπήρξε η αντίδραση του Λουδοβίκου Βαυαρίας, ο οποίος διαμαρτυρήθηκε στις τρεις Μ. Δυνάμεις, γιατί στην περίπτωση της ατεκνίας του Όθωνα υποχρεωνόταν κάποιος από την οικογένειά του να βαπτιστεί ορθόδοξος¹¹³. Μάλιστα, ο Λουιτπόλδος, νεώτερος αδελφός και διάδοχος του Όθωνα, εξεφρασε δημόσια την πρόθεσή του να παραμείνει καθολικός¹¹⁴.

Το ζήτημα του διαδόχου του θρόνου αναζωπυρώθηκε, όταν, κατά την απουσία του Όθωνα στη Βαυαρία το 1850, επισκέφθηκε την Αθήνα ο αδελφός της βασίλισσας Αμαλίας¹¹⁵. Ο Μακρυγιάννης αντιλήφθηκε το σχέδιο για την ανατροπή του Συντάγματος, το οποίο καταδίκασε, γι' αυτό οι αντίπαλοί του επιδίωξαν την εξορία του¹¹⁶. Πίστευε ότι, μετά την πολιτική μεταβολή της Γαλλίας το 1851 με το πραξικόπημα του Ναπολέοντα Γ', προετοιμαζόταν σχέδιο για την ανατροπή του ελληνικού Συντάγματος που θα εφαρμοζόταν στις 25 Μαρτίου 1852. Προσδοκούσε ότι ο Θεός θα ματαίωνε αυτό το δόλιο σχέδιο και ότι θα τιμωρούσε τον Όθωνα¹¹⁷. Στην επίλυση του ζητήματος

του διαδόχου στόχευε και η εξέγερση του Παπουλάκου¹¹⁸.

Τα έθνη της Ευρώπης και κυρίως η Βαυαρία και η Αυστρία, με εξαίρεση τη Ρωσία, εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για το 40ο άρθρο¹¹⁹. Επειδή η συνθήκη του 1832¹²⁰ δεν καθόριζε τη θρησκεία του διαδόχου του Όθωνα, οι τρεις προστάτριες Δυνάμεις υπέγραψαν πρωτόκολλο στο Λονδίνο (8/20 Νοεμ. 1852)¹²¹, με το οποίο εγγυούνταν τη διατήρηση του 40ου άρθρου ακόμη και στην περίπτωση κατάργησης του Συντάγματος (1844).

Η δυναμική παρουσία του Μακρυγιάννη και μέσα στην Εθνοσυνέλευση, κατά τη συζήτηση των άρθρων που αφορούσαν την Ορθοδοξία, αποκαλύπτεται και από τους σκωπτικούς στίχους του Αλέξ. Σούτσου:

"Ο γενναῖος Μακρυγιάννης πώποτε μὴν ἀναγνώσας,
Εἰς τὴν ὀροφὴν του, λέγουν, πολλάς εἶδε πυρός γλώσσας
Κ' ἔκτοτε ὡς ἄλλος Πέτρος πλησθεῖς Πνεύματος Ἁγίου
Ἐγένεν ὁ θεολόγος ρήτωρ τοῦ Βουλευτηρίου"¹²².

Σε σημείωση συμπληρώνει ο Σούτσος για την αγραμματοσύνη του Μακρυγιάννη: "Οὐδ' ἐγὼ γνωρίζω νά στρέφω τὴν σπάθην, οὐδ' αὐτός τὴν γλῶσσαν. Καλόν λοιπόν ἕκαστος νά δίδεται εἰς ὅ,τι ἐπιτυχάνη. Λέγω δέ ταῦτα, διότι φροντίζω περί τῆς δόξης τῶν ὑπηρετησάντων εἰλικρινῶς τὴν πατρίδα Στρατηγῶν, ἐκ τῶν ὁποίων εἷς καί ὁ Ἰωάννης Μακρυγιάννης". φαίνεται ὅτι η απλοϊκή αλλά ζωντανή γλώσσα του Μακρυγιάννη είχε προκαλέσει αίσθηση στην Εθνοσυνέλευση και επέσυρε τα δυσμενῆ σχόλια των "γραμματισμένων" της εποχής. Ωστόσο, ο αγράμματος Μακρυγιάννης είχε φυσικό ρητορικό χάρισμα με το οποίο έπειθε και ξεσήκωνε το λαό της Αθήνας, αλλά και όταν χρειαζόταν, συγκρατούσε την οργή του¹²³ το χάρισμα αυτό τον ανέδειξε σε ηγετική μορφή.

3. Η προσηλυτιστική δράση των ετερόδοξων

Ο γάμος των δυο θυγατέρων του Armansberg με τους γιους του Κατακουζηνού προκάλεσε τη θρησκευτική συνείδηση του Μακρυγιάννη, ο οποίος τον θεώρησε ως παραβίαση των κανόνων της ορθόδοξης εκκλησίας και ως βαθμιαία προσπάθεια για την επιβολή του δόγματος των Δυτικών¹²⁴. Είναι χαρακτηριστικό, ότι δε σκανδαλίστηκε τόσο από την τέλεση γάμου ανάμεσα σε δυο ετερόδοξους, όσο από την παραβίαση των κανόνων που ορίζουν ότι η συγγένεια "εξ αγχιστείας"¹²⁵ αποτελεί κώλυμα γάμου. Αυτή η παραβίαση προκάλεσε αίσθηση την εποχή εκείνη και θεωρήθηκε ως σκάνδαλο. Αυτό διαπιστώνεται και από τη μαρτυρία του Φραντζή: "Πόσην ταραχήν ἐπροξένησαν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων τὰ συνοικέσια αὐτά δὺν ἀδελφῶν μέ δὺν ἀδελφάς, διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὁποίων ἐξηπάτησε καὶ τὴν Ἀνατολικὴν καὶ τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, αἱ ὁποῖαι ἀμφότεραι εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ δώσωσιν ἄδειαν διὰ νὰ νυμφευθῶσι δὺν ἀδελφοὶ δὺν ἀδελφάς"¹²⁶.

Ἡδη, η ορθόδοξη εκκλησία επέδειξε μεγάλη ανεκτικότητα και εξυπηρετούσε "κατ'οικονομίαν" τις θρησκευτικές ανάγκες των ετερόδοξων, που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα από την εποχή του απελευθερωτικού αγώνα. Για τη στάση αυτή της ορθόδοξης εκκλησίας σημειώνει χαρακτηριστικά ο Λουδοβίκος Ρος: "Στό θέμα τῆς ἀνεκτικότητος οἱ ὀρθόδοξοι βρίσκονται πολύ ψηλότερα ἀπ' τοὺς καθολικοὺς καὶ ἀκόμα ἀπὸ πολλοὺς διαμαρτυρούμενους. Στό Ναύπλιο εἶδα Γάλλους στρατιῶτες, ὄχι μονάχα νὰ κηδεύονται ἀπὸ Ἑλληνας παπάδες, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ, πρόσφατα, παραστάθηκα σέ μιά κηδεῖα ἑνός καθολικοῦ πού τόν συνόδεψαν στόν τάφο του ὁ δεσπότης καὶ οἱ παπάδες του. Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἔγινε σέ ἑλληνικὴ ἐκκλησία, μέ μόνη τὴ διαφορά ὅτι τό πρόσωπο τοῦ νεκροῦ ἦταν, κατά τὴ διάρκεια τῆς θρησκευτικῆς τελετῆς, σκεπασμένο μέ μιά πετσέτα, ἐνῶ, κατά τίς ἑλληνικὲς κηδεῖες, μένει ἀκάλυπτο"¹²⁷. Ωστόσο, η ανεκτικότητα της ορθόδοξης εκκλησίας δεν περιορίστηκε μόνο σε θρησκευτι-

κές τελετές ανάγκης, αλλά επεκτάθηκε και στην τέλεση μυστηρίων.

Ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας, έπρεπε να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο της σύναψης γάμου ανάμεσα σε ετερόδοξους. Η ορθόδοξη εκκλησία ακολούθησε την τακτική των καθολικών της Ελλάδας¹²⁸ και "κατ'οικονομίαν" τελούσε το μυστήριο του γάμου, αφού εξασφάλιζε τη δέσμευση ότι τα παιδιά τους θα ανατρέφονταν σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα¹²⁹. Βέβαια, η προϋπόθεση αυτή δεν τηρήθηκε πάντοτε και παρατηρήθηκαν φαινόμενα χρηματικής εξαγοράς των κληρικών. Ενδεικτική είναι η αναφορά του Παγώνη: "οί θέλοντες έτερόδοξοι συζεύγνυσθαι μετά Έλληνίδων όρθοδόξων νά πολιτογράφωνται Έλληνες, νά έχωσιν ιδιοκτησίαν, νά μή δύνανται νά άναχωρώσιν από τής Ελλάδος παραιτούντες τάς νυμφευομένας των' είδ' άλλως ή περιουσία των νά μένη εις τάς γυναΐκας καί τέκνα των' τά τέκνα των νά ανατρέφονται καί βαπτίζωνται κατά τό άνατολικόν ήμών δόγμα, καί τ' άλλα όσα ή Πολιτική καί Έκκλησιαστική Κυβέρνησις της Ρωσσίας καλώς ποιούσα έκανόνισε περί τοϋ τοιούτου μικτοϋ γάμου¹³⁰.

Συνεπώς, ο Μακρυγιάννης αγνόησε συνειδητά την παραβίαση των κανόνων που ορίζουν ως κώλυμα γάμου την ετεροδοξία¹³¹, γιατί η ορθόδοξη εκκλησία είχε δώσει λύση σ' αυτό το πρόβλημα. Επισήμανε, όμως, την παραβίαση των κανόνων που θεωρούν τη συγγένεια "εξ αγχιστείας" ως κώλυμα γάμου. Γι' αυτό το γάμο των δυο θυγατέρων του Armanzberg με τους γιους του Κατακουζηνού τον χαρακτήρισε ως επέμβαση και κατάργηση των κανόνων της ορθόδοξης εκκλησίας. Επίσης, εξέφρασε την πίκρα του, γιατί το παράδειγμα αυτό του γάμου αδελφών με αδελφές το ακολούθησαν και άλλοι Έλληνες¹³².

Κατά το 1843 επισκέφθηκε την Αθήνα ο Γάλλος περιηγητής Malherbe, ο οποίος, μετά από σύσταση του Κωλέττη, συναντήθηκε με το Μακρυγιάννη. Στις συζητήσεις τους τέθηκε και το ζήτημα της θρησκείας και ο Malherbe εξέφρασε την άποψη, ότι η προσκόλληση των Ελλήνων στην Ορθοδοξία θα είχε ολέθριες συνέπειες για το μέλλον του κράτους: "Ένα θά σ'ς βλάβη έσ'ς,

τό κεφάλαιον τῆς θρησκείας, ὁποῦ εἶναι αὐτεῖνη ἡ ἰδέα 'σ ἐ-
σᾶς πολύ τυπωμένη"¹³³. Σε ἀπάντηση ὁ Μακρυγιάννης τοῦ ἐπι-
σήμανε τὴ θρησκευτικὴ ἐπιβουλή τῆς Δύσης: "εὐκαριστοῦμεν
τούς ξένους προστάτες μας, ὅτι εἶδαμεν τὴν διάθεσίν τους
εἰς αὐτό τό κεφάλαιον' ὅτι δέν τούς δίνομεν χέρι οἱ Ἕλλη-
νες, ὅτι δέν κάνομεν τὴν ὄρεξή τους, καί μᾶς κατατρέχουν
καί αὐτεῖνοι καί οἱ ἐδικοί μας ὁποῦ μᾶς κυβερνοῦν τοιούτως
κατά τῆς συνβουλές τῶν πρέσβων κι' ἀδικοῦνε ὅλους ἐμᾶς τούς
ἀγωνιστάς"¹³⁴.

Σύμφωνα με τὴ συστατικὴ ἐπιστολή τοῦ Κωλέττη (Παρίσι
30 Μαρτίου 1843)¹³⁵, ὁ Malherbe ἐπισκέφθηκε τὴν Ελλάδα με
σκοπὸ τὴν περιήγησιν στους χώρους, ὅπου διεξάχθησαν σημαντι-
κὲς μάχες, καὶ τὴ συλλογὴ πληροφοριῶν γιὰ νὰ ἐξυμνήσει με
στίχους τὰ κατορθώματα τῆς ἐθνεγερσίας τοῦ 1821. Ὁ Μακρυ-
γιάννης, ὅμως, διέκρινε καὶ θρησκευτικὸ χαρακτήρα στὴν ἀπο-
στολή τοῦ καὶ τὸν συμβούλεψε νὰ σταματήσει τὶς κατηχήσεις,
γιατί οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ προδώσουν τὴ
θρησκεία τους, τὴν ὁποία διατήρησαν στα χρόνια τῆς Τουρκο-
κρατίας υπομένοντας ἀκόμη καὶ μαρτύρια. Εξάλλου, μ' αὐτὴ τὴ
θρησκεία, ποὺ εἶναι "πρᾶμα τζιβαϊρκόν πολυτίμητο", οἱ Ἕλλη-
νες ἀπόκτησαν τὴν ἐλευθερία τους, γι' αὐτὸ δὲν ἐπρόκειτο νὰ
τὴν περιφρονήσουν. Ἐπισήμανε, ἀκόμη, ὅτι οἱ τίμιοι ἄνθρωποι
δὲν ἀλλάζουν τὴ θρησκεία τους καὶ τοῦ ἀπεύθυνε τὸ ἐρώτημα:
" Ἡ εὐγένειά σου ἀπαρτιέσαι ἀπὸ τὴν θρησκεία σου;"¹³⁶. Πί-
στευε ὅτι κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κρίνει τὴ θρη-
σκεία τοῦ ἄλλου, παρά μόνο ὁ θεός. Ὁ καθένας πρέπει νὰ ἀκο-
λουθεῖ τὴ θρησκεία τοῦ τόπου τοῦ, γιατί ἀποτελεῖ ἀναπόσπα-
στο τμήμα τῆς παράδοσός του.

Θρησκευτικὸ χαρακτήρα στὴν ἀποστολή τοῦ Malherbe προ-
σέδωσε καὶ ἡ ἐφημ. "Αἰών"¹³⁷, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ Γάλλος
περιηγητὴς διακήρυττε ὅτι ἀνάμεσα στους ὀρθόδοξους καὶ
στους καθολικούς δὲν υπῆρχαν σημαντικὲς δογματικὲς διαφο-
ρές' γι' αὐτὸ τοὺς παρακινούσε νὰ τεθοῦν στὴν πνευματικὴ
κηδεμονία τοῦ πάπα Ρώμης, γιὰ νὰ ἐλπίζουν στὴ βοήθεια τῆς
Γαλλίας, ὥστε νὰ διασφαλιστοῦν ἀπὸ τὴν ὑπονομευτικὴ πολιτι-

κή της Ρωσίας που εποφθαλμιούσε την Ελλάδα.

Ο Μακρυγιάννης αφού έδωσε στο Malherbe μια έκθεση για τα γεγονότα της εθνεγερσίας και ορισμένα δημοτικά τραγούδια, τον εφοδίασε με συστατικές επιστολές για να εξυπηρετηθεί από φίλους του και τον ξεπροβόδισε με τη συμβουλή να μην ξαναμιλήσει για ζητήματα θρησκείας¹³⁸. Φαίνεται, όμως, ότι ο Malherbe δεν ακολούθησε τη συμβουλή του Μακρυγιάννη και συνέχισε τη θρησκευτική κατήχηση, με αποτέλεσμα να δεχτεί τα πυρά του τύπου¹³⁹. "Κι' αν δέν σωφρονίζεταν καί ξαναμιλοῦσε διά θρησκεία, θ'άμεναν τά κόκκαλά του εἰς τήν Ἑλλάδα καί τότε θ'ἄλεγαν θερία τούς Ἕλληνας - διατί δέν θέλουν ν' ἀλλάξουν τήν θρησκείαν τους"¹⁴⁰.

Την έξαρση της προσηλυτιστικής δράσης των Ρωμαιοκαθολικών την ερμήνευσε ως σχέδιο του βασιλιά της Γαλλίας Φιλίππου, που επιδίωκε, με τη διάβρωση της ορθοδοξίας, να συμπεριλάβει στα όρια της δικαιοδοσίας του και το ελληνικό κράτος. Πίστευε ότι ο Φίλιππος Γαλλίας, ο οποίος ήταν πλούσιος "ἀπό σοφία, ἀπό κατάστασιν ἀπό ὑπηκόγους", παρασύρθηκε σ'αυτή του την ενέργεια από τους κακόβουλους συμβούλους του: "Οἱ ψευῆτες καί οἱ κόλακες, ὁποῦ σ'ἄς κάνουν ὄλους ἐσᾶς τούς βασιλεῖς μέ τήν γλυκή τους γλῶσσα καί χάνετε τήν δικαιοσύνη σας καί γίνεστε ἐπίορκοι εἰς τόν θεόν καί δοξολογᾶτε τόν διάβολον, αὐτεῖνοι δέν πιστεύουν θεόν"¹⁴¹. φρονούσε ότι οι ενέργειες του Φιλίππου για την αλλαγή της θρησκείας του ελληνικού λαού τον κατέστησαν άδικο και επίορκο, γιατί ο θεός τον τοποθέτησε ως επίτροπο του λαού της Γαλλίας και γι'αυτόν μόνο έπρεπε να ενδιαφέρεται: "Κ' ἐσύ ὁ μέγας χριστιανός δυτικός βασιλέας, ὁ ἐπίτροπος τοῦ θεοῦ εἰς τόν λαόν σου, πρέπει νά προσέχης ν'ἄχη αὐτός ὁ λαός ἀρετή καί ἠθική καί νά τόν παρακινῆς νά δοξάζῃ τόν θεόν κατά τήν θρησκείαν του κ' ἐσέναν καί τήν πατρίδα του νά σ'ἄς σέβεται"¹⁴².

Δεν αναγνώριζε σε κανένα το δικαίωμα επέμβασης στη θρησκεία άλλου λαού. Το ζήτημα της θρησκείας το εναπέθετε στη δικαιοδοσία του θεού. Συνεπώς, αφού ο θεός νεκρανάστησε

το ελληνικό έθνος, σήμαινε ότι αποδεχόταν το δόγμα της ορθόδοξης εκκλησίας και ότι επιθυμούσε να δοξάζεται και να λατρεύεται από τους νεοέλληνες σύμφωνα μ' αυτό. Έτσι, κάθε προσπάθεια για την αλλαγή της θρησκείας του ελληνικού λαού στρεφόταν ουσιαστικά κατά του θελήματος του θεού¹⁴³.

Οι περί ανεξιθρησκείας αντιλήψεις του Μακρυγιάννη δε λειτουργούσαν στο επίπεδο των προσώπων, ως μελών μιας κοινωνίας, αλλά στο επίπεδο των λαών. Η διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης των ανθρώπων δεν πήγαζε από τη διαδικασία της ελεύθερης επιλογής τους, αλλά αποτελούσε απόρροια της θρησκευτικής τους κληρονομιάς. Φρονούσε ότι οι τίμιοι άνθρωποι δεν απεμπολούν τη θρησκεία της εθνικής τους παράδοσης, γιατί αυτή συνιστά παράγοντα προσδιορισμού της εθνικής τους ταυτότητας. Φαίνεται ότι δε γνώριζε την ιστορία του σχίσματος των εκκλησιών (1054) και τις προσπάθειες για την ένωσή τους. Ωστόσο, χρησιμοποιούσε τους όρους ανατολική και δυτική εκκλησία, που τη διάσπασή τους την ερμήνευσε ως θέλημα του θεού. Συνεπώς, κάθε λαός πρέπει να λατρεύει το θεό, σύμφωνα με τη θρησκεία της εθνικής του παράδοσης' κάθε απόκλιση από τη θρησκευτική του κληρονομιά συνιστά παραβίαση του θελήματος του θεού. Γι' αυτό ο Μακρυγιάννης δεν εξέφρασε την επιθυμία του να αγκαλιάσει η ορθόδοξη εκκλησία και τους άλλους ετερόδοξους λαούς: "Οί θρησκεῖες εἶναι ἔργα ἐνοῦ ἀνώτερου βασιλέα, τοῦ θεοῦ. θέλει αὐτός ν' ἀκούγη δοξολογίαν ξεχωριστή ἀπό τήν δική σου. θέλει κάθε ἔθνος κατά τήν θρησκείαν του νά τόν σέβεται, νά τόν λατρεύῃ καί νά τόν δοξάζῃ.... Τώρα ὁ θεός, ὁ δίκιος καί παντοδύναμος, ὁποῦ ὀρίζει κ' ἐσένα, ἀνάστησε αὐτεῖνο τό μικρό ἔθνος καί θέλει νά δοξάζεται ἀπ' αὐτό τό μικρό ὀρθόδοξο ἔθνος ὀρθοδόξως κι' ἀνατολικῶς, καθώς οἱ ἐδικοί σου ὑπήκοοι [Φιλίππου Γαλλίας] τόν δοξάζουν δυτικῶς"¹⁴⁴.

Οι γνώσεις του Μακρυγιάννη για τις θεολογικές διαφορές της ορθόδοξης και της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας ήταν πολύ φτωχές. Αφού αδυνατούσε να προσεγγίσει θεολογικά την αντιπαράθεση των δυο ομολογιών, για να δείξει τις εκ προοιμίου

αποτυχημένες ενέργειες του Φιλίππου Γαλλίας για την επιβολή του δόγματος της Δύσης, επικαλέστηκε τις θυσίες των Ελλήνων για τη θρησκεία τους: "Καταγίνεται νά γυρίση από τήν θρησκεία τους τούς απογόνους τών παλιών Έλλήνων, τά παιδιά τοῦ Ρήγα, τοῦ Μάρκο Μπότζαρη τοῦ Καραϊσκάκη, τοῦ Δυσσέα, τοῦ Διάκου, τοῦ Κολοκοτρώνη, τοῦ Νικήτα, τοῦ Κυργιακούλη, τοῦ Μιαούλη, τοῦ Κανάρη, τών Ὑψηλάντων κι' ἄλλουνῶν πολλῶν, ὁποῦ θυσιάσαν καί τήν ζωή τους καί τήν κατάστασίν τους δι' αὐτεῖνη τήν ὀρθόδοξη θρησκεία καί δι' αὐτεῖνη τήν ματοκυλισμένη μικρή τους πατρίδα"¹⁴⁵. Ἀκόμη, επικαλέστηκε και τους νεομάρτυρες της ορθόδοξης εκκλησίας, που δε λύγισαν στα μαρτύρια που τους υπέβαλαν οι αλλόθρησκοι Τούρκοι: "Ἐκεῖνος ὁποῦ τούς κυρίεψε τούς ἔκαιγε εἰς τούς φούρνους, τούς ἔκοβε γλῶσσες, τόν παλούκωνε ν' ἀλλάξουν τήν θρησκείαν τους καί δέν μπορούσε νά κάμρ τίποτας"¹⁴⁶.

Πίστευε ὅτι το σχέδιο του Φιλίππου Γαλλίας, για την επιβολή του δόγματος του Ρωμαιοκαθολικισμού στην Ελλάδα, το υπηρετούσε με ὄρκο ο Κωλέττης και ἄλλοι Ἕλληνες που εξαγοράστηκαν. Το 1845, η κυβέρνηση Κωλέττη, ακολουθώντας τις οδηγίες του πρέσβη της Γαλλίας Πισκατόρη, επέτρεψε την προσηλυτιστική δράση των καθολικῶν με την ίδρυση σχολείων, μοναστηριῶν, ναῶν και ἄλλων μέσων¹⁴⁷. Γι' αὐτό ο Μακρυγιάννης χαρακτήρισε το Φίλιππο Γαλλίας, τον Πισκατόρη και τον Κωλέττη ως "τρία σάπια δέντρα [που] κάνουν τόν κακόν ἴσκιον", και στην πατρίδα και στην ορθοδοξία¹⁴⁸. Πίστευε ὅτι η Γαλλία εἶχε διαθέσει πολλά χρήματα για την εξαγορά των ορθόδοξων Ελλήνων: "κατηχοῦσαν καί τούς ἀνθρώπους καί τούς ὀρκίζαν στενά"¹⁴⁹. Επέκρινε τον Κωλέττη, γιατί επέτρεψε την ίδρυση φράγκικου μοναστηριού στην Τήνο, μολονότι τα διατάγματα επέβαλαν την υποχρεωτική διάλυση στα περισσότερα ορθόδοξα μοναστήρια¹⁵⁰, και ὅτι δεν επέτρεψε τη διάδοση των θαμάτων της Παναγίας της Τήνου: "Καί γιάτρεψε ἐκείνη τήν χρονιά σεληνιασμένους, στραβούς, γκαβούς, τόσες ἀστένειες. Ἡ ἔξουσία μας δέν θέλει νά λένε τίποτας δι' αὐτά, ὅτι ὁ Κωλέττης φκιάνει φραγκομανάστηρα καί ἐκκλησίες αὐτεινῶν καί σχο-

λειά, νά μᾶς κυβερνήσει ὡς παπιστάνος καί ὄχι ὡς ὀρθόδοξος χριστιανός"¹⁵¹. Ο Μακρυγιάννης εἶχε προσωπική εμπειρία γιὰ τα θαύματα τῆς Παναγίας τῆς Τήνου, ἀφοῦ ὁ ἴδιος μετέφερε ἐκεῖ δυο ἀδέλφια που εἶχαν τρελαθεῖ καί θεραπεύτηκαν¹⁵². Αὐτή τῆ θαυματουργική θεραπεία τῆ μαρτυρεῖ καί ὁ Διονύσιος Πύρρος: "Δούλη τις τοῦ καπετάν Μακρυγιάνη(sic) ἀναστασία τοῦνομά τῆς ἦτον διόλου τρελλή καί μανιακή, φερθεῖσα εἰς τήν Εὐαγγελίστριαν, ἐστάθη δεδεμένη μέ ἀλύσεις ἕξ μῆνας, φωνάζουσα καί ὑβρίζουσα, καί γενομένη καλά ἀνεχώρησεν ὑγιής, ὁμοίως καί ὁ ἀδελφός αὐτῆς γενόμενος παραλυτικός καί ἐλθὼν εἰς τήν Εὐαγγελίστριαν ὑγιής ἐγένετο"¹⁵³.

Ο Μακρυγιάννης επισκέφθηκε τὸν Κωλέττη καί διαμαρτυρήθηκε ἐντονα γιὰ τὴν ανοχή που ἐπιδείκνυε στὴν προσηλυτιστική δράση τῶν ετερόδοξων: "Μάθαινα ἀπὸ ἀνθρώπου τίμιου ὅτι ἡ κατήχηση τῶν ξένων ἀναντίον τῆς θρησκείας μας προοδεύει. Τότε κάπνισαν τὰ μάτια μου. Πάγω εἰς τὸν κουμπάρο μου¹⁵⁴ τὸν Κωλέττη, τὸν παίρνω σὲ μίαν κάμαρη, τοῦ λέγω πῶς ἦρθε εἰς αὐτεῖνη τὴν πατρίδα, ξυπόλυτος, γυμνός... Γνωρίζομεν τῆς ἐνέργειες τῆς μυστικῆς τῶν ξένων ὁποῦ ἐργάζονται διὰ τὴν θρησκείαν μας - θρησκείαν δὲν ἀλλάζομεν ἐμεῖς, οὔτε τὴν πουλοῦμεν"¹⁵⁵. Καί ὁ Νεόφυτος Δούκας¹⁵⁶ ἐπέκρινε τὸν Κωλέττη, γιὰτί, κατὰ τὸ 1845, προωθοῦσε τὰ συμφέροντα τοῦ Καθολικισμοῦ.

Ευθύνες ἐπέρριψε ὁ Μακρυγιάννης καί στους ἄλλους πολιτικούς, ἀλλὰ ἰδιαίτερα υπεύθυνους θεώρησε αὐτοὺς που κυβερνοῦσαν, ὅπως τὸν Κωλέττη καί τὸ Μαυροκορδάτο, τους οἰοῦντο χαρακτηρίσει ὡς προδότες τῶν τίμιων ὀρθόδοξων χριστιανῶν¹⁵⁷. Τὴν ἀσθένεια τῶν νεφρῶν που ταλαιπώρησε τὸν Κωλέττη καί τὸν ὁδήγησε στὸ θάνατο τὸ 1847, τὴν θεώρησε ὡς θεία τιμωρία, γιὰτί προωθοῦσε τὸν προσηλυτισμὸ τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ¹⁵⁸. Ἐπίσης καί τὸ γεγονός, ὅτι τὸ σῶμα τοῦ Κωλέττη κατὰ τὴν ἐκταφή (1850), τρία χρόνια μετὰ τὸ θάνατο του, παρέμεινε ἀλιωτο, τὸ θεώρησε ὡς σημάδι τῆς τιμωρίας του ἀπὸ τὸ θεό¹⁵⁹. Ἴδια ἐρμηνεῖα προσέδωσε καί στὴν ἐκθρόνιση (1848) καί στὸ θάνατο (1850) τοῦ Λουδοβίκου-φίλιππου βασιλιά τῆς Γαλλίας καί μά-

λιστα στη ξένη γη της Αγγλίας: "τώρα πεθαίνει και ό μεγάλος φιλόσοφος, ό βασιλέας Φίλιππας, σέ ξένη γής και καταφρονεμένος"¹⁶⁰.

Καταλόγισε αμέλεια στο βασιλιά Όθωνα και τον χαρακτήρισε επίορκο, γιατί αθέτησε την υπόσχεσή του για την προστασία της θρησκείας του ελληνικού λαού¹⁶¹. Φρονούσε ότι ο Όθωνας έπρεπε να αποκτήσει τίμιους και ανιδιοτελείς συμβούλους, οι οποίοι δεν θα επέτρεπαν "νά καταπατήται και λησταγωγῆται ή θρησκεία μας από τούς άλλογενείς ή όμογενείς λύκους"¹⁶². Ήταν διαδεδομένη η φήμη στο λαό, ότι ο βασιλιάς επιδίωκε να επιβάλει στους ορθόδοξους το δόγμα του Ρωμαιοκαθολικισμού· τη φήμη αυτή που συντηρούσε η Φιλορθόδοξη Εταιρεία, προσπάθησε να διαλύσει ο Ι. Βελέντζας¹⁶³. Βέβαια, σ' αυτή την αντίληψη συνέβαλε και η επίσκεψη του Όθωνα στον πάπα Ρώμης από τον οποίο έλαβε την ευλογία¹⁶⁴, όταν εκλέχτηκε για το βασιλικό θρόνο της Ελλάδας, καθώς και η πρόσληψη ως συμβούλου του του καθολικού ιερέα Άρνεθ¹⁶⁵.

Η αθέτηση της υπόσχεσης του Όθωνα για την ανέγερση του ναού του Σωτήρος στην Αθήνα, ενίσχυε τις διαδόσεις για την υπονομευτική πολιτική του προς την ορθόδοξη εκκλησία. Ο Μακρυγιάννης επέκρινε την προκλητική αδιαφορία του βασιλιά, που σπαταλούσε πολλά χρήματα για την πολυτέλεια του παλατιού και αμελούσε για την ανέγερση του μητροπολιτικού ναού: "Εφκειασε και παλάτι ή Μεγαλειότης του, και ναόν τοῦ θεοῦ δέν ἔχει ἐπιθυμίαν οὔτε νά φκειάση, οὔτε νά ἰδῆ μέ τά μάτια του, αλλά πηγαίνει τῆς ἐπίσημες ἡμέρες μέ τούς Πρέσβες κι' άλλους ξένους σέ ἕνα καλύβι. Εἰς τήν πρωτεύουσα νά μήν εἶναι ἐκκλησία ἀναλόγως μέ τήν τιμήν τῶν ὑπηκόγων του, λούσσα και πολυτέλειες - περάσαμεν τήν Εὐρώπη"¹⁶⁶.

Σύμφωνα με το νήψήφισμα της Δ' Εθνοσυνέλευσης στο Άργος το 1829¹⁶⁷, αποφασίστηκε η ανέγερση του ναού του Σωτήρος στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, ως ευγνωμοσύνη προς το θεό "δι' όσα ἐθαυματούργησεν ἐπί σωτηρίᾳ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ". Τον Ιανουάριο του 1834 αποφασίστηκε η ανέγερση του ναού στην Αθήνα και ο θεμέλιος λίθος θα τοποθετούνταν

στις 6 Φεβρουαρίου 1834¹⁶⁸. Μέσα στο ναό θα στήνονταν μνημείο, όπου θα χαρασσονταν τα ονόματα των αγωνιστών και των φιλελλήνων και σε περίοπτη θέση το όνομα του φιλέλληνα βασιλιά Λουδοβίκου Βαυαρίας, αλλά η Αντιβασιλεία αδιαφόρησε γι' αυτό το έργο¹⁶⁹. Έτσι, ως μητροπολιτικός ναός χρησιμοποιούσαν ο μικρός ναός της Αγίας Ειρήνης, για τον οποίο ο Μακρυγιάννης σημειώνει: "ἐκκλησία εἰς τὴν πρωτεύουσα δέν εἶναι καὶ μᾶς γελᾶνε ὅλος ὁ κόσμος"¹⁷⁰.

Ο Μακρυγιάννης δεν αγνόησε και την προσηλυτιστική δράση των προτεσταντών ιεραποστόλων, που είχαν κατακλύσει την Ελλάδα ιδιαίτερα μετά από την απελευθέρωσή της. Με δριμύτητα επέκρινε τον Αμερικανό πάστορα Ιωνά Κινγκ, ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Σύρο το 1828, ως απεσταλμένος των φιλανθρωπικών εταιρειών της Αμερικής¹⁷¹, με σκοπό την ίδρυση σχολείων και τη διδασκαλία των αληθειών του Ευαγγελίου. Το 1832 ο Κινγκ ίδρυσε σχολείο στην Αθήνα, στο οποίο φοιτούσαν περίπου διακόσιοι μαθητές¹⁷². Το σχολείο αυτό θεωρήθηκε ως χώρος προσηλυτισμού των νέων της ορθόδοξης εκκλησίας στην ομολογία του Προτεσταντισμού: "ἔκαμεν σκολειὸν καὶ διδάσκει καὶ κατηχᾶγει πολλοὺς νέους καὶ νέες καὶ τοὺς ξευγένισε καὶ τοὺς ἤφερε εἰς τὸν ὀρθὸν δρόμον"¹⁷³. Ο Μακρυγιάννης ειρωνεύτηκε το πρόσχημα του εκπολιτισμού, που χρησιμοποίησε ο Κινγκ για τη συγκάλυψη της προσηλυτιστικής του δράσης στο σχολείο: "Καημένε Σωκράτη, καημένε Πλάτων καὶ λοιποὶ, ποῦ κατήντησαν οἱ ἀπόγονοί σας, οἱ ἀπόγονοι οἱ δικοὶ σας, καὶ ἡ Ἀμερικὴ, χτεσινὴ εἰς τὴν κοινωνία τοῦ κόσμου, ἡμερὴ καὶ σοφὴ, καὶ οἱ ἀπόγονοί σας ἄγριοι καὶ μωροὶ"¹⁷⁴.

Παρακολουθούσε με πίκρα την πρόοδο των προσηλυτιστικών ενεργειών του Κινγκ και είχε πληροφορηθεί ακόμη και τις εκθέσεις του στις εφημερίδες της Αμερικής για τα προβλήματα και τα αποτελέσματα της θρησκευτικής του αποστολής στην Ελλάδα¹⁷⁵. Ο Κινγκ κυκλοφορούσε διάφορα φυλλάδια θρησκευτικού περιεχομένου, τα οποία αποτελούσαν μεταφράσεις από την αγγλική γλώσσα και προπαγάνδιζαν τις αντιλήψεις του Προτεσταντισμού¹⁷⁶. Το 1845 δημοσίευσε την Απολογία του¹⁷⁷, με την

οποία κατέστησε γνωστές τις αντιλήψεις του για τη Θεοτόκο, τους αγίους, τις εικόνες, το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας κ.ά. Η Ιερά Σύνοδος με εγκύκλιο (7 Αυγ. 1845)¹⁷⁸ καταδίκασε τη διδασκαλία του ως αιρετική. Το ίδιο έπραξε και το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης το Σεπτέμβριο του 1845¹⁷⁹. Ο Οικονόμου¹⁸⁰ κατηγόρησε τον Κινγκ, ότι εσφαλμένα επικαλέστηκε στην Απολογία του ως ομοφρονούντα τον Επιφάνιο Κύπρου, ο οποίος χαρακτήριζε τη μητέρα του Χριστού ως Θεοτόκο και αειπάρθενο.

Αυτές τις κακοδοξίες επισήμανε και ο Μακρυγιάννης: "κατακρένει τήν Θεοτόκον, τόν Χριστόν, τούς άγίους καί τά έξής όλως διά όλου' λέγει, αυτά δέν υπάρχουν, είναι δόλος καί άπάτη"¹⁸¹. Φαίνεται ότι γνώριζε το περιεχόμενο του άρθρου του Σιμωνίδη¹⁸² στην εφημ. "Αιών" (1847), το οποίο αναφερόταν στα όργια των γάμων που επιτελούσε ο Κινγκ' γι' αυτό γράφει σχετικά: "παντρεύει νέους μέ τίς νέες, γυμνώνει αυτούς μ' ένα άγανόν φόρεμα, νά φαίνονται τά κεκρυμμένα του ένοϋ καί του άλλου, κόβει καί τήν εικόνα τής Παναγίας μέ τά κεριά μαζί καί καίγονται, καί γίνεται αυτός ό περίφημος γάμος"¹⁸³. Ο Κινγκ καταδικάστηκε το 1846 για τη διενέργεια προσηλυτισμού των ορθοδόξων στον Προτεσταντισμό και απελάθηκε από την Ελλάδα¹⁸⁴. Επέστρεψε με τη βοήθεια της συντροφιάς του Κωλέττη¹⁸⁵, μετά από την επανάσταση της 3ης Σεπτ. 1843. Ο Μακρυγιάννης κατηγόρησε τον Καίρη και το Σοφιανόπουλο, ότι αποδέχονταν τις κακοδοξίες του Κινγκ για τη Θεοτόκο¹⁸⁶.

Η προτίμηση του Κινγκ προς σύζυγο Ελληνίδα, θεωρήθηκε ως προσπάθεια για το σχηματισμό του πρώτου πυρήνα Προτεσταντών με την προσχώρηση των συγγενών της¹⁸⁷. Οι κατηγορίες στράφηκαν και προς τη σύζυγό του, γιατί πρόβαλε στους μαθητές του σχολείου τη μεταστροφή της από την Ορθοδοξία στον Προτεσταντισμό και περιφρονούσε προκλητικά τις εικόνες, τις λιτανείες και άλλες τελετές της ορθόδοξης εκκλησίας¹⁸⁸.

Ο Μακρυγιάννης χαρακτήρισε τον Κινγκ ως έμπορο θρησκείας¹⁸⁹ και ως τρελό, γιατί κατέκρινε τη θρησκεία του ελ-

ληνικού λαού μέσα στον ίδιο τον τόπο του' "αφοῦ εἶδα καί ἄκουσα αὐτά τοῦ σοφοῦ παπᾶ Ἀμερικάνου Κίνη, καί τήν μεγάλη του τρέλιαν νά κάθεται σ' ἓνα ἔθνος χριστιανικόν ὀρθόδοξον καί νά τοῦ κακολαλεῖ τήν θρησκείαν του τήν πατρογονική, τό δικαστήριον δικαίως καταδίκασε αὐτόν"¹⁹⁰. Με απογοήτευση, ὁμως, διαπίστωνε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων, εὐσεβῶν φιλοσόφων Σωκράτη καί Πλάτωνα, ἀδιαφοροῦσαν γιά τήν προσηλυτιστική δράση τῶν ετερόδοξων καί νοιάζονταν μόνο γιά τίς πολυτελεῖς κοινωνικές ἐκδηλώσεις τους¹⁹¹.

Ἡ κριτική που ἄσκησε ὁ Μακρυγιάννης στη διδασκαλία του Κινγκ, χαρακτηρίζεται ἀπό μια ἀπλοϊκή ἀλλά εὐστοχη ἐπιχειρηματολογία. Πίστευε ὅτι ὁ Προτεσταντισμός κλόνισε τὸ σεβασμό πρὸς τὸ θεό, που εἶναι ἀπαραίτητος παράγοντας γιά τὸ σχηματισμό μιας κοινωνίας με τίμιους καί "ἀληθινούς" ἀνθρώπους¹⁹². Με τὸ ἐρώτημα: "ἔσύ ᾿σαι τὸ πρωτότυπον ἢ ἐγώ"¹⁹³, ἐνδεχομένως νά ἀναφέρεται στη χρονική ἐμφάνιση ἀλλά καί στη γνησιότητα τῆς διδασκαλίας τῶν δυο ὁμολογιῶν, γιάτί δίνει τὴν ἀπάντηση: "Ἄν εἶμαι ἐγώ τὸ πρωτότυπον, καθὼς εἶμαι, τὸ πιστεύω καί τὸ προσκυνῶ κατὰ τὴν θέλησίν του καί κανόνες". Ἐπίσης, διέκρινε στὶς δυο ὁμολογίες καί τὴ διαφορά ὡς πρὸς τὴ θεότητα τοῦ Χριστοῦ¹⁹⁴. Κατέκρινε τὸν Κινγκ, γιάτί, μολονότι ἦταν χριστιανὸς κληρικός, καταφέρθηκε κατὰ τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας ὡς ἀλλόθρησκος μουσουλμάνος. Ἐλέγχοντας τὴ διδασκαλία του με γνώμονα τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του, διαπίστωσε ὅτι οἱ ἐνέργειες του δὲν κατευθύνονταν ἀπὸ τὴν πίστη στο θεό, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦσε τὴ θρησκεία ὡς πρᾶγμα, καί ὅτι ἐσπερνε στοὺς ἀνθρώπους ἀντὶ γιά τὴν ὁμόνοια τὴ διχόνοια¹⁹⁵. Ἡ προσκόλληση τοῦ Κινγκ στα υλικά ἀγαθὰ σχολιάστηκε καί ἀπὸ τὸ Ρος: "μέ ὅσο ζῆλο φαινομενικό μιλοῦσε ὁ Κίνγκ στὰ κηρύγματατά του γιά τὰ ἐπουράνια ἀγαθὰ, μέ ἄλλο τόσο ζῆλο πραγματικό καί ἐπιμονή φρόντιζε καί γιά τὰ δικά του ἐπίγεια ἀγαθὰ, ζητώντας ὑπέρογκες ἀποζημιώσεις γιά τὰ οἰκόπεδα πού τοῦ ἔπαιρνε ἢ ρυμοτομία τῆς πόλεως"¹⁹⁶. Ἐπίσης, ὁ Μακρυγιάννης ἐπισήμανε τὴ μισαλλοδοξία τῶν "πολιτισμένων" ετερόδοξων που, μολονότι στο χῶρο τῆς Ἑλλάδας ἐπικαλοῦνταν τὸ δικαίωμα

της ανεξιθρησκείας, ωστόσο οι ίδιοι στον τόπο τους το αρνού-
νταν με φανατισμό και στην πραγματικότητα ήταν χειρότεροι
από τους "άγριους" Έλληνες. Γι' αυτό σημειώνει: "όταν έρχο-
μαι έγώ ό άπιστος είς τήν πατρίδα σου, δέν τολμώ νά μιλήσω
περί τί δοξάζεις, και όταν πεθαίνω, έσύ ό σοφός, ό ξευγενι-
σμένος, μέ βάνεις είς τό σακί και πᾶς και μέ πετᾶς σάν σκυ-
λί· έγώ, ό άγριος και άπιστος τῆς ιδέας σου, σέ συντροφεύω
μέ παράταξην και μέ όλα τῆς τάξης και σέ πάγω είς τόν τά-
φον. Σ' αφήνω φκιάνεις έκκλησίες, μοναστήρια, σκολειά, ό,τι
ἀγαπᾶς, και όσοι καγิริστές θέλουν και σύντροφοί σου ᾶς σ'
ἀκοῦνε και ᾶς βγαίνουν τά μάτια τους μέ σένα"¹⁹⁷.

Τον Απρίλιο του 1851, ο Κινγκ κλήθηκε από το δικαστή-
ριο για να απολογηθεί στις κατηγορίες που τον βάρυναν σχε-
τικά με τον προσηλυτισμό¹⁹⁸. Τελικά το 1852,¹⁹⁹ καταδικάστηκε
σε φυλάκιση δεκαέξι ημερών και απέλαση από την Ελλάδα. Ο
Μακρυγιάννης αναφέρει ότι, παρά τις προσπάθειες των συνηγό-
ρων του Κινγκ, Σπ. Τριανταφύλλη και Σπ. Πήλικα, το δικαστή-
ριο τον καταδίκασε με βάση το κατηγορητήριο και την εξέγερ-
ση του λαού²⁰⁰. Με τις παροτρύνσεις της εφημ. "Αιών", συ-
γκεντρώθηκε πλήθος λαού στο δικαστήριο για να ενθαρρυνθούν
οι δικαστές στη λήψη καταδικαστικής απόφασης²⁰¹. Ο Κινγκ έ-
λαβε χάρη το 1853, όταν υπουργός Δικαιοσύνης ήταν ο συνήγο-
ρός του Σπ. Πήλικας²⁰², και συνέχισε την προσηλυτιστική
δράση του, υποσχόμενος μάλιστα και την πραγματοποίηση των
εθνικών πόθων των Ελλήνων²⁰³.

4. Οι θρησκευτικές δοξασίες του Θεόφιλου Καΐρη.

Το 1835, ο Καΐρης ίδρυσε στην Άνδρο, με τις συνδρομές των ομογενών, ένα ορφανοτροφείο²⁰⁴ με σκοπό τη φροντίδα και τη μόρφωση απόρων ορφανών απ' όλη την Ελλάδα. Επρόκειτο για ένα οικοδομικό συγκρότημα που περιλάμβανε εκτός από το οικοτροφείο, αίθουσες διδασκαλίας, πλούσια βιβλιοθήκη και επιστημονικά όργανα φυσικής, χημείας και αστρονομίας²⁰⁵. Στο εκπαιδευτήριο αυτό ο Καΐρης εφάρμοσε τις παιδαγωγικές αρχές του Πεσταλότσι²⁰⁶ και ζούσε μαζί με τους μαθητές, αναλαμβάνοντας τις ευθύνες του κηδεμόνα και του δασκάλου: "αὐτός ὦν αὐτοῦ δομῆτωρ, αὐτός ἐπιμελητής καί πατήρ τῶν ὀρφανῶν, αὐτός διδάσκαλος καί τούτων καί τῶν ἄλλων πολλαχόθεν συρρεόντων πολυαρίθμων μαθητῶν"²⁰⁷.

Ωστόσο, το 1839 κυκλοφόρησε η φήμη ότι ο Καΐρης δίδασκε στους μαθητές του αντιχριστιανικές αντιλήψεις και ότι τους καλλιεργούσε την περιφρόνηση προς το ορθόδοξο δόγμα. Μετά από την καταγγελία του δήμαρχου Ερμούπολης Ν. Πρασακάκι²⁰⁸, η Ιερά Σύνοδος ζήτησε από τον Καΐρη γραπτή ομολογία για τη διδασκαλία της ορθόδοξης εκκλησίας (10 Ιουλίου 1839)²⁰⁹. Ο Καΐρης απάντησε με επιστολή (7 Αυγ. 1839)²¹⁰, ότι δε δίδασκε δογματική θεολογία, γιατί τα δόγματα και τα μυστήρια της εκκλησίας ήταν ακατάληπτα και ανεξιχνίαστα σ' αυτόν. Στις 21 Οκτωβρίου 1839 μεταφέρθηκε με συνοδεία στην Αθήνα για να απολογηθεί μπροστά στην Ιερά Σύνοδο. Στις κατηγορίες ο Καΐρης απάντησε ότι δε δίδασκε θεολογία αλλά φιλοσοφία, ότι δε δίδασκε κατά του χριστιανισμού και για τις προσωπικές του θρησκευτικές αντιλήψεις επικαλέστηκε την ελευθερία της συνείδησης²¹¹. Στις 23 Οκτωβρίου 1839, η Ιερά Σύνοδος καθαίρεσε τον Καΐρη από το ιερατικό αξίωμα και καταδίκασε ως αιρετική τη διδασκαλία του για τη θρησκεία²¹². Ήδη, από το Σεπτέμβριο του 1839, ο πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ'²¹³ είχε καταδικάσει με εγκύκλιο τις θρησκευτικές αντιλήψεις του Καΐρη. Η Ιερά Σύνοδος για να αναγκάσει τον Καΐρη

σε μεταμέλεια, τον περιόρισε στο μοναστήρι του Ευαγγελισμού στη Σκιάθo²¹⁴ και αργότερα στο μοναστήρι του Προφήτη Ηλία στη θήρα²¹⁵.

Ο Καΐρης επηρεασμένος από τις αντιλήψεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού²¹⁶, δημιούργησε ένα νέο θρησκευτικό σύστημα που το ονόμασε θεοσέβεια²¹⁷. Δεχόταν την ύπαρξη ενός Υπέρτατου Όντος²¹⁸, που δημιούργησε τον κόσμο από το μηδέν, σύνταξε ιδιαίτερο τελετουργικό τυπικό που στηριζόταν σε νέο ημερολόγιο²¹⁹ και ονόμαζε τους ιερείς θειαγούς²²⁰. Από τη διδασκαλία της ορθόδοξης εκκλησίας απέρριπτε ως ακατάληπτα, το δόγμα της Αγίας Τριάδος, τη θεότητα του Χριστού, που τον θεωρούσε ως έναν ηθικό δάσκαλο· επίσης δεν αποδεχόταν τη μέλλουσα κρίση, τα μυστήρια, τη θεοτόκο, τους αγίους, τις εικόνες, τις νηστείες και άλλα στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης²²¹.

Ο Μακρυγιάννης χαρακτήριζε τον Καΐρη ως σοφό δάσκαλο, αλλά πικράθηκε από την εμμονή του στις αντιχριστιανικές δοξασίες του. Γι' αυτό σημειώνει: "Εἰς τὰ 1839 μάθαμεν κι' ὁ περίφημος δάσκαλος Καγίρης δέν πιστεύει τήν Ἀγίαν Τριάδα κι' ἄλλα τέτοια. Ἐστειλε ἡ Σύνοδο τοῦ μίλησε. Αὐτός δέν τραβάγει χέρι ἀπό τήν δοξασίαν του καί κάθε ἄνθρωπος πρέπει νά λυπᾶται καί νά κλαίγῃ, ὅτι τρελλαθήκαμεν καί μικροί καί μεγάλοι. Γέλασε τούς γονέους καί τούς πῆρε τὰ παιδιὰ τους καί τὰ πρόκοψε. Ἐστειλε ἡ Σύνοδο καί ἦρθε ἐδῶ - δέν ἀλλάζει γνώμη· καί τοῦ εἶπε ν' ἀναχωρήσῃ, νά πάγῃ εἰς τήν κατάρα τοῦ θεοῦ, ἔξω ἀπό τό Κράτος. Θέ, τί λέπομεν εἰς τήν ἡμέρα μας ! Σηκώθηκε καί πάγει εἰς τήν κατάρα του θεοῦ, ἔξω ἀπό τό κράτος"²²². Πράγματι, ο Καΐρης απελάθηκε από την Ελλάδα το 1842 και εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο, όπου συνέχισε τη διδασκαλία των θρησκευτικών δοξασιών του²²³.

Κατέκρινε τον Καΐρη, γιατί με το ένδυμα του ορθόδοξου κληρικού εξαπάτησε τους γονεῖς των μαθητῶν του, οι οποίοι προσδοκούσαν την καθοδήγηση των παιδιῶν τους στην ορθόδοξη πίστη· "Ἄφοῦ ὁ φιλόσοφος, ὁρθόδοξος χριστιανός μέ τόν τύπο καί φόρεμα τοῦ Χριστοῦ, καλόγερος Καγίρης, ἀπατεῶνας τῆς

θέλησης τοῦ Θεοῦ καί τῆς βασιλείας του, ἀπατεῶνας τῶν ὁμογενῶν του, ἀπατεῶνας εἰς τοὺς γονέους τῶν ὁμογενῶν του, ὅπου τοὺς ἀπάτησε ὅλους καί πῆρε τὰ παιδιὰ τους νά τά φωτίσει γράμματα τῆς θεολογίας, τῆς θρησκείας τους"²²⁴. Ασφαλῶς, ὁ Μακρυγιάννης θά εἶχε υπόψη του τὴν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο (Σεπτ. 1839), που χαρακτήριζε τὸ ὀρφανοτροφεῖο τοῦ Καίρη ὡς "φθορεῖον ψυχῶν ὀρθοδόξων" καὶ καλοῦσε τοὺς γονεῖς νὰ ἀποστείλουν τὰ παιδιὰ τους στὴ θεολογικὴ Σχολή, που ἰδρύθηκε στὸ Φανάρι, "ἵνα διδαχθέντα καί κατηχηθέντα ἐγκαίρως τὰ τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς ἡμῶν πίστεως δόγματα, ἐκβάλωσι καί ἀπορρίψωσι τὰ ἀντίχριστα καί κακόδοξα τοῦ θεοσεβισμοῦ ὡς νεοφύτευτα καί νεοβλάστητα, πρό τοῦ νά ἐκτείνωσιν τὰς ρίζας βαθύτερον εἰς τὰ ἐνδόμυχα τῶν καρδιῶν αὐτῶν"²²⁵. Στὴ θρησκευτικὴ ἀποκάθαρση τῶν μαθητῶν τοῦ Καίρη συνέβαλε καὶ ἡ θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης²²⁶, που ἰδρύθηκε τὸ 1844.

Ὡστόσο, ἐκφράστηκαν καὶ ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν "ψυχοφθόρο" διδασκαλία τοῦ Καίρη, τόσο ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Ἄνδρου, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς μαθητῆς του, οἱ ὁποῖοι με ἐπιστολές τους πρὸς τὸν Ὅθωνα ἀνέφεραν ὅτι ὁ Καίρης δε δίδασκε κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ²²⁷. Ὁ ἴδιος ὁ Καίρης στὴν ἀπολογία του ἀνέφερε ὅτι δε δίδασκε κατὰ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, ἀλλὰ ὅτι προσπαθοῦσε νὰ ἐμπνεύσει στους μαθητῆς του τὴ θεοσέβεια²²⁸. Συνεπῶς, ἡ διδασκαλία του γιὰ τὴ θεοσέβεια στρεφόταν ἐμμεσα κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ· αὐτὸ διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς δοξασίες που διέδιδαν οἱ μαθητῆς του, ὅπως ὁ Γρ. Δεσποτόπουλος, ὁ Σπ. Γλαυκωπίδης καὶ ὁ Θεόφιλος Λουλούδης, οἱ ὁποῖοι καταδικάστηκαν τὸ 1852 γιὰ τὴ διάδοση τῆς θρησκευτικῆς αἵρεσης τῆς θεοσέβειας²²⁹.

Ἡ παρατήρηση τοῦ Μακρυγιάννη ὅτι με τὸ "φόρεμα τοῦ Χριστοῦ" ἐξαπατοῦσε τοὺς γονεῖς, τέθηκε κάποτε ὡς ἐρώτημα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς μαθητῆς, πρὸς τοὺς ὁποῖους ὁ Καίρης ἀπάντησε: Ἀπεφάσισα νά προαχθῶ εἰς ὅλους τοὺς ἱερατικούς βαθμούς, πρῶτον μὲν ἵνα ἐπέλθῃ καί εἰς ἐμέ τὸ ἅγιον Πνεῦμα· ἀλλ' ἀφοῦ εἶδον, ὅτι δέν ἐπῆλθεν, ἀνεχαιτίσθην· δεῦτερον δέ ἐπὶ τῇ πεποιθήσει, ὅτι καί παρ' ἄλλοις ἐγεννήθη ὁμοιος περὶ

χριστιανισμού ένδοιασμός καί ένδέχεται νά μὴν τολμῶσι νά ἐκμυστηριευθῶσι τὰ ένδόμυχα τῆς πεποιθήσεώς των εἰς μικροῦ ἀξιώματος κληρικόν"²³⁰. Ο Μακρυγιάννης, ὅμως, αὐτὴ τὴ διατήρηση τοῦ ιερατικοῦ ἀξιώματος καὶ τῆς ἀνάλογης ἀμφίεσης ἀπὸ τὸν Καίρη, τὴ χαρακτήρισε ὡς δολιότητα πρὸς τοὺς ὀρθόδοξους γονεῖς των μαθητῶν του, γι' αὐτὸ καὶ τὸν ἀποκάλεσε "ἀπατεῶνα"²³¹.

Πίστευε ὅτι ὁ Καίρης, κατὰ τὶς σπουδές του στὴν Εὐρώπη, ἐξαγοράστηκε ἀπὸ τοὺς "Μακιαβέληδες" γιὰ νὰ υπηρετήσῃ τὰ δόλια σχέδιά τους στὴν Ελλάδα καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀπέβαλε τὴν ἀμφίεση τοῦ κληρικοῦ· "ὁ Καίρης πῆγε γυρεύοντας δι' αὐτὰ τὰ φῶτα καὶ ἀρετὴ αὐτεινῶν καὶ ἤβρε λείψανα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς Μακιβέληδες καὶ τεμπέληδες τῆς ἀνθρωπότης καὶ ἀνθρωποφάγους, τοὺς ἤβρε, ὀρκίστη μὲ αὐτοὺς, πλερώθη, καὶ μὲ τὰ φορέματα τοῦ ἀρνιοῦ τοῦ Χριστοῦ ἔρχεται εἰς τὴν πατρίδα του"²³². Τὸν θεωροῦσε ὡς τὸ "δούρειο ἵππο" τῆς Δύσης γιὰ τὴ διάβρωση τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ὅτι στὴν προσπάθειά του αὐτὴ εἶχε συνεργάτες ποὺ ἦταν μέλη τῆς κυβέρνησης. Γι' αὐτὸ μιλοῦσε γιὰ καίριστὲς καὶ ἀναφερόταν ὄχι μόνον σ' αὐτοὺς ποὺ ἦταν φορεῖς των θρησκευτικῶν δοξασιῶν τοῦ Καίρη, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ με συνεχεῖς ἐπεμβάσεις προσπαθοῦσαν νὰ κατευθύνουν τὴν πορεία τῆς Ελλάδας σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια των ξένων. Ὡς τέτοια ἐπέμβαση θεώρησε τὴν υπονομευτικὴν προσπάθεια των ξενολατρῶν γιὰ τὴν τροποποίηση τοῦ 40οῦ ἀρθροῦ τοῦ Συντάγματος (1844)· "Καὶ ἔλεγον τὰ παιδιὰ τοῦ Καίρη καὶ οἱ σύντροφοί του αὐτεινῆς τῆς πίστες, ὁπού μᾶς κυβερνοῦν μὲ αὐτεῖνη τὴν ἀρετὴ, νὰ μὲ κάμουν ἐξορία... ὅτι θέλουν χωρὶς ἄλλο νὰ γκρεμίσουνε τὸ Σύνταμα διὰ τὸ σαράντο ἄλλο τῆς θρησκείας"²³³.

Στοὺς καίριστὲς κατέταξε ὁ Μακρυγιάννης καὶ τὸν Κωλέτη²³⁴, ὁ ὁποῖος, ὡς φίλος καὶ συμμαθητὴς τοῦ Καίρη στὴν Πίζα τῆς Ἰταλίας, υποστήριξε τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν ἐξορία, μετὰ ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 ποὺ προστάτευε τὴν ἀνεξιθρησκεία καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς συνείδησης. Ἐπίσης, ὡς καίριστὴ θεωροῦσε καὶ τὸ Σοφιανόπουλο²³⁵, ὁ ὁποῖ-

ος δεν αποδεχόταν τη μητέρα του Χριστού ως θεοτόκο, και γενικά όσους έβλεπε να υπηρετούν τα συμφέροντα των ετερόδοξων, όπως τους συνήγορους του προτεστάντη Κινγκ, τον Πήλικα και τον Τριανταφύλλη²³⁶. Διαπίστωνε την παρουσία των καίριστών στο χώρο της κυβέρνησης και της παιδείας: "τά παιδιά του Καίρη όπου μᾶς κυβερνοῦν καί μᾶς φωτίζουν εἰς τά σχολειά"²³⁷.

Χαρακτήρισε τον Καίρη ως "ἀρχίθρησκο" που πρόδωσε την Ορθοδοξία - "τζιβαϊρικόν πολυτίμητον" - και έλαβε από τη Δύση "ἄσκιᾶ μέ ἄγέρα καί κούφια καρύδια"²³⁸. Το θρησκευτικό του σύστημα το χαρακτήρισε ως σύνθεση των θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων των Λουθηρανῶν και των Καλβινιστῶν με τη δική του φιλοσοφία: "συντρόφεψε ὁ σοφός αὐτός μέ λουθηροκλαβίνους καί μέ ἄλλους τοιοῦτους, καί ἔβαλε καί αὐτός τήν φιλοσοφία του, τό καπετάλι του, μαζί μέ αὐτούς"²³⁹. Αποδοκίμασε τις θρησκευτικές κακοδοξίες του, που αναφέρονταν στην Αγία Τριάδα²⁴⁰, στη θεότητα του Χριστού - μολονότι ο ίδιος φορούσε "ἄλλα τοῦ Χριστοῦ τά φορέματα"²⁴¹ - στη θεοτόκο, στους αγίους, στην εκκλησία και στις νηστείες²⁴².

Αυτές οι κακοδοξίες του Καίρη είχαν πλατιά διάδοση και επηρέασαν ορισμένους αγωνιστές, που διατηρούσαν δεσμούς φιλίας με το Μακρυγιάννη. Σε συζήτηση με κάποιο φίλο του, ἀμφισβητήθηκε η γέννηση του Χριστού ως θεού. Ο Μακρυγιάννης επικαλέστηκε τα θαυμαστά δημιουργήματα που υπάρχουν στη φύση και έδειξε ότι η αποδοχή της γέννησης του Χριστού ως θεού από μια γυναίκα απαιτεί λιγότερη πίστη απ' ό,τι αυτά, και ότι το γεγονός αυτό δεν αποτελεί ανθρώπινο έργο, αλλά έγινε με το λόγο του θεού - "εἶπε κ' ἔγινε" - για να δοξάζεται ο θεός από τους ανθρώπους²⁴³. Το ίδιο ερώτημα, με βαρύτητα στο χαρακτηρισμό της Παναγίας ως "αειπαρθένου", τέθηκε σε μια συζήτηση που είχε στο σπίτι του με "λογιότατους, μισομαθεῖς καί ἄθρησκους", το βράδυ του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Ο Μακρυγιάννης, αφού απέσπασε από το συνομιλητή του την ομολογία ότι σπούδασε μόνο φιλοσοφία, τον βοήθησε να συνειδητοποιήσει τη γνωστική του αδυναμία στην προ-

σέγγιση των θεολογικών ζητημάτων, γιατί δεν είχε σπουδάσει και θεολογία. Κατά τη διεξαγωγή του διαλόγου εφάρμοσε τη σωκρατική μέθοδο για τη διερεύνηση της αλήθειας: " Έσύ, φίλε, είσαι κουτσός· διατί κάνεις άδρασκελιές διά δύο ποδάρια, είς καιρόν όπου έχεις ένα ποδάρι μόνον; "Οχι, λέγει, δύο έχω, καί καλά ! Τοῦ λέγω, ένα μόνον έχεις, καί εκείνο τσακισμένο. "Οχι, λέγει, δύο ! Σώπα, τοῦ λέγω, ψεύτη ! Σηκώνεται άπάνω, λέγει: 'Ορίστε όπου 'χω δύο καί περπατῶ. Βρέ άδελφέ, τοῦ λέγω, δέν σε ρώτησα έγώ, εκεί ὅπου σπουδάζεις τί μαθαίνεις, θεολογικά καί φιλοσοφικά, καί μοῦ εἶπες μόνος σου ὅτι μαθαίνεις φιλοσοφικά μόνον; καί διατί σπουδάζεις τό ένα καί κάνεις κρίση διά τά δύο καί είσαι μισόθρησκος καί θιαμαίνεσαι πῶς ἡ θεοτόκο γέννησε τόν Χριστόν κι ἔμεινε παρθένο; ἐσύ δέν μπορείς νά τό γνωρίζεις, ὅτ'είσαι κουτσός· αὐτός ὁ ἅγιος ὁ σημερινός καί ὁ ἅγιος Βασίλειος καί οἱ ἄλλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τό γνωρίζουν, ὅτι εἶχαν πρῶτα ἀρετή, ἠθική, καί σπούδαξαν καί τήν θεολογίαν πρῶτα καί τήν φιλοσοφία καί γνώρισαν μέ τήν ἐντέλειαν τό ένα καί τ' ἄλλο καί ἔγιναν καί καλοί χριστιανοί ὀρθόδοξοι θεολόγοι καί καλοί φιλόσοφοι, καί τότε ἔλαβαν καί τήν φώτιση τοῦ θεοῦ καί τήν εὐλογίαν του καί τῆς βασιλείας του καί ἔγιναν πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καί ἅγιοι"²⁴⁴.

Ὅπως εὐστοχα παρατήρησε ὁ Ματσούκας²⁴⁵, ὁ Μακρυγιάννης, με ἀπλό καί παραστατικό τρόπο, ξεδιάλυσε τό πρόβλημα τῆς σχέσης θεολογίας καί φιλοσοφίας, που ταλαιπώρησε τήν ἐπικοινωνία τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τῆς Δύσης με τήν Ὀρθοδοξία τῆς Ἀνατολῆς. Επίσης, με τήν εικόνα: "δυσό ποδάρια σ'ένα σῶμα"²⁴⁶, ἔδειξε τή λειτουργική τους σχέση, γιατί ἡ θεολογία εἶναι: "πρῶτα ζωή, χάρισμα καί θέα τοῦ θεοῦ στήν ἱστορία κι ἔπειτα ὑπομνηματισμός τῶν γεγονότων πού γίνεται μέ εἰκόνες, τύπους, σύμβολα, ἔννοιες καί ἄλλα βοηθητικά μέσα. Ἐτσι ἡ ἐπιστήμη καί ἡ φιλοσοφία, πού καλλιεργήθηκαν σωστά στο Βυζάντιο, ἦταν ἀπλῶς ἡ γλῶσσα τῆς θεολογίας"²⁴⁷. Ὁ Μακρυγιάννης ἐπισήμανε ἀκόμη καί τους κινδύνους που ἐγκυμονεῖ ἡ πημιμάθεια ἰδιαίτερα στη θρησκευτική πίστη καί υπέδειξε τήν καθο-

δήγηση από τους "ειδήμονες", που στην προκειμένη περίπτωση ήταν οι Πατέρες της εκκλησίας, οι οποίοι διέθεταν και τη γνώση και είχαν και τη φώτιση του Θεού. Ενδεχομένως, στη διάκριση της θεολογίας από τη φιλοσοφία, ο Μακρυγιάννης να δέχτηκε επιδράσεις και από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο Καΐρης κατά την απολογία του στην Ιερά Σύνοδο, όπου τόνισε ότι στους μαθητές του δε δίδασκε θεολογία αλλά φιλοσοφία, γιατί δεν κατανοούσε τα δόγματα του χριστιανισμού²⁴⁸.

Ο Μακρυγιάννης για να δείξει στους συνομιλητές του, ότι η γέννηση του Χριστού πραγματοποιήθηκε με την επενέργεια του Αγίου Πνεύματος και ότι η Παναγία έμεινε αειπαρθενος, χρησιμοποίησε την εποπτική μέθοδο. Υποχρέωσε κάποιον από τους συνομιλητές του να τοποθετήσει το αυτί του στην κλειδαρότρυπα και αυτός φύσηξε δυνατά από την άλλη πλευρά και είπε: "Καί αυτό τῆς Θεΐα-Πρόνοιας μέ τήν θεοτόκον ἀγέρας εἶναι, εἶπε καί ἔγινε, δέν εἶναι ἀνθρώπινον ἔργον, καί διά τοῦτο ἐγεννήθη καί ἔμεινε παρθένος"²⁴⁹. Επίσης, για να δείξει τις αλλοιώσεις που επιφέρουν τα ανθρώπινα έργα, κτύπησε ένα καρφί στον τοίχο και αφού το έβγαλε, είπε: "Αὐτό λέγεται, λογιότατε, ἔργον, ὅτι χάλασε τόν τοῖχον"²⁵⁰. Με τη φράση: "εἶπε καί ἔγινε", την οποία δανείστηκε από το βιβλίο της Γενέσεως της Π. Διαθήκης, ήθελε να δηλώσει ότι τα έργα του Θεού δεν ακολουθούν τη διαδικασία των ανθρωπίνων έργων, αλλά ότι πραγματοποιούνται με την επενέργεια του Αγίου Πνεύματος, γι' αυτό και προκαλούν το θαυμασμό του ανθρώπου.

Το ερώτημα που τέθηκε στην ίδια συντροφιά και αφορούσε την παγκοσμιότητα του κατακλυσμού, φανέρωσε τη γνώση του Μακρυγιάννη για τα γεγονότα της Π. Διαθήκης. Η απάντησή του ήταν ότι ο κατακλυσμός "ἔγινε παγκόσμιος, καί διά κεῖνο χρησίμευε ὁ κιβωτός τοῦ Νῶε καί ἔβαλε ἀπ' οὐλα τά ζῶα καί ματαπλήθυναν"²⁵¹.

Θεωρούσε τους καίριστές ως μια κοινωνική ομάδα, που πρέσβευε τις θρησκευτικές δοξασίες του Καΐρη και υπηρετούσε συνειδητά τα δόλια σχέδια των ξένων για την πατρίδα και τη θρησκεία²⁵². Έτσι τους προσέδιδε μια ανάλογη ηθική που χα-

σέγγιση των θεολογικών ζητημάτων, γιατί δεν είχε σπουδάσει και θεολογία. Κατά τη διεξαγωγή του διαλόγου εφάρμοσε τη σωκρατική μέθοδο για τη διερεύνηση της αλήθειας: "Έσύ, φίλε, είσαι κουτσός' διατί κάνεις άδρασκελιές διά δύο ποδάρια, εις καιρόν όπου έχεις ένα ποδάρι μόνον; *Όχι, λέγει, δύο έχω, καί καλά ! Τοῦ λέγω, ένα μόνον έχεις, καί εκείνο τσακισμένο. *Όχι, λέγει, δύο ! Σώπα, τοῦ λέγω, ψεύτη ! Σηκώνεται άπάνω, λέγει: 'Ορίστε όπου 'χω δύο καί περπατώ. Βρέ άδελφέ, τοῦ λέγω, δέν σε ρώτησα έγώ, εκεί ὅπου σπουδάζεις τί μαθαίνεις, θεολογικά καί φιλοσοφικά, καί μου είπες μόνος σου ὅτι μαθαίνεις φιλοσοφικά μόνον; καί διατί σπουδάζεις τό ένα καί κάνεις κρίση διά τά δύο καί είσαι μισόθρησκος καί θιαμαίνεσαι πώς ή θεοτόκο γέννησε τόν Χριστόν κι έμεινε παρθένο; έσύ δέν μπορείς νά τό γνωρίζεις, ὅτ'είσαι κουτσός' αυτός ὁ άγιος ὁ σημερινός καί ὁ άγιος Βασίλειος καί οί άλλοι πατέρες τῆς 'Εκκλησίας τό γνωρίζουν, ὅτι είχαν πρώτα άρετή, ήθική, καί σπούδαξαν καί τήν θεολογίαν πρώτα καί τήν φιλοσοφία καί γνώρισαν μέ τήν έντέλειαν τό ένα καί τ' άλλο καί έγιναν καί καλοί χριστιανοί ὀρθόδοξοι θεολόγοι καί καλοί φιλόσοφοι, καί τότε έλαβαν καί τήν φώτιση τοῦ θεοῦ καί τήν εὐλογία του καί τῆς βασιλείας του καί έγιναν πατέρες τῆς 'Εκκλησίας καί άγιοι"²⁴⁴.

Όπως εύστοχα παρατήρησε ο Μαρτσούκας²⁴⁵, ο Μακρυγιάννης, με απλό και παραστατικό τρόπο, ξεδιάλυσε το πρόβλημα της σχέσης θεολογίας και φιλοσοφίας, που ταλαιπώρησε την επικοινωνία της σχολαστικής θεολογίας της Δύσης με την Ορθοδοξία της Ανατολής. Επίσης, με την εικόνα: "δύο ποδάρια σ'ένα σώμα"²⁴⁶, έδειξε τη λειτουργική τους σχέση, γιατί η θεολογία είναι: "πρώτα ζωή, χάρισμα καί θέα τοῦ θεοῦ στην ιστορία κι έπειτα ύπομνηματισμός τῶν γεγονότων πού γίνεται μέ εικόνες, τύπους, σύμβολα, έννοιες καί άλλα βοηθητικά μέσα. *Έτσι ή έπιστήμη καί ή φιλοσοφία, πού καλλιεργήθηκαν σωστά στο Βυζάντιο, ήταν άπλως ή γλῶσσα τῆς θεολογίας"²⁴⁷. Ο Μακρυγιάννης επισήμανε ακόμη και τους κινδύνους που εγκυμονεί η ημιμάθεια ιδιαίτερα στη θρησκευτική πίστη και υπέδειξε την καθο-

δήγηση από τους "ειδήμονες", που στην προκειμένη περίπτωση ήταν οι Πατέρες της εκκλησίας, οι οποίοι διέθεταν και τη γνώση και είχαν και τη φώτιση του Θεού. Ενδεχομένως, στη διάκριση της θεολογίας από τη φιλοσοφία, ο Μακρυγιάννης να δέχτηκε επιδράσεις και από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο Καΐρης κατά την απολογία του στην Ιερά Σύνοδο, όπου τόνισε ότι στους μαθητές του δε δίδασκε θεολογία αλλά φιλοσοφία, γιατί δεν κατανοούσε τα δόγματα του χριστιανισμού²⁴⁸.

Ο Μακρυγιάννης για να δείξει στους συνομιλητές του, ότι η γέννηση του Χριστού πραγματοποιήθηκε με την επενέργεια του Αγίου Πνεύματος και ότι η Παναγία έμεινε αειπαρθενος, χρησιμοποίησε την εποπτική μέθοδο. Υποχρέωσε κάποιον από τους συνομιλητές του να τοποθετήσει το αυτί του στην κλειδαρότρυπα και αυτός φύσηξε δυνατά από την άλλη πλευρά και είπε: "Καί αυτό τῆς Θεΐα-Πρόνοιᾶς μέ τήν Θεοτόκον ἀγέρας εἶναι, εἶπε καί ἔγινε, δέν εἶναι ἀνθρώπινον ἔργον, καί διά τοῦτο ἐγεννήθη καί ἔμεινε παρθένος"²⁴⁹. Επίσης, για να δείξει τις αλλοιώσεις που επιφέρουν τα ανθρώπινα έργα, κτύπησε ένα καρφί στον τοίχο και αφού το έβγαλε, είπε: "Αὐτό λέγεται, λογιότατε, ἔργον, ὅτι χάλασε τόν τοῖχον"²⁵⁰. Με τη φράση: "εἶπε καί ἔγινε", την οποία δανείστηκε από το βιβλίο της Γενέσεως της Π. Διαθήκης, ήθελε να δηλώσει ότι τα έργα του Θεού δεν ακολουθούν τη διαδικασία των ανθρωπίνων έργων, αλλά ότι πραγματοποιούνται με την επενέργεια του Αγίου Πνεύματος, γι' αυτό και προκαλούν το θαυμασμό του ανθρώπου.

Το ερώτημα που τέθηκε στην ίδια συντροφιά και αφορούσε την παγκοσμιότητα του κατακλυσμού, φανέρωσε τη γνώση του Μακρυγιάννη για τα γεγονότα της Π. Διαθήκης. Η απάντησή του ήταν ότι ο κατακλυσμός "ἔγινε παγκόσμιος, καί διά κείνο χρησίμευε ὁ κιβωτός τοῦ Νῶε καί ἔβαλε ἀπ' οὐλα τά ζῶα καί ματαπλήθουναν"²⁵¹.

Θεωρούσε τους καίριστές ως μια κοινωνική ομάδα, που πρέσβευε τις θρησκευτικές δοξασίες του Καΐρη και υπηρετούσε συνειδητά τα δόλια σχέδια των ξένων για την πατρίδα και τη θρησκεία²⁵². Έτσι τους προσέδιδε μια ανάλογη ηθική που χα-

ρακτηριζόταν από την ιδιοτέλεια και την έλλειψη ανθρωπιάς. Η αποδοχή των θρησκευτικών κακοδοξασιών οδηγεί αναπόφευκτα και στην ανάλογη κοινωνική συμπεριφορά. Αυτό το συμπέρασμα έβγαλε ο Μακρυγιάννης από τις δολοφονίες που διέπραξε ένας φίλος του, αφότου έγινε καίριστής: "Καί διά νά φρονῆς τοιούτως διά 'κεῖνο τῶς τούς ἀνθρώπους διά μικρή ὑποψίαν. Δέν ματᾶρθε εἰς τό σπίτι μου. Ἐκοῦα τήν σκέση του καί δέν τόν πλησίαζα"²⁵³.

Αντιμετώπιζε τον καίρισμό ως τρόπο ζωής και την εμφάνισή του την τοποθετούσε χρονικά μετά από τον απελευθερωτικό αγώνα. Τον αντιπαρέβαλε με το ορθόδοξο χριστιανικό ήθος που ακολουθούσε ο ελληνικός λαός μέχρι τα πρώτα χρόνια της εθνεγερσίας, το οποίο χαρακτηριζόταν από τους καρπούς της ευσέβειας προς το θεό, όπως την τιμιότητα, αδελφοσύνη, κοινωνική αλληλεγγύη και την ανιδιοτέλεια: "ἤβρε τήν πατρίδα του σέ πολέμους καί ταραχές, ὄχι ὁμως γυμνή ἀπό ἀρετή, ἀπό ἠθική, ὄχι ἀπό τόν φόβο τοῦ θεοῦ, ὄχι ψευτιές καί ἄλλα τοιοῦτα, ὅτ' ἦταν ὁ φόβος καί ἡ σέβας τῆς θρησκείας... Αὐτά τά ἔθιμα εἶχαμεν, αὐτόν τόν Χριστόν φοβόμαστε, φιλόσοφε Καίρη, καί αὐτεῖνη ἡ θρησκεία μᾶς ξαναλευτέρωσε καί βήκαμεν εἰς τήν κοινωνίαν τοῦ κόσμου"²⁵⁴. Αντίθετα, διαπίστωνε ότι ο καίρισμός με την ασέβεια που τον χαρακτήριζε, εισήγαγε το φατριασμό, τη διχόνοια, το δόλο, την ιδιοτέλεια και οδηγούσε τη νεοελληνική κοινωνία σε διάλυση: "Οἱ μαθητές σου τώρα, φιλόσοφε, ὅπου σπούδαξες ἐσύ καί ὅμοιοι σου, ἔξω καί μέσα, φαίνονται ὡς τήν σήμερον ποῦ μᾶς κατήντησαν τά φῶτα σου καί τῶν μαθητῶν σου· διατιμιόμαστε ἔξω καί σέ ὅλον τόν κόσμον, καί ἐμεῖς τῶμεν ἕνας τόν ἄλλον, καί ὅλα τοῦ θεοῦ δέν εἶναι τίποτας"²⁵⁵.

Αυτή την "αρετή"²⁵⁶ των καίριστών τη χαρακτήρισε ως δάνειο που έλαβε ο Καίρης από τους Λουθηρανούς, τους Καλβινιστές και τους Μακιαβέληδες²⁵⁷ της Δύσης. Κάποια σύγκριση εμφανίζει σχετικά με την Ιερά Εξέταση²⁵⁸, την οποία λανθασμένα απέδωσε στους προτεστάντες, ενώ, όπως είναι γνωστό, τη χρησιμοποίησαν οι Ρωμαιοκαθολικοί και μάλιστα κατά των Λου-

θηρανών και των Καλβινιστών. Γι' αυτό σημειώνει: "Τί ἔκαναν καί κάνουν οἱ λουθηροκλαβίνοι στό γερόν τους δικαστήριο ἀυτεινῶν καί ἄλλονῶν τοιούτων ὁμοίων τους, εἶναι περίφημον νά φωτίζεται κάθε ἄνθρωπος τῆς κοινωνίας ἀπλός, ὄχι σοφός: εἶχε ἡθική νά σκοτώνει ἀδίκως, νά γυμνώνει, νά διατιμάγει, νά κάνει τά πλέον μεγαλύτερα κακά τῆς ἀνθρωπότης καί ἀπάνθρωπα"²⁵⁹. Φαίνεται ὅτι ὁ Μακρυγιάννης ἄκουσε σε συζητήσεις γιά τήν Ἱερά Εξέταση, ἀλλά δέν εἶχε ἀποσαφηνίσει ποιοί τή χρησιμοποιούσαν. Τήν ἀπέδωσε στους προτεστάντες, γιάτί διαπίστωνε ὁμοιότητες μέ τους καίριστές σε θέματα πίστεως, ὅπως ἦταν ἡ ἀπόρριψη τῆς Ἁγίας Τριάδας, τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ, τῆς θεοτόκου, τῶν αγίων, τῶν εἰκόνων κλπ., καί ἐπειδή οἱ καίριστές τῆς κυβέρνησης κατέτρεχαν τους αγωνιστές τῆς πατρίδας καί τῆς θρησκείας καί τους ὀδηγούσαν στή λαιμητόμο²⁶⁰. Ἔτσι, πίστευε ὅτι τέτοια ἦταν ἡ "ἀρετή" τῶν προτεσταντῶν, ἀλλά σε μεγαλύτερο βαθμό, γιάυτό σημειώνει: "θέλουν τήν δικαιοσύνη τοῦ γεροδικαστηρίου τοῦ ἐδικοῦ σας, ὁπού ἔρωγε ζωντανούς τούς ἄνθρώπους" καί ἐδῶ ἔτσι τούς τρῶνε, ὀλιγότερον εἶναι ἀκόμα, ὁμως τό θέλουν νά τό καταστήσουν εἰς τήν ἐντέλεια ἐκείνου· σέ τοῦτο καταγίνονται νύχτα καί ἡμέρα· δέν ξέρομεν ἂν τό πιτύχουν"²⁶¹. Ὁ ἴδιος υφίστατο τους κατατρεγμούς τῶν καίριστῶν, γιάτί ἀντιστεκόταν στήν κατάργηση τοῦ 40ου ἀρθροῦ τοῦ Συντάγματος· "Τήν θέλησίν τους μοῦ τήν εἶπε ἄνθρωπος τῆς συντροφιάς τους, τί θέλουν νά κάμουν ἐμένα, νά μέ πᾶνε ὅθεν θέλουν καί μέ τρόπον νά μέ τελειώσουν, ὅτ' εἶμαι ἀνάντιος τῶν κακῶν σκοπῶν τους"²⁶².

Χαρακτήριζε τους καίριστές ὡς ὄργανα τῆς Δύσης γιά τήν πραγματοποίηση τῶν κακόβουλων σχεδίων τῆς γιά τήν πατρίδα καί τή θρησκεία· "μέ αὐτεῖνη τήν ἀρετή πισκίωθη σέ ὅλα αὐτά καί ἔδωσε ὄρκον καί ὁ φιλόσοφος Κάιρης, καί ἀγοράστη νά μήν παραβεῖ οὔτε γιῶτα"²⁶³. Επέκρινε τους ισχυρούς τῆς Δύσης, γιάτί "πεφωτισμένοι καί δυνατοί ὡς λοντάρια" καταδέχονταν νά φάνε "ένα κουνούπι"²⁶⁴. Πίστευε ὅτι τό ἀδύνατο ἐλληνικό ἔθνος προστατευόταν ἀπό τήν Πρόνοια τοῦ Θεοῦ καί αὐτό τό διαπίστωσε καί ἀπό τήν ἀναίμακτη ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτ.

1843, που οδήγησε στη συνταγματική του διακυβέρνηση. Αντίθετα, η επανάσταση του 1848 στη Γαλλία υπήρξε αιματηρή, καθώς και τα γεγονότα του 1851, γιατί τους τιμώρησε ο θεός: "δοξασμένος ό θεός, γύρισε είς τό κεφάλι σας"²⁶⁵.

Επέκρινε τους καίριστές για την πολεμική τους προς την Ορθοδοξία και την άφιξη των ετερόδοξων τη χαρακτήρισε ως ενίσχυση σ' αυτή τους την προσπάθεια: "Άφοϋ οί καίριστές όλοι ξεντώσαν τήν ήθική καί όλα τά γερά πράματα καί καταλώντας τήν θρησκείαν κάθε στιμήν παντοϋ ήρθαν καί πολλοί σοφοί τής Εϋρώπης καί τούς βοηθοϋν είς τά έργα τους"²⁶⁶. Γι' αυτό, πίστευε ότι οι καίριστές συμπαραστάθηκαν τους ετερόδοξους, όπως συνέβηκε στην περίπτωση του Κινγκ, ο οποίος μολονότι διώχτηκε για τις προσηλυτιστικές του ενέργειες, ωστόσο "τά παιδιά τοϋ Καίρη όπου μās κυβερνοϋν καί μās φωτίζουν είς τά σκολειά τόν φέρνουν όπίσου καί κάνει χερότερα τόν βοηθοϋνε όλοι αϋτεϊνοι"²⁶⁷. Επίσης, το ίδιο συνέβηκε και στη δίκη του Κινγκ το 1852, όπου τον υπερασπίστηκαν οι νομομαθείς Πήλικας και Τριανταφύλλης και πίστευε ότι "τό γερόν δικαστήριον τών καίριστών" δεν απένειμε τη δικαιοσύνη. Γιατί, ενώ ο Κινγκ καταδικάστηκε και σε φυλάκιση δεκαέξι ημερών, όμως δεν κλείστηκε ποτέ στη φυλακή, αλλά "πήγε είς τό σπίτι του καί κάθεται ως τήν σήμερα, καί οί σύντροφοί του καίρισται όλοι έδω τοϋ κάνουν βίζιτες καί τόν περιποιώνται, ότι αϋτός έχει δίκιον, καί το κριτήριο καί όλοι οί άνθρωποι άδικον"²⁶⁸.

Προσδοκούσε την τιμωρία των καίριστών και ιδιαίτερα του θεόφιλου Καίρη, όπως ακριβώς είχε τιμωρηθεί από το θεό και ο πολυαγαπημένος μαθητής του ο Κωλέττης: "Έτσι θά τό πάθουν καί οί άλλοι μαθητές σας, καί έσύ ως δάσκαλός τους περισσότερο"²⁶⁹. Πράγματι, ο Καίρης πέθανε μέσα στη φυλακή της Σύρου το 1853²⁷⁰, αλλά ο Μακρυγιάννης δεν πρόφτασε να σχολιάσει αυτό το γεγονός, γιατί αναγκάστηκε να διακόψει απότομα τη συγγραφή του χειρογράφου, αφού, κατά τραγική σύμπτωση, βρέθηκε και ο ίδιος μέσα στη φυλακή το 1852, καταδικασμένος για συνωμοσία κατά του Όθωνα²⁷¹. Τίθεται λοιπόν

το ερώτημα, πώς ήταν δυνατό οι καίριστές να υποβάλουν σε τόσους κατατρεγμούς το δάσκαλό τους και να τον οδηγήσουν στο θάνατο; Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι καίριστές, κατά το Μακρυγιάννη, δεν ήταν μόνο οι μαθητές που φοίτησαν στη σχολή του, αλλά και αυτοί που αμφισβητούσαν την ορθόδοξη πίστη και υπηρετούσαν τα δόλια σχέδια των ξένων. Ήταν αυτοί που μέσα στη "φουρτούνα" της θεμελίωσης του νεοελληνικού κράτους εγκατέλειψαν το πλοίο της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης και προσπαθούσαν να ορθοποδήσουν με τη "φελούκα" της ετεροδοξίας²⁷². Ασφαλώς, ο Μακρυγιάννης αδίκησε τον Καίρη, γιατί παρά τις κακοδοξίες του σεβόταν το θεό - "θεόν σέβου, θεόν αγάπα"²⁷³ - και το ήθος του χαρακτηριζόταν από την ανιδιοτέλεια²⁷⁴. Ωστόσο η χρήση του όρου "Καιριστές" ήταν εύστοχη, γιατί ο Καίρης εγκαινίασε μια καινούρια εποχή με κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα την αμφισβήτηση των αληθειών της ορθόδοξης πίστης και την περιφρόνηση της χριστιανικής λατρείας, που αποτελούσε τον άξονα για την οργάνωση της κοινωνικής ζωής του ελληνικού λαού. Την ασέβεια αυτή ο Μακρυγιάννης τη συναντούσε όχι μόνο στους πολιτικούς και στρατιωτικούς, αλλά και σε ορισμένους κληρικούς²⁷⁵. Συνεπώς, δεν είναι παράξενο το γεγονός ότι βρέθηκαν και οι δυο - Μακρυγιάννης και Καίρης - την ίδια εποχή στη φυλακή για διαφορετικές κατηγορίες. Δεν πρέπει να αγνοηθεί και η δυσaréσκεια του παλατιού προς τον Καίρη, ο οποίος είχε επιστρέψει το παράσημο με το χρυσό σταυρό του Σωτήρος (1835) και είχε αρνηθεί τη θέση του καθηγητή στο πανεπιστήμιο της Αθήνας (1837), ζητώντας τη συνταγματική διακυβέρνηση του κράτους²⁷⁶.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η "ελέω Θεού" βασιλεία του Όθωνα.

Ο Μακρυγιάννης προσέγγιζε το θεσμό της βασιλείας μέσα από την παράδοση του Βυζαντίου, που πρέσβευε ότι η επίγεια βασιλεία είναι εικόνα της επουράνιας βασιλείας του Θεού¹. Θεωρούσε το βασιλιά ως επίτροπο² του Θεού, που αναλάμβανε τη δίκαιη διακυβέρνηση και την καθοδήγηση του λαού στη θρησκευτική ευσέβεια και στην ενάρετη ζωή. Γι' αυτό, αναφερόμενος στο Φίλιππο Γαλλίας, γράφει: "Κ' έσύ ό μεγάλος χριστιανός δυτικός βασιλέας, ό επίτροπος τοϋ Θεοϋ είς τόν λαόν σου, πρέπει να προσέχης νάχη αύτός ό λαός άρετή και ήθική και νά τόν παρακινής νά δοξάζη τόν Θεόν κατά τήν θρησκείαν του κ' έσέναν και τήν πατρίδα του νά σās σέβεται"³. Με την ίδια αποστολή, φρονούσε, ότι ήταν επιφορτισμένος και ο Όθωνας, ο οποίος τοποθετήθηκε στο βασιλικό θρόνο της Ελλάδας από τη θεία Πρόνοια⁴. Βέβαια, ο Μακρυγιάννης δεν αγνοούσε τις θυσίες των Ελλήνων αγωνιστών⁵, καθώς και τη συνδρομή των Μ. Δυνάμεων⁶ για τη δημιουργία του ελεύθερου ελληνικού κράτους· ωστόσο, πίστευε ότι τα γεγονότα της νεκρανάστασης του υπόδουλου Γένους καθοδηγήθηκαν από την Πρόνοια του Θεού⁷. Χαρακτηριστική είναι η πρώτη εικονογραφία του που απεικονίζει στο κέντρο και ψηλά τον Παντοκράτορα, πιο κάτω τους αγγέλους να στεφανώνουν τους ηγεμόνες της Ελλάδας και των τριών Μ. Δυνάμεων, καθώς και τους ιερείς με το λαό να δοξάζουν το Θεό: "Δοξασμένος νά είσαι, Κύριε μου, διά τήν νεκρανάστασιν όπòκαμες. Ζήτω τά τρία δυνατά έθνη και οί βασιλείς αύτεινών ! Ζήτω ή πατρίδα μας, ό Βασιλέας μας και ή Βασίλισσά μας !" ⁸.

Στο χαιρετισμό που απεύθυνε ο Μακρυγιάννης προς τον Όθωνα, κατά την απόβασή του στο Ναύπλιο (25 Ιαν. 1833), επισήμανε τις δωρεές της Πρόνοιας του Θεού προς το έθνος και την αναγκαιότητα για τη δίκαιη διακυβέρνησή του⁹. Αργότερα,

επί της προεδρίας του, το Δημοτικό Συμβούλιο της Αθήνας εξέδωσε ψήφισμα (5 Ιαν. 1837), με αφορμή την επιστροφή του Όθωνα από τη Βαυαρία, στο οποίο ο βασιλιάς προσφωνήθηκε ως "Εὐλογημένος...ὁ Ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου !" και εκφράστηκε η αντίληψη ότι ο θεός του ανέθεσε το έργο της καθοδήγησης του κράτους "εἰς τήν περιωπήν τοῦ κλέους καί εὐτυχίας"¹⁰.

Σύμφωνα με την αντίληψή του για την "ελέω Θεού" βασιλεία, ο Όθωνας έπρεπε: "νά προφυλάξη αὐτό ὅπου τόν μπιστεύτηκε ὁ θεός καί νά κυβερνήσῃ μέ τόν φόβον ἐκείνου, ὅπου διορίζει βασιλεῖς ν' ἀναστήνουν τά κράτη τους καί νά προικίζουν τούς ὑπηκόους τους ἠθική κι' ἀρετή καί ν' ἄχουν τήν σέβαση εἰς τήν πατρίδα τους καί πίστη εἰς τήν θρησκεία τους - τότε καί οἱ βασιλεῖς κι' ὁ λαός ἔχουν τήν εὐλογίαν τοῦ θεοῦ καί γένεται κοινωνία ἀνθρώπινη"¹¹. Συνεπώς, η "ελέω Θεού" βασιλεία του Όθωνα για να διατηρηθεί έπρεπε να εκφράζεται και ως "ελέω λαού"¹², όπως ακριβώς συνέβαινε στο Βυζάντιο, στο οποίο δεν παγιώθηκε ο θεσμός της κληρονομικής διαδοχής του αυτοκράτορα¹³. Γι' αυτό η έλλειψη δικαιοσύνης που χαρακτήριζε τη βασιλεία του Όθωνα, προκάλεσε την οργή του λαού, που έθεσε σε κίνδυνο όχι μόνο τον ίδιο το βασιλιά αλλά και την πορεία της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους. Αυτή η κρίση ξεπεράστηκε με το κίνημα της 3ης Σεπτ. 1843¹⁴, το οποίο ο Μακρυγιάννης θεώρησε ως έργο της Πρόνοιας του Θεού, γιατί αποφεύχθηκε η αιματοχυσία και ο Όθωνας υποχρεώθηκε να υπογράψει την παραχώρηση Συντάγματος.

Ο Μακρυγιάννης αποδεχόταν και στήριζε τη βασιλεία ως θεσμό που κληροδοτήθηκε από τη βυζαντινή παράδοση και διακήρυττε: "Τό δέ σύμβολον τῆς πολιτικῆς μου δοξασίας εἶναι Πατρίς, θρησκεία καί ὁ Συνταγματικός ἡμῶν Μονάρχης. Αὐτά λοιπόν ἐδόξασα, καί αὐτά θά δοξάζω ἐνόσω ζῶ, καί αὐτά τά ἴδια συμβουλεύω εἰς τούς ἀληθεῖς φίλους μου καί τούς φίλους τῆς Πατρίδος καί τοῦ Συντάγματος"¹⁵. Επιφυλακτική ήταν η στάση του για την εξέλιξη των γεγονότων της επανάστασης του 1848 στη Γαλλία, που οδήγησε στην κατάργηση της βασιλείας

και στην εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Ήταν απογοητευμένος από το σύστημα διακυβέρνησης του ελληνικού κράτους, κατά την περίοδο 1828-1832, και αυτό το χρησιμοποίησε ως κριτήριο για την ιδεολογική εκτίμηση της πολιτικής αλλαγής στη Γαλλία: "Αυτό τό σύστημα τῆς δημοκρατίας δέν τό θέλαμεν οί τίμιοι ἄνθρωποι, ὅτι τό γευτήκαμεν κι' αὐτό... Αὐτό τό σύστημα, ὁποῦ τόχαμεν καί πρῶτα, τί καρπόν μᾶς ἤφερε καί ποῦ καταντήσαμεν φαίνεται"¹⁶. Επισκέφθηκε τον Όθωνα και του επισήμανε τις σχεδιαζόμενες ενέργειες των αντιπάλων του για την ανατροπή της βασιλείας και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας: "Ὅμως εἶναι ἀδύνατοι καί δέν μποροῦν νά φέρουν τό ἀποτέλεσμα τῆς θελήσεώς τους. Ὅτι ὅλοι οί τίμιοι ἄνθρωποι δέν θέλομεν αὐτό"¹⁷.

Βέβαια, η ερμηνευτική προσέγγιση αυτής της ιδεολογίας του Μακρυγιάννη δεν πρέπει να πραγματοποιηθεί μέσα από τα σύγχρονα πολιτικά σχήματα¹⁸, αλλά μέσα από τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής του. Ο Μακρυγιάννης εμπιστευόταν το θεσμό της βασιλείας που λειτούργησε την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και ήταν επιφυλακτικός στους νεωτερισμούς της Δύσης. Ακολουθώντας την αρειανίζουσα αντίληψη του Ευσεβίου¹⁹, ὅτι ο αυτοκράτορας έχει ως πρότυπο το Χριστό, παραλλήλιζε το βασιλιά με το Χριστό: "ὅσον ἐσεῖς παρακινεῖτε τόν λαόν εἰς τόν γογγυσμόν καί εἰς τήν δυσαρέσκεϊαν, τόσον ἐκεῖνος δέν ἤμπορεῖ νά παραπονεθῆ, ἀλλ' οὔτε νά φαντασθῆ παράπονα διά τόν Σεβ. Βασιλέα μας καί τήν Ἀντιβασιλείαν' διότι καθώς πιστεύει ἁμαρτία νά παραπονεθῆ διά τόν Χριστόν, νομίζει καί ἔγκλημα νά παραπονεθῆ καί διά τόν Βασιλέα' ἐδοξάσαμεν ὅλοι τον θεόν ποῦ ἀποκτήσαμεν δίκαιον Βασιλέα καί ἀπό δεδοκιμασμένην οἰκογένειαν"²⁰. Μέσα απ' αυτές τις ενθουσιαστικές φράσεις που σημείωσε στις 9 Αυγούστου 1833, λίγους μήνες μετά από την άφιξη του Όθωνα, πρόβαλε το ιδεώδες πρότυπο για τις σχέσεις λαού και δίκαιου βασιλιά. Όταν όμως, αργότερα, διαπίστωσε τις αδικοπραγίες της βασιλείας του Όθωνα, σχεδίασε με επιτυχία το κίνημα της 3ης Σεπτ. 1843 για την παραχώρηση Συντάγματος, που θα λειτουργούσε ως ασφαλι-

στική δικλείδα στις παρεκκλίσεις του. Γι' αυτό αναφερόταν συχνά στη στήριξη του θεσμού της συνταγματικής βασιλείας²¹.

Ο Μακρυγιάννης εκδήλωνε δημόσια το σεβασμό του προς το βασιλιά Όθωνα και είχε κερδίσει τη συμπάθεια και την εμπιστοσύνη του²². Αποδέχτηκε πρόθυμα την πρόταση του βασιλιά για τη βάφτιση του γιου του, που πραγματοποιήθηκε από τον υπασπιστή Μιαούλη και έδωσε προς τιμή του το όνομα Όθωνας²³. Το Σεπτέμβριο του 1834 συνόδευσε το βασιλιά σε περιοδεία στη Στερεά Ελλάδα και τον φιλοξένησε στο σπίτι του στην Αθήνα²⁴. Ωστόσο, δε δίσταζε να εκφράζει την αντίθεσή του κάθε φορά που θεωρούσε τις ενέργειες του Όθωνα ως άδικες. "Δέν είμαι σύμφωνος μ' αυτόν. - Σέ διατάττω ἐγώ νά είσαι σύμφωνος ! - Τοῦ λέγω, δέν μ' ἔχεις σκλάβον ἢ Μεγαλειότη σου ὑπήκογον μ' ἔχεις. . . . Ὡς κυβέρνησή σου ὑποτάζομαι, ὡς ἄτομον δέν θέλω νά ἔνεργῆσῃ τήν θέλησή του ἄσ ἐκεῖνο ὁποῦ δέν εἶναι δίκιον"²⁵. Φαίνεται ότι ο Όθωνας δε συγχώρησε το Μακρυγιάννη για το κίνημα της 3ης Σεπτ. 1843 και αναζητούσε την κατάλληλη ευκαιρία για την εξουθένωσή του. Το 1852 ο Μακρυγιάννης κατηγορήθηκε για συνωμοσία κατά της ζωής του βασιλιά και καταδικάστηκε²⁶.

Ο Μακρυγιάννης επιθυμούσε, οι σχέσεις βασιλιά και λαού να λειτουργούν όπως οι σχέσεις πατέρα και παιδιών²⁷. Τον θεωρούσε υπεύθυνο για την απονομή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ωστόσο, στην αρχή, την ευθύνη για την κακοδιοίκηση την έριχνε στους κόλακες συμβούλους, οι οποίοι, κινούμενοι από δόλια και ιδιοτελή κίνητρα, δεν αποκάλυπταν την αλήθεια στο βασιλιά αλλά τον παραπλανούσαν²⁸. Γι' αυτό, εξέφρασε την επιθυμία του να αποκτήσει ο Όθωνας τίμιους και πατριώτες συμβούλους²⁹. Αργότερα, χαρακτήρισε τον Όθωνα ως επίορκο³⁰, γιατί είχε αθετήσει τον όρκο του, που αναφερόταν στο σεβασμό της ορθόδοξης πίστης των Ελλήνων και στην παραχώρηση Συντάγματος³¹. Τον κατηγορούσε ότι προωθούσε τις προσηλυτιστικές ενέργειες των ετερόδοξων, ότι αδιαφορούσε για την ανέγερση του μητροπολιτικού ναού του Σωτήρος στην Αθήνα, ενώ οι εκδηλώσεις στο παλάτι χαρακτηρίζονταν από την πολυτέλεια

και την αλόγιστη σπατάλη, καθώς και για τις αδικοπραγίες που ξεπερνούσαν τις αυθαιρεσίες του σουλτάνου κατά την περίοδο της σκλαβιάς³². Επίσης, κατέκρινε τον Όθωνα, γιατί επιδίωκε την κατάργηση του 40ου άρθρου του Συντάγματος του 1844, που αναφερόταν στο δόγμα του διάδοχου του θρόνου³³. Εξέφρασε την αντίληψη, ότι ο Όθωνας καταχράστηκε την εμπιστοσύνη του θεού που τον διόρισε ως επίτροπο του ελληνικού λαού και μετασχηματίστηκε σε λύκο που ανέλαβε τη διαφύλαξη των προβάτων. " Ήσύ, ό πίτροπος τοῦ θεοῦ μέ τ' όνομα βασιλέα, έσύ ό πιστικός, έγινες ό μεγαλύτερος λύκος, και τό μαντρί σου τρογυρισμένο από λύκους, και πλήθος από αυτούς, και κατακόβεις και κομματιάζεις, έσύ ό μεγάλος λύκος και οι άλλοι ύστερα, αυτά τά πρόβατα, και έχεις και χασάπικα σκυλιά και πίνουν τό αίμα τους και τρώνε τ' άντερά τους όπου μένουν από σένα, τόν λύκο τόν μεγάλον και άλλους, και τοῦ νοικοκύρη τοῦ πήρες δολερώς πολλά και καλά, τ'όδωσες πίσου πολλά όλίγα, και αυτά άστενισμένα και καταφοβισμένα από σένα τόν μεγάλον λύκο και σύντροφοί σου και τῶν σκυλιῶν σου. Και δι' αυτό τό φύλαμα τό καλό όπου έκαμες, θέλεις διαδοχικόν νά μένει αυτό τό κοντράτο, νά τά βροῦν τά πρόβατα και τά λυκόπουλά σου, όπου θά γεννήσεις, μαζί και τῶν συντρόφων σου και όπαδῶν σου"³⁴.

Αν και ο Όθωνας κατά την ανάρρησή του στο βασιλικό θρόνο αρνήθηκε την τελετή του χρίσματος³⁵, όπως όριζε το τυπικό για την ανάδειξη των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου, ωστόσο ο Μακρυγιάννης τον θεωρούσε ως επίτροπο του θεού επωμισμένο με τις σχετικές ευθύνες. Η παρέκκλιση του Όθωνα από τη θεία αποστολή του τον πίκρανε, γι' αυτό έστρεψε τις ελπίδες του προς το θεό, που χαρακτήριζε ως αρχηγό του καλού³⁶ και ως το μόνο αληθινό και δίκιο βασιλιά³⁷ που θα διέσωζε το αναγεννώμενο έθνος από τα δόλια σχέδια των αλλοεθνών και των ντόπιων "βδελλῶν"³⁸.

Προσδοκούσε την τιμωρία του Όθωνα, η οποία, σύμφωνα με το όραμα της 15ης Μαρτίου 1845, θα ακολουθούσε μετά από την τιμωρία των συνεργατών του Κωλέττη και Τζαβέλα "και ό

Κωλέττης θά μάθεις, καί θά ἴδεις γλήγορα καί τοῦ Ἀρβανίτη Τζαβέλα τό σπίτι· θά πάθαινε ὁ βασιλέας σας πρῶτα· δέν θέλησε ὁ ἀφέντης μας, διὰ νά μήν πάθουν οἱ ἀθῶοι ἄνθρωποι καί χάνονται ἀδίκως"³⁹. Σ' αὐτό συνηγοροῦσε καί το ὄνειρο που του αφηγήθηκε το 1844 ἕνας αγωνιστής, ο οποίος εἶδε τον Ἰθωνα καί την Αμαλία κατάμαυρους καί κρεμασμένους σ' ἕνα γκρεμό⁴⁰. Ἡ προσδοκία του Μακρυγιάννη για τή δίκαιη τιμωρία του Ἰθωνα ενισχύθηκε με τα επαναλαμβανόμενα ὄνειρα καί οράματα που ἐβλεπε το Μάρτιο του 1852, σύμφωνα με τα οποία ο βασιλιάς θα ἐπέφτε ἀπό το ἀλόγο του καί θα σκοτωνόταν καί μετά ἀπό τήν κρίση στο "ἀνώτατον κριτήριο", θα οδηγόταν στο "πῦρ τό ἐξώτερον"⁴¹. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ παραστατική ἀφήγηση για τήν κρίση του Ἰθωνα μπροστά στο θρόνο του Θεοῦ: "Παρουσιάζει καί τόν βασιλέα Ἰθωνα πεσμένο ἀπό τ' ἄλογον· τοῦ λέγει ὁ ἀφέντης μας: Παραβάτη τοῦ ὄρκου σου καί τῆς ὑπόσχεσής σου, ἄνεργητή μέ τήν θέλησιν τοῦ πειρασμοῦ, ἔγινες αἷτιος μεγάλων δυστυχιῶν, καί ἀθῶα αἵματα πλήθος ἔχυσες καί ἀδίκησες ἀπό κείνους ὅπου ἔχα διορίσει καί ταλαιπωριόνταν, καί ἔγινες ἐσύ, στάθης ἐπίγιορκος καί ἀχάριστος σέ ὅλα μου τ' ἀγαθά, κιντύνεψες τά πάντα καί τήν θρησκείαν· σοῦ ἔδωσα καί τό εὐαγγέλιον μου καί σ' ἔσωσα, καί ἄλλοι μου τόσον καί τό τέκνο μου καί ὄλοι, ἀρχή καί τέλος· ποτέ γνώμη δέν ἄλλαξες ἐσύ καί ὅσους ἔχεις· πῆγες κόντρα εἰς τήν θέλησίν μου· δέν σεβάστης τά δῶρα μου. Τήν ἡμέρα αὐτεῖνη ὅπου ἐλπίζετε νά κατακερματίσετε τό εὐαγγέλιον μου καί τά πάντα, ἐτσακίστης ἐσύ καί συντριφτής. Σύρε τώρα ἐκεῖ ὅπου ἐργαζόσουν, καί θά ἔρθουν καί ὀπαδοί σου, καί χάνεται ἀπό σᾶς ὅλους τῆς οἰκογένειας σας καί ὄλων τῶν δυτικῶν αὐτεῖν· ἡ ἰδέα καί ἀπαίτηση διὰ πάντα ἀπό τήν ὀρθοδοξίαν. Εἶναι νέον οἰκοδόμισμα, θέληση δική μου καί τῆς βασιλείας μου νά ἔχουν αὐτό ὅπου ματά τό εἶχαν· ἐγώ τό σήκωσα καί ἐγώ τό δίνω ὀπίσου"⁴². Με τή λέξη "εὐαγγέλιον" ο Μακρυγιάννης ἐννοοῦσε το Σύνταγμα του 1844, το οποίο ο Ἰθωνας ἀναγκάστηκε να παραχωρήσει μετά ἀπό τήν ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτ. 1843⁴³. Ὡς κύρια κατηγορία που θα βάρυνε τον Ἰθωνα μπροστά στο "ἀ-

νώτατον κριτήριο", θεωρούσε τις ενέργειές του για την τροποποίηση των άρθρων του Συντάγματος του 1844, που σχετίζονταν με τη θρησκεία και το δόγμα του διαδόχου του θρόνου.

Τοποθετούσε την τιμωρία του Όθωνα την 25η Μαρτίου 1852, γιατί πίστευε ότι αυτή την ημέρα θα πραγματοποιόταν το σχέδιο για την κατάργηση του Συντάγματος του 1844. Είχε πληροφορίες ότι η ενέργεια αυτή σχεδιαζόταν να πραγματοποιηθεί την εποχή που έγινε το πραξικόπημα του Ναπολέοντα Γ' στη Γαλλία (1851)⁴⁴ και όταν ξέσπασε η διένεξη Γαλλίας και Ρωσίας (1850-1852) για τα προσκυνήματα των Αγίων Τόπων⁴⁵. Αφού η εφαρμογή αυτού του σχεδίου αναβλήθηκε δυο φορές, είχε πληροφορίες ότι θα πραγματοποιόταν οπωσδήποτε στις 25 Μαρτίου 1852: "τότε και αὐτεῖνοι θέλαν χωρίς ἄλλο νά γκρεμίσουν τό Σύνταμα διά τ' ἄθρο τῆς θρησκείας (τηρᾶτε τίς φημερίδες, τί λένε)· καί τοῦ Βαγγελισμοῦ τό εἶχαν χωρίς ἄλλο μέ μεγάλη προσπάθεια, καί πόσοι ἄθῳοι θά χανόταν, ὁ ἴδιος θεός τό γνωρίζει, καί ἔκαμεν τήν δίκιαν του κρίσιν"⁴⁶. Την ίδια ημερομηνία για την τιμωρία του Όθωνα ανέφερε και στο δικηγόρο Ν.Στεφανίδη: "Ἐγώ δέν σοῦ εἶπα ἀπόψε τοῦ Λαζάρου, ἀλλά τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καί ὁ Βασιλεύς καί ἡ Βασίλισσα σκοτώνονται μέ τ' ἄλογά τους σύσσωμα ἐμπρός εἰς τήν ἐκκλησίαν ἢ εἰς τόν δρόμον"⁴⁷. Η εξομολόγησή του αυτή στο Στεφανίδη στοιχειοθέτησε την κατηγορία για συνωμοσία κατά της ζωής του Όθωνα και καταδικάστηκε σε θάνατο το Μάρτιο του 1853⁴⁸. Με Βασιλικά Διατάγματα η ποινή μετατράπηκε διαδοχικά σε ισόβια κάθειρξη, σε είκοσι και ύστερα σε δέκα χρόνια φυλάκιση και το 1854 έλαβε χάρη από το βασιλιά Όθωνα και αποφυλακίστηκε⁴⁹.

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ε Ι Κ Ο Ν Ο Γ Ρ Α Φ Ι Ε Σ

1. Η συνεργασία του με το "Φράγκο" ζωγράφο και με τον Παναγιώτη Ζωγράφο.

Η αποστολή του Μακρυγιάννη στην Αιτωλοακαρνανία¹, για την καταστολή του κινήματος του 1836, υπήρξε καθοριστική στη διαμόρφωση της ιδέας του για την εικονογράφηση των γεγονότων του αγώνα. Στην αρχή, μάλιστα, αρνήθηκε την αποστολή αυτή, γιατί ήθελε να αποφύγει την εμφύλια σύγκρουση με τους παλιούς συναγωνιστές του που κατέτρεχε ο Armansberg, γι' αυτό και προφασίστηκε λόγους υγείας. Τελικά, αναγκάστηκε να ακολουθήσει με την τετραρχία του τον Church, ωστόσο δεν έλαβε μέρος στις συγκρούσεις, γιατί το κίνημα διαλύθηκε γρήγορα. Κατά την περιοδεία του στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας, παρατήρησε τις θέσεις όπου διεξάχθηκαν σημαντικές μάχες κατά των Τούρκων και συνέλαβε την ιδέα να εικονογραφήσει τα γεγονότα του απελευθερωτικού αγώνα και ιδιαίτερα εκείνα στα οποία παραποιήθηκε η ιστορική αλήθεια².

Στην αρχή, το έργο της εικονογράφησης το ανέθεσε σ' ένα "Φράγκο"³ ζωγράφο από τον οποίο, όμως, δεν έμεινε ικανοποιημένος, γι' αυτό και τον απέλυσε. Ως λόγους για τη διακοπή αυτής της συνεργασίας επικαλέστηκε την αδυναμία γλωσσικής επικοινωνίας και την αντίληψη ότι οι εικονογραφίες του δεν ήταν καλές⁴. Ασφαλώς, μεγαλύτερη βαρύτητα θα πρέπει να δοθεί στο δεύτερο παράγοντα, γιατί το πρόβλημα της γλώσσας⁵ ήταν δεδομένο όταν τον προσέλαβε. Ο χαρακτηρισμός ότι οι εικονογραφίες δεν ήταν καλές δεν πρέπει να συνδεθεί με τη στάση του Μακρυγιάννη προς την αισθητική της ακαδημαϊκής

ζωγραφικής της Ευρώπης⁶, αλλά κυρίως με τη μη ικανοποιητική απόδοση του στοχασμού του. Ενδεχομένως, ο "Φράγκος" ζωγράφος να προσέκρουσε στο πρόβλημα της προοπτικής⁷, που του δημιουργούσε η απεικόνιση ευρύτατης θεματολογίας στον ίδιο πίνακα. Γιατί ο Μακρυγιάννης επιδίωκε με τις εικονογραφίες τον τονισμό της συλλογικής δράσης στον αγώνα της εθνεγερσίας - "εΐμαστε εις τό ἑμεῖς κι' ὄχι εις τό ἐγώ"⁸ - και μάλιστα χωρίς τοπική και χρονική ενότητα, αντίληψη που δυσκόλευε το ζωγράφο στην αναπαράσταση πολλών σκηνών σ' έναν πίνακα. Βέβαια, δεν πρέπει να αγνοηθεί και ο παράγοντας της ταυτόσημης ιδεολογίας, που μέσα από την αρμονική συνεργασία του στοχαστή και του ζωγράφου μπορεί να συντελέσει στην ιδεολογική και αξιολογική φόρτιση της εικονογραφίας⁹. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την τύχη αυτών των εικονογραφιών του "Φράγκου" ζωγράφου, οι οποίες θα αποσαφήνιζαν την ενέργεια αυτή του Μακρυγιάννη και θα διευκόλυναν τον προσδιορισμό της στάσης του προς την ακαδημαϊκή ζωγραφική της Ευρώπης.

Μετά την απόλυση του "Φράγκου" ζωγράφου, ο Μακρυγιάννης προσέλαβε έναν αγωνιστή από τη Σπάρτη, τον Παναγιώτη Ζωγράφο¹⁰ με τα δυο παιδιά του. Αυτοί, μέσα σ' ένα χρόνο, φιλοτέχνησαν είκοσι πέντε εικονογραφίες, τις οποίες ο Μακρυγιάννης παρουσίασε σε συνεστίαση που οργάνωσε το 1837 στο σπίτι του, όπου παραβρέθηκαν πολλοί επίσημοι, ανάμεσα στους οποίους ο Ρούντχαρτ¹¹, Γραμματέας του Όθωνα, ο Κουντουριώτης, ο Κολοκοτρώνης κ.ά. Με βάση την πρωτότυπη αυτή σειρά των "ξύλινων κάδρων", οι ζωγράφοι έφτιαξαν άλλες τέσσερες σειρές με αντίγραφα σε ελαιογραφίες.

Το έργο της εικονογράφησης που άρχισε το 1836 ολοκληρώθηκε το 1839¹². Το ίδιο έτος ο Μακρυγιάννης οργάνωσε και πάλι συμπόσιο στο σπίτι του, στο οποίο προσήλθαν περίπου διακόσιοι πενήντα καλεσμένοι, όπως πρέσβεις, αυλικοί, υπουργοί, φιλέλληνες, πολιτικοί και στρατιωτικοί, με σκοπό: "νά εΐπωμεν τό μέν "ζήτω" εις τούς εὐεργέτας ἡμῶν, εις τόν Βαλέα καί Βασίλισσαν ἡμῶν καί εις τήν πατρίδα, τό δέ "αἰωνία

ή μνήμη" εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς πατρίδος πεσόντας"¹³.

Από μια σειρά με τα αντίγραφα των εικονογραφιών πρόσφερε στο βασιλιά Όθωνα και τους πρέσβεις των τριών Μ. Δυνάμεων, Lyons Αγγλίας, Legrene Γαλλίας και Katakozy Ρωσίας για να τις επιδώσουν στους βασιλιάδες τους¹⁴. Η προσφορά αυτή του Μακρυγιάννη αποκαλύπτει τον πολιτικό χαρακτήρα που προσέδιδε στις εικονογραφίες του, με τις οποίες επιδίωκε να εκφράσει τη δική του άποψη για την ιστορική αλήθεια των γεγονότων της εθνεγερσίας. Επίσης με την έκφραση ευγνωμοσύνης προς τις Μ. Δυνάμεις ήθελε να επισημάνει την ευθύνη και το χρέος τους για τη διασφάλιση της ελευθερίας του νεοελληνικού κράτους. Ακριβώς αυτή η αναγκαιότητα φαίνεται ότι ώθησε το Μακρυγιάννη στην επιλογή του "Φράγκου" ζωγράφου, για να μεταφέρει τα μηνύματά του με την τεχνοτροπία της ακαδημαϊκής ζωγραφικής, που θα είχε μεγαλύτερη απήχηση τόσο στο χώρο της Ευρώπης¹⁵, όσο και στον ελλαδικό χώρο που είχε κατακλυστεί από τα ρεύματα του ξενόφερτου πολιτισμού. Εξάλλου, την εποχή αυτή Ευρωπαίοι ζωγράφοι φιλοτεχνούσαν τα πορτραίτα των Ελλήνων αγωνιστών¹⁶. Η επικράτηση της τεχνοτροπίας της ακαδημαϊκής ζωγραφικής της Ευρώπης στον ελλαδικό χώρο διαφαίνεται και από την επικριτική στάση του Αντωνιάδη, εκδότη της εφημ. "Αθηνά", προς τις εικονογραφίες του Μακρυγιάννη: "Μέ κατηγοράγει συγχρόνως ό πειρατής τῆς Γραμπούσας Ἀντωνιάδης, ἡ ξένη κρεατούρα, ὅτι τά κάδρα ὁποῦ ἔφκειασα δέν ἔχουν ἔννοια, ὅτ' εἶμαι ἀγράμματος"¹⁷.

2. Η συμφωνία με τον Αλέξανδρο Ησαΐα για την έκδοση των εικονογραφιών του.

Η μεγάλη απήχηση¹⁸ που είχε στο λαό η έκθεση των εικονογραφιών του τον ενθάρρυνε στην απόφασή του για την έκδοσή τους σε λεύκωμα¹⁹. Χαρακτηριστική είναι η σημείωση της εφημερίδας "Αιών" (9 Απρ. 1839): "Πρό χρόνων τινῶν ὁ Συνταγματάρχης Κ.Ι.Μακρυγιάννης καταγίνεται εἰς τήν εἰκονικὴν ἱστορίαν Διαφόρων κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν μαχῶν τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ πολλήν δαπάνην καὶ κόπους ἔφερεν εἰς πέρας ἤδη τὸ ἔργον του, τὸ ὅλον τοῦ ὁποίου συνίσταται εἰς 24 εἰκόνας. Δέν ἀγνοεῖ πᾶς τις ὅποσον ἡ ἐπιχείρησις αὕτη εἶναι σπουδαία καὶ ἀναγκαία. Ὁ Συνταγματάρχης Κ. Μακρυγιάννης ἀποκτᾷ νέα εἰς τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς πατρίδος δικαιώματα. Ἐνῶ ἐξεπλήρωσεν ὡς στρατιωτικὸς κατὰ τὸν Ἄγῶνα τὰ χρέη του μέ πίστιν καὶ γενναιότητα, ἐφιλοτιμήθη καὶ ἐπὶ τῆς εἰρήνης νά συνεισφέρῃ ὑπὲρ αὐτῆς ἔρανον πολῦτιμον ἀρκετόν. Αἱ ρηθεῖσαι εἰκονογραφαὶ θέλουσι τυπωθῆ ὅσον οὕπω εἰς Παρισίους, μέλλουσαι νά χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν μετέπειτα οἰκοδομήν τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τοῦ πολέμου"²⁰.

Στις 14 Μαρτίου 1839 ἐκλείσει συμφωνία με το δάσκαλο Αλέξανδρο Ησαΐα²¹ για τη λιθογράφηση των εικονογραφιών του στο Παρίσι, όπου θα τους βοηθούσε ο Φαβιέρος και άλλοι φιλέλληνες²². Επειδή τα "ξύλινα κάδρα" που είχε χρειάζονταν διορθώσεις²³, ζήτησε από το βασιλιά Όθωνα τη σειρά των εικονογραφιών που του είχε δωρίσει και την παρέδωσε στον Ησαΐα για τη λιθογράφηση²⁴. Αυτός όμως παραβίασε τη συμφωνία²⁵ και αθέτησε τον όρκο²⁶ που είχε δώσει (29 Απρ. 1839) και δεν πήγε στο Παρίσι αλλά στη Βενετία²⁷, όπου ανάγγειλε την έκδοση άλλης σειράς λιθογραφιών που δεν θα βασίζονταν μόνο στις εικονογραφίες του Μακρυγιάννη. Η εξαπάτηση αυτή πίκρανε το Μακρυγιάννη, ο οποίος θεώρησε τον ξαφνικό θάνατο του Ησαΐα ως τιμωρία από το Θεό για την άδικη ενέργειά του: "Ὁ Θεός ὁ δίκιος τῶκοψε τὴν ζωὴ καὶ κατὰ τὴν ἀρετὴ του ἄς τοῦ

δῶσθ' ὁ θεὸς εἴτε καλὸν εἴτε κακόν"²⁸.

Με ἄρθρο του στην εφημερίδα "Φίλος του Λαού" (22 Αυγ. 1840) αποκήρυξε τις εικονογραφίες του Ησαΐα και τον χαρακτήρισε ως πλαστογράφο: "Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἐκ τῆς ραδιουργίας ὅλως δι' ὅλου παρεκτραπείς τῆς εὐθείας ὁδοῦ, παρεμόρφωσε τὰς εἰκόνας εἰς Τεργέστιον, παρήλλαξεν αὐτάς καὶ ἐνόθευσε διὰ πλαστογραφίας, καὶ οὕτως ἐδολιεύθη τὴν ἰδιοκτησίαν μου, ἄλλα ἀντ' ἄλλων εἰς αὐτὴν ἀντεισάξας, ὡς ἐκ τῶν εἰς Ἀθήνας ἐλθόντων ἀντιτύπων ἐκ Τριεστίου τρανώτατα φαίνεται, ὅτι ὁ ἀποθανὼν μετῆλθε διαγωγὴν ἀξιοκατάκριτον ἐπὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἐμπιστευθείσης ἱερᾶς μου ταύτης παρακαταθήκης . . . . ἀπεκήρυξα καὶ ἀποκηρύττω πᾶσαν πράξιν τοῦ ἐν Τεργέστη ἀποθανόντος Ἀλεξάνδρου Ἡσαΐα, ἀφορῶσαν τὰς εἰρημένας εἰκονογραφίας μου, ὡς ὅλως ἀσύμφωνον μὲ τὰς πρωτοτύπους καὶ ψευδῆ καὶ πλαστογραμμένην"²⁹. Τὴν ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ Ησαΐα τὴν συσχέτισε με τοὺς ἀντιπάλους τοῦ ἱστοριογράφου καὶ θεώρησε τὴν ἐκδοσὴν τοῦ λευκώματός του ὡς "ἐκ φατριαστικοῦ πνεύματος καὶ σκοποῦ παραμεμορφωμένην καὶ τέλος ἐχθρὰν τῆς ἀληθείας"³⁰ καὶ ὅτι ἐγένετο "πλαστογράφος κατὰ τὴν θέλησιν καὶ ὁδηγίαν τῶν φίλωνέ του. . . . Δὲν κατηγορῶ τοὺς τίμιους ὁμογενεῖς, κατηγορῶ τοὺς ἀπατεῶνες καὶ παραλυμένους κ' ἐγωῖστές ὁποῦ μ' ἔκαμαν κ' ἔχασα τριῶν χρόνων ἔξοδα κ' ἀγῶνα καὶ πονοκέφαλον"³¹. Σ' αὐτὸ συνηγοροῦσε καὶ ὁ πίνακας ποῦ τοῦ ἔστειλε ὁ Ησαΐας ἀπὸ τὴν Πάτρα καὶ ἔφερε τὴν παράστασι: "Ἐνα πουλί ζωγραφισμένο κ' ἔλεγε' σ τὸνα τό ποδᾶρι Σύνταμα, καὶ εἰς τ' ἄλλο Κοστιτουτζιόν"³². Ὁ πίνακας αὐτὸς ἐφθασε στα χέρια τῆς κυβέρνησης καὶ ὁ Μακρυγιάννης κατηγορήθηκε γιὰ συνωμοσίαν³³· διασώθηκε ἀπὸ τὸν κατατρεγμὸ μετὰ ἀπὸ τὴν παρέμβαση τοῦ Ὅθωνα.

Κατὰ τὸ συμφωνητικὸν (14 Μαρ. 1839), ὁ Μακρυγιάννης παρείχε κάποια ἐλευθερία στὶς ἐνέργειες τοῦ Ησαΐα γιὰ τὴν ταχεῖα λιθογράφηση τῶν εἰκονογραφιῶν, ὅπως "νά μεταβῆ εἰς τὰ Παρίσια καὶ νά ἐνεργήσῃ μὲ ὅλην τὴν ἀπαιτουμένην δραστηριότητα καὶ ταχύτητα τὴν δημοσίευσίν των, καθ' ὃν τρόπον ἤθελεν ἐγκρίνη καταλληλότερον. . . νά τὰς λιθογράψῃ μὲ τὰς ἀνα-

γκαίας επιδιορθώσεις τῶν θέσεων, προσώπων καί λοιπῶν... θέλει προσκαλέσει δι' ἰδιαιτέρας του εἰδοποιήσεως τήν συνδρομήν τῶν Ἑλλήνων καί φιλελλήνων"³⁴. Ἔθετε ὅμως και ἕναν ἄπαράβατο ὄρο στη συμφωνία ἡ λιθογράφηση των εικονογραφιῶν ἔπρεπε να γίνει "χωρίς νά ἀπομακρυνθῆ διόλου ἀπό τήν ἰδέαν τῶν πρωτοτύπων, καί χωρίς νά παραλλάξῃ οὐδέ ἰῶτα ἀπό τās γεγραμμένας ἐκθέσεις τῶν περιστατικῶν περιγραφῶν καί λοιπά"³⁵. Ακριβῶς, αὐτόν τον ὄρον παραβίασε ο Ησαΐας, ο οποίος δεν περιορίστηκε μόνο σε κάποιες αλλαγές αισθητικῆς, ἀλλά προχώρησε στην ἐκδοση ἄλλης σειράς εικονογραφιῶν που φιλοχρήθηκαν σύμφωνα με τις μαρτυρίες και ἄλλων αγωνιστῶν. Ἔτσι παραποιήθηκε ἡ ἰδεολογία³⁶ των εικονογραφιῶν του Μακρυγιάννη. Μολονότι οἱ πίνακες του Ησαΐα αναφέρθηκαν κυρίως σε γεγονότα που δε συμπεριλαμβάνονταν στη συμφωνία³⁷, ωστόσο ο Μακρυγιάννης διέκρινε στα κοινά θέματα κλοπή της πνευματικῆς του περιουσίας ἡ "καί πῆρε ὕλη ἀπό τά δικά μου κάδρα κ' ἔβγαλε μίαν προκήρυξιν... καί θά τυπώσῃ νέες εἰκονογραφίες μέ τῆς ἰδέες ἐκείνῶν, καί προσκαλοῦσε νά γένουν συντρομηταί δι' αὐτές"³⁸. Σ' αὐτές τις εικονογραφίες με την κοινή θεματολογία πλαστογραφήθηκε ἡ ἰδεολογία του Μακρυγιάννη. Πρέπει να σημειωθεῖ ὅτι ο Ησαΐας δεν ἐπέστρεψε τις εικονογραφίες, ἐνέργεια που θα τον ἀποδέσμευε ἀπό τους ὄρους του συμφωνητικού και θα τον ἀπάλλαζε ἀπό τη μομφή ὅτι υπηρετοῦσε κάποιο σχέδιο των ἀντιπάλων του Μακρυγιάννη με στόχο την καταστρατήγηση του εικονογραφικοῦ ἔργου του³⁹.

Ο σκοπός της εικονογράφησης των γεγονότων της ἐθνεγερσίας δεν σχετίζεται τόσο με την καλλιτεχνική ευαισθησία⁴⁰ του Μακρυγιάννη, ὅσο με την προσπάθειά του να ἀποκαταστήσει την ἱστορική ἀλήθεια που παραποιήθηκε ἀπό τους ἱστοριογράφους του ἀγῶνα ἡ "διὰ τί τῆς ἔφκεισα; Ν' ἀποδείξω αὐτεινῶν τῆς ψευτιῆς καί χαμέρπειες τους κατά δύναμιν"⁴¹. Γι' αὐτό, στα θέματα ἀπεικόνισης περιλαμβάνονται και γεγονότα στα οποία ἀμφισβητήθηκε ἡ προσφορά του, ὅπως ἡ μάχη στους Μύλους⁴², στον Ἀνάλατο⁴³, καθώς και τα γεγονότα στα οποία διαφαίνεται ἡ προσφορά των Ρουμελιωτῶν⁴⁴.

Ο Μακρυγιάννης γνώριζε τη διδακτική λειτουργία της εικόνας ιδιαίτερα για τον αγράμματο λαό. Γι' αυτό, χρησιμοποίησε τις εικονογραφίες του για την έξαρση του πατριωτισμού των αγωνιστών, τους οποίους ήθελε να μυήσει στην εταιρεία του για την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843: "Οί αγωνισταί βλέποντες ταῦτα καί τās εἰκονογραφίας, ἄλλοι μὲν ἐκινουῦντο εἰς δάκρυα ἀναλογιζόμενοι τὰ περασμένα, καί ἄλλοι ἐνθουσιάζοντο. Ἐκ τούτων ἀπάντων ἐλάμβανα τήν εὐκαιρίαν νά τοῖς ἐξηγῶ τήν ἐλεεινήν κατάστασιν Πατρίδος καί Βασιλέως, προτρέπων αὐτούς εἰς ἔνωσιν ἀδελφικήν"⁴⁵.

Από τις εικονογραφίες του Μακρυγιάννη διασώζονται οχτώ στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία⁴⁶. Πρόκειται για τέμπερες σε ξύλο που αποτελούσαν τα πρωτότυπα έργα, για τα οποία ο Μακρυγιάννης ανέφερε ότι χρειάζονταν διορθώσεις, που τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν: "Ἐχω εἰς τό σπίτι μου τ' ἄλλοῦ πρῶτα ξύλινα εἴκοσι πέντε. Ἐχουν ἔλλειψεις· θά τὰ διορθώσω κι' αὐτά. Ὅτι ἄδειασε ἡ ψυχὴ μου ἀπό τήν κακία καί δέν καταγίνηκα δι' αὐτό"⁴⁷.

Ἡ σειρά των εικονογραφιών που δώρισε στον Όθωνα, μετά από την περιπέτεια στη Βενετία⁴⁸, τελικά το 1909 περιήλθε στην κυριότητα του Ιωάν. Γεννάδιου⁴⁹, ο οποίος σε συνεργασία με το Fred. Boissonnas την εξέδωσε σε λεύκωμα το 1926. Σήμερα διασώζεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Επίσης, διασώζονται και οι εικονογραφίες που πρόσφερε στη βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία και βρίσκονται στη Βασιλική Βιβλιοθήκη του Windsor Castle⁵⁰. Αντίθετα, αγνοείται η τύχη των σειρών που πρόσφερε στους μονάρχες της Γαλλίας και της Ρωσίας⁵¹.

3. Τεχνοτροπία και θεματογραφία των εικονογραφιών του.

Η τεχνοτροπία των εικονογραφιών του Μακρυγιάννη είναι αφηγηματική, χωρίς ενότητα χρόνου και χώρου. Εμφανίζει τα αισθητικά γνωρίσματα της πριμιτιβιστικής ζωγραφικής⁵² και αντιδιαστέλλεται από την τεχνοτροπία της ακαδημαϊκής ζωγραφικής της Ευρώπης. Πηγάζει από την μεταβυζαντινή παράδοση⁵³, όπως την είχαν αφομοιώσει και συνεχίσει οι λαϊκοί τεχνίτες της Τουρκοκρατίας. Εξάλλου, η οικογένεια του Ζωγράφου ασχολήθηκε και με την αγιογραφία⁵⁴, όπως διαπιστώνεται από αντιμήνσια, "Επιτάφιος Θρήνους" και εικόνες που φέρουν την υπογραφή του Δημητρίου και του Παναγιώτη Ζωγράφου. Συνεχιστής αυτής της λαϊκής, μεταβυζαντινής τέχνης υπήρξε ο λαϊκός ζωγράφος Θεόφιλος⁵⁵.

Ασφαλώς, ο Μακρυγιάννης ήταν εξοικειωμένος με την ορθόδοξη αγιογραφία. Σ' αυτό συνέβαλε η συχνή επαφή του με το χώρο του ναού, όπου οι τοιχογραφίες και οι φορητές εικόνες λειτουργούσαν και ως βιβλία των γραμμάτων για την κατανόηση των δρωμένων στην ιερή μυσταγωγία⁵⁶. Ο ίδιος διέθετε στο σπίτι του ξεχωριστό χώρο με εικόνες, όπου προσευχόταν⁵⁷. Ωστόσο, η σχέση του αυτή με την αγιογραφία δεν προδίκασε και τη στάση του προς την ακαδημαϊκή ζωγραφική της Ευρώπης. Δε φαίνεται να ενδιαφερόταν τόσο πολύ για την αισθητική διάσταση της εικονογραφίας, όσο για το περιεχόμενο και την ιδεολογία που εξέφραζε. Γι' αυτό, σημείωσε με αριθμούς τις σκηνές της εικονογραφίας, τις οποίες σχολίασε στη λεζάντα και πρόσθεσε τη φράση: "Στοχασμός του Μακρυγιάννη"⁵⁸. Την άποψή του για την ιστορική αλήθεια των γεγονότων την υπαγόρευσε στους ζωγράφους με σχέδια⁵⁹, που χάραξε κατά την περιοδεία του στους χώρους, όπου διεξάχθηκαν σημαντικές μάχες κατά τον απελευθερωτικό αγώνα.

Την ιδεολογία του αυτή μπορούσε να την εκφράσει, χωρίς ιδιαίτερους ενδοιασμούς, και με την τεχνοτροπία της ακαδημαϊκής ζωγραφικής της Ευρώπης, μολονότι ήταν επιφυλακτικός

προς τα "φώτα" της Δύσης⁶⁰. Αυτό διαπιστώνεται, τόσο από την πρώτη του προτίμηση προς το "Φράγκο" ζωγράφο, όσο και από τα έγγραφα που συνόδευσαν τις εικονογραφίες που πρόσφερε στη βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία, όπου σημειώνει: "είναι άτελώς και άμαθώς έζωγραφισμένοι· διότι τόσην δύναμιν ζωγραφικῆς ἢ τυραννία τοῦ σουλτάνου μᾶς ἄφησε νά ἔχωμεν. ἕνας μόνον λόγος τῆς Μεγαλειότητός Σου δύναται νά τᾶς παραστήσῃ μέ τήν πλέον έντελῆ ζωγραφίαν"⁶¹.

Φιλοτεχνήθηκαν συνολικά είκοσι έξι θέματα σε τέμπερες. Από αυτές, η εικονογραφία με αριθ. 25 καταστράφηκε, γιατί ο Ζωγράφος φοβήθηκε τους κατατρεγμούς του Armansberg, ο οποίος θεώρησε το περιεχόμενό της ως συνωμοτικό. Έφερε την απεικόνιση: "Ἡ Ἑλλάς ξαπλωμένη καί ξεπλέγει τά μαλλιὰ της κι' ὁ Ἄρμασπέρης τῆς βγάνει μέ τό χέρι του ματωμένο τήν καρδιά της"⁶². Το περιστατικό αυτό ερμηνεύει την προσπάθεια του Μακρυγιάννη για την απόκρυψη της δραστηριότητας των ζωγράφων στο σπίτι του⁶³.

Οι εικονογραφίες ιστορούν με παραστάσεις και συμβολισμούς, ὅ,τι ακριβῶς αφηγήθηκε με τ' Απομνημονεύματα⁶⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δυο πρώτες που αποκαλύπτουν τα βασικά στοιχεία της ιδεολογίας του Μακρυγιάννη, τόσο για τον απελευθερωτικό αγώνα, όσο και για την πολιτική συγκρότηση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Η πρώτη εικονογραφία επιγράφεται: "Ἡ Δικαία ἀπόφασις τοῦ θεοῦ Διά τήν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος". Κάτω στη λεζάντα σχολιάζει τις σκηνές: " 1) Ὁ Παντοκράτωρ λέγει πρὸς τήν Ἑλλάδα· Ἑλλάς! Διά τά αἶματα καί θυσίας τῶν Ἑλλήνων καί Φιλελλήνων σέ εὐσπλαχνίζομαι καί φωτίζω τά τρία δυνατά ἔθνη Διά νά τινάχθουν αἱ ἀλύσει, τᾶς ὁποίας εἶχες τόσους αἰῶνας εἰς τοὺς πόδας, καί ένταυτῷ ἀποκατασταίνεσαι βασιλείον, βασιλευομένη ἀπό τόν Ὁθωνα καί τήν Ἀμαλίαν. 2) Ὁ Ἄγγελος προσφέρει τοὺς στεφάνους. 3) Τό Ἱερατεῖον καί ὄλος ὁ λαός κάμνουν δοξολογίαν, λέγοντες· Δοξασμένος νά εἶσαι, Κύριε, Διά τήν νεκρανάστασιν ὁποῦ ἔκαμες εἰς ἡμᾶς. Ζήτησαν αἱ εὐεργέτριά μας Δυνάμεις καί οἱ Βασιλεῖς. 4) Ὁ αὐτοκράτωρ πασῶν τῶν

Ρωσσιῶν Νικόλαος, ἡ Βασίλισσα τῆς Μεγάλης Βρεττανίας Βικτώρια καί ὁ Βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος καί ὁ Βασιλεὺς μας Ὅθων Α΄ μετὰ τῆς Βασιλίσσης μας Ἀμαλίας ὁμοῦ καί ἡ Πατρίς"⁶⁵.

Στην εικονογραφία αὐτὴ εκφράζεται ἡ θεολογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας⁶⁶. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ὀρου "Παντοκράτωρ", με τὸν ὁποῖο ἤθελε νὰ δείξει τὸν πραγματικὸ βασιλιά⁶⁷ των πάντων, που ἔφερε τὴ νεκράνάσταση στοῦ υπόδουλο Γένος. Ἡ θεία Πρόνοια φώτισε τὶς τρεῖς Μ. Δυνάμεις νὰ ἐπέμβουν τὴν κρίσιμη στιγμή τῆς ἐθνεγεργίας (ναυμαχία Ναυαρίνου) καὶ νὰ ἀναδείξουν τὸ νεοελληνικὸ κράτος σὲ βασίλειο⁶⁸. Ἐπίσης με τὴ στέψη των βασιλιάδων ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους εκφράζει τὴ βυζαντινὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀνάληψη συγκεκριμένης ἀποστολῆς ἀπὸ τὸ θεό. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ παράσταση τοῦ Ὅθωνα με τὴν αυτοκρατορικὴ ἐνδυμασία τοῦ Βυζαντίου, σὲ ἀντιδιαστολὴ με τοὺς βασιλιάδες τῆς Ἑυρώπης που φέρουν τὴ "φράγκικη" ἐνδυμασία⁶⁹. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ὁ Ὅθωνας, ἤδη ἀπὸ τὸ 1836, εἶχε φορέσει τὴν ἐλληνικὴ ἐνδυμασία με τὴ φουστανέλα καὶ ὁ Μακρυγιάννης που εἶχε ἐνθουσιαστεῖ τόσο πολὺ τοῦ πρόσφερε ἓνα ζευγάρι σανδάλια⁷⁰. Εἶναι φανερό ὅτι, με τὴν προτίμηση τῆς βυζαντινῆς ἐνδυμασίας στὴν ἀπεικόνιση τοῦ Ὅθωνα, ἤθελε νὰ εκφράσει τὴν ἀντίληψή του ὅτι τὸ νεοελληνικὸ κράτος ἀποτελοῦσε τὴ συνέχεια τοῦ Βυζαντίου. Ἐπίσης, μόνο ὁ Ὅθωνας εἰκονίζεται νὰ ἔχει στο περιλαίμιό του σταυρό⁷¹. Ἐνδεχομένως, ἤθελε νὰ δείξει τὴν ἀποστολὴ του ἀπὸ τὸ θεό γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς Ὀρθοδοξίας που δοκιμαζόταν ἀπὸ τὶς ἐνέργειες των ἄλλων βασιλιάδων, ἀφοῦ δὲν ἐμπιστευόταν οὔτε καὶ τὸ βασιλιά τῆς ὀρθόδοξης Ρωσίας⁷². Παρὰ τὶς επικρίσεις του γιὰ τὴν υποβολιμαία πολιτικὴ των Μ. Δυνάμεων στὸν ἀγῶνα τῆς ἐθνεγεργίας⁷³, ἀναγνώρισε τὴν προσφορὰ τους γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους σὲ βασίλειο καὶ ἐξέφρασε τὴν εὐγνωμοσύνη του.

Ἡ δευτέρη εικονογραφία τοῦ ἐπιγράφεται: "Πῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως" καὶ στὴ λεζάντα φέρει τὰ σχόλια: "1) Κωνσταντινούπολις. 2) Στρατόπεδον καὶ σκηναὶ τοῦ Σουλτάνου. 3)

Ὁ Σουλτάνος ἐπὶ τοῦ θρόνου. 4) Οἱ Σωματοφύλακές του. 5) Τὸ ἱερατεῖον καὶ οἱ προύχοντες τοῦ προσφέρουν δῶρα. 6) Ὁ Σουλτάνος διὰ τοῦ ὑπασπιστοῦ του ἀποκρίνεται: "Δέν δέχομαι δῶρα, διότι σᾶς ἐκυρίευσα μέ τήν σπάθην μου". 7) Προστάζει καὶ τοὺς βάζουν εἰς τόν ζυγόν. 8) Οἱ γενναῖοι καὶ φιλοπάτριδες δέν ἐδέχθησαν τόν ζυγόν, ἀλλά κατέφυγον εἰς τὰ ὄρη, ἐπάνω εἰς τὰ ὁποῖα ἐταλαιπωροῦντο τόσους αἰῶνας, ἕως ὅτου διὰ θείας δυνάμεως καὶ διὰ συνεργείας τῶν φιλελλήνων δυνάμεων ἀπήλαυσαν τήν ἀνεξαρτησίαν των. 9) Εἶδοποιεῖ τόν Σουλτάνον ὅτι οἱ Ἕλληνες κατέφυγον εἰς τὰ ὄρη. 10) Ὁ Σουλτάνος διορίζει στρατεύματα πρὸς καταδίωξιν αὐτῶν. 11) Ἡ Ἑλλάς στερηθεῖσα τὰς τιμὰς καὶ τήν δόξαν της ἀλυσσοδεμένη, δεικνύει τόν τύραννον. 12) Μετά πολλοὺς αἰῶνας Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς σπεῖρει τόν σπόρον τῆς ἐλευθερίας εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς ἐνθαρρύνει, ὁδηγῶν αὐτοὺς τόν τρόπον τῆς ἀπελευθερώσεώς των. 13) Οἱ Ἕλληνες ἐνθουσιασθέντες καὶ ἐνθαρρυνθέντες ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ρήγα, ἔλαβαν τὰ ὄπλα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας"⁷⁴.

Ἡ παράδοση γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης διατηρήθηκε ζωντανή στὴ μνήμη τοῦ Γένους καὶ με θρύλους καὶ χρησμούς ἐθρεψε τὴν ἐλπίδα τῆς ἐλευθερίας κατὰ τὴν πολύχρονη σκλαβιά. Ἦδη, με τὶς χαλκογραφίες στα διάφορα ἐντυπα που κυκλοφοροῦσαν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, ἡ τοπογραφικὴ μορφολογία τῆς Κωνσταντινούπολης⁷⁵ ἦταν αναγνωρίσιμη· ἀκριβῶς αὐτὸ το στερεότυπο χρησιμοποιήθηκε στὴν εἰκονογραφία. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Μακρυγιάννη ὅτι ὁ Σουλτάνος δὲν ἀποδέχτηκε τὴν προσφορά δῶρων ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς ἄρχοντες, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς παραποίηση⁷⁶ τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας. Ἀσφαλῶς, ὁ Σουλτάνος ἀποδέχτηκε τὶς υπηρεσίες τῶν Φαναριωτῶν καὶ τοὺς πρόσφερε υψηλά ἀξιώματα, ὅπως ἐπίσης φρόντισε καὶ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ Πατριαρχείου με σκοπὸ νὰ το χρησιμοποιήσει κατὰ τὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας του. Ὡστόσο, ἡ αναφορά τοῦ Μακρυγιάννη ἐνδεχομένως νὰ σχετίζεται με τὴ γνωστὴ ἐνέργεια τοῦ Μέγα Δούκα Λουκά Νοταρά, που προσπάθησε με πλοῦσια δῶρα νὰ ἐξευμενίσῃ τὴν οργὴ τοῦ Μωάμεθ Β΄ καὶ νὰ κερδίσει τὴν ε-

λευθερία του.⁷⁷

Θαυμάσιος είναι ο χαρακτηρισμός "μαγιά τῆς λευτεριάς" που απέδωσε στους κλέφτες, οι οποίοι κατέφυγαν στα βουνά και μάχονταν τόσο τους Τούρκους κατακτητές, όσο και τους τύραννους Τουρκοκοτζαμπάσηδες. Αυτοί οι αγωνιστές διατήρησαν την ελπίδα της ελευθερίας "Ξυπόλυτοι καί γυμνοί τόσους αἰῶνες εἰς τὰ βουνά κ' ἔρημιές νά μὴν χαθῆ, καί σκότωναν οἱ τύραγνοι καί οἱ τουρκοκοτζαμπασῆδες ἕναν ἀπό αὐτούς καί γένονταν δέκα. Καί εἶχαν συντρόφους ὅλοι αὐτεῖνοι τ' ἄγρια θερία καί φείδια, ὁποῦ συνκατοικούσανε μαζί, καί προστάτη μόνον τόν θεόν"⁷⁸.

Ἡ παράσταση του Ρήγα φεραίου ακολουθεῖ τῆ στερεότυπη απεικόνισή του καί εἶναι αναγνωρίσιμη στην εικονογραφία⁷⁹. Ὁ Μακρυγιάννης πίστευε ὅτι ὁ Ρήγας εἶχε αναλάβει ἀπό το θεό τὴν ἀποστολή γιὰ τὴν εθνική καί θρησκευτική⁸⁰ ἀφύπνιση τοῦ Γένους· "παρά θεοῦ διὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ προορισθεῖσαν τῆς Ἑλλάδος ἀνάστασιν"⁸¹. Τον χαρακτήρισε ὡς "ἀγαθὸ παιδί τῆς πατρίδος, καί βαστάγει ἕνα σακκουλάκι μὲ τὸν σπόρο τῆς λευτεριάς καί σπέρνει αὐτόν τόν σπόρον"⁸² καί τον πρόβαλε ὡς ἠθικό σύμβολο⁸³ τοῦ ἀγῶνα. Ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει, πληροφορίες γιὰ τὸ ἔργο καί τὴ θυσία τοῦ Ρήγα, τοῦ "πατέρα τῆς λευτεριάς", ἔλαβε ἀπὸ τὸ Λουκά Λιονταρίδη που ἦταν ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τῆς φιλικῆς Ἐταιρείας⁸⁴.

Οἱ υπόλοιπες εικονογραφίες ἀπὸ ἀριθ. 3 μέχρι καί 23 περιγράφουν τὶς μάχες τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα⁸⁵, ἐνῶ στὸν ἀριθ. 24 εἰκονίζεται: "Ἡ Ἑλλάς κρατεῖ στέφανο εἰς τὸ χέρι τῆς καί στεφανώνει ὅλους τοὺς φιλέλληνας· καί εἶναι γραμμένα ὅλα τοὺς τὰ ὀνόματα ζωντανῶν καί σκοτωμένων, ὅσοι ἦρθαν εἰς τὴν πατρίδα κι' ἀγωνίστηκαν"⁸⁶.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί τὸ ψηφιδωτό που κατασκευάσθηκε στὴν αὐλή τοῦ κατὰ τὸ 1839. "Ἀφοῦ τελείωσε ὁ ζωγράφος ἀπὸ τὰ κάδρα, τότε ἔστρωσα ἕνα μέρος τοῦ περιβολιοῦ μου μὲ πετραδάκια τῆς θάλασσας ἄσπρα καί μαῦρα. Ζωγράφισα πρῶτα ἕναν κύκλο καί γύρα ἦταν λόνχες. Αὐτὸς ὁ κύκλος ἦταν ἡ πατρίδα, ὁποῦταν τρογυρισμένη μὲ τῆς λόνχες τῆς τυραγνίας

τόσους αιῶνες. Παρακάτου εἶναι ἓνα σκυλί ζωγραφισμένο· εἶναι ὁ πιστός ὁ Ἑλληνας, ὁποῦ φύλαγε τήν λευτεριά τῆς πατρίδας του τόσους αιῶνες νηστικός καί γυμνός εἰς τά χιόνια, σάν ἐκεῖνο τό καλό σκυλί ὁποῦ φυλάγει τά πρόβατα ἀπό τό λύκο. Παρακάτου εἶναι δυό τραγόπουλα καί πολεμοῦν· ἔτзи μάθαν τήν πολεμική καί οἱ Ἑλληνες νά λευτερώσουν τήν πατρίδα τους. Παρακάτου εἶναι μιᾶ ἀλαφίνα, βυζαίνει τ' ἀλαφάκι της· ὅταν ἔχωμεν ὁμόνοια, ἔτзи μᾶς βυζαίνει κ' ἐμᾶς ἡ πατρίδα μας. Παρακάτου εἶναι ἓνα τρανό λιοντάρι καί τό τρώγει ἓνα λυκόπουλο· μέ τήν δύναμιν τοῦ θεοῦ ἔτзи φάγαμεν τόν Τοῦρκο. Παρακάτου εἶναι ἓνα δέντρο φορτωμένο καρπόν κ' ἔχει ἓνα σακκουλάκι ἓνας δυστυχῆς Ἑλληνας ὁποῦ πολεμάγει νά μαζώξη τόν καρπόν τῶν ἀγώνων του καί τόν χτυποῦνε οἱ κακές ἀβδέλλες. Τούς λέγει ὁ Ἑλληνας· "φευγᾶτε ἀπό τόν καρπόν τοῦ δέντρου μου· μοῦ τό τρογουρίσατε - θά σᾶς τζακίσω τά πόδια". Παρακάτου εἶναι ἓνας ἄλλος Ἑλληνας γενναῖος, καλά ἄρματωμένος· φυλάγει βάρδια διὰ τήν λευτεριά τῆς πατρίδας του, ὁποῦ λευτέρωσε μέ τό αἷμα του, νά μήν τολμήσῃ νά τήν πειράξῃ κανένας. Παρακάτου εἶναι ἓνα τρανό λιοντάρι κ' ἔχει τά νύχια του ρίξῃ εἰς τόν δυστυχῆ ἀπάνου ἵσ ἓναν Ἑλληνα καί θά τόν ξεκλοῦσε. Προσκαλέστη τόν θεόν καί μέ τήν λόγχη του ὁ Ἑλληνας τό σκότωσε. Παρακάτου εἶναι οἱ κολῶνες τοῦ Ὀλυμπίου Διός καί ἡ Πόρτα καί τό σύβολο ἡ κουκουβάγια. Παρακάτου εἶναι ἓνας χορός ὁποῦ γένηται· ἓνας μέ σκουτιά φράγκικα χορεύει μ' ἓναν Ἑλληνα... Ὁ φραγκοφορεμένος θέλει τόν δικό του χορό, ὁ Ἑλληνας τόν δικό του καί θά μαλλώσουνε ὀγλήγορα, ὅτι δέν μπορεῖ νά μάθῃ ἓνας τοῦ ἄλλου τό χορό. Παρακάτου εἶναι ὁ Ἑλληνικός καί τῶν Τούρκων ὁ πόλεμος καί βλέπεις πεζούρα καί καβαλλαρία καί πλῆθος σκοτωμένους. Παρακάτου εἶναι οἱ Ἑλληνες οἱ ἀγωνισταί, ὁποῦ πολεμοῦσαν διὰ τήν λευτεριά τῆς πατρίδας, καταπληγωμένοι· εἶναι καί βόδια ζωγραφισμένα, κάρρα, ὁποῦ κουβαλοῦν πέτρες, φουσκιές· καί φκειάνουν οἱ ἀγωνισταί τῶν νέων ἀφεντάδων τά σπίτια καί τά ὑποστατικά"⁸⁷.

Στο μωσαϊκό αυτό περιγράφει με συμβολικό τρόπο την πο-

ρεία του ελληνικού έθνους από την πολύχρονη σκλαβιά στους Τούρκους μέχρι την απελευθέρωση και τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οι Έλληνες αγωνιστές που κατόρθωσαν με τη βοήθεια του Θεού να αποκτήσουν την ελευθερία τους, είχαν όμως να αντιμετωπίσουν την ιδιοτέλεια και την αρπακτικότητα τόσο των ντόπιων καιροσκόπων που αναρριχήθηκαν στην εξουσία, όσο και τα σχέδια των Ευρωπαίων που επιδίωκαν να τους καταστήσουν όργανα της πολιτικής τους. Έτσι, οι αγωνιστές βρέθηκαν να υπηρετούν ως είλωτες τους νέους αφέντες τους που διαδέχθηκαν τους Τούρκους στην εξουσία. Ο Μακρυγιάννης ήθελε να εκφράσει την παραδοσιακή αντίληψη για την ηθική και τη δικαιοσύνη, που ήταν διαφορετική απ' αυτή που παγιωνόταν με την επιβολή της νέας πραγματικότητας⁸⁸. Χαρακτηριστική είναι η χρήση της σκηής του χορού⁸⁹, με την οποία ήθελε να εκφράσει την αντίληψή του για την πολιτισμική διάσταση Ελλάδας και Ευρώπης, καθώς και να τονίσει την αντίσταση του νεοέλληνα στα ιδεολογικά ρεύματα της Δύσης και ιδιαίτερα σ' αυτά που στόχευαν στη διάβρωση της Ορθοδοξίας.

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

"ΟΡΑΜΑΤΑ ΚΑΙ ΘΑΜΑΤΑ" - ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1. Το ενοχοποιητικό υλικό του α' τμήματος του χειρογράφου.

Το χειρόγραφο "Οράματα και Θαμάτα" αποτελείται από τρία μέρη, τα οποία ο Μακρυγιάννης συνειδητά και με ιδιαίτερη έμφαση διέκρινε¹. Το πρώτο μέρος (σελ.42-90) που καλύπτει τη χρονική περίοδο 1837 μέχρι 20 Ιανουαρίου 1845², αποτελούσε τμήμα των Απομνημονευμάτων: "τά είχα τά ίδια γραμμένα εις τ' άλλο τό στορικόν, κι έπειδήτις πάντοτες μέ κατατρέχουν, νά μήν ψάξουν τό σπίτι μου και τά βροϋν, τά ξέκλιστα από κεϊ και τά βάνω σέ τοϋτο"³. Αυτή η εξήγηση του Μακρυγιάννη αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, γιατί λειτουργεί ως δίοδος για την ερμηνευτική προσέγγιση των οραμάτων του. Σύμφωνα μ' αυτή, θα πρέπει να αναζητηθούν στ' Απομνημονεύματα ίχνη από την αφαίρεση των σελίδων που αποτέλεσαν το πρώτο μέρος στα "Οράματα και Θαμάτα". Μολονότι οι σελίδες του χειρογράφου των Απομνημονευμάτων δεν έφεραν αριθμηση, ωστόσο ο Βλαχογιάννης διαπίστωσε ότι: "έν σελ.450 [του εντύπου] φαίνονται απεσπασμένα τινά φύλλα τοϋ χειρογράφου, πιθανώς δέ και άλλαχοϋ που"⁴. Όμως τα φύλλα αυτά δεν πρέπει να ταυτιστούν με το πρώτο μέρος του χειρογράφου "Οράματα και Θαμάτα", γιατί στη σελ.450 ο Μακρυγιάννης αναφέρεται στα γεγονότα του 1849. Τα ίχνη τους πρέπει να αναζητηθούν στη σελ. 330, όπου αναφέρει την κατά το 1837 ασθένειά του εξαιτίας της υποτροπιάσης των τραυμάτων του, καθώς και στις σελ.370-427 όπου εκθέτει τα γεγονότα της χρονικής περιόδου 1843 - 1845. Όμως, ο ακριβής εντοπισμός των αποκοπέντων φύλλων παρουσιάζει δυσκολίες, γιατί η διήγησή του δεν εμφανίζει κενά και όπως ορθά επισημαίνει ο Σμπιλίρης⁵, τα οράματα "με την αυτοτέλεια όμως που είχαν δινόταν η ευχέρεια στο Μακρυγιάν-

νη να τα αφαιρέσει από τα Απομν. χωρίς να παραβλάπτεται το περιεχόμενο και η δομή του κειμένου". Συνεπώς, η ενέργεια αυτή του Μακρυγιάννη δε θα γινόταν αντιληπτή από τους μελετητές, εάν ο ίδιος την αποσιωπούσε.

Ασάφεια παρατηρείται και στον προσδιορισμό του χρόνου απόσπασης αυτών των φύλλων των Απομνημονευμάτων. Προβάλλουν δυο εκδοχές. Η πρώτη εκδοχή την τοποθετεί στο έτος 1845, στο οποίο αναφέρεται το τελευταίο όραμα του πρώτου μέρους, καθώς και το πρώτο του δεύτερου μέρους των "Οραμάτων και Θαμάτων"⁶. Σύμφωνα μ' αυτή, τα αποκοπέντα φύλλα έπρεπε να διαφυλακτούν μαζί με τις σημειώσεις του δεύτερου μέρους που τοποθετούσε σε τενεκέ και έθαβε στη γη. Όμως η υπόθεση αυτή προσκρούει στη μαρτυρία του Μακρυγιάννη που αναφέρει δυο πηγές άντλησης του υλικού, δηλ. αυτό που απέσπασε από τα Απομνημονεύματα και αυτό που είχε κρυμμένο στη γη⁷. Η δεύτερη εκδοχή τοποθετεί την ενέργεια της απόσπασης μετά από την ολοκλήρωση της συγγραφής των Απομνημονευμάτων⁸, ενδεχομένως το Δεκέμβριο του 1850. Αυτό διαφαίνεται στη φράση του: "Ξήλωσα όσα φύλλα είχα γραμμένα καί τά αντιγράφω έδω, καί άν έβρω καί όσα έχω χωμένα, θά γράψω καί εκείνα"⁹, στην οποία παρέχεται η εντύπωση ότι δε μεσολάβησε μεγάλο χρονικό διάστημα ανάμεσα στην σφαίρεση και στην αντιγραφή των φύλλων. Η εκδοχή αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι, κατά τη σχεδιαζόμενη έρευνα στο σπίτι του από την κυβέρνηση Κωλέττη¹⁰, ο Μακρυγιάννης προσποιήθηκε την καταστροφή των Απομνημονευμάτων χωρίς να αναφέρει κάποια ιδιαίτερη ενέργεια για την απόκρυψη των προαναφερομένων φύλλων του χειρογράφου.

Μολονότι ο Μακρυγιάννης άρχισε το έργο της αντιγραφής αυτών των αποσπασθέντων φύλλων την πρωτοχρονιά του 1851, ωστόσο είχε συνειδητοποιήσει από το Μάρτιο του 1845¹¹ την ανάγκη για τη συγγραφή ενός δεύτερου έργου που θα περιλάμβανε θαύματα, όνειρα και οράματα. Αυτό διαπιστώνεται από τις σημειώσεις που κρατούσε σχετικά με αυτό το υλικό, το οποίο δεν ενσωμάτωσε στ' Απομνημονεύματα, αλλά το διαφύλαξε μέσα

σε τενεκεδένιο κουτί που έθαψε στη γη¹². Η ενέργειά του αυτή ενισχύθηκε και από ένα όνειρο του 1845: "είναι και άλλα πολλά από τήν παντοδυναμία του, τόν άφέντη μας, σημειωμένα, και όποτε είναι καιρός και έκείνα θά τά ιδείς και θά γένουν όλα ένα"¹³.

Ο Σφυρόερας¹⁴ διατύπωσε την άποψη, ότι το ονειρικό αυτό υλικό δε μπορούσε να στοιχειοθετήσει κατηγορία εναντίον του Μακρυγιάννη και η αφαίρεσή τους έγινε για να διαχωριστεί το ιστορικό από το μη ιστορικό στοιχείο. Όμως ο ίδιος ο Μακρυγιάννης παρέχει διαφορετική αιτιολόγηση σ' αυτή του την ενέργεια: "οί κατάσκοποι πάντοτε μέ προσέχουν και μέ κατακρένουν εις τούς άνωτέρους τους κατά τήν θέλησίν τους, διά νά βρίσκουν τά νιτερέσια τους και τήν εύκή αύτεινών, και γύρευαν νά μοϋ κάμουν κατ' οϊκον έρευνα' και νά μίν ιδοϋνε αυτά, ξήλωσα όσα φύλλα είχα γραμμένα και τά άντιγράφω έδω"¹⁵. Εάν, πράγματι, αυτό συνέβηκε τα τέλη του 1850, τότε ο κατατρεγμός του πρέπει να αποδοθεί στη μυστική εταιρεία που σύστησε το 1848 με σκοπό την προάσπιση της πατρίδας και της θρησκείας, καθώς και την απελευθέρωση των υπόδουλων στους Τούρκους ομογενών¹⁶.

Άραγε, ποια στοιχεία του πρώτου μέρους των "Οραμάτων και Θαμάτων" θεώρησε ο Μακρυγιάννης ως επικίνδυνα, αφού τα ίδια πρόσωπα και γεγονότα αναφέρονται και στ' Απομνημονεύματα; Ο Σμπιλίρης παρατηρεί ότι το "ενοχοποιητικό στοιχείο για το Μακρυγιάννη σχετίζεται με τον τρόπο παρουσίασης των γεγονότων και όχι με την ουσία τους που παραμένει η ίδια"¹⁷. Πράγματι, όπως στ' Απομνημονεύματα εφαρμόζει αυστηρή κριτική στις ενέργειες των πολιτικών προσώπων, το ίδιο πράττει και στα "Οράματα και Θαματα" με τη διαφορά, όμως, ότι μέσα από τις ονειρικές και οραματικές εικόνες εκφράζεται η δυσαρέσκεια του ίδιου του θεού και προεξαγγέλλεται η τιμωρία των επίορκων πολιτικών¹⁸. Έτσι, τα ενοχοποιητικά στοιχεία θα πρέπει να αναζητηθούν στο όνειρο κάποιου αγωνιστή, που είδε: "τόν βασιλέα μας και βασίλισσά μας κατάμαυρους, και παρουσιάστη ένας μεγάλος γκρεμνός και κρεμάστηκαν

καί οἱ δύο καί δέν μποροῦσαν οὔτε ἄπάνω νά κολλήσουνε οὔτε κάτω καθόταν κρεμασμένοι"¹⁹. Επίσης, στο ὄνειρο που αναφέρεται στη θεία δίκη των πολιτικῶν, όπου: "Ὁ θεός νεκρώνει καί οργίζεται τόν Μαυροκορδάτο καί Κωλέττη καί ὀπαδούς του καί συντρόφους του ὅλους. Καί πῆραν ὅλοι ἕναν κατήφορον καί πήγαιναν ὅλοι κάτω, ὅσ' ἦταν εἰς τό ἀριστερόν μέρος ὅλους μέ αὐτούς, πέφταν ἀπό κεῖνον τόν γκρεμνόν"²⁰. Ἰδιαίτερα για τον Κωλέττη και για τον Τζαβέλα, ἡ Παναγία προεξάγγειλε τή συγκεκριμένη τιμωρία τους: "δέν θά προφτάσει ὁ Κωλέττης νά κάμει τούς κακούς του σκοπούς, καί ὁ Τζαβέλας θά ἰδεῖ τό σπίτι του καί ἐσύ δόξαζε τόν θεόν καί θά τούς ἰδεῖς"²¹.

Ὡστόσο, τα ὄνειρα και τα οράματα του πρώτου μέρους δεν περιορίστηκαν μόνο στη θεία καταδίκη των ενεργειῶν τῆς κυβέρνησης σε θέματα θρησκείας και κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἀλλά επικύρωσαν και καταξίωσαν τους ἀγῶνες του Μακρυγιάννη²², ο οποίος αναδείχτηκε σε εκλεκτό²³ του θεοῦ με ἀποστολή τήν ολοκλήρωση του σχεδίου τῆς νεκρανάστασης και θεμελίωσης του νεοελληνικοῦ κράτους. Αὐτό διαπιστώνεται και ἀπό τήν ἐντολή που του ἔδωσε ο Χριστός σε ὄνειρο: "Καί τότε εἶχε ἕνα πλῆθος γράμματα τυλιμένα καί μοῦ τά 'δωσε καί μοῦ εἶπε: Νά τά μεράσεις ὅλα εἰς τόν λαόν, σέ προστάζει ὁ θεός, καί νά μήν φοβᾶσαι κανέναν· ὅποιον ὁ θεός φυλάγει, ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά τοῦ κάμει τίποτας, καί ὅσα φκιάνει ὁ θεός, ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά τά χαλάσουνε"²⁴. Στο σημεῖο αὐτό ἀποκαλύπτεται ο προφητικός²⁵ ρόλος του Μακρυγιάννη για τήν μεταφορά των μηνυμάτων του θεοῦ στο λαό. Μάλιστα, ἔλαβε πολλές φορές τή διαβεβαίωση του θεοῦ για τήν προστασία του σ' αὐτή τήν ἀποστολή: "Μοῦ λέγει ἡ χάρη τῆς καί οἱ ἅγιοι: Ἄδύνατο τό σπίτι σου· ὁ ἀφέντης σέ προφυλάγει καί στέλνει ὅλους ἐμᾶς, ὅτι αὐτό ὅπου ἔγινε εἶναι θέληση τοῦ ἀφεντός μας, ὅτι τοῦ μόλυναν τό ἄθῶον του τό πλάσμα, καί ἐσένα ἀδίκως σέ κιντύνεψαν καί σέ κιντυνεύουν, καί διά τήν ἀδικία σέ προσέχουμεν κατά διαταγήν τοῦ ἀφεντός μας"²⁶.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σε ὅλα τα ὄνειρα και τα οράματα ο Μακρυγιάννης κατεῖχε κεντρική θέση και τα περισσότε-

ρα προανάγγειλαν τους κινδύνους που διέτρεχε η θρησκεία²⁷, η πατρίδα²⁸, αλλά και ο ίδιος από τους πολιτικούς του αντιπάλους: "Εἶναι ὁ ἀφέντης μας καί ἡ κυρά θεοτόκο· θά πᾶμεν ἐμεῖς ὅλοι εἰς τό σπίτι τοῦ Μακρουγιάννη, καί ἔλα καί ἐσύ κοντά μας νά σοῦ τό δείξομεν· καί νά πᾶς τήν αὐγή μπονόρα νά τοῦ εἰπεῖς, εἰς τό τραπέζι ὅπου θά τόν καλέσουν νά μὴν πάγει, ὅτι θά τόν φαρμακώσουνε"²⁹. Αὐτή η ἀντίληψη γιά τήν ἀνάδειξή του σε ἐκλεκτό του θεοῦ ἐνισχύθηκε καί ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς θεοπτίας, που ἀπέκτησε τήν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του στίς 7 Ιαν. 1845: "Ἐημερώνοντας τοῦ ἁ-Γιάννη ἀξιώθηκα νά ἰδῶ τήν νύχτα μέ τά μάτια μου τήν ἁγίαν Σωτήρω (ἀδελφοί ἀναγνώστες, δέν μπορῶ νά σᾶς περιγράσω αὐτεῖνη τήν ὠραιότητα καί τήν μεγάλη λάσπη· τήν νύχτα εἰς τήν κάμαρή μου εἶδα αὐτό καί ἔφεξε ὅλος ὁ τόπος· ἄλλο, ἀδελφοί, νά τό βλέπει ὁ ὄνθρωπος καί ἄλλο νά τό γράφει), καί ὁ μονογενής, ἡ χάρις τῆς καί ὅλοι οἱ ἅγιοι, δέν ἔλειπε κανένας, καί πῆγαν εἰς τήν σάλα καί εἰς τά εἰκονίσματα πρῶτα, καί εὐτύς ὅπου πῆγε εἰς τήν σάλα εὐλόγησε τόν στύλον καί τόν πολυέλαιον καί εὐτύς ἄναψαν ὅλα τά φῶτα, καί λέγει τρεῖς φορές: Γιάννη, Γιάννη, Γιάννη, εἶναι ὁ στύλος τῆς πατρίδος σου καί τῆς θρησκείας σου καί ἐδικός σου"³⁰.

Ἀσφαλῶς, αὐτές οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Μακρουγιάννη γιά τήν ἀνάδειξή του σε ἐκλεκτό του θεοῦ καί γιά τή θεία δίκη των πολιτικῶν του αντιπάλων, ἀποτελοῦσαν ἱκανά ἐνοχοποιητικά στοιχεῖα γιά τόν κατατρογμό του ἀπό τήν κυβέρνηση. Ἐντύπωση προξενεῖ τὸ γεγονός, ὅτι δέν ἀπέσπασε ἀπό τ' Ἀπομνημονεύματα ὅλα τὰ ὄνειρα που σχετίζονταν μέ τήν ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτ. 1843, ἀλλά μόνο δύο³¹. Ἀπό τή μελέτη των τριῶν ονειρῶν των Ἀπομνημονευμάτων, που τα εἶδε ὁ ἴδιος, διαπιστώνεται ἡ παρουσία τοῦ Μακρουγιάννη ὡς ἡγέτη τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος μέσα ἀπό συμβολικές εἰκόνες ἐνθαρρύνεται στήν ἐφαρμογή τοῦ σχεδίου του γιά τόν ἐξαναγκασμό τοῦ Ὀθῶνα σε παραχώρηση τοῦ Συντάγματος - "θά δέσουμεν τόν βασιλέα μέ νόμους"³² - καί λαμβάνει τή διαβεβαίωση γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ κινήματος³³. Ὁ ἴδιος τα ἐρμήνευσε ὡς ἀποκάλυψη τοῦ θελήματος τοῦ

θεού: "ὁ Βασιλέας καί οἱ συντρόφοι του τούς τυφλώνει ὁ θεός καί κοιμῶνται"³⁴. Αντίθετα, τα δυο ὄνειρα που απέσπασε στα "Ὁράματα καί θάματα"³⁵ τα εἶδαν κάποιοι αγωνιστές, στους οποίους αποκαλύφτηκε τό θέλημα του θεοῦ για την προστασία του Μακρυγιάννη ἀπό τα δόλια σχέδια των αντιπάλων του. Συνεπώς, τα ξεχώρισε ἀπό τ' ἄλλα ὄνειρα των Απομνημονευμάτων, γιατί ἐξέφραζαν την ιδιαίτερη εὐνοια του θεοῦ στο πρόσωπό του.

Μολονότι, στ' Απομνημονεύματα αναφέρει πολλά γεγονότα διάσωσής του με την ευεργετική ἐπέμβαση της Πρόνοιας του θεοῦ³⁶, ωστόσο απέσπασε μόνο τις θαυματουργικές θεραπείες που συνέβησαν στον ἴδιο³⁷, στην οικογένειά του³⁸ καί σε προστατευόμενα μέλη του³⁸, κατά τη χρονική περίοδο 1837-1845. Αξιοσημείωτη εἶναι η παρατήρηση, ὅτι ὅλα τα θαυμαστά γεγονότα που ἀφηγεῖται στ' Απομνημονεύματα διενεργήθηκαν ἀπό την Πρόνοια του θεοῦ, ἐνῶ τα θαύματα που προσόρτισε στα "Ὁράματα καί θάματα" πραγματοποιήθηκαν με τη χάρη της Παναγίας της Τήνου. Δέν θα ἦταν υπερβολή, η διάκριση αὐτή να αποδοθεῖ ὄχι μόνο στην ονειρική καί οραματική συνναστροπή του με την Παναγία που παρατηρεῖται σ' ὅλη την ἐκταση του χειρογράφου, ἀλλά καί στην ἀπορριπτική στάση που τηρούσαν προς το πρόσωπο της θεοτόκου οἱ προτεστάντες ιεραπόστολοι (Κινγκ)⁴⁰, ο Καίρης⁴¹ καί ο Σοφιανόπουλος⁴². Την ἐρμηνεία αὐτή ἐνισχύει καί η μαρτυρία του Μακρυγιάννη, που ἀναφέρεται στην ἀπαγόρευση του Κωλέττη για τη διάδοση των θαυμάτων που συνέβησαν το 1846 στην Παναγία της Τήνου: "καί γιὰ τρεῖς ἐκεῖνη τήν χρονιά σεληνιασμένους, στραβούς, γκαβούς, τόσες ἀστένειες. Ἡ ἐξουσία μας δέν θέλει νά λένε τίποτας δι' αὐτά, ὅτι ὁ Κωλέττης φκιάνει φραγκομανάστηρα καί ἐκκλησίες αὐτεινῶν καί σκολειά, νά μᾶς κυβερνήσει ὡς παπιστάνος καί ὄχι ὡς ὀρθόδοξος χριστιανός"⁴³.

Ὁ Μακρυγιάννης δέν περιορίστηκε μόνο στα ονειρικά ταξίδια⁴⁴ προς την Παναγία της Τήνου, ἀλλά την ἐπισκέφθηκε στις 11 Σεπτ. 1844⁴⁵ για να ἐκπληρώσει το τάμα του για τα θαύματα που συνέβησαν στον ἴδιο καί την οικογένειά του. Πα-

ρέμεινε εκεί είκοσι τρεις ημέρες και κατά τη νυκτερινή προσευχή του μέσα στο ναό είχε την εμπειρία ενός θαυμαστού γεγονότος: "Αμα πήγα νά ανασπαστώ, κάνει έναν χτύπον ή εικόνα, όπου δέν μπορώ νά σᾶς τόν παραστήσω"⁴⁶. Στην "άμαρτωλή" προσευχή του χαρακτήρισε τα θαύματα της Παναγίας της Τήνου ως τεκμήρια για να δοξάζεται ο θεός και για να πειστούν οι άπιστοι της κυβέρνησης: "σῶσε, Κύριε, ὄλους, δῶσε, θεοτόκο, τήν υἰείαν, ὅσοι παθόντες ἔρχονται εἰς τήν χάρη σου. Βαγγελίστρα μου, διά νά δοξαστεῖ ὁ πανάγαθος θεός καί ἡ βασιλεία του, νά πιστέψουν οἱ τύραγνοι, οἱ ἄπιστοι καί οἱ ἄδικοι, καί νά ἰδοῦνε τί ἐστί θεός παντουργός καί ἡ βασιλεία του"⁴⁷.

2. Η εξελικτική πορεία για την οραματική στέψη του Μακρυγιάννη ως βασιλιά του νεοελληνικού κράτους.

Η ιδεολογία του Μακρυγιάννη στο δεύτερο μέρος των "Οραμάτων και Θαμάτων" (σελ.91-169) που καλύπτει τη χρονική περίοδο 1845-1850, καθώς και στο τρίτο μέρος (σελ.169-219) που καλύπτει τη χρονική περίοδο 1851 μέχρι το Μάρτιο του 1852, είναι ίδια μ' αυτή που εξέφρασε στο πρώτο μέρος αλλά με κάποια προοδευτική κλιμάκωση. Τα όνειρα και τα οράματα πλαισιώνονται από τα σχετικά ιστορικά γεγονότα και στο πρώτο και δεύτερο μέρος παραπέμπει στ' Απομνημονεύματα - "είς τ' άλλο στορικόν"⁴⁸ - για περισσότερες πληροφορίες, ενώ στο τρίτο μέρος τα ιστορικά γεγονότα αποτελούν καινούριο υλικό και συμπληρώνουν τ' Απομνημονεύματα⁴⁹. Κεντρική θέση στην ονειρική θεματολογία κατέχει η θεία δίκη του επίορκου βασιλιά Όθωνα και των πολιτικών Κωλέττη, Μαυροκορδάτου και Τζαβέλα, καθώς και η ανάδειξη του Μακρυγιάννη σε εκλεκτό του Θεού. Αυτές οι αντιλήψεις εξακολουθούσαν και κατά το Φεβρ.-Μάρτ. 1852 να θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή του Μακρυγιάννη, ο οποίος αναγκάστηκε να κρύψει το χειρόγραφο: "είχα ξεχώσει τό Ίδιον καί σημείωσα έτοϋτα καί ματά τό 'κρυσσά, ότι καί βάρδιες μέ φυλᾶνε νύχτα καί ήμέρα, καί πρόωσασες γυρεύουν νά μοϋ βροϋνε, νά κάμουν ό,τι τούς ύπαγορεύει ή συνείδησή τους άναντίον μου, καί γυρεύουν, καθώς σημείωσα είς τό Ίδιον, νά μοϋ κάμουν κατ' οΐκον έρευνα' διά έκεϊνο τό 'χωσα πίσου σέ μέρος"⁵⁰.

Ενδιαφέρουσα είναι η παρακολούθηση της εξελικτικής πορείας για την οραματική στέψη του Μακρυγιάννη ως βασιλιά του νεοελληνικού κράτους. Τα πρώτα όνειρα και οράματα που θέτουν το Μακρυγιάννη κάτω από την προστασία του Θεού τοποθετούνται στην εποχή του κινήματος της 3ης Σεπτ. 1843⁵¹. Πλούσιο είναι το ονειρικό υλικό για τη χρονική περίοδο 1844-1845, το οποίο προεξάγγειλε τους κινδύνους που διέτρεχε ο Μακρυγιάννης από τους πολιτικούς του αντιπάλους, όπως στην

περίοδο των εργασιών της Α' Εθνικής Συνέλευσης (1844)⁵², στις ταραχές που είχε υποκινήσει ο Καλλέργης στην Πλάκα της Αθήνας⁵³, στις εκλογές του Αυγούστου 1844⁵⁴, στις διενέξεις που είχαν ξεσπάσει στη Βουλή⁵⁵, καθώς και από την εταιρεία που σχεδίαζε τον εξολοθρευμό των σεπτεμβριανών⁵⁶ και από την κυβέρνηση Κωλέττη⁵⁷. Γι' αυτό και η διαβεβαίωση για την προστασία του από το Θεό παρουσιάζει έντονη συχνότητα: "Γιάννη, είδες καί βλέπεις τόσα, καί τόν ίδιον Θεόν καί τόν μονογενή του καί τήν μητέρα του καί ὄλους τούς ἁγίους νά εἴμαστε διαταμένοι νά σέ φυλάμε νύχτα καί ἡμέρα, ὅπου ἦσουνε χαμένος μιλεούνια φορές καί ἐσύ καί ἡ 'κογένεια σου"⁵⁸.

Τα πρώτα ίχνη για την ανάδειξη του Μακρυγιάννη σε εκλεκτό του Θεού με μεσσιανική αποστολή⁵⁹ διαφαίνονται στο ονειρικό ταξίδι του στην Παναγία της Τήνου (1 Δεκ. 1844), όπου ευλογήθηκε μαζί με τη σύζυγό του: "σκεπασμένος μέ ἐκεῖνο τό χρυσό σκέπασμα, καί ἡ χάρη της μπροστά, καί κοντά ἐγώ εἰς τήν χάρη της, καί κοντά μου ἡ γυναίκα μου, καί οἱ δύο ἅγιοι διαβάζοντας μᾶς φέραν τρεῖς γύρες, καθώς γένεται ἡ παντρεία"⁶⁰. Αργότερα, σε ὄνειρο, οἱ ἅγιοι πρόσφεραν στη σύζυγό του Αικατερίνη Σκουζέ⁶¹ τα βασιλικά δώρα: "μιά χρυσή ποδιά τῆς γυναίκας μου μέ κλώσια χρυσά ὀλόγυρα καί ἕνα ζευγάρι σκουλαρίκια, ἔλαμπαν, καί μέ σταυρόν"⁶². Με περισσότερη ευκρίνεια εκφράστηκε η μεσσιανική του αποστολή σε ὄνειρο της 24ης Δεκεμβρίου 1844: "Τότε ὁ χρυσοφορεμένος καί ἡ θεοτόκο καί οἱ ἅγιοι καί ἐγώ μέ τόν σταυρόν καί ὄλος ὁ λαός μᾶς πῆρε καί πήγαμεν σ' ἕνα ψηλό μέρος, καί ἐκεῖ ἦταν ἕνα λαμπρό παλάτι, καί βλόησε ὄλους... Καί τότε εἶχε ἕνα πληθος γράμματα τυλιμένα καί μοῦ τά 'δωσε καί μοῦ εἶπε: Νά τά μεράσεις ὄλα εἰς τόν λαόν, σέ προστάζει ὁ Θεός, καί νά μὴν φοβᾶσαι κανέναν"⁶³. Σε ὄνειρο του 1845, τον στεφάνωσε ο ίδιος ο Θεός μέσα στη μητρόπολη της Αθήνας: "πήγαμεν εἰς τήν Ἁγία Εἰρήνη, καί εἶχε ἕνα λαμπυρό στεφάνι καί μοῦ τό ἔβαλε τρεῖς φορές εἰς τό κεφάλι μου καί ἔκαμα τρεῖς μετανοίες, καί μέ τό ἴδιον στεφάνι μέ σταύρωσε τρεῖς φορές καί τό πῆγε μόνος του μέσα εἰς τήν ἁγιοτράπεζα, καί ἦτον μιά

λαμπρά παρουσία και ἔλαμπεν ὄλος ὁ τόπος"⁶⁴. Σε ὄνειρο της 18ης Μαρτίου 1845 του πρόσφεραν ἓνα στεφάνι με τρία λαμπρά πετράδια⁶⁵.

Στις 15 Μαρτίου 1845, σε ὄνειρο, χαρακτηρίστηκε ως ση-
μαιοφόρος που θα σήκωνε το μεγάλο σταυρό στην επιτροπή που
θα διόριζε ο Θεός, "ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα", για την τιμωρία των
επίορκων πολιτικών⁶⁶. Τη διαβεβαίωση αυτή ἔλαβε και ἀπό ἓ-
ναν καλογερόσχημο Ιωάννη, ο οποίος τον επισκέφθηκε στις 20
Δεκεμβρίου 1849 και του εἶπε: "Ὁ ἀφέντης μας μοῦ εἶπε νά
ῥθω ἐδῶ διὰ σέναν, πρῶτα νά μὴν λυπᾶσαι, καί ὅταν εἶναι ἡ
ὥρα του, εἶσαι σημαιοφόρος ἐσύ καί θά σέ ἀκολουθήσουνε πολ-
λοί. καί ὁ σταυρός ὀμπρός"⁶⁷. Το Πάσχα του 1846 χαρακτηρί-
στηκε, σε ὄνειρο, ως πρόδρομος της επιτροπῆς του Θεοῦ⁶⁸,
ενώ ἀργότερα σε ὄραμα εἶδε το διορισμό κάποιου γενειοφόρου
γέρου ως προέδρου της επιτροπῆς⁶⁹. Αὐτόν τον τίτλο του προ-
έδρου της επιτροπῆς του Θεοῦ τον ἔφερε ο καλογερόσχημος Ιω-
άννης, ο οποίος διηγήθηκε στο Μακρυγιάννη ὅτι ο Θεός τον
εἶχε στέψει στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης⁷⁰. Επίσης,
αὐτός ἔλαβε τὴ "μεγάλη κορόνα" που εἶχε υποσχεθεῖ ο Θεός να
τους δώσει κατά την σπελευθέρωσή τους ἀπό τους "ἀναθεματι-
σμένους" πολιτικούς⁷¹.

Σε ὄνειρο στα τέλη του 1846, επισκέφθηκε μαζί με το
Χριστό και τὴ θεοτόκο τις ἐπαρχίες του κράτους και σε κάθε
περιοχή ἀλείψαν με μύρο τρία νεογέννητα παιδιά, κατόπιν
βγήκαν ἔξω ἀπὸ τα ὅρια του νεοελληνικοῦ κράτους και επισκέ-
φθηκαν τον τάφο του νεομάρτυρα Γεωργίου των Ιωαννίνων. Στη
συνέχεια ἔλαβε μέρος σε δεύτερο ονειρικό ταξίδι: "μέ πήρε ὁ
ἀφέντης καί ὁ Χριστός, καί πήγαμεν πρῶτα εἰς τὸν "Ἁγιον Τά-
φο, ὕστερα εἰς τὴν Σερβογοργαρία καί Βλαχιά, καί εἰς τὴν
Ἁγία-Σοφία, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολη"⁷².

Τα ὄνειρα και τα ὄραματα ἀραιώνουν στη χρονική περίοδο
1847-1851 και παρουσιάζουν μεγάλη ἔξαρση στο χρονικό διά-
στημα 9 - 18 Μαρτίου 1852. Σύμφωνα με τὴν οραματική του ε-
μπειρία στις 16 Μαρτίου 1852, τοποθετήθηκε στα δεξιά του
Θεοῦ και ἡ σύζυγός του στ' ἀριστερά⁷³. Στη συνέχεια, "πέρα-

σε ὁ Χριστός παρέκει. πλησίον εἰς τήν Θεοτόκον, καί ἄφησε τόν θρόνον ἄδειον αὐτόν, καί εἰς τό δεξιόν τοῦ ἀφεντός μας μ' ἔβαλαν εἰς τόν θρόνον ὅπου κάθεται ὁ Χριστός, καί εὐτύς κατέβη ὀλίγον αὐτός ὁ θρόνος ἀπό τήν γραμμή τοῦ ἀφεντός καί τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Θεοτόκος. Σηκώνεται ὁ ἀφέντης μας καί ὁ Χριστός καί ἡ Θεοτόκο καί ὄλοι οἱ ἅγιοι καί μέ βλόγησαν τρεῖς φορές· καί τότε βγαίνει τήν κορόνα του ἀπό τό κεφάλι του ὁ ἀφέντης μας καί μοῦ τήν βάνει, καί μοῦ δίνει καί τόν σταυρόν ὅπου ἔχε εἰς τό χέρι του μέ τό φί καί μοῦ τόν δίνει εἰς τό χέρι μου τό δεξί μέ τό δεξί του χέρι"⁷⁴. Μετά ἀπό τήν στέψη καί τήν ενθρόνισή του ὡς βασιλιά του νεοελληνικοῦ κράτους, του πρόσφεραν λαμπρό σπαθί, τον στεφάνωσαν, τον κοινώνησαν με λαμπρό δισκοπότηρο, του προσκόμισαν τα θεοτικά δώρα καί ἀκολούθησε ἡ προσφορά δώρων ἀπό τους αγίους⁷⁵.

Με το ὄραμα τῆς 17ης Μαρτίου 1852, ορίστηκε ὡς ἔδρα τῆς βασιλείας του Μακρυγιάννη ἡ Κωνσταντινούπολη: "Ἐσύ Γιάννη, πίστη εἰς ἐμέ καί εἰς τήν βασιλείαν μου, καί ἡ γενεά σου νά μιμηθοῦν ἐσένα, καί εἰς τοῦ Κωνσταντίνου τό σπίτι εἶναι ἡ κατοικία σου καί τῶν ἀπογόνων σου, ὄχι ἄλλοῦ"⁷⁶. Επίσης, του δόθηκε ἡ ἐντολή νά χρησιμοποιήσῃ το θησαυρό, που θά ἐβρίσκει στη Θεσσαλία⁷⁷, γιά τήν ἀνέγερση ἐννιά ναών: στο βασιλικό ἀνάκτορο, στη σπηλιά του, κοντά στο παρεκκλήσι του Ἰωάννου του Προδρόμου, δίπλα στο σπίτι του, στη γενέτειρά του, στο Μεσολόγγι, στην Πάτρα, στην Τρίπολη καί στην Κωνσταντινούπολη⁷⁸. Ἐκτός ἀπό τήν ἐπίβλεψη αὐτῶν τῶν ἐργῶν, του ἀνατέθηκε καί ἡ μέριμνα γιά τήν ἀπονομή τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης στους ἀγωνιστές⁷⁹.

Στο ὄραμα τῆς 18ης Μαρτίου 1852, παρουσιάστηκε καθισμένος σε θρόνο στα δεξιά του θεοῦ Πατέρα καί παισιωμένος ἀπό το Χριστό. Ἐπάνω στο στήθος του ἔφερε λαμπρή γραφή που τον χαρακτήριζε ὡς ἀδελφός καί συνέταιρος του Χριστοῦ καί ὅτι ἀξιώθηκε νά ἰδεῖ τή χάρη του θεοῦ, τήν ὁποία δέν εἶδε καί οὔτε θά ἰδεῖ ποτέ κανένας ἄλλος. Ἡ διάκρισή του αὐτή ἀποδόθηκε στην ἀρετή καί στην ἀδιάλειπτη προσευχή του πρὸς το θεό γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς θρησκείας, τῆς πατρίδας καί ο-

λόκληρης της ανθρωπότητας από την "παίδα του καταραμένου"⁸⁰. Επίσης, είδε: "τόν ἴδιον Μακρυγιάννη ἐκεῖ νά βλογάει τόν ἄλλον ἐδῶ, μέ τήν κορόνα εἰς τό κεφάλι του καί μέ τόν λαμπρόν σταυρόν εἰς τό χέρι του μέ τό φῖ"⁸¹.

Ο Μακρυγιάννης αισθάνθηκε το βάρος των ευθυνών που επιφορτίστηκε με τον ὄρκο⁸² που ἔδωσε, στο ἴδιο ὄραμα, ως βασιλιάς του νεοελληνικού κράτους. Φοβόταν μήπως καταντήσῃ ἐπίορκος ὅπως οἱ ἄλλοι βασιλιάδες, οἱ ὁποῖοι μάλιστα ἦταν καί γραμματισμένοι. Γι' αὐτό ἦταν διστακτικός στην ἀνάληψη τέτοιας ἀποστολής, ἀφού καί ο ἴδιος δέν τὴν εἶχε ζητήσῃ: "θεέ τοῦ οὐρανοῦ καί τοῦ παντός, αὐτεῖν' οἱ γραμματισμένοι, αὐτεῖν' οἱ πολιτισμένοι ἔκαμαν καί κάνουν αὐτά τά λάθη, καί ἐγώ νά ὀρκιστῶ καί νά σέ ἀπατήσω, νά κάμω χερότερα, ὅπου δέν ἔχω κανένα προσόντο ἀπ' ὅσα εἶπα αὐτεινῶν, καί νά γένω παραβάτης τοῦ ὄρκου μου... Ἡ παντοδυναμία σου βρίσκεις βασιλεῖς νά βάλεις εἰς τό πλάσμα σου· ἐγώ ψυχὴ δέν ματαβρίσκω, καί τρόμαξα μέ τόσους κόπους νά σοῦ τήν παρουσιάσω"⁸³.

Τελικά, ἀποδέχτηκε τὸ βασιλικὸ θρόνο τοῦ νεοελληνικού κράτους με τὶς παρακάτω προϋποθέσεις: α) Ὁ Χριστὸς νά εἶναι ὁ πραγματικὸς βασιλιάς καί μαζί με τὴ θεοτόκο νά τον καθοδηγούν σε κάθε ἐνέργειά του, β) νά του προσφέρει ὁ θεὸς καθαρότητα ψυχῆς, υγεία καί νά τον ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὶς οἰκογενειακές φροντίδες καί γ) νά τον διαφυλάξῃ ἀπὸ τὴν ἰδιοτέλεια καί τὴ φιλαργυρία: "νά μοῦ δέσεις τά χέρια, νά μὴν μαζώνουν μέταλλον"⁸⁴. Ὁ ἴδιος ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ διέθετε τὸ μισθὸ του γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν ναῶν, γιὰ τοὺς ὁποῖους ἔπρεπε νά συνεισφέρουν ὅλοι: "ἔχουν χρέος ὅλη ἡ ἀνθρωπότη, ὅποιας θρησκείας καί ἂν εἶναι, νά συνεισφέρουν ὅλοι, νά γένουν πρὸς δόξα σου καί τῆς βασιλείας σου, ὅτι βλέπω τὴν εὐσπλαχνίαν σου, καί τ' ἀγαθά σου καί τῆς βασιλείας σου τά μεράζεις σέ ὅλους, καί ὅλοι ἔχομεν χρέος διὰ τά σπίτια σας"⁸⁵.

3. Η εκδοχή της ψυχοπαθολογίας, η θεωρία του Χάξλεϋ και η εμπειρία της ορθόδοξης εκκλησίας ως δρόμοι ερμηνείας των "Οραμάτων και Θαμάτων".

Το ονειρικό και οραματικό αυτό υλικό, μέσα από το οποίο ο Μακρυγιάννης παρουσιάζεται ως ο εκλεκτός του Θεού, προξένησε εντύπωση και συγκέντρωσε το ενδιαφέρον των ερευνητών, οι οποίοι το προσέγγισαν μέσα από διαφορετικούς δρόμους ερμηνείας. Για πρώτη φορά, η έρευνα έθεσε το ζήτημα της ψυχοπαθολογίας του Μακρυγιάννη, ενώ δε συνέβηκε το ίδιο και για τ' Απομνημονεύματα. Ήδη το 1941, ο Βλαχογιάννης έδειξε τα "Οράματα και Θαματα" στο Γ. Θεοτοκά και τα χαρακτήρισε ως "Έργο τρελλού"⁸⁶. γι' αυτό δεν ασχολήθηκε με τη μεταγραφή τους, αλλά τα δώρισε στον Παπακώστα για να ασκηθεί στην παλαιογραφία⁸⁷. Ο Παπακώστας μετέγραψε το χειρόγραφο και το χαρακτήρισε ως "παράξενο έργο, πού δέν έχει τό χαρακτήρα τοῦ πρώτου, δέν εἶναι μόνο ἱστορικό"⁸⁸. Ο Αίνος Πολίτης⁸⁹ στον πρόλογο της έκδοσης των "Οραμάτων και Θαμάτων" σημειώνει: "Η - ένοχλητική γιά μᾶς σήμερα - θρησκοληψία τοῦ γερασμένου Μακρυγιάννη, εἶναι ὡστόσο πολύ συγκινητική, καθώς βλέπουμε τόν γενναῖο καί ἄλλοτε ἀγέρωχο στρατηγό νά ὑποφέρει ὅσα ὑποφέρει καί νά καταφεύγει γιά ἀνακούφιση στίς μετάνοιες καί στίς προσευχές".

Οι παραπάνω αξιολογήσεις των συντελεστών της έκδοσης του χειρογράφου "Οράματα και Θαματα" προδιέγραψαν την πορεία της έρευνας για τη διανοητική κατάσταση του Μακρυγιάννη⁹⁰. Χαρακτηριστική είναι η σημείωση του Βουρνά: "Ο Μακρυγιάννης αφού ποδοπατήθηκε βαύνασα από την ξενοκρατία και τα ὄργανά της, αφού διώχτηκε, φυλακίστηκε, καταδικάστηκε σε θάνατο και γλίτωσε παρά τρίχα φυσικό ήταν να τρελαθεί. Πριν αρχίσουν να ουρανοδρομούν οι θρησκευόμενοι ή οι θεοπαίχτες ερμηνευτές των "Οραμάτων" ας κάνανε τον κόπο να ρωτήσουν ένα νεκροχειρουργό για μια στοιχειώδη διάγνωση των ὅσων μπορεί να υποστεί ένας ανθρώπινος εγκέφαλος, ο οποίος δέχτη-

κε τρομακτικά τραύματα κατά τις μάχες του 21. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης μας λέει στα "Απομνημονεύματά" του ότι είχε δεχτεί συντριπτικό τραύμα στο κρανίο κατά τη μάχη του Σερπεναξέ (ωδείου Ηρώδου του Αττικού) που του είχε ανοίξει το καύκαλο έτσι που "φαινόταν η πέτσα του μυαλού". Μ' ένα τέτοιο τραύμα η διανοητική ισορροπία, σε συνδυασμό με τη γεροντική αρτηριοσκλήρυνση, δέχτηκε ένα σοβαρό πλήγμα⁹¹. Με βάση αυτό το τραύμα που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης στο κεφάλι του⁹², κατά τη μάχη του Σερπετζέ το 1826, ο Σιδέρης⁹³ με μια αναλυτική μελέτη υποστήριξε την εκδοχή της ψυχοπαθολογίας του Μακρυγιάννη, επικαλούμενος την "ύπαρξη επιληπτογόνων εστιών στον κροταφικό λοβό του εγκεφάλου του" και σχετικές ενδείξεις από την κοινωνική συμπεριφορά του. Ωστόσο ο Ν. Θεοτοκάς⁹⁴ επισήμανε: "Μα εκείνο που κρύβει μια εξαιρετική για τον ιστορικό σημασία είναι το πώς αυτές οι παθογενείς εκδηλώσεις μορφοποιούνται και οργανώνονται σε σημαίνοντα σύμβολα που μαρτυρούν νοοτροπίες διάχυτες στις υπάρχουσες νοπτικές δομές".

Η εκδοχή για την ψυχοπαθολογία του Μακρυγιάννη, σύμφωνα με τις εσωτερικές ενδείξεις των κειμένων του, παρουσιάζει σημαντικές αδυναμίες. Η τυχόν αποδοχή της για το πρώτο και δεύτερο μέρος των "Οραμάτων και Θαμάτων" (σελ.41-169) θα σήμαινε ταυτόχρονα και την ύπαρξη της στ' Απομνημονεύματα τα οποία γράφτηκαν παράλληλα· όμως τέτοια ίχνη παραφροσύνης δεν εντοπίστηκαν σ' αυτά. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αυτές οι σελίδες των "Οραμάτων και Θαμάτων" γράφτηκαν σταδιακά από το 1837 και ξαναγράφηκαν το 1851⁹⁵ με τη προσθήκη των απαραίτητων ιστορικών στοιχείων. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για την πραγματοποίηση κάποιων εσωτερικών επεμβάσεων στις σημειώσεις του⁹⁶. Συνεπώς, η χρονική απόσταση για τη δεύτερη καταγραφή του ονειρικού υλικού μαρτυρεί τη νηφαλιότητα της σκέψης του. Το τρίτο μέρος των "Οραμάτων και Θαμάτων" (σελ.169-219), που αναφέρεται στην οραματική στέψη του Μακρυγιάννη ως βασιλιά του νεοελληνικού κράτους, στην τιμωρία του επίορκου βασιλιά Όθωνα και των πολιτικών, αποτελεί την

προοδευτική ιδεολογική κορύφωση⁹⁷ του πρώτου και του δεύτερου μέρους. Επομένως, και στα τρία μέρη των "Οραμάτων και Θαμάτων" παρατηρείται ενότητα ιδεολογίας, η οποία ανιχνευόμενη στα αντίστοιχα ιστορικά γεγονότα των Απομνημονευμάτων δεν εμφανίζει καμιά διαφορά εκτός από τον τρόπο παρουσίασής της⁹⁸. Αυτή η ενιαία⁹⁹ ιδεολογία που παρατηρείται και στα δυο χειρόγραφα και περιστρέφεται γύρω από τους άξονες πατρίδα-θρησκεία¹⁰⁰ κλονίζει την εκδοχή περί ψυχοπαθολογίας του Μακρυγιάννη.

Ασφαλώς, ο Μακρυγιάννης αισθανόταν συχνά ενοχλήσεις¹⁰¹ από τα τραύματα¹⁰² που δέχτηκε στις μάχες του απελευθερωτικού αγώνα. Μάλιστα κατά το 1837 κινδύνευσε να πεθάνει από την υποτροπίαση των πληγών του και απέδωσε τη θεραπεία του στη χάρη της Παναγίας της Τήνου¹⁰³. Σύμφωνα με την έκθεση των γιατρών Τράιμπερ, Πετσάλη, Ολύμπιου και Ρόισερ την 1η Νοεμβρίου 1852, αποκλείστηκε η περίπτωση της διανοητικής διαταραχής του Μακρυγιάννη εξαιτίας του κρανιακού τραύματος: "λέγομεν, ότι καί ἂν δέν μᾶς εἶναι δυνατόν ν' ἄρνηθῶμεν ὅλως, ὅτι τά τοιαῦτα τραύματα τῆς κεφαλῆς δύναντ' ἐνίοτε νά ἔχωσιν ἐπιρροήν τινα εἰς τό διανοητικόν τῶν παθόντων. δέν μᾶς φαίνεται ὅμως καί πιθανόν, ἐξ ὧν μόνον εἶδομεν καί ἠκούσαμεν, ὅτι τό ἄνω ρηθέν καί πρό τοσοῦτων ἐτῶν γενόμενον τραῦμα τῆς κεφαλῆς τοῦ στρατηγοῦ κ. Ἰ. Μακρυγιάννη ἔχει ἐπιρροήν τινα εἰς τό διανοητικόν αὐτοῦ"¹⁰⁴.

Βέβαια, αυτή η έκθεση των γιατρών θα μπορούσε να θεωρηθεί ως προϊόν πίεσης πολιτικών κύκλων που επιδίωκαν την καταδίκη του Μακρυγιάννη. Όμως, με ανάλογη επιφυλακτικότητα θα πρέπει να χρησιμοποιούνται και οι καταθέσεις των μαρτύρων κατά τη δίκη του Μακρυγιάννη (1852-1853), που αναφέρονται σε ενδεικτικά γεγονότα της παραφροσύνης του. Σ' αυτό συνηγορεί και η συμβουλή του γιατρού Αλέξ. Βενιζέλου προς τη σύζυγο του Μακρυγιάννη: "ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά γίνῃ γνωστή ἡ κατάσταση αὐτῆ τοῦ Μακρυγιάννη, διότι λέγεται ἔξω, ὅτι ὁ Μακρυγιάννης εἶπεν ὅτι θά σκοτώσῃ τόν Βασιλέα καί ὅτι πρέπει νά προσκαλέσωμεν ἰατρούς..."¹⁰⁵. Ο εισηγητής του Α' Δι-

αρκούς Στρατοδικείου Ζ. Χαρμόλαος στην έκθεσή του (1 Ιουν. 1852) θεώρησε τις καταθέσεις των μαρτύρων, που αφορούσαν την παραφροσύνη του Μακρυγιάννη, ως σχέδιο για την αθώωσή του: "οί ἔχοντες συμφέρον διέδωσαν ὅτι ὁ κ. Ὑποστράτηγος Ἰ.Μακρυγιάννης ἔτρελλάθη"¹⁰⁶. Την ίδια άποψη εξέφρασε και ο εισηγητής Γεννατάς: "Τέλος πάντων ὅτι ὁ Μακρυγιάννης οὔτε φρενήρης ἦτο, οὔτε μονομανής, ἀλλ' ὅτι τοῦτο εἶναι πλάσμα πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ποινῆς"¹⁰⁷. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι οι μάρτυρες, που κατέθεσαν για την παραφροσύνη του Μακρυγιάννη, επισκέφθηκαν το στρατηγὸ μετά από παρότρυνση του Αλέξ. Βενιζέλου¹⁰⁸ και επικαλέστηκαν ως τεκμήρια των καταθέσεών τους τα οράματα που εἶδε ο Μακρυγιάννης στα μέσα της Μ.Εβδομάδας, δηλ. μετά από τις 26 Μαρτίου του 1852¹⁰⁹. Μολονότι αυτά δε συμπεριλαμβάνονται στα "Οράματα και θάματα" που φθάνουν μέχρι τις 18 Μαρτίου 1852¹¹⁰, ωστόσο παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες¹¹¹. Συνεπώς, οι σκοπιμότητες που διαφαίνονται στο ανακριτικό υλικό της δίκης του Μακρυγιάννη επιβάλλουν την επιφυλακτική χρήση του για τη διερεύνηση της εκδοχής περί ψυχοπαθολογίας του Μακρυγιάννη.

Αναμφίβολα, ο Μακρυγιάννης δεν αντιμετώπιστηκε από την κοινωνία της εποχής του ως τρελός. Αυτό διαπιστώνεται από τα στρατιωτικά αξιώματα που έλαβε, αφού ανήλθε μέχρι του βαθμού του υποστράτηγου¹¹², καθώς και από τη δράση του στην πολιτική και κοινωνική ζωή του νεοελληνικού κράτους, όπως μαρτυρείται από την οργάνωση της επανάστασης της 3ης Σεπτ. 1843¹¹³, από την ενεργό συμμετοχή του στις εργασίες της Α' Εθνικής Συνέλευσης (1843-1844)¹¹⁴, από την ανάδειξή του σε ηγέτη του λαού¹¹⁵ και από τη σύσταση μυστικής εταιρείας το 1848 με σκοπό την προάσπιση της πατρίδας, της θρησκείας και την απελευθέρωση των ομογενών¹¹⁶. Αλλά και μετά από την καταδίκη του, ο λαός δεν έπαυσε να τον αναγνωρίζει ως ηγέτη του και κατά την έξωση του Όθωνα (1862) τον περιέφερε θριαμβευτικά στους δρόμους της Αθήνας¹¹⁷. Επίσης, το 1864 προβιβάστηκε σε αντιστράτηγο¹¹⁸ και εκλέχτηκε ως πληρεξούσιος της Αττικής¹¹⁹.

Η ερμηνευτική προσέγγιση των ονειρικών και οραματικών εμπειριών του Μακρυγιάννη με την εκδοχή της ψυχοπαθολογίας δεν καλύπτει ανάλογες εμπειρίες του, που συνέβησαν πριν από τον τραυματισμό του στο κεφάλι (1826). Ήδη, σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, όπως ο ίδιος σημειώνει, είχε συνομιλίες και είχε συνάψει συμφωνία με τον Αι-Γιάννη στη Δεσφίνα¹²⁰. Στις μάχες που διεξάχθηκαν στους Μύλους του Ναυπλίου (1825), έλαβε σε όνειρο¹²¹ την προειδοποίηση για την απροσδόκητη επίθεση του εχθρού.

Εξάλλου τα οράματα δεν αποτελούν προϊόν μόνο της ψυχοπαθολογίας: "κάθε μυστική εμπειρία δεν είναι υποχρεωτικά σημάδι επιληψίας"¹²². Αργότερα, χρησιμοποιήθηκε και η θεωρία του Χάξλεϋ, σύμφωνα με την οποία "τα οράματα και τα όνειρα, που έβλεπε ο Μακρυγιάννης ήταν ...συνέπεια της βαθιάς θρησκοληψίας του, των πληγών του και της ανεπαρκούς δίαιτας λόγω των συνεχών και παρατεινόμενων νηστειών του"¹²³. Η μειωμένη λήψη βιταμινών εξαιτίας της νηστείας ή της ανεπαρκούς δίαιτας μειώνει την αποτελεσματικότητα του εγκεφάλου και συντελεί στις οραματικές εμπειρίες. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και με την απελευθέρωση μεγάλων ποσοτήτων ισταμίνης και αδρεναλίνης εξαιτίας της υποτροπιάσης των πληγών, καθώς και από τις τοξικές ουσίες που με τη μόλυνση εισέρχονται στο αίμα και λειτουργούν ως παραισθησιογόνα¹²⁴.

Ασφαλώς, ο Μακρυγιάννης υπέφερε από τις συχνές ενοχλήσεις των τραυμάτων του¹²⁵ και τηρούσε αυστηρά τις νηστείες¹²⁶ του εορτολογίου της ορθόδοξης εκκλησίας. Ωστόσο, στις περιόδους που η υποτροπιάση των τραυμάτων του έθετε σε κίνδυνο ακόμη και τη ζωή του, όπως το 1837¹²⁷ και το 1849¹²⁸, δεν αναφέρει καμιά ονειρική ή οραματική εμπειρία του. Αντίθετα, το πιο πλούσιο ονειρικό και οραματικό υλικό παρατηρείται στη χρονική περίοδο 1843-1846¹²⁹, κατά την οποία ο Μακρυγιάννης συμμετείχε ενεργά στην πολιτική ζωή, χωρίς να αναφέρει σημαντικά προβλήματα υγείας. Μόνο στα οράματα της χρονικής περιόδου 9 - 18 Μαρτίου 1852¹³⁰ ήταν απομονωμένος

στο δωμάτιο με τις εικόνες και ανέφερε πόνο στην καρδιά και εξάντληση¹³¹, που προερχόταν από τη νηστεία, την πολύωρη προσευχή, αλλά και από τα συγκλονιστικά οράματα που έβλεπε: "ὁ νοῦς νέκρωσε, καί χάρηκε πρῶτα καί ἐλυπήθη ὕστερα, καί τά μάτια ἄρχισαν βρῦση, τό σῶμα ἔτρεμεν. Ἀνάλαβα ὕστερα τίς δύνამές μου, ἔκατσα ἄρκετά μέσα, κουράστηκα καί ἔφυγα κι ἔπεσα ν' ἀναπαυτῶ"¹³². Ὅμως αὐτή η οραματική ενότητα αποτελεί την κορύφωση των προηγούμενων οραμάτων και δεν πρέπει να αποδοθεί αποκλειστικά στην ἔλλειψη βιταμινῶν εξαιτίας της νηστείας.

Στην ερμηνευτική προσέγγιση των "Οραμάτων και Θαμάτων" χρησιμοποιήθηκε και η εμπειρία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης¹³³. Στην Αγία Γραφή¹³⁴ χρησιμοποιούνται, συχνά, τα όνειρα και τα οράματα για τη φανέρωση του θελήματος του Θεού. Ανάλογη συχνότητα παρατηρείται και στις εμπειρίες των Πατέρων της εκκλησίας¹³⁵, καθώς και στους βίους των αγίων¹³⁶. Οι οραματικές εμπειρίες του Μακρυγιάννη παρουσιάζουν ομοιότητες με τις αντίστοιχες της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Εμφανίζονται μετά από εκτενή προσευχή¹³⁷, που χαρακτηρίζεται από τη μετάνοια, τα δάκρυα, την ανιδιοτελή αγάπη ακόμη και προς τους εχθρούς και συνοδεύεται από πολλές γονυκλισίες (1300-3300)¹³⁸. Επιτελούν την ίδια αποστολή για την αποκάλυψη του θελήματος του Θεού¹³⁹ και αναφέρουν το στοιχείο της "φωτόχυσης"¹⁴⁰ κατά τη φανέρωση του Τριαδικού Θεού. Ωστόσο, για την παρουσία του Θεού σ' αυτά τα οράματα του Μακρυγιάννη διατυπώθηκαν και αντιρρήσεις, όπως από το θεόκλητο Διονυσιάτη: "Ἀφότου ὁ ἑσφόρος ἐπέτυχε νά πείσῃ τόν ἀμύητον εἰς τās μεθοδείας του ἀγνόν πατριώτην καί εὐλαβῆ χριστιανόν, ὅτι διά τῶν ἐνυπνίων ὁμιλεῖ μόνον ὁ θεός καί οἱ Ἁγιοί του, ἡ ἐξαπάτησίς του πλέον εἶναι ἀναπότρεπτος, εὐνοουμένη μάλιστα καί ἀπό μίαν λανθάνουσαν οἴησιν"¹⁴¹. Αντίθετα, ο μοναχός Βασίλειος¹⁴² απέκλεισε την περίπτωση, τα οράματα του Μακρυγιάννη να αποτελούν "ἀπόρροια πονηρῶν ἐνεργειῶν". Ασφαλώς, η διερεύνηση της προέλευσης αὐτῶν των ονείρων και των οραμάτων του Μακρυγιάννη υπερβαίνει τα ὅρια της ι-

στορικής μελέτης και αποτελεί έργο των έμπειρων Πνευματικών¹⁴³ της ορθόδοξης εκκλησίας.

Όμως τα "Οράματα και θάματα" δεν πρέπει να τα θεωρήσουμε "ώς μίαν μεταφυσικήν πεζογραφικήν πλοκήν, όπως θά άνεγινώσκομεν τόν "Άπολεσθέντα παράδεισον τοῦ Μίλτωνος", μέ "τάς "Υδρας καί Δράκοντας καί φαντασμάτων νεφέλας", ως καί τήν "Θείαν Κωμωδίαν" τοῦ Δάντη, ὅστις ἔρριπτε τούς πολιτικούς άντιπάλους του εἰς τούς ἐσχάτους κύκλους τῆς "Κολάσεως" "¹⁴⁴, οὔτε ως "πρόθεση τοῦ συγγραφέα νά παρουσιάσει μιά ένιαία ἔρμηνεία τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου καί νά διδάξει κάποια ἱστορική ἠθική"¹⁴⁵, μολονότι περιέχουν και τέτοια στοιχεία. Τα όνειρα και τα οράματα δε χρησιμοποιήθηκαν από το Μακρυγιάννη για να προσδώσουν κύρος¹⁴⁶ στα λόγια και στις ενέργειές του, αλλά αποτελούν πραγματικά βιώματα που συγκλόνισαν και τροχιοδρόμησαν τη ζωή του. Αυτό διαπιστώνεται από τα οράματα που κατέθεσαν οι μάρτυρες στη δίκη του (1852 -1853), τα οποία, αν και χρησιμοποιήθηκαν ως ενδεικτικά της παραφροσύνης του, όμως περιέχουν συγγενικά στοιχεία μ' αυτά που κατέγραψε ο ίδιος¹⁴⁷. Τέτοιες αντιστοιχίες παρατηρούνται στις καταθέσεις που αναφέρουν ότι: "ὁ Σταυρός καί ἡ Παναγία περπατοῦν"¹⁴⁸, "λαμπάδας ἀναμμένας"¹⁴⁹, "ἔχω τόν Ἄφέντη καί τήν Κυρά καί θά τόν ἱατρεύσουν"¹⁵⁰, "εἶναι τρεῖς Γιάννηδες"¹⁵¹, "σταθῆτε νά ἴδῃτε, ἐγώ θά φύγω"¹⁵², "τόν ἐξωμολόγησε καί τόν μετάλαβε, δυό φορές μάλιστα, ὁ Ἄφέντης καί ἡ Κυρά"¹⁵³ και "ἐγώ τήν Παναγίαν καί τόν Χριστόν τούς ἔχω ἐδῶ"¹⁵⁴. Επίσης και η μαρτυρία του Ν. Στεφανίδη: "τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί ὁ Βασιλεύς καί ἡ Βασίλισσα σκοτώνονται μέ τ' ἄλογά τους σύσσωμα ἐμπρός εἰς τήν ἐκκλησίαν ἢ εἰς τόν δρόμον"¹⁵⁵, συμφωνεῖ με τις οραματικές εμπειρίες του Μακρυγιάννη: "βγαίνει ὁ βασιλέας μας *Θῶν καβαλάρης, καί ἄλλοι μαζί του, καί γένεται σωρός μέ τ' ἄλογό του· τόν πλάκωσε ἀπό κάτω τ' ἄλογον κι ἔμεινε ξερός καί αὐτός καί αὐτό"¹⁵⁶. Ακόμη, επαληθεύονται οι καταθέσεις των μαρτύρων, ότι ο Μακρυγιάννης υποχρέωνε τα μέλη της οικογένειάς του να προσεύχονται και να κάνουν μετάνοιες και εκτός

του καθορισμένου χρόνου της προσευχής¹⁵⁷. Ο ίδιος σημειώνει σχετικά: " Ἄφοῦ εἶδα αὐτά ὅλα, πῆρα τὴν φαμελιά μου πρωτύ-
τερα καὶ ὅλα μου τὰ παιδιὰ καὶ ὅλους μου τοῦ σπιτιοῦ καὶ
τούς εἶπα νά πᾶνε νά φέρουν τὴν δοξολογίαν τους εἰς τόν πα-
νάγαθον θεόν καὶ εἰς τὴν βασιλείαν του μέ κόπον καὶ μέ
δάκρυα, νά τόν εὐκαριστήσουνε διὰ τὴν μεγάλη του νεκρανά-
νάστασιν ὅπου ἔκαμεν γενικῶς διὰ τὴν ἀνθρωπότη, ὅποιος θρη-
κείας καὶ ἂν εἶναι"¹⁵⁸. Συνεπῶς, τα οράματα αποτελούσαν
πραγματικές¹⁵⁹ εμπειρίες του Μακρυγιάννη.

Ἀσφαλῶς, ὁ Μακρυγιάννης με τὴ συναναστροφή του σε συ-
νάξεις γερόντων¹⁶⁰, εἶχε ἀποκτήσει πλούσια εμπειρία γιὰ τὴν
ερμηνεῖα τῶν ονειρικῶν συμβόλων. Αὐτό διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ
ὄνειρα που κατέγραψε στ' Απομνημονεύματα¹⁶¹, τὰ ὁποῖα συσχέ-
τισε με τὸ κίνημα τῆς 3ης Σεπτ. 1843. Ἡ πιο παλιὰ μαρτυοῖα
γιὰ τὴν ονειρικὴ προεξαγγελία τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἐνεργειῶν
τοῦ Μακρυγιάννη τοποθετεῖται τὸ 1821. Πρόκειται γιὰ τὸ ὄ-
νειρο τοῦ θανάση Λιδωρίκη, ὁ ὁποῖος ἐρμήνευσε τὴν ονειροικὴ
παρουσία τῆς εικόνας τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα ὡς σημάδι γιὰ τὴν
ἐπιτυχὴ ἐκβάση τῆς ἀποστολῆς τοῦ Μακρυγιάννη στὴν Ἄρτα γιὰ
τὴν ἀπελευθέρωση τῆς οἰκογένειάς του¹⁶².

4. Η συσχέτιση της ιδεολογίας των ονείρων και των οραμάτων του Μακρυγιάννη με τους στόχους της Φιλορθόδοξης Εταιρείας.

Ο Μακρυγιάννης πίστευε ότι τα όνειρα αποκαλύπτουν το θέλημα του Θεού στους ανθρώπους¹⁶³, γι' αυτό, για όσα δεν ήταν δικά του, σημειώνει ότι τα έβλεπαν καλοί χριστιανοί¹⁶⁴. Ο ίδιος τα έβλεπε μετά από προσευχή¹⁶⁵ και σχετική συμβουλή έδωσε και στον επισκέπτη του μοναχό του Αγίου Όρους: "Τρία μερόνυχτα θά κάμομε τήν προσευκή μας... Καί ὄ,τι ἴδεῖς εἰς τόν ὕπνο σου, ὅταν ἀναπαυτεῖς, νά μοῦ εἰπεῖς"¹⁶⁶.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι, ἀπό τα εκατόν εξήντα οχτώ όνειρα και οράματα που κατέγραψε ο Μακρυγιάννης, μόνο τα ενενήντα εννιά είδε ο ίδιος, ενώ τα υπόλοιπα του τα αφηγήθηκαν άλλοι που τον επισκέφθηκαν μόνο γι' αυτό το σκοπό: "Καί ἦρθε ἀπό τό χωριόν ὁ ἄνθρωπος ἐπίτηδες καί μοῦ εἶπε αὐτά"¹⁶⁷. Οι περισσότεροι απ' αυτούς ήταν γνωστοί του Μακρυγιάννη, ωστόσο ελάχιστα ονόματα σημείωσε, όπως το Χατζηπαντώνη¹⁶⁸, τον Αγγελή Οικονόμο¹⁶⁹ και το Γιωργάκη Κοτζιά¹⁷⁰. Ανάμεσα σ' αυτούς εξαιρετική θέση κατέχει μια γυναίκα με το όνομα Χριστίνα¹⁷¹, η οποία του διηγήθηκε σαράντα επτά όνειρα και οράματα, γι' αυτό ο Μακρυγιάννης τη χαρακτήρισε ως "ταχυδρόμο τοῦ Θεοῦ"¹⁷².

Από τη μελέτη των ονείρων και των οραμάτων, που άλλα πρόσωπα αφηγήθηκαν στο Μακρυγιάννη, διαπιστώνεται η ταυτόσημη ιδεολογία των μηνυμάτων τους, καθώς και η χρήση παρόμοιων ονειρικών συμβόλων, όπως: "ένας λαμπροφορεμένος"¹⁷³, "κοκκινοφορεμένοι"¹⁷⁴, "σεβάσμιος γέρων"¹⁷⁵, "κασέλα"¹⁷⁶ με θεοτικά δώρα κλπ. Σε όλα ο Μακρυγιάννης εμφανίζεται ως ο εκλεκτός του Θεού, που καλείται να αναλάβει ηγετικό ρόλο για τη βελτίωση της κατάστασης της πατρίδας και της θρησκείας¹⁷⁷. Συνεπώς, δεν πρόκειται για συνήθη και τυχαία όνειρα, αλλά για σχεδιασμένη προσπάθεια που αποσκοπούσε στη δραστηριοποίηση του Μακρυγιάννη στα γεγονότα της εποχής του. Σ'

αυτό συνηγορεί και η μαρτυρία του, που αναφέρει ότι οι επισκέπτες του έρχονταν ακόμη και από τα χωριά με μοναδικό σκοπό να του αφηγηθούν τα όνειρα που είχαν δει¹⁷⁸.

Τα μηνύματα αυτών των ονείρων κινούνται μέσα στα ιδεολογικά πλαίσια της Φιλορθόδοξης Εταιρείας¹⁷⁹, η οποία είχε ως σκοπό την υπεράσπιση της ορθόδοξης εκκλησίας, την απελευθέρωση των ομογενών και την τοποθέτηση ορθόδοξου βασιλιά στο θρόνο της Ελλάδας. Τα πρόσωπα που βλέπουν τα όνειρα εκφράζουν την αφοσίωσή τους προς την Ορθοδοξία και τη δυσарέσκείά τους για τις σχετικές ενέργειες της κυβέρνησης. Γι' αυτό προειδοποιούν το Μακρυγιάννη για τις ενέργειες των πολιτικών του αντιπάλων, ιδιαίτερα κατά την Α' Εθνική Συνέλευση (1843-1844) όταν αγωνιζόταν για την ψήφιση των άρθρων περί θρησκείας: "Δι' αυτό όπου εργάστη θά τόν κιντυνέουν πολύ καί αυτόν, καί αυτός μήν φοβηθεῖ"¹⁸⁰, "νά εἰπεῖς τοῦ Μακρυγιάννη, τό μεγάλο του τό παιδί νά στείλει νά τό πάρει ἀπό τό σκολειόν, ὅτι θά τό σκοτώσουν, καί νά μήν τό βγάλει ἔξω διά καμόσες ἡμέρες"¹⁸¹, "εἰς τό τραπέζι όπου θά τόν καλέσουν νά μήν πάγει, ὅτι θά τόν φαρμακώσουνε"¹⁸², "Σύρε νά εἰπεῖς τοῦ Γιάννη νά μήν βγεῖ ἀπό τό σπίτι του τελείως ἔξω ἀπό τήν αὐλόπορτα"¹⁸³ και στις 4 Ιαν. 1845 ειδοποιήθηκε για τη σχεδιαζόμενη πυρπόληση της Βουλής¹⁸⁴.

Εκφράζουν την οργή του Θεού και προεξαγγέλλουν την τιμωρία των πολιτικών αντιπάλων του Μακρυγιάννη, γιατί επέτρεπαν την προσηλυτιστική δράση των ετερόδοξων: "Δέν καίγεται τό σπίτι τοῦ Μακρυγιάννη οὔτε πειράζεται κανένας τοῦ σπιτιοῦ ' θά καγοῦνε καί θά νεκρωθοῦνε ἐκεῖνοι όπου κιντυνεύουν αὐτόν καί τήν πατρίδα ἀδίκως"¹⁸⁵, "Σέ ὀλίγον καιρόν μπαίνει ὁ ἴδιος ὁ Κωλέττης μέσα εἰς αὐτεῖνη τήν κάρωσα, καί νεκρώνεται καί ὁ ἀνώτερος τοῦ πρέσβη όπου ' νεργάγει ὅλες τίς δυστυχίες καί χύνονται ἀθῶα αἷματα, καί ὁ Μακρυγιάννης θά εἶναι εἰς τήν πατρίδα του"¹⁸⁶, "τότε θά ἰδεῖς καί τόν Κωλέττη καί Μαυροκαρδάτο καί ὀπαδούς τους ὅλους, όπου θέλουν καί καταγίνονται νά κάμουν τήν θρησκεία σου δυτικῶς καί νά τήν παραδώσουν σ' ἄλλη φυλή τήν θρησκεία

τους καί τήν πατρίδα τους, καί ὁ Κωλέττης θά μάθεις, καί θά ἰδεῖς γλήγορα καί τοῦ Ἀρβανίτη Τζαβέλα τό σπίτι"¹⁸⁷.

Ευδιάκριτο εἶναι καί το μένος κατά του βασιλιά Ὁθωνα, ο οποίος δεν αποδέχτηκε το ορθόδοξο δόγμα καί εξέφρασε τή δυσαρέσκειά του για τήν ψήφιση του 40ου άρθρου: "θά πάθαινε ὁ βασιλέας σας πρῶτα· δέν θέλησε ὁ ἀφέντης μας, διά νά μήν πάθουν οἱ ἀθῶοι ἄνθρωποι καί χάνονται ἀδίκως, ὅτι ἀρκετά τούς ἔκαμαν καί τούς κάνουν· καί μέ τόν καιρό τους, καί αὐτό τό μόλυμα ὁ Σαββατιανός καί οἱ ὀπαδοί του καί οἱ ἄλλοι τοιοῦτοι, ὅλους θά τούς ἰδεῖτε, ὅποτε εἶναι ἡ ὥρα τοῦ ἀφεντός μας"¹⁸⁸.

Σ'αυτά τα ὄνειρα τῶν ἄλλων προσώπων αποτυπώνεται ἡ αγωνία καί ο πόθος για τήν επάνοδο τῆς ορθόδοξης ἐκκλησίας στήν προ του 1833 κατάσταση, που αποτελοῦσε στόχο τῶν σχεδίων τῆς Φιλορθόδοξης Ἐταιρείας¹⁸⁹. Χαρακτηριστικό εἶναι το ὄνειρο που εἶδε ἕνας αγωνιστής το Μάρτιο του 1845: "ἀνοιξε ὁ οὐρανός καί ἦταν ὁ Παντοκράτορας, καί ἔλαμπε ὁ τόπος ὅλος, καί ὁ σταυρός καί οἱ ἄγγελοι καί ὅλοι οἱ ἅγιοι, καί ἔρχεται φωνή ἀπό τούς οὐρανοῦς καί λέγει: θά λευτερωθεῖ πλέον ἡ ὀρθοδοξία ἀπό αὐτούς τούς ἄπιστους"¹⁹⁰. Ἐπίσης, ἐκφράζεται καί ο πόθος για τήν ἀπελευθέρωση τῶν ομογενῶν, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τήν ονειρική περιήγηση¹⁹¹ του Μακρυγιάννη στα κέντρα του υπόδουλου ἐλληνισμοῦ, καθώς καί ἀπό τή ρητή διαβεβαίωση του καλογερόσχημου ἐπισκέπτη: "Ὁ ἀφέντης μας μοῦ εἶπε νά ῥθω ἐδῶ διά σέναν, πρῶτα νά μήν λυπᾶσαι, καί ὅταν εἶναι ἡ ὥρα του, εἶσαι σηματοφόρος ἐσύ καί θά σέ ἀκολουθήσουνε πολλοί, καί ὁ σταυρός ὀμπρός, καί ὅταν νά εἶναι αὐτεῖνη ἡ ὥρα, πρῶτα θά ἰδεῖς ὅτι θά χαθεῖ τοῦτος ὁ Σαββατιανός ἀπό τήν ὀργή τοῦ ἀφεντός μας, ὅτι ἔχυσε καί χύνει τόσα ἀθῶατα αἵματα, καί τότε ματαφωτίζεσαι· καί ὅταν κινήθεῖτε, νά εἶστε δίκιοι καί μονοιασμένοι εἰς τόν δρόμον, καί θά βγοῦνε καί πολλά κεκρυμμένα ἅγια κορμιά ἔξω"¹⁹².

Πράγματι, ὅπως προκύπτει ἀπό τα παραπάνω, τα ὄνειρα τῶν ἐπισκεπτῶν του Μακρυγιάννη πρέσβευαν τους στόχους τῶν σχεδίων τῆς Φιλορθόδοξης Ἐταιρείας. Μολονότι ο Μακρυγιάννης

αγωνιζόταν για τους ίδιους στόχους, όπως υπεράσπιση της ορθόδοξης εκκλησίας¹⁹³, απελευθέρωση των ομογενών¹⁹⁴ και υποχρέωση του διαδόχου του βασιλικού θρόνου να πρεσβεύει το ορθόδοξο δόγμα¹⁹⁵, ωστόσο δεν εντάχθηκε στη Φιλορθόδοξη Εταιρεία. Μάλιστα, κατά την αποκάλυψη των σχεδίων της το 1839, ο Μακρυγιάννης την αποδοκίμασε και τη χαρακτήρισε "ὀλέθρια διὰ τὴν πατρίδα καὶ Βασιλέα"¹⁹⁶ και οργάνωσε την αντίσταση του λαού: "Καί εἰς τὴν ἐκκλησίαν μαζώξαμεν ὅλους τοὺς κατοίκους καὶ κάμαμεν ἓνα "ζήτην" τοῦ Βασιλέως καὶ τὸν θαρρύναμεν, ὅπου τὸν κατατρόμαξαν"¹⁹⁷.

Η διαφωνία του με τα σχέδια της Φιλορθόδοξης Εταιρείας εστιαζόταν κυρίως σε δυο ζητήματα: στο δόγμα του βασιλιά και στην πραγματοποίηση της Μ. Ιδέας. Δεν επιθυμούσε τη βίαιη μεταστροφή του Όθωνα στο ορθόδοξο δόγμα, που σχεδιάστηκε για την πρωτοχρονιά του 1845: "Ἀγροικιῶνταν παντοῦ καὶ τὴν πρωτοχρονιά τ' Ἀιβασιλιῶ θά κάναν τό κίνημά τους εἰς τὴν ἐκκλησίαν νά βαρέσουν τὸν Βασιλέα κι' ἄλλους πολλούς καὶ ν' ἀκολουθήσουνε αὐτό παντοῦ"¹⁹⁸. Πίστευε ότι η τυχόν δολοφονία του Όθωνα θα επισώρευε πολλά δεινά για την πατρίδα, γι' αυτό: "Κάθε εὐαίσθητος πατριώτης ἔπρεπε νά προσέχη, ὅτι ὁ χαμός αὐτεινοῦ θά ἦταν καὶ χαμός τῆς πατρίδος"¹⁹⁹.

Ἦδη από το 1824 στην Ὑδρα, ο Μακρυγιάννης εἶχε συνάψει μυστική συμφωνία²⁰⁰ με τον Τσάμη Καρατάσο τον Ι. Βελέτζα, το Λαρίονα Καρατζογλο και το Γάτζο να αγωνιστούν για τη συνταγματική διακυβέρνηση του κράτους. Την εποχή της κυβέρνησης Καποδίστρια σχημάτισε μυστική εταιρεία²⁰¹ για την απελευθέρωση των υπόδουλων περιοχών, με βασικούς συνεργάτες το Λαρίονα που ἦταν αρχηγός στα Μαντεμοχώρια, το μοίραρχο Βασίλη Αθανασίου και τον Ι. Βελέτζα. Πέτυχε τη ματαίωση του σχεδίου του Armansberg και των Κατακουζηνών, που απέβλεπε στην απελευθέρωση της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας με τη βοήθεια της Ρωσίας και την τοποθέτηση των Κατακουζηνών ως ηγεμόνων²⁰². Επίσης, ματαίωσε και το σχέδιο των ρωσοφρόνων Οικονόμου, Ανατόλιου και της Φιλορθόδοξης Εταιρείας για την

απελευθέρωση της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας και την τοποθέτηση του Μιχάλβοντα (Μιχαήλ Σούτσος) ως ηγεμόνα, μέχρι να διοριστεί βασιλιάς από τη Ρωσία²⁰³. Ακριβώς σ' αυτό το σημείο διαφωνούσε με τη Φιλορθόδοξη Εταιρεία· ήθελε οι υπόδουλες περιοχές να μην περιέλθουν στην κυριότητα των Ρώσων, γι' αυτό συμφώνησε με τον Τσάμη Καρατάσο "νά γένη τό κίνημα 'ληνικόν κι' ὄχι διά ξένους - ὅσο μποροῦμεν νά τούς πάψωμεν τούς ξένους καί νά τηρᾶμεν τήν δουλειά μας"²⁰⁴.

Μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας της Φιλορθόδοξης Εταιρείας (1839)²⁰⁵ και τη φυλάκιση των αρχηγών της Γεωργίου Καποδίστρια και Νικήτα Σταματελόπουλου, η οργάνωση αδυνατούσε πια να εκπληρώσει τις προσδοκίες των μελών της, που σχετίζονταν με την Ορθοδοξία και τη Μ. Ιδέα. Δεν θα ήταν απίθανη η εκδοχή, ότι πυρήνες της Φιλορθόδοξης Εταιρείας στράφηκαν προς το Μακρυγιάννη, τον οποίο αναγνώριζαν ως ικανό αρχηγό για την πραγματοποίηση των κοινών στόχων τους, ιδιαίτερα μετά από το κίνημα της 3ης Σεπτ. 1843 που τον είχε αναδείξει σε λαϊκό ηγέτη. Εξάλλου, ο Μακρυγιάννης είχε δεχτεί προτάσεις, παλιότερα, να αναλάβει τη στρατιωτική ηγεσία του κινήματος για την απελευθέρωση των υπόδουλων περιοχών, αλλά δεν αποδέχτηκε, γιατί το κίνημα κηδεμονευόταν από τη Φιλορθόδοξη Εταιρεία που υπηρετούσε τα σχέδια της Ρωσίας. Μάλιστα, προσεταιρίστηκε τους φίλους του στρατιωτικούς που είχαν κατηχηθεί και πέτυχε τη ματαίωση του κινήματος²⁰⁶. Συνεπώς, κάποια μέλη της Φιλορθόδοξης Εταιρείας εντάχθηκαν στη μυστική εταιρεία²⁰⁷ του Μακρυγιάννη, που σχεδίαζε το κίνημα της 3ης Σεπτ. 1843 και την πραγματοποίηση της Μ.Ιδέας. Σ' αυτό συνηγορεί η περίπτωση του Στέφανου Βαλλιάνου που ήταν μέλος της Φιλορθόδοξης Εταιρείας και εντάχτηκε και στην εταιρεία του Μακρυγιάννη²⁰⁸.

Την αναγνώριση του Μακρυγιάννη ως λαϊκού ηγέτη κατά το 1844 μαρτυρεί η ενέργεια του Στέφανου Βαλλιάνου, ο οποίος σύστησε εταιρεία για τη Μ.Ιδέα και εξαπατούσε τα μέλη με τη διαβεβαίωση ότι ανάμεσα στους αρχηγούς του κινήματος ήταν και ο Μακρυγιάννης· "ἔρχεται μίαν ἡμέρα ἕνας ἄνθρωπος ἐπί-

τηδες μ' ἓνα γράμμα καί μοῦ λέγει· "Κατά ὁποῦ μοῦ εἶπε ὁ Βαλλιάνος διά λόγου σου πῆγα ἐκεῖ, πῆγα ἐκεῖ κι' ὄρκισα ἐν ὀνόματί σου αὐτούς ὅλους". Τότε ξέσχισα τό γράμμα. ἔδιωξα καί τόν ἄνθρωπον. Ἄνταμώθηκα καί μέ τόν Βαλλιάνο καί τοῦ εἶπα ὅσα μπόρεσα καί εἰς τό ἔξῃς νά μήν πιάνη τ' ὄνομά μου"²⁰⁹. Ὡστόσο, ὁ Βαλλιάνος συνέχισε τις ενέργειές του κατά τον ἴδιο τρόπο, με ἀποτέλεσμα ὁ Μακρυγιάννης νά ἀποκαλύψει τήν εταιρεία τους καί νά ματαιώσει τό κίνημα, γιατί τό θεωρούσε ὡς ἀπροετοίμαστο καί ἀνόητο²¹⁰.

Ἔτσι, ὁ Μακρυγιάννης ἦταν τό ἐμπόδιο στήν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων τῆς Φιλορθόδοξης Εταιρείας καί ἐπρεπε ἢ νά τον ἐξολοθρεύσουν, ὅπως ἀνεπιτυχῶς ἐπιχειρήθηκε ἀπό ἀπεσταλμένο τοῦ Βαλλιάνου²¹¹, ἢ νά τον προσεταιριστοῦν. Αὐτή τῆ δεύτερη ἐκδοχή φαίνεται ὅτι ὑπηρετοῦσαν τά μηνύματα τῶν ονειρῶν που τοῦ μετέφεραν φιλικά τοῦ πρόσωπα. Δέν εἶναι γνωστό ἀν αὐτοί οἱ φίλοι τοῦ αγωνιστῆς προέρχονταν ἀπό τους κόλπους τῆς Φιλορθόδοξης Εταιρείας, ὅμως εἶναι βέβαιο ὅτι ὀρισμένοι ἦταν μέλη στήν εταιρεία του γιά τήν ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτ. 1843, ὅπως ὁ Γιωργάκης Κοτζιάς²¹² καί ὁ γιάτρος Ἀγγελῆς Οἰκονόμου²¹³, ὁ ὁποῖος ἦταν μέλος καί στήν εταιρεία τοῦ 1848²¹⁴. Ὡστόσο, οἱ ἀντιλήψεις τους ἀπηχούσαν τήν ἰδεολογία τῆς Φιλορθόδοξης Εταιρείας, ἀλλά με κάποιες ἀναγκαῖες προσαρμογές πρὸς τήν ἰδεολογία τοῦ Μακρυγιάννη.

Αὐτή ἡ μυστική οργάνωση, που ἐπιδίωκε νά ωθήσει τό Μακρυγιάννη στήν ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν γιά τά ζητήματα τῆς Ὀρθοδοξίας καί τῆς Μ. Ἰδέας, χρησιμοποίησε τή θρησκευτική του ευσέβεια σέ συνάρτηση με τό χρησμολογικό ὑλικό²¹⁵ που ἀναφερόταν στήν πτώση τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας καί εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στή δεκαετία τοῦ 1840. Γιά τήν ἐμπιστία του χαρακτηριστική εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Κωλέττη: "Αὐτός ὁ Μακρυγιάννης εἶναι καλός ἄνθρωπος, ὅμως ἀπλός κι' ὅ,τι τοῦ λένε τά πιστεύει· ποτέ δέν ἡσυχάζει· καί εἶναι ἐπικίντυνος πολὺ"²¹⁶. Ἡ βεβαιότητά του γιά τήν ευεργετική παρουσία τῆς Πρόνοιας τοῦ Θεοῦ, τόσο στήν ἀγῶνα τῆς ἐθνεγερσίας τοῦ 1821²¹⁷, ὅσο καί στήν κίνημα τῆς 3ης Σεπτ. 1843²¹⁸, καθώς

και τα θαύματα που συνέβησαν στον ίδιο²¹⁹ και στην οικογένειά του²²⁰ τον είχαν προετοιμάσει για την αποδοχή της κλήσης του από το θεό.

Μολονότι θεωρούσε τα όνειρα ως μέσο για την αποκάλυψη του θελήματος του θεού, ωστόσο τα όνειρά του μέχρι τον Οκτώβριο του 1844²²¹ δεν αναφέρονται στην παρουσία του Τριαδικού θεού και των αγίων. Για τη θέα τέτοιων θεοτικών ονείρων καθοδηγήθηκε από τα φιλικά του πρόσωπα που τον επισκέπτονταν με μοναδικό σκοπό να του μεταφέρουν τα μηνύματα του θεού, που αναφέρονταν κυρίως στην προστασία του²²² από τους πολιτικούς του αντιπάλους. Το πρώτο θεοτικό όνειρο ο Μακρυγιάννης το είδε τον Οκτώβριο του 1844, ακριβώς την ίδια ημέρα που είχε επιστρέψει από την Τήνο²²³. Είναι χαρακτηριστικό, ότι η μετάβασή του στην Παναγία της Τήνου για την εκπλήρωση του τάμστός του πραγματοποιήθηκε μετά από την παρότρυνση τριών ονείρων που είδαν τρία διαφορετικά πρόσωπα²²⁴. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του²²⁵, παρέμεινε στην Τήνο είκοσι τρεις μέρες από τις 11 Σεπτ. 1844²²⁶ και συναναστρεφόταν καθημερινά με τους μοναχούς: "πήγαινα ὅσες μέρες στάθηκα, πήγαινα εἰς τὴν χάρη της, λειτρουγόμενον καὶ καθόμενον μέ τούς πιτρόπους καὶ πατέρες ἐκεῖ"²²⁷. Ασφαλώς, το θαύμα στο ναό - "κάνει ἕναν χτύπον ἢ εἰκόνα"²²⁸ - και οι συζητήσεις του με τους μοναχούς τον προετοίμασαν στη θέα θεοτικών ονείρων. Αξιοσημείωτη είναι η κατάθεση του Γ.Ψύλλα στη δίκη (1852), που αναφέρει: "εὔρον δ' αὐτόν πολλάκις εἰς τόν ἔσχατον βαθμόν ἐξημμένον δι' αὐτάς ταύτας περί τῶν πραγμάτων ἰδέας καὶ πολλάκις πιστεύοντα καὶ διηγούμενον ὄνειρα ἀνάλογα τῶν ἐπιθυμιῶν του καὶ περί τινων μάλιστα ἔλεγεν, ὅτι τὰ ἔβλεπεν ἔξυπνος. Π.χ. πρό τοῦ Συντάγματος μᾶς ἔλεγεν ὅτι εἶδεν ὀλοφάνερα τόν Καποδίστριαν ἐπὶ βράχου τινός καὶ τόν ἔσωσε [το Μακρυγιάννη] ἀπό ἕνα κίνδυνον καὶ ἄλλα τοιαῦτα"²²⁹. Βέβαια, η ιδεολογική τροchioδρόμηση των ονείρων του Μακρυγιάννη με τις παρεμβάσεις των φιλικών του προσώπων, δεν αποκλείει την περίπτωση της πραγματικής φανέρωσης του θεού, της Παναγίας και των αγίων σε ορισμένα όνειρα και ο-

ράματά του. αφού ανάλογες εμπειρίες παρατηρούνται και στην παράδοση της ορθόδοξης εκκλησίας.

Αν και εύπιστος ο Μακρουγιάννης, ωστόσο εξέφρασε τις αμφιβολίες του για την εγκυρότητα των ονειρικών μηνυμάτων. Ενδεχομένως από ταπεινοφροσύνη αμφισβήτησε την εγκυρότητα του ονείρου που του αφηγήθηκε η Χριστίνα, σύμφωνα με το οποίο, στις 18 Οκτ. 1844 η Ευαγγελίστρια και οι άγιοι εγκαταστάθηκαν στο σπίτι του, μετά από εντολή του Θεού, για να τον προστατεύουν²³⁰. Όπως σημειώνει ο ίδιος: "ἐγὼ ἄρχισα νά μὴν πιστεύω τὴν γυναίκα καὶ μπῆκα σέ μιάν μεγάλη ἀνψυχίαν, καὶ εἰς αὐτὰ εἶχα μιάν ἀπιστίαν καὶ εἰς τ' ἄλλα ὄλα. Τὴν νύχτα ἀποβραδὶς ἔκαμα τὴν ἁμαρτωλή μου προσευχή μὲ δάκρυα καὶ μὲ μετάνοιες, νά φωτιστῶ περὶ τῆς πατρίδος μου καὶ θρησκείας μου, νά ἰδῶ ποῦ τρέχει – καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, καὶ καταξοχή ἀπὸ αὐτεῖνη τὴν γυναίκα, δέν ἔχω πίστη πολλή"²³¹. Πράγματι, το βράδυ ἔλαβε σε ὄνειρο τὴ διαβεβαίωση τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὴν εγκυρότητα τῶν μηνυμάτων: "ὅσα σοῦ εἶπαν οἱ ἄνθρωποι εἶναι δική μου θέληση καὶ τοῦ ἀφέντη μας πρῶτα, καὶ αὐτὰ ὁπού σοῦ λέγει ἡ γυναίκα καὶ θέλει σοῦ εἰπεῖ καὶ εἰς τό ἔξῃς, νά τ' ἀκοῦς, δέν εἶναι λόγια δικά της"²³². Ὁ Μακρουγιάννης πείστηκε ἀπ' αὐτὴ τὴν ονειρική διαβεβαίωση καὶ ἀρχισε τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ "τραβήχτηκα ὅλως διὰ ὄλου εἰς τὴν κάμαρή μου...καὶ ἄρχισα ταχτικῶς τίς μετάνοιες μου καὶ τὴν ἁμαρτωλή μου προσευκή, νά δουλεύω τουλάχιστο δύο ὥρες, ἀυγὴ καὶ βράδυ, τὴν ἡμέρα, καὶ μὲ δάκρυα ἁμαρτωλοῦ..."²³³.

Ὡστόσο καὶ πάλι εξέφραζε τίς αμφιβολίες του γιὰ τὰ μηνύματα που του ἔφερεν ἡ Χριστίνα καὶ ελάμβανε τίς σχετικές διαβεβαιώσεις γιὰ τὴν εγκυρότητά τους: "ὅσα γίνονται σοῦ τά λέγει ἡ γυναίκα δέν σοῦ τά λέγει ἐκείνη, εἴμαστε παρών καὶ τῆς λέμεν καὶ σοῦ λέγει – οὔτε αὐτεῖνη βλέπει τότε οὔτε ἐσύ"²³⁴. Ἡ κύρια αἰτία που συνέβαλε στὸν κλονισμό τῆς ἐμπιστοσύνης του πρὸς τὴ Χριστίνα ἦταν ὁ ἰσχυρισμός της, ὅτι εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ταξιδεύει με τὸ πνεῦμα της²³⁵ καὶ γι' αὐτὸ μπορούσε νὰ γνωρίζει τὴν κατάσταση τοῦ σπιτιοῦ του²³⁶, τὰ ὄνειρα καὶ τὰ ὁράματά του²³⁷. Ὅμως, μετὰ ἀπὸ ἐκτενὴ προ-

σευχή και γονυκλισίες είχε και ο ίδιος ανάλογη εμπειρία· σημειώνει χαρακτηριστικά: "τά παλεθύρια και οί πόρτες κλεισμένες, βλέπω ἴσκιους τῶν ἀνθρώπων ὁπού διάβαιναν ἀπόξω"²³⁸. Ενδεχομένως η Χριστίνα χρησιμοποιούσε τους υπηρέτες του Μακρυγιάννη για να αντλεί πληροφορίες σχετικά με την οικογενειακή του ζωή και για τα πρόσωπα που τον επισκέπτονταν. Μάλιστα, η ίδια τον υποχρέωσε να προσλάβει ως υπηρέτρια μια ορφανή κοπέλα²³⁹, με το πρόσχημα ότι ήταν εντολή της Θεοτόκου.

Αξιοσημείωτη είναι η μυστικότητα που απαιτούσε η γυναίκα-ταχυδρόμος από το Μακρυγιάννη για τα μηνύματα που του μετέφερε. Του είχε απαγορεύσει να τα αποκαλύπτει ακόμη και στον πνευματικό του²⁴⁰. Ανάλογες απαγορεύσεις δεχόταν και στα όνειρά του: "μέ μάλωσαν πολύ και μοῦ εἶπαν διατί μαρτύρησα εἰς ἀνθρώπους ὅσα βλέπω ἀπό τ'ς ἀγίους, και εἰς τό ἔξῃς νά εἶμαι προσεχτικός και νά μήν πιάνω καμία κουβέντα"²⁴¹. Μάλιστα, στο επίμονο αίτημά του για την καταγραφή αυτών των θεοτικών ονείρων και οραμάτων, η Χριστίνα του μετέφερε ως απάντηση του Χριστού και της Θεοτόκου: "Πές τοῦ Γιάννη, ἄς τά γράψει και ἄς τά βαίνει εἰς τό προσκέφαλό του, και τά βλέπομεν, και δέν θά γράψει ἄλλα δια ἄλλα - ξέρομεν"²⁴². Συνεπώς, η Χριστίνα μπορούσε νά ελέγχει τα γραπτά του σε συνεργασία με τους υπηρέτες του σπιτιού του. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Χριστίνα, μετά από τη μυστικότητα που επέβαλε στο Μακρυγιάννη, για να πληροφορείται τα όνειρά του χρησιμοποιούσε το τέχνασμα, ότι δήθεν η Θεοτόκος της έδωσε την εντολή: "Μήν εἰπεῖς τίποτα τοῦ Γιάννη, νά ἰδοῦμε τί θά σοῦ εἰπεῖ"²⁴³.

Η κυβέρνηση Κωλέττη πληροφορήθηκε για τις επισκέψεις της Χριστίνας στο σπίτι του Μακρυγιάννη και τη χαρακτήρισε ως μάγισσα²⁴⁴, που του αποκάλυπτε τα κυβερνητικά σχέδια. Ο Μακρυγιάννης, όμως, σημειώνει ότι αντλούσε τις πληροφορίες από ανθρώπους της κυβέρνησης και από τους αγίους²⁴⁵. Επίσης, αντέστρεψε την κατηγορία για τη χρήση μάγων και επέκρινε την κυβέρνηση: "τότε θέλησαν νά βροῦνε και αὐτεῖ-

νοι μάγισσες νά μαθαίνουν, καί ἤθεσαν ἀπό τήν Τουρκία ἕναν Τοῦρκον ντερβίση καί μιάν Ὀβριά ἀπό τήν Χαλκίδα· τήν Ὀβριά τήν εἶχε ὁ Καλιφορνᾶς καί ἡ συντροφιά, τόν ντερβίση τόν εἶχε ὁ Κωλέττης"²⁴⁶. Ἡ σύζυγος του Μακρυγιάννη χαρακτήρισε τή Χριστίνα ὡς μάγισσα καί τή θεώρησε υπεύθυνη γιά τόν θάνατο τοῦ παιδιοῦ τῆς Δημητρίου (26 Δεκ. 1848), γι' αὐτό καί τήν ἐδίωξε· "Τότε ἐγγίχτη καί ἡ φαμελιά μου μέ σῦτεινη τήν γυναίκα καί ἤρθαν σέ λόγια· νά μήν γένουν περισσότερα, δέν ματάρθε ἀπό τότε ὡς τήν σήμερον· μπορεῖ νά ἦταν καί τῆς Θεῆας Πρόνοιας ὡς αὐτοῦ"²⁴⁷. Ὡς μάγισσα χαρακτηρίστηκε ἡ Χριστίνα καί ἀπό τόν Θεόκλητο Διονυσιάτη: "Ὁ θαυμάσιος Μακρυγιάννης, ἀπό τήν ὑπερβολικήν θρησκευτικότητά του, ἠπατήθη ὑπό μιᾶς γυναικῆς μαγίσσης, ἀπό αὐτάς, πού εἰς τὰς σατανικῆς μαγγανείας τῶν ὀναμιγνύουν πρὸς παραπλάνησιν καί τινα "θεοτικά καί ὀγιοτικά" "²⁴⁸.

Ἐνδεχομένως, ἡ Χριστίνα ἀναγκάστηκε νά χρησιμοποιήσῃ καί στοιχεῖα ἀπό τήν πρακτική τῆς μαγείας στήν προσπάθειά της νά ικανοποιήσῃ τή λαϊκή, θρησκευτική ευσέβεια τοῦ Μακρυγιάννη, ὁ ὁποῖος, ἐξάλλου, τὰ σποδέχτηκε ὡς θεοτικά δῶρα²⁴⁹. Ὁ σκοπὸς τῶν επισκέψεων της ἦταν νά προσδώσῃ θεϊκὸ κύρος στήν ιδεολογία τῆς Φιλορθόδοξης Ἐταιρείας – ἡ τουλάχιστο εἶχε πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μ' αὐτή – καί νά πείσῃ τὸν Μακρυγιάννη νά τήν υπηρετήσῃ ὡς ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ. Ἡ ιδεολογία αὐτὴ συμπικνώνεται στὸ ὄνειρο τῆς 15ης Μαρτίου 1845, πού του ἀπηγήθηκε ἡ Χριστίνα: "Ὅταν εἶναι ἡ ὥρα τοῦ ἀφεντός μας, θά διορίσῃ τήν ἐπιτροπή τήν δική του, καί ἐσύ μέ τόν σταυρόν, καί τότε θά ἰδοῦνε οἱ ἄπιστοι νά πιστέψουν, καί τότε θά ἰδεῖς καί τόν Κωλέττη καί Μαυροκορδάτο καί ὀπαδοὺς τοὺς ὀλους, ὀπού θέλουν καί καταγίνονται νά κάμουν τήν θρησκεία σου δυτικῶς καί νά τήν παραδώσουν σ' ἄλλη φυλὴ τήν θρησκεία τοὺς καί τήν πατρίδα τοὺς, καί ὁ Κωλέττης θά μάθῃς, καί θά ἰδεῖς γλήγορα καί τοῦ Ἀρβανίτη Τζαβέλα τό σπίτι· θά πάθαινε ὁ βασιλέας σας πρῶτα· δέν θέλησε ὁ ἀφέντης μας, διὰ νά μήν πάθουν οἱ ἄθῶοι ἄνθρωποι καί χάνονται ἀδίκως"²⁵⁰.

Μετά από την εκδίωξη της Χριστίνας, επισκέφθηκε το Μακρυγιάννη στις 20 Δεκ. 1849, ως απεσταλμένος του Θεού. Ένας καλογερόσχημος που του συστήθηκε με το όνομα Ιωάννης. Και αυτός κινήθηκε στα ίδια ιδεολογικά πλαίσια με τους προηγούμενους αγγελιαφόρους του Θεού. Συμβούλεψε το Μακρυγιάννη να εκπληρώσει το τάμα του για την ανέγερση των δυο ναών²⁵¹, αναφέρθηκε στην προσηλυτιστική δράση των Ρωμαιοκαθολικών στη Σύρο²⁵² και στην αδιαφορία της Ρωσίας για τον Πανάγιο Τάφο²⁵³, του αποκάλυψε ότι ήταν διορισμένος από το Θεό ως πρόεδρος²⁵⁴ της επιτροπής, ενώ ο Μακρυγιάννης θα ήταν ο σημαιοφόρος²⁵⁵ "όταν θά 'ρθει ή ώρα ή διορισμένη".

Την ίδια ιδεολογία πρόσβευαν και τα όνειρα ενός ανώνυμου μοναχού του Αγίου Όρους, που φιλοξενήθηκε από το Μακρυγιάννη κατά το 1851. Αναφέρονταν στους κατατρεγμούς του Μακρυγιάννη από την κυβέρνηση²⁵⁶, στην ανάδειξή του ως εκλεκτού του Θεού²⁵⁷ και στον εξολοθρευμό του θηρίου²⁵⁸ που "έρχεται από τοῦ παλατιοῦ τόν δρόμον". Στην καταστροφή "των κοκκινοφορεμένων" και στην παρουσία του Θεού μέσα στη σπηλιά του Μακρυγιάννη, αναφέρονταν τα όνειρα που του αφηγήθηκε ο Αγγελής Οικονόμου²⁵⁹ στις 10 Μαρτίου 1852, ενώ ο Γιωργάκης Κοτζιάς²⁶⁰ αναφέρθηκε στην προσηλυτιστική δράση των ετερόδοξων.

Από τις καταθέσεις των μαρτύρων στη δίκη του Μακρυγιάννη (1852-1853), ο εισηγητής Ταγματάρχης Γεννατάς κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο κατηγορούμενος, ίσως, συνεργαζόταν με το Χριστόφορο Παπουλάκο: "καλόγηρός τις καί οὔτος πιθανόν νά ἦτο ο Χριστόφορος Παπουλάκης, εἰσῆλθεν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ὑποδίκου Μακρυγιάννη καί τίς αἶδε τί συνεννοήθησαν ἀμφοτέροι"²⁶¹. Ο Α.Οικονομίδης κατέθεσε ότι: "ἡ σύζυγος τοῦ Μακρυγιάννη καταρᾶται συνεχῶς τόν καλόγηρον... ὅστις πρό ἑνός ἔτους συχνάσας εἰς τήν οἰκίαν τοῦ Μακρυγιάννη καί συγκλείετο μετ' αὐτοῦ εἰς ἕνα δωμάτιόν του μυστικόν, ὅπερ ἔχει ὡς εἰκονοστάσιον καί προσευχητάριον καί συνδιελέγοντο ἀμφοτέροι καί ὅτι ἀφοῦ αὐτός ὁ καλόγηρος ἐξηκολούθησε νά συχνάζῃ εἰς τήν οἰκίαν της, ἐχάλασε τά μυελά τοῦ ἀνδρός

της"²⁶². Όμως, η κατάθεση της συζύγου του Μακρυγιάννη αναφέρθηκε σε άλλον καλόγερο, ο οποίος τους είχε επισκεφθεί ως διακονιάρης μόνο μια φορά και είχε δωρίσει στο Μακρυγιάννη ένα κομποσκοίνι²⁶³. Όπως προκύπτει από τα "Όράματα και Θάματα", η κατάθεση του Οικονομίδη πρέπει να αναφέρεται στον ανώνυμο μοναχό του Αγίου Όρους²⁶⁴ που επισκεπτόταν συχνά το Μακρυγιάννη κατά το 1851 και είχε μακρές συζητήσεις μαζί του, ενώ η κατάθεση της συζύγου του Μακρυγιάννη, ενδεχομένως, να αναφέρεται στον καλογερόσχημο Ιωάννη²⁶⁵ που τους επισκέφθηκε μόνο μια φορά. Ίσως, με τον ίδιο μοναχό να σχετίζεται και η κατάθεση του Υπουργού των Εκκλησιαστικών Σταύρου Βλάχου²⁶⁶, που ανέφερε ότι ο Μακρυγιάννης φιλοξένησε έναν άγιο μοναχό που ταξίδευε για την Ύδρα, ο οποίος του αποκάλυψε ότι η Ρωσία θα απελευθέρωνε την Κωνσταντινούπολη και ότι θα διοριζόταν εκεί άλλος βασιλιάς.

Βέβαια, ο Μακρυγιάννης δεχόταν συχνά επισκέψεις από κληρικούς και μοναχούς²⁶⁷. Σημειώνει χαρακτηριστικά ο ίδιος: "Όταν μπήκαμεν εις τήν Συνέλεψη ἔστειλα καί ἦρθαν ἀπ' ὄλο το Κρότος γερωμένοι καί τούς σύναξα εις τό σπίτι μου καί φκειάσαμεν διάφορα ἔνγραφα διά τήν Συνέλεψη"²⁶⁸. Συνεπώς, αυτές οι επισκέψεις των ιερωμένων δεν πρέπει να θεωρηθούν μόνο ως φιλικές, αλλά και ως απαραίτητες για την ανταλλαγή πληροφοριών στα ζητήματα της πατρίδας και της θρησκείας. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για τυχόν συνεργασία του Μακρυγιάννη με τον Παπουλάκο. Όπως κατέθεσε ο ίδιος ο Μακρυγιάννης²⁶⁹, τον Παπουλάκο δεν τον γνώριζε, αλλά είχε σκούσει γι' αυτόν στο σπίτι του Παγώντα και για να πληροφορηθεί περισσότερα για τη δράση του ανέθεσε στο δάσκαλο των παιδιών του Επαμ. Τρίμη να αντιγράψει μια σχετική επιστολή. Πάντως, ο καλογερόσχημος Ιωάννης που επισκέφθηκε το Μακρυγιάννη στις 20 Δεκ. 1849 δεν είναι δυνατό να ταυτιστεί με τον Παπουλάκο, γιατί αυτός, σύμφωνα με τις μαρτυρίες²⁷⁰, επισκέφθηκε την Αθήνα το 1848 για να ζητήσει από την Ιερά Σύνοδο την άδεια κηρύγματος στην Πελοπόννησο.

5. Η προσαρμογή των χρησμολογικών κωδίκων στην ιδεολογία του Μακρυγιάννη και η ταύτισή του με τον εσχάτολογικό βασιλιά Ιωάννη.

Στα "Οράματα και θάματα" παρατηρείται έντονη παρουσία στοιχείων, τόσο από τα εκκλησιαστικά και λειτουργικά έντυπα, όσο και από τα αποκαλυπτικά και χρησμολογικά κείμενα²⁷¹ που είχαν ευρύτατη διάδοση κατά την εποχή εκείνη²⁷². Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του "άνωτατου κριτηρίου" του Θεού, που φανερώνει τις επιδράσεις που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης από τις αγιογραφίες των ναών. Ιδιαίτερα η παράσταση της Κόλασης στο νάρθηκα, που με έκδηλες τις επιδράσεις της Δύσης προκαλούσε το φόβο στους πιστούς, θα τον παρηγορούσε στον αγώνα του για την απονομή της δικαιοσύνης²⁷³, γι' αυτό σημειώνει: "Στό πῦρ, στό πῦρ, στό πῦρ τό ἐξώτερον ! Καί ἐκεῖ ἄνοιξε τό θερίον τό μεγάλο του στόμα καί τούς ἔριξαν, καί μέσα εἰς αὐτεῖνη τήν φωτιά ἦταν καί ἀνέμες μέ τσιγκέλια καί καιγόταν καί πιασμένοι καί φώναζαν"²⁷⁴.

Οι χρησμολογικές απηχήσεις στα "Οράματα και θάματα" διαπιστώνονται και από τη χρήση των σχετικών κωδικοποιημένων λέξεων. Η λέξη "Σαββατιανός"²⁷⁵, που εμφανίζεται στην Οπτασία του Αγαθαγγέλου²⁷⁶, χρησιμοποιείται με τη σημασία της λέξης "παπικός" και αναφέρεται στον Όθωνα. Η χρήση του χρησμολογικού κώδικα "Ξανθό γένος"²⁷⁷ ή "Ξανθό αίμα"²⁷⁸, μολονότι στα χρησμολογικά κείμενα αναφερόταν στην ορθόδοξη Ρωσία²⁷⁹, ωστόσο στα "Οράματα και θάματα" προσλαμβάνει νέο περιεχόμενο και ταυτίζεται με τους ορθόδοξους Έλληνες²⁸⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο κώδικας αυτός με τη νέα του σημασία δε χρησιμοποιήθηκε μόνο από το Μακρυγιάννη, αλλά και από τη γυναίκα-ταχυδρόμο του Θεού²⁸¹. Συνεπώς, ο κώδικας "Ξανθό γένος" προσαρμόστηκε στην ιδεολογία του Μακρυγιάννη, ο οποίος κατηγορούσε τη Φιλορθόδοξη Εταιρεία ότι: "θέλουν νά δώσουν τήν πατρίδα τους σέ ξένους ἀφεντάδες, δέν θέλουν νά εἴμαστε μόνοι μας νοικοκυραῖοι"²⁸², υπαινισσόμενος την

επεκτατική πολιτική της Ρωσίας. Γι' αυτό συμφώνησε με τον Τσάμη Καρατάσο "νά γένη τό κίνημα 'ληνικόν κι' ὄχι διά ξένους"²⁸³.

Έκδηλη ήταν η δυσαρέσκεια του Μακρυγιάννη προς την πολιτική της Ρωσίας, εξαιτίας των σχεδίων της για τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία²⁸⁴, καθώς και για την αδιαφορία της προς τους Αγίους Τόπους²⁸⁵, όπου αυξήθηκε η επιρροή των καθολικών Γάλλων²⁸⁶. Γι' αυτό εξέφρασε την αγανάκτησή του: "Χορτάσαμεν πλέον ...κι' ὀρθοδοξία ρούσικη μέ τήν Φιλορθόδοξο Ἑταιρία αὐτεινῶν τῶν ὁμοθρήσκων μας Ρούσσων. Πόσοι Ἕλληνες θυσιάστηκαν δι' αὐτούς ὡς χριστιανοί κι' ὡς ὁμόθρησκοι καί τί ἀνταμοιβή κάνουν τώρα αὐτεῖνοι 'σ ἐμᾶς; Ἐμεῖς κάμαμεν κι' ὄντως κατά δύναμη τό χρέος μας 'σ αὐτούς ὡς Ἕλληνες καί χριστιανοί· αὐτεῖνοι κάνουν 'σ ἐμᾶς τήν ἀνταμοιβή ὡς Ρούσσοι"²⁸⁷. Επομένως, η δυσαρέσκειά του προς την πολιτική της Ρωσίας υποχρέωσε τους αγγελιαφόρους των μηνυμάτων του θεού να προσδώσουν νέα ερμηνεία στο "Ξανθό γένος" για να λειτουργήσουν οι χρησμοί για τη Μ. Ιδέα, τους οποίους θα πραγμάτωνε ο Μακρυγιάννης ως ο εκλεκτός του θεού. Η αρνητική του στάση προς την πολιτική της Ρωσίας επιδοκιμάστηκε και από το θεό, όπως διαπιστώνεται στο ὄραμα της 17ης Μαρτίου 1852: "Εἶναι νέον οἰκοδόμισμα, θέληση δική μου καί τῆς βασιλείας μου νά 'χουν αὐτό ὅπου ματά τό εἶχαν' ἐγώ τό σήκωσα καί ἐγώ τό δίνω ὀπίσου· κανένα ἔθνος ἀπό σᾶς νά μή ματατολήσει νά 'χει αὐτεῖνη τήν ἀπαίτησιν καί οὔτε καί οὔτε καί αὐτεῖνη ἡ Ρωσία"²⁸⁸.

Στα οράματα της χρονικής περιόδου 9-18 Μαρτίου 1852²⁸⁹ διαπιστώνονται σημαντικές επιδράσεις από τους χρησμούς του αγίου Ταρασίου²⁹⁰ πατριάρχη Κωνσταντινούπολης. Ἦδη από το 1843, οι συχνές επισκέψεις των αγγελιαφόρων του θεού απέδωσαν καρπούς. Ο Μακρυγιάννης, παρά τις αρχικές αμφιβολίες του για την εγκυρότητα των μηνυμάτων που του μετέφεραν, άρχισε να συνειδητοποιεί την κλήση του στο ρόλο του εκλεκτού του θεού κυρίως μετά από τα θεοτικά ὄνειρα και οράματα που ο ίδιος έβλεπε. Μάλιστα, μετά την ανάδειξή του σε λαϊκό η-

γέτη με το κίνημα της 3ης Σεπτ. 1843, τα προβλήματα που ακολουθούσαν τον καλούσαν να διαδραματίσει τον ίδιο ηγετικό ρόλο. Τέτοια προβλήματα ήταν η απειλή που δεχόταν η ορθόδοξη εκκλησία από την προσηλυτιστική δράση των ετερόδοξων²⁹¹, το ζήτημα της διαδοχής²⁹² του άτεκνου βασιλικού ζεύγους και η πραγματοποίηση της Μ. Ιδέας²⁹³. Η ένταξη όλων αυτών των προβλημάτων του νεοελληνικού κράτους στην εσχατολογική προοπτική των χρησμών²⁹⁴ για την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης και την απώθηση των Τούρκων μέχρι τα βάθη της Ασίας, αποτέλεσε το ιδεολογικό υπόβαθρο για τις οραματικές εμπειρίες του κατά το Μάρτιο του 1852. Σ' αυτό συνηγορεί και το "ξύλινο τάσι" του Μακρυγιάννη που διασώζεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο και διακοσμείται από συμβολικές παραστάσεις, όπως φτερωτό λιοντάρι, φτερωτό δράκοντα, πουλί με ξεδιπλωμένα τα φτερά, θηρίο λεοντόμορφο, και στο εξωτερικό χείλος φέρει την επιγραφή: "ΤΑΣΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ / 1850 / ΔΙΑ ΤΗΣ ΕΥΣΠΛΑΧΝΙΑΣ ΝΕΚΡΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΓΙΝΕΤΑΙ ΕΙΣ ΗΜΑΣ ΤΟΥΣ ΑΜΑΡΤΟΛΟΥΣ ΚΑΙ ΖΩΜΕΝ ΚΑΙ ΦΡΕΝΟΜΕΘΑ ΠΡΟΣ ΔΟΞΑΝ ΤΗΣ ΠΑΝΤΟΔΗΝΑΜΙΑΣ"²⁹⁵.

Η έντονη επιθυμία²⁹⁶ του Μακρυγιάννη για την εθνική αποκατάσταση και τη στήριξη της ορθοδοξίας, τα συνεχή εορθίσματα²⁹⁷ που δεχόταν από τους αγγελιαφόρους του Θεού, καθώς και η προσδοκία του για την εκπλήρωση των χρησμών κατά το 1853²⁹⁸, συντέλεσαν στην αποδοχή του ρόλου του εκλεκτού του Θεού και μάλιστα της ταύτισής του με τον εσχατολογικό βασιλιά Ιωάννη²⁹⁹. Ο χρησμός του αγίου Ταρασίου ανέφερε χαρακτηριστικά για το βασιλιά Ιωάννη: "Καί τότε ἐξυπνήσει ὁ ἅγιος βασιλεύς, ὁ ἐν ἀρχῇ μὲν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ τό ι. ἐν δέ τῷ τέλει τό σ ἔχων, ἃ σημαίνουσι σωτηρίαν. Καί σώσει τά πρόβατα αὐτοῦ κηρύττων αὐτοῖς το α: καί τό ω: ἄπερ ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔχει. Καί στήσει τήν βασιλείαν αὐτοῦ ἐν νυχθήμερον, καί ἐν τέταρτον τῆς ὥρας. Ὡς ἐκ τῶν στοιχείων τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἀριδήλως δείκνυται"³⁰⁰. Μολονότι, στις 20 Δεκ. 1849 ο καλογερόσχημος Ιωάννης³⁰¹ του συστήθηκε ως πρόεδρος της βασιλείας του Θεού, ωστόσο ο Μακρυγιάννης στα

οράματα του Μαρτίου του 1852 αναφέρει τον εαυτό του ως επίτροπο του Θεού: "βλέπω και τόν Μακρουγιάννη εις τόν θρόνον εις τά δεξιά τοῦ ἀφεντός μας και ἀνάμεσα εις τόν Χριστόν... βλέπω τόν ἴδιον Μακρουγιάννη ἐκεῖ νά βλογάει τόν ἄλλον ἐδῶ, μέ τήν κορόνα εις τό κεφάλι του και μέ τόν λαμπρόν σταυρόν εις τό χέρι μέ τό φί, και μέ βλογάει"³⁰².

Πριν από την εμφάνιση του εσχατολογικού βασιλιά Ιωάννη, σύμφωνα με το χρησμό του αγίου Ταρασίου: "Τό γάρ δίπουν π: ταραχθέν, πετροβόλφ θυμῶ πατάξει μικρόν τό δίκερων α:"³⁰³, έπρεπε η Ρωσία να αφαιρέσει από τους Οθωμανούς τη Σκυθία και την Αίγυπτο, ώστε: "Τό γάρ δίκερων :α: ήττηθέν κατά κράτος υπό τοῦ :π: ἄκερον μενεῖ, και ὄμμα ἢ ὄμικρον, ὡς ἦν ἀπ' ἀρχῆς"³⁰⁴. Ὅμως ο Μακρουγιάννης επιθυμούσε το κίνημα της Μ. Ιδέας να γίνει χωρίς τη συμμετοχή των ξένων δυνάμεων και δεν εξαιρούσε ούτε την ομόδοξη Ρωσία³⁰⁵, γι' αυτό έπρεπε να προσαρμοστεί ο χρησμός στην ιδεολογία του.

Στις 12 Μαρτίου 1852 είδε σε όραμα: "βλέπω και φέγγει ὄλη ἡ κάμαρή μου, και τήν λάψη, και αὐτά ὄλα τά προσώπα τοῦ ἀφεντός μας και τῆς βασιλείας του (δέν παραστήνεται αὐτεῖνη ἡ λάψη), και τό σταυρό' τότε ἀρχινοῦν τά γράμματα' βγαίνει ἕνα χαρτί ὁ ἀφέντης μας, ὡς μεγάλο εὐαγγέλιον' ἔλεγε μόνον ἕνα πῖ, ἦταν και σάν λαβίδα, και ἀπό κει βγαῖναν τά γράμματα και ἀριθμοί, ψηφιά. Βάσταξε αὐτό πολύ' βγαίνει ἕνα ἄλλο μέ μιάν βήτα μεγάλη, και ἄρχισαν και αὐτά, και πέρασε καμόσο, ἄλλα, ἄλλα' και ἐγώ δέν μπορῶ νά τά παραστήσω, ὅτι και τό φῶς μέ σκότιζε και ἡ τρομάρα και τό δόκρυα τῶν ματιῶν μου"³⁰⁶. Διατήρησε από το χρησμό το σύμβολο "Π", το οποίο όμως δε συμβόλιζε τη Ρωσία, γιατί το κίνημα της Μ. Ιδέας θα γινόταν από τους Ἕλληνες με αρχηγό το Θεό³⁰⁷. Ενδεχομένως, το "Π" να συμβόλιζε και τη στρατιωτική διάταξη που είδε σε όραμα: "εὐτύς κίνησαν δύο καβαλαραῖγοι μέ τίς σημαῖες, και συχρόνως ὁ σταυρός, και ἀκολουθοῦσαν μαζί τους ἀπό πίσω στρατέματα"³⁰⁸. Προφανῶς, υπαινισσόταν³⁰⁹ τον άγιο Δημήτριο και τον άγιο Γεώργιο, οι οποίοι με στρατιωτική διάταξη "Π" σαν λαβίδα θα συνέτριβαν το "Β", που

συμβόλιζε το βασίλειο των Οθωμανών³¹⁰. Συνεπώς, το "Π" στα οράματα του Μακρυγιάννη δε θα προσέκρουε στο "α" με το οποίο συμβόλιζε ο χρυσός το βασίλειο των Οθωμανών, γιατί θα αφαιρούσε μόνο τις κεραίες του (δηλ. τη Σκυθία και την Αίγυπτο) και θα το μετέτρεπε σε "ο". Συμβόλιζε τους Οθωμανούς με "Β", ώστε η σύγκρουσή τους με το "Π" να επιφέρει τον ολοκληρωτικό αφανισμό τους.

6. Οραματικές εξαγγελίες και προτάσεις για την αγιοποίηση του Μακρυγιάννη.

Στα "Οράματα και θάματα" επισημαίνονται και στοιχεία αγιοποίησης του Μακρυγιάννη. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της γυναίκα-ταχυδρόμου για την επίσκεψη του Παντοκράτορα στο σπίτι του Μακρυγιάννη, τον οποίο προσφώνησε: "Γιάννη, Γιάννη καί 'Αγιάννη, ἦρθα καί μόνος μου κάτω καί εἰς τήν οἰκίαν σου· δέν ἀπόλαψε ἄλλος τοιούτως σέ τούτην τήν ζωή· αὐτό μόνον ἐσύ· καί ὅσα περικαλεῖσαι, ὅλα θά τ' ἀπολάβεις"³¹¹. Ο χαρακτηρισμός "Ἀγιάννη" δεν πρέπει να ερμηνευτεί με τη σημασία του αφέντη και του ἀρχοντα³¹², αλλά με την κυριολεκτική του σημασία, την αγιότητα. Σ' αυτό συνηγορεῖ ο παραλληλισμός του με τον ανώνυμο ἅγιο που αγίασε στα ενενήντα εννιά του χρόνια: "μόνον εἰς τόν κόσμον αὐτός ἀπόλαψε αὐτά καί ἐσύ, οὔτε τ' ἀπόλαψε ἄλλος οὔτε θέλει τ' ἀπολάβει· καί εἰς τόν πεθασμό του ἅγισσε καί εἶδετε ἐσεῖς οἱ μόνοι οἱ δύο ὅλα τά λαμπρότερα πράματα καί μυστήρια τοῦ θεοῦ, ὅπου δέν τ' ἀπόλαψε ἡ μητέρα τοῦ Χριστοῦ ὅταν ζοῦσε σ' αὐτεῖνη τήν ζωή"³¹³. Βέβαια, η κατάφαση του Μακρυγιάννη σ' αυτά τα μηνύματα που του μετέφερε η γυναίκα-ταχυδρόμος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ἑπαρση³¹⁴, δικαιολογείται όμως από τη συνειδητοποίηση της κλήσης του ως εκλεκτού του θεοῦ³¹⁵.

Η γυναίκα-ταχυδρόμος του πρόβαλε ως πρότυπο προς μίμηση το νεομάρτυρα ἅγιο Γεώργιο των Ἰωαννίνων, με τον οποίο είχε κάποιες ομοιότητες, όπως: φτωχούς αλλά ευσεβεῖς γονεῖς³¹⁶, ορφάνια σε μικρή ηλικία³¹⁷, αγραμματοσύνη³¹⁸, εργασία ως ιπποκόμου³¹⁹ σε μικρή ηλικία, κατατρεγμούς για την ορθόδοξη πίστη³²⁰ και διατήρηση της ελληνικής ενδυμασίας με τη φουστανέλα³²¹. Επίσης, μετά την περικοπή του μισθού του και την καταβολή διδάκτρων στη σχολή Ευελπίδων για τη φοίτηση του γιου του, ο Μακρυγιάννης βρέθηκε σε δεινή οικονομική θέση παρόμοια μ' αυτή της οικογένειας του αγίου Γεωργί-

ου³²². Γι' αυτό έλαβε τη διαβεβαίωση της Θεοτόκου: "Μήν πειράζεσαι είς αυτό· ό άφέντης μας έτσι δίνει και τοϋ ά-Γιώργη είς τά Γιάννενα, τής φαμελιάς του, και θά σοϋ δώσει και έσένα τήν εύλογίαν του"³²³.

Ωστόσο, αυτά τα μηνύματα της γυναίκας-ταχυδρόμου για την πορεία του προς την αγιότητα δεν τον κατέστησαν αλαζονικό και εγωιστή, αλλά αντίθετα τον ενίσχυσαν και τον ώθησαν περισσότερο στην άσκηση και στην προσευχή για να καταστεί άξιος της ευλογίας του Θεού. "Άφοϋ είδα και βλέπω καθημερινώς τήν εύλογίαν του και τής βασιλείας του όλης, άποφάσισα, άλλο τίποτας δέν έχω νά εύκαριστήσω, μόνον και μόνον τήν άμαρτωλή μου προσευκή, και νά μοϋ δώσει καθαρά σπλάχνα νά τόν εύκαριστώ, νά μήν γένω άχάριστος, και προσφέρνω αύγή και βράδυ από χίλιες τρακόσες (1300) μετάνοιες και έκατό (100) μέ τό κουπολόγι, και ό,τι μπορέσω όταν θά πάγω είς τήν δουλειά μου και όταν γυρίσω όπίσου, νά τόν εύκαριστήσω, ό άμαρτωλός"³²⁴. Η προσευχή που ήταν τρόπος ζωής για το Μακρυγιάννη εντάθηκε κατά τη φυλάκισή του στο Μεντρεσέ (15 Αυγ. 1852)³²⁵, όπως μαρτυρεί η "έπίκλησις πρός τόν Θεόν"³²⁶. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή κατά τη μετάβασή του στο στρατιωτικό νοσοκομείο: "Μετά τινας ήμέρας ό μοίραρχος Πτολεμαίος μετέβη παρά τῷ Μακρυγιάννη, όν εύρε προσευχόμενον, και διακόψας αυτόν αποτόμως διέταξε νά έτοιμασθῆ ίνα όδηγηθῆ είς τό Στρατιωτικόν νοσοκομείον. Παρακαλοϋντα δέ τόν Μακρυγιάννην νά έπιτραπῆ αύτῷ ίνα περατώσῃ τήν προσευχήν αύτοϋ, ό ώμός και άδυσώπητος Πτολεμαίος έρράπισεν αυτόν, και έπειτα ώδήγησε πεζῆ χλευαζόμενον και ώθούμενον διά τῶν ύποκοπάνων ύπό τῶν στρατιωτῶν είς τό νοσοκομείον, όπου έφυλάκισεν έν στενῷ και άθλίῳ δωματίῳ"³²⁷, "Απαράλλαχτα όπως στά γνώριμά του συναξάρια, στίς τοιχογραφίες τῶν ναῶν και στά εικονίσματα μέ τούς χριστιανούς μάρτυρες"³²⁸.

Αξιοσημείωτη είναι η πρόταση του Σαββίδη για την αγιοποίηση του Μακρυγιάννη: "Έστω και άν όμολογήσουμε πώς τό ήθικό άνάστημα του Στρατηγοϋ και "πατριδοφύλακος" Μακρυγιάννη δέν είναι σύμμετρο πρός εκείνο πού κατά λαική έπιτα-

γή αποδόθηκε στον Άγιο Νεκτάριο, ἐλπίζω νά μή θεωρηθεῖ ἀνίερο νά τιμοῦμε τήν μνήμη του, λ.χ. στίς 3 Σεπτεμβρίου, στο πλευρό νεομαρτύρων ὅπως ὁ Νικόλαος ὁ Παντοπώλης (23 Σεπτεμβρίου 1672), ὁ Μιχαήλ ὁ Κηπουρός (Ἰούνιος 1770) ἢ ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (4 Αὐγούστου 1779)"³²⁹. Ο Ματσούκας³³⁰ διατύπωσε τὴν ἀπόψη ὅτι: "Παρ' ὅλα τὰ "ὄραματα" (πού γιά μερικούς εἶναι προῖόν θρησκοληψίας ἢ δαιμονισμοῦ) ὁ Μακρυγιάννης δέν διατυπώνει καμιὰ αἵρεση, δέν βλάπτει τήν Ἐκκλησία, μένει ἀνιδιοτελής καί ταπεινός, ἀσκούμενος καί προσευχόμενος μέ ἀναλλοίωτο τό ὀρθόδοξο ἦθος".

Ὡς ἅγιος χαρακτηρίστηκε ὁ Μακρυγιάννης ἀπό τὸ μοναχό Βασίλειο³³¹: "βλέπουμε ὅτι ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ἓνας ἅγιος, μιλάει μέ τόν Χριστό καί μέ τήν Παναγία καί μέ τούς ἁγίους σάν νά μιλήσῃ μέ ἓνα φίλο του" καί πρόσθεσε "Νά μὴν τοῦς ποῦμε ἁγίους ἑμεῖς, ἄς τοῦς πεῖ ὁ Θεός". Ο Αθανασόπουλος³³² διατύπωσε τὴν ἀπόψη ὅτι, ἀν ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου εἶχε ἐκτελεστεί (1853), ὁ Μακρυγιάννης θά ἀνακηρυσσόταν ἅγιος. Ο Νεγρεπόντης³³³ χαρακτήρισε τὸ Μακρυγιάννη μαζί με τὸν Παπαδιαμάντη ὡς "ἁγίους λογοτέχνες" καί ὁ Ὀρφανίδης³³⁴ τὸν τοποθέτησε στο δρόμο πρὸς τὴν αγιότητα. Ὡς "σκεῦος ἐκλογῆς καί φορέας γνησίου ὀρθοδόξου βιώματος"³³⁵ χαρακτηρίστηκε ὁ Μακρυγιάννης ἀπὸ τὸ Σαρδελή καί συναριθμήθηκε μαζί με τοὺς φιλοκαλικούς Πατέρες, "τὸν ἅγιο Κοσμά τὸν Αἰτωλό, τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη, τὸν ἅγιο Μακάριο τὸ Νοταρᾶ, τὸν Ἀθανάσιο Πάριο καί προπαντός μέ τὸν Κοσμά Φλαμιᾶτο καί τὸν Χριστόφορο Παπουλάκο τοῦς δύο πρωτομάρτυρες (καί θύματα) τοῦ Ἑλλαδικοῦ κράτους"³³⁶.

Ἀντιφαστική ἀπόψη στὴν πρότασή αγιοποίησης τοῦ Μακρυγιάννη διατύπωσε ὁ μοναχὸς Θεόκλητος Διονουσιάτης, ὁ οποίος, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ βασιζόμενος στ' ἀπομνημονεύματα τὸν χαρακτήρισε ὡς "μιὰ μορφή ἐκπληκτικῆς γνησιότητος Ἑλληνοσ καί Ὀρθοδόξου πιστοῦ, οἱ διαστάσεις τῆς ὁποίας ἐγγίζουσι τὰ ὅρια τῆς αγιότητος"³³⁷, ἀργότερα με βάση τὰ "Ὁράματα καί θάματα" τὸν θεώρησε ὡς δαιμονισμένο: "Ὅποτε δέν ὑπάρχει χρεῖα ἐτέρας ἀποδείξεως, ὅτι ὁ ἑσφόρος, ἄγνωστον διατί, ἐξέλεξε τὸν

γενναῖον πολεμιστήν διὰ τὴν ἀσκήσασθαι τὴν τὸσον ἀληθοφανεῖς με-
θοδεῖας"³³⁸. Ἐνστάση γιὰ τὴν αἰσιοποίηση τοῦ Μακρυγιάννη δι-
στύπωσε ὁ Καργάκος³³⁹, ὁ ὁποῖος χαρακτήρισε τὸ Μακρυγιάννη
ὡς ψυχοπαθῆ.

Ὡστόσο, σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῶν "Ὁραμάτων καὶ θαμάτων", ὁ
Μακρυγιάννης προσπαθεῖ με συχνές αναφορές νὰ πείσει τὸν
αναγνώστη γιὰ τὴν αξιοπιστία τῶν ονειρικών καὶ οραματικών
εμπειριῶν ποὺ κατέγραψε καὶ νὰ τοῦ δείξει τὸ δρόμο τῆς ὀρ-
θόδοξης πνευματικότητας, γιὰ νὰ γευτεῖ καὶ ὁ ἴδιος ἀνάλογες
πνευματικές εμπειρίες: "Ἀδελφοί ἀναγνώστες, αὐτὰ μ' ἀξίωσε
ὁ θεός, καὶ ὅσα σᾶς γράφω, ἐκεῖνα ὁποῦ μᾶλεγαν καὶ ὅσα εἶδα
μόνος μου καὶ ὅσα ἄκουσα καὶ ὅσα βλέπω καὶ τώρα ὁποῦ σᾶς
γράφω, ὁποῖος ἀγαπάγει ἅς πιστεύει, ὁποῖος δέν θέλει, εἶναι
νοικοκύρης· ἐγὼ εἶχα χρέος ὡς χριστιανός νὰ τὰ σημειώσω ὀ-
λα· καὶ τὸν περισσότερο καιρὸν ἀστενῆς τὰ σημείωνα· οὔτε
ἀνάγκη ἔχω νὰ γελάσω κανέναν οὔτε φαντασίαν, ἐγωισμό καὶ
περηφάνιες, οὔτε νὰ γένωμαι ἀπατεώνας εἰς τὸν παντοῦργόν
καὶ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ· ὅσα σᾶς λέγω ὁποῦ βλέπω καὶ ὡς
σήμερον, κάμετε τὴν προσευκὴν σας καὶ κοπιᾶστε νὰ τὰ ἰδεῖτε
καὶ μόνοι σας, καὶ τότε δέν σᾶς μένει ἀμφιβολία. Καὶ πάλε
εἶναι καὶ ἄλλο· ἂν πεθάνω, σᾶς γράφω τί νὰ κάμετε καὶ θέλει
ἰδεῖτε καὶ νὰ εὐκαριστηθεῖτε περισσότερο, ὅτι ἐγὼ εἶμαι
καὶ ἁμαρτωλός περισσότερο ἀπ' οὐλοῦς τὸ πλάσμα τοῦ θεοῦ,
κανένα κακόν δέν ἄφησα εἰς τὴν γῆς"³⁴⁰.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΑΠ., σελ.3,7. Τα κείμενα που χρησιμοποιήθηκαν παρατίθενται χωρίς καμία ορθογραφική διόρθωση και οι παραπομπές αναφέρονται στην α΄ έκδοση των Απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη βλ. Βλαχογιάννη Ιωάννου, Β΄ Αρχεῖον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη, τόμος δεύτερος (Περιέχων τα Απομνημονεύματα), Εν Αθήναις 1907.
2. Παπακώστα Άγγελου, Πρόλογος στην έκδοση: Οράματα και θάματα, β΄ έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σελ.33΄ Σταματίου Κώστα, "Ο Μακρυγιάννης και η "θεοτόκο" ", Τα Νέα (18-8-1984). Οι παραπομπές στα "Οράματα και θάματα" αναφέρονται στη β΄ έκδοση.
3. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β΄, σελ.7,10,462,463.
4. Βλαχογιάννη Ιωάν., Β΄ Αρχεῖον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη, τόμος πρώτος (Περιέχων τα ιστορικά έγγραφα). Εν Αθήναις 1907, σελ.ιβ΄.
5. Λάμπρου Σπυρ., "Βιβλιοκρισίαι", Νέος Ελληνομνήμων. τ.Ε΄ (1908), σελ.361.
6. Σεφέρη Γιώργου, Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης, Αθήνα 1975, σελ.12.
7. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β΄, σελ.μδ΄΄ Θεοτοκά Γιώργου, "Ο στρατηγός Μακρυγιάννης", Νέα Εστία, τ.30 (1941) σελ.716΄ Πετρή Γιώργου, Μακρυγιάννης - Παν. Ζωγράφος, Αθήνα 1975, σελ.60΄ Μπαμπινιώτη Γεωργίου, "Σκέψεις για την γλώσσα του Μακρυγιάννη", Διαβάζω, αρ.101 (5-9-1984) σελ. 101΄ Δέλιου Γιώργου, Απομνημονευματογράφοι της Εθνεγερσίας, Θεσσαλονίκη 1975, σελ.96.
8. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β΄, σελ.μδ΄- με΄΄ Καμπάνη Αρίστου, Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, έκδοσις Ε΄ συμπληρωμένη, Εν Αθήναις 1948, σελ.290΄ Σεφέρη Γιώργου, ό.π., σελ.12΄ Στρουγγάρη Μάγδας, Ο λογιότατισμός και η επίδραση του στα γραφτά του Μακρυγιάννη. α-

νάτυπο του Η' τόμου της "Δωδώνης", Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Ι., Ιωάννινα 1979, σελ.114 · Παρασκευόπουλου Γιώργου, Η εθνική επανάσταση του '21 μέσα από τα απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη, χ.χ., σελ.10· Makriyannis, The memoirs of general Makriyannis 1767-1864, Edited and translated by H.A.Lidderdale, Forword by C.M. Woodhouse London 1966, σελ.XX.

9. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.λθ'.
10. ΑΠ., σελ.286.
11. ΑΠ., σελ.4.
12. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.μ'.
13. Διορίστηκε στο Άργος στις 20 Απριλίου 1828. βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.136-137.
14. ΑΠ., σελ.414, σημ. α.
15. Σούτσου Αλεξ., Πανόραμα της εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως, Εν Αθήναις 1844, σελ.4 . Αναφέρεται ότι ο Μακρυγιάννης, κατά τη νύκτα της 3ης Σεπτ. 1843, εξαπατήθηκε στην κατάρτιση του καταλόγου των νέων υπουργών. επειδή δε γνώριζε ανάγνωση, βλ. ΑΠ., σελ. 386, σημ.
16. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.410, σημ.β', 463.
17. ΑΠ., σελ.3,7.
18. ΑΠ., σελ.346.
19. ΑΠ., σελ.5.
20. Θεοτοκά Γιώργου, ό.π., σελ.717· Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.28-29· Θεόκλητου Διονυσιάτου, Ο στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του γένους, β' έκδοση, Αθήνα 1984, σελ.11· Σιμόπουλου Κυριάκου, Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1986, σελ.74-75.
21. ΑΠ., σελ.3,4,7· Πατατζή Σ., " Ένας αγράμματος πολεμιστής υπήρξε, χωρίς να το ξέρη, ο μεγαλύτερος πεζογράφος της νεοελληνικής λογοτεχνίας", Ο Ταχυδρόμος (8-2-1958, σελ.19, λανθασμένα τοποθετεί τη συγγραφή των Απομνημονευμάτων στη χρονική περίοδο 1826-1854· Γριτσόπουλου Τάσου, "Ο Μακρυγιάννης αυτοβιογραφούμενος", Νέα Εστία, Τόμος Χριστούγεννα (1970), αφιέρωμα στο Εικοσιέ-

- να, σελ.227, λανθασμένα σημειώνει ότι φθάνουν μέχρι το 1851. Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.13, εκ παραδρομής σημειώνει ότι ολοκληρώθηκαν "την άνοιξη του 1849", ενώ στη σελ.110 γράφει: "μέσα στο 1850". Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερέζας, Ο στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον αγώνα του '21. Πανηγυρικός Λόγος στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στις 23-3-1987 για την επέτειο της 25ης Μαρτίου 1821. Θεσσαλονίκη 1987, σελ.5, γράφει ότι τα τελείωσε το 1851.
22. Gordon Thomas, History of the Greek revolution, and of the wars and campaigns arising from the struggles of the Greek patriots in emancipating their country from the Turkish yoke, second edition, Edinburgh - London, 1844, τ.Β', σελ.189. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.λθ' σημ.3 και σελ.125, 126 σημ.
23. ΑΠ., σελ.126-127. Λούκου Χρήστου, "Ο Μακρυγιάννης προσφέρει στη βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία τις εικονογραφίες του εικοσιένα (Τρία ανέκδοτα έγγραφα του 1839)" Μνήμων, τ.5 (1975), σελ.205, σημ.16.
24. ΑΠ., σελ.126 σημ.
25. Η διαίρεση του χειρογράφου σε βιβλία, κεφάλαια, τα σημεία στίξης κλπ., αποτελούν έργο του Βλαχογιάννη, βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.μδ'.
26. Σ' αυτό συνηγορεί και η φράση: "έδῶ εις τ' Ἄργος", βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.μ', 266.
27. Ο Μακρυγιάννης διέμεινε στο Ἄργος μέχρι τον Ιανουάριο του 1832, βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.μ'. Ασδραχά Σπύρου, Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα. έκδοση: Μέλισσα-Α.Καραβίας, Αθήνα 1957, σελ.κ'. Σεφέρη Γιώργου, ό.π., σελ.11. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.123.
28. Διαπιστώνεται από τη φράση: "έδῶ εις τ' Ἄνάπλι", βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.μ', 285, 290.
29. ΑΠ., σελ.309. Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ.κα'. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.123.
30. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.μα', 346. Ασδραχά

- Σπύρου, ό.π., σελ.κα΄.
31. ΑΠ., σελ.346 σημ.α΄.
  32. ΑΠ., σελ.4.
  33. Βλαχογιάννη Ιωάν., τ.Β΄, σελ.μα΄,347 · Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ.κα΄- κβ΄.
  34. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β΄, σελ.μβ΄,4 σημ.2, 451 σημ.2 · Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ.κβ΄.
  35. Ο Βλαχογιάννης, ό.π., τ.Β΄, σελ.μβ΄, αναφέρει ότι γράφτηκαν το 1851· βλ. και Σεφέρη Γιώργου, ό.π., σελ.11. Πιο ορθή ελέγχεται η άποψη του Γεωργουσόπουλου Κώστα, "Ο "Άλλος" Μακρυγιάννης, ο "Ένας" Μακρυγιάννης", Βήμα (20-5-1984), ο οποίος σημειώνει ότι υπάρχει εσωτερική ένδειξη πως ο επίλογος γράφτηκε μετά τον Αύγουστο του 1850.Σ'αυτό συνηγορεί η φράση: "μπαίνοντας ό Αύγουστος τά 1850" (σελ.451), καθώς και η αναφορά στην παραίτηση του Υπουργού Οικονομίας Βάλβη, που αντικαταστάθηκε από το Χρηστίδη (4-8-1950), βλ. ΑΠ., σελ.462 σημ.1 και 463. Η εκδοχή, ότι τα Απομνημονεύματα ολοκληρώθηκαν το 1851, πρέπει να θεωρείται απίθανη. γιατί από τις 31 Δεκ. 1850 άρχισε να γράφει τα "Οράματα και Θάματα".
  36. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.60-61.
  37. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β΄, σελ.κζ΄· Περάνθη Μιχαήλ, Το εικοσιένα από την σταύρωση στην ανάσταση, Αθήνα 1971 σελ.155.
  38. ΑΠ., σελ.3.7· Δ.[Ανωνύμου], " Η χθεσινή Διάλεξις του κ.θεοτοκά. Ο στρατηγός Μακρυγιάννης", Μακεδονία (10-2-1948), το κίνητρο της συγγραφής ήταν: "ή ανάγκη νά έκφρασθῆ νά έξωτερικεύση τās κρίσεις του καί τās παρατηρήσεις του".
  39. ΑΠ., σελ.7.
  40. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α΄, σελ.139-147.
  41. Ο Βλαχογιάννης, στην αρχή του δεύτερου τόμου, παραθέτει την προσωπογραφία του Μακρυγιάννη που φιλοτέχνησε ο Heideck το 1828.

42. Γαζή Γεωργίου, Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, συνοπτικώς συγγραφείσα και τύποις εκδοθείσα υπό Γεωργίου Γαζή του εκ Δελβινακίου της Ηπείρου, πρώην γραμματέως, μυστικού συμβούλου και χιλιάρχου του στρατηγού Καραϊσκάκη. Αφιερωθείσα δε παρά του ιδίου τω Σεβαστώ Κυβερνήτη της Ελλάδος, Εν Αιγίνη 1828, σσ.35.
43. Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Νέα Εστία, τόμος Χριστούγεννα (1970), σελ.228-231.
44. ΑΠ., σελ.7. Ο Βλαχογιάννης, ό.π., τ.Β', σελ.ιε', σημειώνει: "Ίσως αύτή ή φωνή τής έθνικής ψυχής είναι ή ψιθυρίσασα εις τό οϋς τοϋ Μακρυγιάννη τήν ίεράν παραγγελίαν τής συγγραφής τοϋ παρόντος έργου".
45. ΑΠ., σελ.9. Πατατζή Σ., ό.π., σελ.23. Βραχά φρίξου. "Ο ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη κι' η ουσία του Νεοελληνισμού", Φιλολογική Κύπρος (1960-1961), σελ.46, όπου τον παραλληλίζει με τον Ηρόδοτο και το Θουκυδίδη, βλ. και Κακριδή Ι., Στρατηγός Μακρυγιάννης μια ελληνική καρδιά, β' έκδοση, Αθήνα 1972, σελ.13. Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.62. Παναγιωτόπουλου Ι.Μ., "Ο Μακρυγιάννης- Ο λαός γράφει την ιστορία του", Φιλολογική Πρωτοχρονιά (1962), σελ.14.
46. βλ. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.61, όπου σημειώνει: "Πολύ άργότερα τοϋ έρχεται πανηγυρική έπιβεβαίωση, πώς τό γραφτό του χρειάζεται καί για τήν άποκατάσταση τής αλήθειας, όταν βλέπει ότι επιχειρεΐται ή γραφή της παραποίηση...όταν άρχισε νά γράφει, δεν τό έκανε για ν' άποκαταστήσει καμιά συγκεκριμένη παραποίηση".
47. ΑΠ., σελ.100,191.
48. ΑΠ., σελ.223 σημ.1. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.54-55,84.
49. ΑΠ., σελ.336-339. Πρόκειται για τους ιστοριογράφους του αγώνα: Σούτσο Αλέξ., Histoire de la revolution Grecque, Paris 1829. Σουρμελή Διον., Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα, αρχομένη από της επαναστάσε-

ως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων, διηρημένη μεν εις βιβλία τέσσερα. Έκδοσις δευτέρα. Επιδιορθωθείσα και αυξυνθείσα δι' αξιολόγων προσθηκών υπό του ιδίου Συγγραφέως. Εν Αθήναις, χ.χ. Παπαδόπουλο Κάρπο, Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτζου, του ελληνικού τακτικού και του συνταγματάρχου Φαββιέρου, Εν Αθήναις 1837, σσ.στ' +112' Φραντζή Αμβροσίου, Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837. Διηρημένη εις τόμους τέσσαρας, συγγραφείσα παρά Αμβροσίου Φραντζή, πρωτοσυγκέλλου της πρώην Χριστιανουπόλεως επαρχίας (Αρκαδίας) και εκδοθείσα παρ' αυτού προς χρήσιν των Ελλήνων, προσφωνηθείσα δε τω Μεγαλειωτάτω Βασιλεί της Ελλάδος Όθωνι τω Α', Εν Αθήναις 1839-1841, τ.Α'- Δ'. Περραιβού Χριστ., Απομνημονεύματα πολεμικά, διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους. Συγγραφέντα παρά του Συνταγματάρχου Χριστοφόρου Περραιβού του εξ Ολύμπου της Θετταλίας, και διηρημένα εις τόμους δύο, Εν Αθήναις 1836.

50. Κουρνούτου Γ., Το απομνημόνευμα 1453-1953, Αθήναι 1953, τ.Α', σελ.11-47' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ. 1'. Μουλλά Παναγιώτη, "Η λογοτεχνία από τον αγώνα ως τη γενιά του 1880", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.13 σελ.493' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.7' Βακαλόπουλου Απόστ., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ.Ζ', σελ.145.
51. ΑΠ., σελ.10.
52. Πατατζή Σ., ό.π., σελ.19' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.11,70.
53. ΑΠ., σελ.15' Πρωτοψάλτη Ε., Η δίκη του στρατηγού Μακρυγιάννη, Αθήνα 1963, σελ.61.
54. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.292.
55. Παναγιωτόπουλου Ι., ό.π., σελ.14' Πατατζή Σ., ό.π., σελ.19.

56. Παναγιωτόπουλου Ι., ό.π., σελ.14΄ Περάνθη Μιχαήλ, ό.π. σελ.156΄ Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., σελ.12,66΄ Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.10,32,35,60.
57. Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ.κ΄΄ Παναγιωτόπουλου Ι., ό.π. σελ.14.
58. ΑΠ., σελ.386.
59. ΑΠ., σελ.7.
60. ΑΠ., σελ.9.
61. ΑΠ., σελ.4.
62. ΑΠ., σελ.6.
63. Gordon Thomas, ό.π., τ.2, σελ.189΄ Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β΄, σελ.λθ΄ σημ.3 και σελ.126 σημ.
64. Λούκου Χρήστου, ό.π., σελ.205,210.
65. Χαλκιοπούλου Π., "Βαυαροκρατία και Ελλάς. Πως επαιδαγωγήθη η Ελλάς και πως έπρεπε να παιδαγωγηθή", Εβδομάς, τ. Ζ΄ (1890), φύλ.21, σελ.4.
66. Βλαχογιάννη Ιωάν., Απομνημονεύματα, έκδοσις β΄, τ.Α΄, Αθήναι 1947, σελ.97-98΄ Καραντώνη Αντρέα, "Τα Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη", Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.2 (1946), σελ.407, και Φυσιογνωμίες, Κριτικά δοκίμια, Αθήνα 1966, σελ.20, και Από τον Σολωμό ως τον Μυριβήλη, Αθήνα 1969, σελ.146΄ Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ.ια΄΄ Δόξα Τάκη, "Διδάγματα απ΄ το Μακρυγιάννη", Πειραική-Πατριακή, αρ.159 (1972), σελ.50-51΄ Παπακώστα Άγγελου, Εισαγωγή στα "Οράματα και θάματα", β΄ έκδοση, σελ.24-25.
67. Τσουδερού Γιάννη, Πως βρέθηκαν τα χειρόγραφα των Απομνημονευμάτων και των Οραμάτων του Μακρυγιάννη, η έκδοσή τους κι΄ όλα τα σχόλια γι΄ αυτά ίσαμε σήμερα, Αθήνα 1988, σελ.8-9.
68. Σ[κίπη Σ.], "Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη", Ακρίτας, τ.Α΄ (1904), σελ.227-228΄ Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β΄, σελ.δ΄΄ Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ.ι΄΄ Λορεντζάτου Ζήσιμου, Το τετράδιο του Μακρυγιάννη (MSS 262), 1984, σελ.10΄ Σαββίδη Γ., "Γραμματολογική παρουσίαση

- του "Οράματα και θάματα", στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.24' Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π.' Τσουδερού Γιάννη, ό.π., σελ.9.
69. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α'- Β'. Για την α' έκδοση βλ. [Ταγκοπούλου Δ.], "Ό,τι θέλετε", Ο Νουμάς, αρ.268 (4-11-1907), σελ.8' Βλάχου Ν., "Ο ιστοριοδίφης και ο ιστορικός", Νέα Εστία, τ.ΜΔ'(1948), τχ.515, σελ.68' Λάμπρου Σπύρου, ό.π., σελ.358-361.
70. Παλαμά Κωστή, "Ηρωϊκά πρόσωπα και κείμενα. Λόγος προς τη "Φοιτητική Συντροφιά" την ημέραν της εθνικής γιορτής, 25 του Μάρτη 1911". Ο Νουμάς, τ.8-9 (1910-1911), σελ.220' Καραντώνη Αντρέα, ό.π., Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.2 (1946), σελ.407' Λορεντζάτου Ζήσιμου, ό.π., σελ.27' Σαββίδη Γ., ό.π., σελ.24' Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερέζας, ό.π., σελ.6-7' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.77, ο οποίος, την ψυχρή υποδοχή στην έκδοση του 1907, την αποδίδει στο ότι: "τό κείμενο του Μακρυγιάννη άμφισβητοῦσε τήν κατεστημένη ιδεολογία, πολιτική και πνευματική".
71. Θεοτοκά Γιώργου, ό.π., σελ.722 σημ.1' Πρεβελάκη Π., Το ηφαίστειο, δράμα σε τέσσερεις πράξεις, Αθήνα 1962, σελ.19' Λορεντζάτου Ζήσιμου, ό.π., σελ.27-28' Τσουδερού Γιάννη, ό.π., σελ.21-22.
72. Απομνημονεύματα, Κείμενον-εισαγωγή-σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, έκδοσις β', τ.1-2, Αθήναι 1947.
73. Απομνημονεύματα...ό.π., β' έκδοσις, σελ.η' Λαδά Γεωργίου, "Τα Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη", Ο Συλλέκτης, τ.1 (1947-1951), σελ.27.
74. Παπακώστα Άγγελου, "Περί ένα ιστορικών δοκίμιον. Τα χειρόγραφα Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη", Καθημερινή(30-11-1947), και στην Εισαγωγή της β' έκδοσης των Οραμάτων και θαμάτων, σελ.27-28' Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ.λε'-λστ' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.138 σημ.371, όπου σημειώνει: "θά μπορούσε κανείς να

ἀναρωτηθεῖ ἂν καί στά Ἀπομνημονεύματα ὑπῆρχαν σελίδες μέ ὀπτασιασμούς καί ὄνειροφαντασιώσεις. Βαύνασος ἴσως ὑπαινιγμός ἀλλά καί κάπως δικαιολογημένος. Εἶναι γνωστές οἱ προκαταλήψεις τοῦ Βλαχογιάννη πού γίνονταν ἔμμενες ἰδέες καί ὀλίσθαιναν συχνά στήν ἐμπάθεια".

75. Παπακώστα Ἄγγελου, ὀ.π., Καθημερινή (30-11-1947) καί στη β' έκδοση των Ο-Θ, σελ. 27-29' Ασδραχά Σπύρου, ὀ.π., σελ.λε' Λορεντζάτου Ζήσιμου, ὀ.π., σελ. 16-19' Γεωργουσόπουλου Κώστα, ὀ.π.' Τσουδερού Γιάννη, ὀ.π.,σελ. 18, 19, 24, 25, 27, 29.
76. Σπανού Χ., "Ἡ συζήτησις Διά τὴν τύχην τοῦ χειρογράφου των απομνημονευμάτων τοῦ στρατηγού Μακρυγιάννη", Ὁ Συλλέκτης, τ.1 (1947-1951), σελ.53' Ασδραχά Σπύρου, ὀ.π., σελ.λε', το σχετίζει με τα Ο-Θ' Παπακώστα Ἄγγελου, ὀ.π. στη β' έκδοση των Ο-Θ, σελ.27, 29, 30, 32' Λορεντζάτου Ζήσιμου, ὀ.π.,σελ.19-20, το σχετίζει με τα Ο-Θ' Λαδά Γεωργίου, ὀ.π., σελ.27-28' Τσουδερού Γιάννη, ὀ.π., σελ.18,20,21,50,51.
77. Γριτσόπουλου Τάσου, ὀ.π., Νέα Εστία (1970),σελ.233 σημ. 4α, καί "Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη", Μνημοσύνη, τ.3 (1970-1971), σελ.92' Ὁ Βλαχογιάννης, ὀ.π., τ.Β', σελ. 5', σημειώνει ὅτι το χειρόγραφο το ἔδειξε σε "ἄνδρες κατέχοντες ἀνώτατα ἀξιώματα ἐν τῇ πολιτείᾳ", χωρίς να αναφέρει ονόματα. Δημοσίευσε, ὁμως, στην εφ."Ἀκρόπολις" φωτογραφικό αντίγραφο μιας σελίδας τοῦ χειρογράφου. Το ἴδιο ἔπραξε καί στην έκδοση τοῦ 1907' παρέθεσε στο τέλος των προλεγόμενων τοῦ δευτέρου τόμου, πανομοιότυπο της 321ης σελίδας τοῦ χειρογράφου.
78. Γριτσόπουλου Τάσου, ὀ.π., Μνημοσύνη, τ.3 (1970-1971), σελ.113, σημειώνει: "δέν γνωρίζομεν μέχρι ποίου βαθμοῦ ὑπάρχει Μακρυγιάννης εἰς τό ἔργον".
79. Παπακώστα Ἄγγελου, ὀ.π., σελ.15' Ο-Θ, σελ.41,43,51, 52,54,55,58-60,63,65,67,68,74,91,106,127,143,147,153, 167.
80. Σαββίδη Γ., ὀ.π., Νέα Εστία, τ.115 (1984), σελ.92' Με-

- ταλληνού Γεωργίου, "Ο ενιαίος Μακρυγιάννης, ο Μακρυγιάννης του Γένους", Εκκλησιαστική Αλήθεια, (1-9-1987).
81. Κουγέα Σωκράτους, "Ηρωϊκά κείμενα του αγώνος", Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τ.28 (1953), σελ.117. Περισσότερα στοιχεία για την τύχη του χειρογράφου των ΑΠ βλ. Τσουδερού Γιάννη, ό.π.
82. Ο Κυριαζίδης Ν.. Το λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη ή πως μιλούσαν οι Έλληνες προτού βιαστεί η γλώσσα μας από την καθαρεύουσα, Ιδέα-Γενική επιμέλεια: Ν.Ι.Κυριαζίδης, Γλωσσική επεξεργασία: Ι.Ν. Καζάζης, Προγράμματα κομπιούτερ: J. Brehier, 1983, τ.Α', σελ.13. εκφράζει αμφιβολίες για την ορθή γλωσσική μεταγραφή του Βλαχογιάννη.
83. Πολίτη Λίνου, Πρόλογος στην β' έκδοση των Ο-Θ, σελ.11.
84. Ο-Θ, σελ.41.
85. Ο-Θ, σελ.192, υπάρχει η εσωτερική ένδειξη: "9 Μαρτίου 1852". Από τη σελίδα αυτή μέχρι το τέλος αφηγείται οράματα που είδε κατά το Μάρτιο του 1852. βλ. και Σφυρόερα Βασ., "Η περιπέτεια και η αξία των "Οραμάτων και θαμάτων" του Μακρυγιάννη", στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήναι 1984, σελ.18' Σμπιλίρη Γιώργου, "Οράματα και θάματα: προβλήματα σύνθεσης", Διαβάζω, αρ.101 (5-9-1984), σελ.78' Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., "Μακρυγιάννης", στην Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδοτική Αθηνών, τ.5, σελ.393' Θεόκλητου Διονυσιάτου, "Ο στρατηγός Μακρυγιάννης", Εστία (9-2-1984), σημειώνει: "μέχρι Απρίλιο 1852" Μεταλληνού Γεωργίου, "Χρησμολογικές απηχήσεις στα "Οράματα και θάματα" του στρατηγού Μακρυγιάννη", Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.195.
86. Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π., Βήμα (20-5-1984)' Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.78-79.
87. Ο-Θ, σελ.41,64,91' βλ. και Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.80' Θεόκλητου Διονυσιάτου, Ο στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος...ό.π., σελ.2 και στην εφ. Ε-

- στία (9-2-1984)· Σβορώνου Νίκου, "Κώδικες της λαϊκής έκφρασης στα "Οράματα και θάματα", στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.28· Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π..
88. Ο-Θ, σελ.112.
89. Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π.· Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.78.
90. Ο-Θ, σελ.42,64,91,113,122· Γεωργουσόπουλου Κώστα,ό.π., ο οποίος συμπεριλαμβάνει στο δεύτερο τμήμα τις σελ.91-164.
91. Ο-Θ, σελ.204.
92. Ο-Θ, σελ.137· Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.78,82.
93. Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π.· Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.78,81.
94. Ο-Θ, σελ.219.
95. Σφυρόερα Βασ., ό.π., σελ.18.
96. Σφυρόερα Βασ., ό.π., σελ.18· Σαββίδη Γ., ό.π., στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και θάματα...., σελ.21 και στη Νέα Εστία, τ.115 (1984), σελ.92.
97. Μεταλληνού Γ., ό.π., Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.203 και στην Εκκλησιαστική Αλήθεια (1-9-1987).
98. Ο-Θ, σελ.223.
99. Πρωτοψάλτη Ε., Η δίκη ... ό.π., σελ.57-62.
100. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.41-42.
101. Θεοτοκά Γ., "Ένα ανέκδοτο έργο του Μακρυγιάννη", Καθημερινά Νέα (16-9-1945)· Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ.λγ' Αργυρίου Αλεξ., "Εκκρεμότητες", Βήμα (10-7-1971)· Γιαννόπουλου Κων., "Για τη βιβλιογραφία των Μακρυγιάννη-Ζωγράφου", Διαβάζω, τχ.2 (1976), σελ.33· Χάρη Γιάννη, "Η άγνωστη ιστορία ενός παλίμψηστου και άλλες γνωστές ιστορίες (Τα "Οράματα και θάματα" του Μακρυγιάννη και η εκδοτική τους περιπέτεια), Διαβάζω, αρ.101 (5-9-1984), σελ.86· Χατζηφώτη Ι., "Θρησκόληπτος" κι ο στρατηγός Μακρυγιάννης;", Εκκλησιαστική Αλήθεια, (1-1-1984) και στο έργο: Άνθη ευλαβείας του Μακρυγιάννη, με εισαγωγή

- για την προσφορά της εκκλησίας στην Τουρκοκρατία και το Εικοσιένα, σελ.60.
102. Λαδά Γεωργίου, ό.π., σελ.27· Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ. λγ', λε'· Λορεντζάτου Ζήσιμου, ό.π., σελ.9, 19, 20· Τσουδερού Γιάννη, ό.π., σελ.18,21.50 και στη σελ. 52, εκφράζει την άποψη ότι ο Βλαχογιάννης δεν το αγόρασε, αλλά ότι "πρέπει νά 'ταν στον ίδιο ντενεκέ που 'ταν και το χειρόγραφο των Απομνημονευμάτων".
103. Ασδραχά Σπύρου, ό.π., σελ. λγ'· Σεφέρη Γιώργου, "Τα κείμενα του Μακρυγιάννη", Βήμα (10-7-1971)· Πολίτη Λίνου, ό.π., σελ.8· Σφυρόερα Βασ., ό.π., σελ.15· Σαββίδη Γ., ό.π., στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα..., σελ.23 και στη Νέα Εστία, τ.115 (1984), σελ.93· Χάρη Γιάννη, ό.π., σελ.86.
104. Αρκετοί λόγιοι, όπως ο Κατσίμπαλης, Lidderdale, Κουγέας Λορεντζάτος, Σεφέρης, Αργυρίου, Τσουδερός, Πολίτης, κ.ά. πίεζαν με διάφορους τρόπους τον Παπακώστα να δημοσιεύσει το χειρόγραφο. βλ. Πολίτη Λίνου, ό.π., σελ.8· Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π.· Τσουδερού Γιάννη, ό.π., σελ.34-43.
105. Πολίτη Λίνου, ό.π., σελ.9· Σφυρόερα Βασ., ό.π., σελ. 16· Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π.· Σταματίου Κώστα, ό.π., Νέα (18-8-1984)· Χάρη Γιάννη, ό.π., σελ.87-91· Τσουδερού Γιάννη, ό.π., σελ.43.
106. Πολίτη Λίνου, ό.π., σελ.9,11· Λορεντζάτου Ζήσιμου, ό.π., σελ.10· Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π.· Ματσούκα Νίκου, "Σκέψεις και σχόλια στα "Οράματα και θάματα" του στρατηγού Μακρυγιάννη", Γρηγόριος ο Παλαμάς, τχ. 701 (1984), σελ.137· Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., ό.π., σελ. 5· Τσουδερού Γιάννη, ό.π., σελ.47,51.
107. Πολίτη Λίνου, ό.π., σελ.11· Παπακώστα Άγγελου, ό.π., στην έκδοση των Ο-Θ, σελ.32, αναφέρει ότι το χειρόγραφο έχει 296 σελίδες χωρίς τις λευκές. βλ. και Τσουδερού Γιάννη, ό.π., σελ.48-50.
108. Πολίτη Λίνου, ό.π., σελ.13.

109. Παπακώστα Άγγελου, ό.π., Εισαγωγή στα Ο-θ, σελ.24.
110. Σαββίδη Γ., ό.π., Νέα Εστία, τ.115 (1984), σελ.92.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. Σβορώνου Νίκου, Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχά, Αθήνα 1988, σελ. 52-53' Βακαλόπουλου Απόστ., Καίρια θέματα της ιστορίας μας, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 122 και Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985, δ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 85-87, 140' Felix-Beaujour, Tableau du commerce de la Grece (1787-1797), μετάφραση Ελένης Γαρίδη, εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1974, τ. 1, σελ. 143 Αρσενίου Λαζάρου, Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία, Αθήνα 1984, σελ. 88.
2. Ζαβίρα Γεωργίου, Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν θέατρον, ανατύπωση της α' εκδόσεως, επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήριο: Τάσου Αθ. Γραιτσόπουλου, Αθήναι 1972, σελ. 265-273' Βακαλόπουλου Απόστ., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 239, 253-254' Σβορώνου Νίκου, ό.π., σελ. 55' Μεταλληνού Γεωργίου, Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική αυτοκρατορία, β' έκδοση, Αθήνα 1989, σελ. 148.
3. Σβορώνου Νίκου, ό.π., σελ. 55' Βακαλόπουλου Απόστ., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού... ό.π., τ. Δ', σελ. 212, 254, 258, 311, 509.
4. Μενούνου Ιωάν., Κοσμά του Αιτωλού διδασχές (και βιογραφία), Αθήνα 1979, σελ. 142' Βακαλόπουλου Απόστ., Νέα Ελληνική Ιστορία... ό.π., σελ. 135.
5. Για το νεοελληνικό Διαφωτισμό βλ. τις μελέτες: Δημαρά Κ.Θ., Νεοελληνικός Διαφωτισμός, δ' έκδοση, Αθήνα 1985, σσ. ιε' + 556' Διζικιρίκη Γιώργου, Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Ευρωπαϊκό πνεύμα 1750-1821. Αισθητική και ιδεολογία των λογίων της Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1984, σσ. 111.
6. βλ. μελέτη: Λάσκαρι Μ.Θ., Το Ανατολικόν Ζήτημα, 1800-

1923. τχ.Α΄. Θεσσαλονίκη 1948΄ Χασιώτη Ι.Κ., Οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα της κυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1976, σελ.2-18.
7. Αραβαντινού Σπ., Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, συγγραφείσα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού, Εν Αθήναις 1895, σελ.291-292΄ Σβορώνου Νίκου. Επισκόπηση...ό.π., σελ.60.
8. Δασκαλάκη Απόστ., Τα αίτια και οι παράγοντες της ελληνικής επανάστασεως του 1821 μετ΄ εικόνων και εγγράφων. Εν Παρισίοις 1927, σελ.9-15, 38-39΄ Βελουδή Γιώργου, Η Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου. Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνα, Αθήνα 1977, σελ.νη΄-ξβ΄ Δόικου Δαμιανού. "Ο Αγαθάγγελος ως προφητικόν αποκαλυπτικόν έργον και το μήνυμά του", Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ., Παράρτημα 9 του ΙΣΤ΄ τόμου, Θεσσαλονίκη 1971, σελ.95-96,125.
9. Σβορώνου Νίκου. Επισκόπηση...ό.π., σελ.52΄ Βακαλόπουλου Απόστ., Νέα Ελληνική Ιστορία...ό.π., σελ.128-134΄ Χασιώτη Ι.Κ., ό.π., σελ.202-222.
10. Βακαλόπουλου Απόστ., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού... ό.π., τ.Δ΄, σελ.387-397΄ Σβορώνου Νίκου, ό.π., σελ.59΄ Γριτσόπουλου Τάσου. Τα Ορλωφικά. Η εν Πελοποννήσω επανάστασις του 1770 και τα επακόλουθα αυτής, Εν Αθήναις 1967, σελ.116-122.
11. Βακαλόπουλου Απόστ., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού... ό.π., τ.Δ΄, σελ.594-613΄ Χασιώτη Νίκου, ό.π., σελ.232΄ Σβορώνου Νίκου, ό.π., σελ.61.
12. βλ. Φιλήμονος Ιωάν., Δοκίμιον ιστορικόν περί της φιλικής Εταιρίας, Εν Ναυπλία 1834, σσ.κα΄+400΄ Σβορώνου Νίκου, ό.π., σελ.63΄ Βακαλόπουλου Απόστ., Καίρια θέματα...ό.π., σελ.207-208.
13. ΑΠ., σελ.11΄ Πρωτοψάλτη Ε., Η δίκη...ό.π., σελ.203΄ Γερβίνου Γ.Γ., Ιστορία της Επανάστασεως και αναγεννήσεως

- της Ελλάδος, μεταφρασθείσα δε από του πρωτοτύπου υπό Ιωάννου Η.Περβανόγλου, Αθήνησι 1864, τ.2, σελ.58, όπου εσφαλμένα τον αναφέρει ως Πελοποννήσιο.
14. Λιάσκου Ρούλας, "Κείνα τα χρόνια..." στις ρίζες του Μακρυγιάννη, ανάπτυπο από τα Τετράμηνια (τχ.34-35), Άμφισσα 1987, σελ.2276.2284. Στη σελ.2280 σημ.18, σημειώνει ότι ο Μακρυγιάννης απέφευγε να μιλήσει για τον τόπο της καταγωγής του και "την αιτίαν αυτής της επίμονης σιωπής του σχετικά με την καταγωγή και την οικογένειά του, θα πρέπει ν' αναζητήσουμε στο μίσος, στον πόνο, στην αγανάκτηση για τον διωγμό και την αρπαγή των "ντόπιων Τούρκων" ".
  15. Βαλέτα Γ.. Ανθολογία της δημοτικής πεζογραφίας. Τόμος πρώτος. Από το Μαχαίρα ως το Σολωμό (1340-1827), Αθήνα 1947, σελ.585.
  16. Sherrard Philip, Δοκίμια για τον νέο Ελληνισμό. Αθήνα 1971, σελ.142.
  17. Καρέλλα Γεωργίου, Συνταγματική ιστορία της Ελλάδος. Ελληνικά πολιτεύματα γενόμενα από της εποχής του Ρήγα μέχρι σήμερα 1798-1975. Ιστορική και κριτική έρευνα επί τη βάσει ανεκδότων αρχείων και πιστών πρωτοτύπων, Αθήναι 1975, σελ.100.
  18. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.545,554 και τ.Α', σελ.η', όπου σημειώνει ότι ο Γούδας και ο Ιάλεμος στηρίχτηκαν στη ζωντανή μαρτυρία του Γεωργάκη Δημητρίου, αδελφού του Μακρυγιάννη. βλ. και Λεκαπηνού Αγγελίνας, "Από την ψυχή του Στρατηγού Μακρυγιάννη", Ακτίνες (Σεπτ. 1949), σελ.416' Πρωτοβάλτη Ε., ό.π., σελ.11.
  19. Ο Βλαχογιάννης, ό.π., τ.Α', σελ.η', αναφέρει τρία αποδεικτικά στοιχεία: α) τη ζωντανή μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία ο Μακρυγιάννης πέθανε το 1864 σε ηλικία 68 ετών, β) μια αδημοσίευτη αυτόγραφη αναφορά, στην οποία αναγραφόταν ότι στις 15 Αυγ. 1852 ήταν 56 ετών και γ) ότι μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820, σε ηλικία 24 ετών. βλ. και Θεοτοκά Γιώργου, ό.π., Νέα Εστία, τ.30(1941)

- σελ.714 και Ευθύνη, τ.1 (1961), σελ.42' Γκάτσου Νίκου, "Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη", Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.Α' (1945), σελ.18' Φωτιάδη Δημήτρη, Ο Μακρυγιάννης, Αθήνα 1953, σελ.11' Καραντώνη Αντρέα, ό.π. Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.2 (1946), σελ.408 και στο έργο: Φυσιογνωμίες, Κριτικά δοκίμια, Αθήνα 1966, σελ.21' Σισιλιάνου Δημ., Παλαιαί και νέαί Αθήναι, εις μέρη δύο. Μέρος Δεύτερον, Αι νέαί Αθήναι μετά την επανάστασιν του 1821, Αθήναι 1955, σελ.81' Αβραάμ Κώστα, Ρουμελιώτες αγωνιστές του Εικοσιένα, Αθήνα 1957, σελ.313' Δημαρά Κ. Θ., Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, Αθήνα 1968, σελ.258' Κυριακόπουλου Κώστα, Σκόρπιες δάφνες του Εικοσιένα, Αθήναι 1971, σελ.28' Σταμέλου Δημήτρη, Ρουμελιώτικη πεζογραφία, από τον Μακρυγιάννη ως σήμερα 1829-1969, τ.Α' (1829-1900), σελ.11' Μπενέκου Γιάννη, Κωλέτης, Αθήνα 1981, σελ.110' Ο πόνος του Μακρυγιάννη, έκδοση Ιεράς Μονής Παρακλήτου, 1983, σελ.1' Παναγόπουλου Δ.Β., "Μακρυγιάννης Ιωάννης", Θ.Η.Ε. τ.8, στ.530' Γάτου Γιώργου, "Μακρυγιάννης Ιωάννης", Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαιδεία, τ.20, σελ.564.
20. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.270-271, ενώ στη σελ. 202 αναφέρεται ότι το 1832 ήταν 35 ετών. Επίσης, ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αναφέρει ότι το 1852 ήταν 56 ετών, βλ. Πρωτοβάλτη Ε., Η δίκη.. ό.π., σελ.132, 280, ενώ στις σελ. 241, 486, 502, εκ παραδρομής σημειώνεται ότι το 1852 και το 1853 ήταν 55 ετών. Η σύγκριση αυτή στις αναφορές του Μακρυγιάννη αντιμετωπίζεται με την τοποθέτηση της γέννησής του στα έτη 1797-1798.
21. ΑΠ., σελ.12, 467.
22. Ο Βλαχογιάννης, ό.π., τ.Α', σελ.ζ', αναφέρει τα ονόματα των γονέων του και στη σελ.η', σημειώνει ότι είχε δυο αδελφούς, τον Ευστάθιο και το Γεωργάκη, καθώς και αδελφές για τις οποίες δε διασώζονται πληροφορίες. βλ. και Λιάσκου Ρούλας, ό.π., σελ.2272-2273.

23. ΑΠ, σελ.467' Παπαδοπούλου Αντ., Απόψεις του στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του, Θεσσαλονίκη 1970, σελ.7.
24. Αραβαντινού Σπ., Ιστορία Αλή Πασά...ό.π., σελ.κβ'90, 267,517.
25. ΑΠ, σελ.12-13 ' βλ. και Λιάσκου Ρούλας, ό.π., σελ.2279, σύμφωνα με τη ζωντανή παράδοση: "Για να μην κλάψει το παιδί, τούφτιαξε ένα βούλωμα με ζάχαρι και ψωμί και τόβαλε στο στόμα του και πέρασε".
26. ΑΠ, σελ.467' Ο-Θ, σελ.167.
27. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.οστ' Κακριδή Ι.Θ., Στρατηγός Μακρυγιάννης μια ελληνική καρδιά, β'έκδοση, Αθήνα 1972, σελ.8, γράφει: "Αλήθεια ό θεός, πού προόριζε τόν Μακρυγιάννη για έργα μεγάλα. είχε φωτίσει τή μάνα νά γλυτώσει τό μωρό της". βλ. και Sherrard Philip, ό.π., σελ.142' Πετρή Γιώργου, Μακρυγιάννης-Παν.Ζωγράφος, δοκίμιο εικονολογικό, Αθήνα 1975, σελ.23.
28. ΑΠ, σελ.13,468. Για τους άρχοντες της Λιβαδειάς, βλ. Κούμα Κ., Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι και τα νεώτερα εξ άρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1832, τ.ΙΒ', σελ.538, όπου γράφει: "Οί πρόκριτοι τής Λειβαδειάς άνθρωποι κτηματικοί, λόγιοι, συνετοί, έσχημάτιζαν είδος έπαινετής άριστοκρατίας μέ σκοπόν όχι νά ωφεληθώσιν αυτοί, αλλά νά κυβερνήσωσιν ωφελίμως τά κοινά πράγματα". βλ. και Λάππα Τάκη, Η χώρα της Λειβαδειάς, Αθήνα 1954, σελ.11-12,15.
29. ΑΠ, σελ.13. Στη σελ.463, σημειώνει: "ήμουν φτωχός κ' έκανα τόν υπερέτη καί τιμάρευα άλογα κι' άλλες πλήθος δουλειές έκανα νά βγάλω τό πατρικό μου χρέος, όπου μās χρέωσαν οί χαραμῆδες".
30. Οι αγωνιστές Οδυσσέας Ανδρούτσος και Γεώργιος Καραϊσκάκης, πριν από την επανάσταση, βρίσκονταν στην υπηρεσία του Αλή πασά, βλ. στα έργα: Παπαμιχαλοπούλου Κων., Οδυσ-

- σεύς Ανδρούτσος. Ιστορική πραγματεία, αναγνωσθείσα εν τω Φιλολογικῷ Συλλόγῳ "Παρνασσῶ" τη 25 Φεβρ. 1873, Εν Αθήναις 1873, σελ.4-6' Λάππα Τάκη, Οδυσσεύς Ανδρούτσος Αθήνα, σελ.42' Αινιάνος Δ., Η Βιογραφία του Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, έκδοσις β' υπό Ι.Βλαχογιάννη, Εν Αθήναις 1903, σελ.5.
31. ΑΠ, σελ.13' Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Β', σελ.545, όπου ο Γούδας αναφέρει: "προσεκολληθήν ἐμμέσως εἰς τήν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἄλῃ πασσᾶ και ἀπῆλθεν εἰς Ἰωάννινα". βλ. και Παναγιωτόπουλου Ι.Μ., "Ο Μακρυγιάννης - Ο λαός γράφει την ιστορία του",Φιλολογική Πρωτοχρονιά (1962), σελ.13.
32. ΑΠ, σελ.13-14' Ο-Θ, σελ.168.
- 33.Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Β',σελ.468, όπου ο Μακρυγιάννης σημειώνει: "τήν νύχτα πῆγα στήν ἐκκλησία, μέσα στό ἅγιο βῆμα, ἔκλαιγα καί περικόλαγα τόν Ἄγιάννη".
34. Αναστασίου Ιωάν., Αι ενορίες της Ελληνικής Εκκλησίας κατά την διάρκειαν του ΙΗ' αἰῶνος, ανάτυπο Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ. τ.22, Θεσσαλονίκη 1977, σελ.19-20' Ακανθόπουλου Πρόδρομου. Η ιστορία των ενοριῶν του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου κατά την Τουρκοκρατία, Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ., Παράρτημα αρ.47 του 28ου τόμου, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 44-45' Σπανού Κώστα, Το Κατάστιχο του Αγίου Αθανασίου της Ραφάνης (1778-1889), ανάτυπο από το Θεσσαλικό Ημερολόγιο, τ.Β'-Γ'(1981-1982), Λάρισα 1982, σελ.6-90' Δανιηλίδη Δημοσθένη, Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία, πρώτο βιβλίο, προϋποθέσεις, Αθήνα 1934, σελ.118-120, 135-136' Χατζηφώτη Ι., Ἄνθη ευλαβείας του Μακρυγιάννη, με εισαγωγή για την προσφορά της Εκκλησίας στην Τουρκοκρατία και το Εικοσιένα, σελ.38,50' Βαλέτα Γ.,Το προδομένο εικοσιένα,η πνιγμένη αναγέννηση - η επαναστατική κληρονομιά, Αθήνα 1946, σελ.82.
35. Α' Κορινθ. 12, 26-27.
36. Ασδραχά Σπύρου, Ελληνική κοινωνία και οικονομία ΙΗ' και ΙΘ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις), Αθήνα 1988, σελ. 321' Μανουσάκη Γιώργη, "Το δραματικό στοιχείο στ' απο-

- μνημονεύματα του Μακρυγιάννη", στην έκδοση: Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.101.
37. Θεόκλητου Διονυσιάτου, Ο στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος...ό.π., σελ.28.
38. Τερτζέτη Γ., Εξακολουθήσεις των Προλεγομένων εις τα υπομνήματα του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, Εν Αθήναις 1852, σελ. 20' Βλαχογιάννη Ιωάν., Ανέκδοτα του Καραϊσκάκη και του Κολοκοτρώνη, Ανέκδοτα-Γνωμικά-Περίεργα, Εν Αθήναις 1922 σελ.40' Μελά Σπύρου, Ο Γέρος του Μοριά, 8' έκδοση, Αθήνα 1957, σελ.172.
39. Αινιάνος Δ., Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη...ό.π., σελ.126' Βλαχογιάννη Ιωάν., Ανέκδοτα του Καραϊσκάκη...ό.π., σελ.6,19.
40. ΑΠ, σελ.12-13.
41. Δανιηλίδη Δημοσθένη, ό.π., σελ.135' Ιωάννου Γιώργου, Τα δημοτικά μας τραγούδια, Αθήνα 1966, σελ.140.
 "Βασίλη μ', κάτσε φρόνιμα, να γίνεις νοικοκύρης
 και ν' αποκτήσεις πρόβατα, ζευγάρια κι αγελάδες.
 Εγώ, μάνα, δεν κάθομαι να γίνω νοικοκύρης
 και να 'μαι σκλάβος των Τουρκών, κοπέλι των γερόντων
 θα πάρω το τουφέκι μου, θα ζώσω το σπαθί μου
 και θα'βγω δίπλα τα βουνά, να πάω να βρω τους κλέφτες".
42. Οι βιογράφοι που αποσιωπούν το γεγονός της Δεσφίνας είναι : Βλαχογιάννης Ιωάν..Β' Αρχείο του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη...ό.π.,τ.Α', όπου προτάσσει εκτενή βιογραφία' Πρωτοψάλτης Ε., Η δίκη...ό.π.' Καραντώνης Αντρέας, Φυσιογνωμίες...ό.π.' Γριτσόπουλος Τάσος, ό.π., Μνημοσύνη, τ.3 (1970-1971)' Κακριδής Ι., Στρατηγός Μακρυγιάννης, μια ελληνική καρδιά...ό.π.' Δόξας Τάκης,"Διδάγματα απ' το Μακρυγιάννη", Πειραιϊκή-Πατριακή, αρ.159 (1972)' Πετρήs Γιώργος, ό.π.' Σιμόπουλος Κυριάκος, Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1986' Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη, εκδόσεις Μέρμηγκα, όπου υπάρχει εισαγωγή της Έλλης Φωτίου με εκτενή βιογραφία του

Μακρυγιάννη.

43. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ. Β', σελ. 14. 468' Ο-Θ, σελ. 168' Αραβαντινού Σπ., ό.π., σελ. 468 σημ. 4' Λάππα Τάκη, "Αθανάσιος Λιδωρίκης, ο σφραγιδοφύλακας του Αλή Πασά". Ηπειρωτική Εστία, τ. 4 (1955), σελ. 726.
44. ΑΠ, σελ. 14.
45. Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως, της ποτε αρχαίας και εγκρίτου ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτης νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης, συλλεγέν και συνταχθέν, χάριν των φιλομούσων και φιλαρχαιολόγων ομογενών, υπό του Μητροπολίτου Άρτης Σεραφείμ του Βυζαντίου, Εν Αθήναις 1884 σελ. 182' Ασδραχά Σπ., Ελληνική κοινωνία... ό.π., σελ. 70.
46. Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ. 320' Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ. 26. Βέβαια, ο Μακρυγιάννης δεν είχε οικονομικές γνώσεις αφού μόλις που γνώριζε γραφή, όπως μαρτυρείται από μια ομολογία του 1815. Μάλιστα, υπέγραφε ως "Γιαννάκης" και αργότερα ως "Μακρυγιάννης", προσωνυμία που έλαβε εξαιτίας του υψηλού του αναστήματος. Βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ. Α', σελ. 9', 1', 1β'.
47. ΑΠ, σελ. 14.
48. ΑΠ, σελ. 15' Ο-Θ, σελ. 168, όπου αναφέρει ότι ο θανάσης Λιδωρίκης του δάνεισε 1000 γρόσια με τόκο τα δέκα δώδεκα δηλ. 20% . Η αμοιβή του ως επιστάτη ήταν μόνο 40 γρόσια το χρόνο.
49. ΑΠ, σελ. 15. Το χειμώνα του 1815 προπλήρωσε την αγορά βρώμης προς 4 γρόσια το ξάι (=κόσκινο του μυλωνά για τη λήψη των αλεστικών). Με την υπόθεση ότι διέθεσε 5000 γρόσια, θα αγόρασε 1250 ξαία βρώμη, την οποία πούλησε προς 16 γρόσια το ξάι και εισέπραξε 20.000 γρόσια.
50. ΑΠ, σελ. 15, αναφέρει ότι αγόρασε το καλαμπόκι προς 11 γρόσια το ξάι και με τη συγκυρία της πανούκλας στην Άρτα το πούλησε προς 33 γρόσια το ξάι. Για την πανούκλα στην Άρτα βλ. Βυζαντίου Σεραφείμ, ό.π., σελ. 8.
51. Το πουγγί ισοδυναμούσε με 500 γρόσια, βλ. Φραντζή Αμβροσίου, Επιτομή της ιστορίας... ό.π., τ. 1, σελ. 54' Αραβα-

- ντινού Σπ., ό.π., σελ.433 σημ.2' Λασκαλάκη Απόστ., Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα, σειρά ΒΙΠΕΡ, αρ.69, τ.1, σελ. 17. Τα 15 πουγγιά, που ήταν το αίτημα του Μακρυγιάννη προς τον Αι-Γιάννη, ισοδυναμούσαν με 7500 γρόσια. Με την υπόθεση, ότι από την πώληση της βρώμης εισέπραξε 20.000 γρόσια (βλ. σημ. 49) και ότι απ' αυτά εξασφάλισε καθαρό κεφάλαιο 11.000 γρόσια, το οποίο διέθεσε για την αγορά του καλαμποκιού, τότε θα εισέπραξε 33.000 γρόσια. Συνεπώς, κατά το 1817, το καθαρό του εισόδημα θα ξεπερνούσε, σίγουρα, το αίτημά του για τα 15 πουγγιά.
52. ΑΠ, σελ.15. Η αγάπη του για τ' όρματα εκφράστηκε πολλές φορές, βλ. ΑΠ, σελ.22,42,71,266. Όπως αναφέρει στη σελ.143, τ' όρματα τα είχε από 18 ετών, δηλ. από το 1814-1815. Πρωτοψάλτη Ε., Η Δίκη...ό.π.,σελ.137, ο Μακρυγιάννης στις 15 Απρ. 1852, όταν βρισκόταν υπό περιορισμό, ζήτησε να μείνουν τα όπλα του σφραγισμένα στο σπίτι του.
53. ΑΠ, σελ.15.
54. ΑΠ, σελ.15. Ενδεχομένως, σ' αυτό να συντέλεσε και η συνωνυμία του με τον Αι-Γιάννη.
55. Ο-Θ, σελ.168, αναφέρει ότι το καντήλι του σωζόταν μέχρι το 1852. βλ. και Λιάσκου Ρούλας, ό.π.,σελ.2285' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Β', σελ.468' Σεφέρη Γιώργου, "Τα κείμενα του Μακρυγιάννη", Βήμα (10-7-1971), όπου σημειώνει: "αυτό τό καντήλι τό είχε δεϊ μέ τά μάτια ένας καλόγερος αναθρεμμένος στο μοναστήρι έκεϊνο" Τσουδερού Γιάννη, ό.π., σελ.26.
56. ΑΠ, σελ.15' Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Α',σελ.409, όπου αναφέρεται ότι ασχολήθηκε με το εμπόριο από 16 ετών. βλ.και Καραντώνη Αντρέα, ό.π., Αγγλοελληνική Επιθεώρηση τ.2 (1946), σελ.408' Περάνθη Μιχαήλ, Το εικοσιένα...ό.π., σελ.154' Ασδραχά Σπ., Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη, εκδ. Μέλισσα-Α.Καραβίας, Αθήνα 1957, σελ.κε', όπου σημειώνει, ότι ο Μακρυγιάννης εκφράζει τη μετάβαση του Ρωμιού από την αγροτική οικονομία σε μια μικροεμπορευ-

- ματική-τοκογλυφική, βλ. και σελ.κστ´.
57. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.25-26.28.
58. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.26´ Ασδραχά Σπ., Ελληνική κοινωνία...ό.π., σελ.319.
59. ΑΠ, σελ.14.
60. ΑΠ, σελ.15.
61. Ο Μακρυγιάννης, μολονότι είχε αποκτήσει μεγάλη περιουσία και είχε αγοράσει και σπίτι "απόναν δυστυχῆ ἄρχοντα", ωστόσο συνέχισε να εργάζεται ως επιστάτης στο σπίτι του θανάση Λιδωρίκη, βλ. ΑΠ, σελ.15. Ο Λιδωρίκης αναφέρει ότι ο Μακρυγιάννης εργάστηκε στο σπίτι του οχτώ χρόνια, βλ. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.330.
62. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.26.
63. Ασδραχά Σπ., Ελληνική κοινωνία...ό.π., σελ.22.
64. Σπανού Κώστα, Το κατάστιχο του Αγ. Αθανασίου της Ραψάνης...ό.π., σελ.21, όπου σημειώνεται: "δεκί(μ)βριου 20 [1782] τον Βασιλι Μπιρον μι το διαφορον ασλ. 010".
65. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α´. σελ.ιγ´.
66. ΑΠ, σελ.91-92,360´ Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α´.σελ.115,208,375,409´ Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Νέα Εστία, Τόμος Χριστούγεννα (1970), σελ.229.
67. ΑΠ, σελ.15.
68. ΑΠ, σελ.15.
69. Βυζαντίου Σεραφείμ, Δοκίμιον... ό.π., σελ.115-116,145´ Αραβαντινού Σπ., Ιστορία Αλή Πασά...ό.π., σελ.412.
70. Καρατζένη Δημητρίου, Γώγος Κ. Μπακόλας ο αδάμαστος οπλαρχηγός του '21. Ιωάννινα 1978, σελ.16´ Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, τ.ΙΓ´, σελ.789´ Ο Φραντζής Αμβρόσιος, Επιτομή... ό.π., τ.1, σελ.59, δεν αναφέρει το όνομά του.
71. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, τ.ΙΓ´, σελ.789.
72. Μάμουκα Ανδρέα, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος. ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων, από το 1821 μέχρι τέλους του 1832, Εν Αθήναις 1839, τ.

11. σελ.192,197.
73. Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις, Εν Αθήναις χ.χ., σελ.700' Η ιστορία της Ελλάδος. Αι αγορεύσεις του ελληνικού κοινοβουλίου 1843-1909, Περίοδος Α', τόμος Α', Αθήναι 1961, σελ.48.
74. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α',σελ.369, όπου οι Αρτηνοί, στην επιστολή τους προς το Μακρυγιάννη, αναφέρουν:"ένεδώκαμεν εύχαρίστως είς τήν όποιαν μᾶς είχατε κάμη προτροπήν διά νά έκλέξωμεν ώς ένα τῶν Πληρεξουσίων μας καί τόν Κ. 'Αναγνώστην Μόστραν".
75. Βυζαντίου Σεραφείμ, ό.π., σελ.115-116' Καρατζένη Δημ., ό.π., σελ.16' Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, τ.ΙΓ', σελ.789.
76. Βυζαντίου Σεραφείμ, ό.π., σελ.115-116.145' Αραβαντινού Σπ., ό.π., σελ. 412.
77. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Β', σελ.16.468' Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Νέα Εστία (1970), σελ.228.
78. ΑΠ, σελ.16.
79. ΑΠ, σελ.15.
80. ΑΠ, σελ.15.
81. ΑΠ, σελ.16-17' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.234, 265,375' Ο-Θ, σελ.168. Για τη διαδικασία μύησης στη Φιλική Εταιρεία, βλ. Φιλήμονος Ιωάννου, Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας, Εν Ναυπλία 1834, σελ. 170 και εξής.
82. ΑΠ, σελ.17.
83. ΑΠ, σελ.17' πρβλ. Πετρή Γιώργου, ό.π.,σελ.27-28,34-35.
84. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.141-147' Ο-Θ, σελ. 168' Γριτσόπουλου Τάσου,ό.π., Νέα Εστία (1970), σελ. 229.
85. ΑΠ, σελ.17.
86. Αραβαντινού Σπ., ό.π., σελ.ια' Αθανάσιος Λιδωρίκης, Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, τ.ΙΒ', σελ.353.
87. ΑΠ, σελ.17. Χαρακτηρίστηκε ως "υπεύθυνη συνείδηση", βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.ιδ' Φωτιάδη Δημήτρη,

Ο Μακρυγιάννης, Αθήνα 1953, σελ.16' Λεκαπηνού Αγγελί-
νας, ό.π., Ακτίνες (Σεπτ. 1949), σελ.417' Πετρή Γιώρ-
γου, ό.π., σελ.30.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. ΑΠ, σελ.17' βλ. και Αραβαντινού Σπ., Ιστορία Αλή Πασά . . ., ό.π., σελ.291-292' Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1975, τ.ΙΒ', σελ.70.
2. ΑΠ, σελ.17' πρβλ. Γούδα Αναστασίου, Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, Εν Αθήναις 1875, τ.Ζ', σελ.348-349' Λάππα Τάκη, "Αθανάσιος Λιδωρίκης, ο σφραγιδοφύλακας του Αλή Πασά", Ηπειρωτική Εστία, τ.4 (1955), σελ.727-728' Αβραάμ Κώστα, Ρουμελιώτες αγωνιστές του Εικοσιένα, Αθήνα 1957, σελ.312' "Αθανάσιος Λιδωρίκης", Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ.16, σελ.101.
3. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.237 και τ.Β', σελ.18, 468. Πληροφορίες για τη συγκέντρωση και απόκρυψη πολεμοφοδίων παρέχονται και από το άσχέδιο αυτοβιογραφίας, βλ. Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Μνημοσύνη τ.3 (1970-1971), σελ.96, όπου σχολιάζοντας την προσπάθεια αυτή του Μακρυγιάννη γράφει: 'Η διασπορά τῶν περί ὄπλων περικοπῶν ἀποβλέπει εἰς τὸ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωσιν τῆς προνοίας τοῦ Μακρυγιάννη, νά συγκεντρώσῃ ὄπλα, δι' ἀγορᾶς εἰς Ἄρταν καί διὰ παντός ἄλλου τρόπου . . . Ὅπως δὲ ποτε σκοπίμως ὁ Μακρυγιάννης διέσπειρε τὰς περί συγκεντρώσεως ἀρμάτων εἰδήσεις κατὰ τρόπον ἄτακτον καί οὐδὲως συγκεκριμένον, ὅπως ὑπερβολικῶς". Επίσης, αναφέρει ὅτι ἡ ποσότητα των πολεμοφοδίων που συγκέντρωσε ὁ Μακρυγιάννης δὲν πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὴ, γιατί: "Μακρὰ παραμονὴ ὄπλων εἰς τὰ ταβάνια τῶν σπιτιῶν δὲν νοεῖται. Μεταφορὰ εἰς τὰ ἀμπέλια καί ταφή ἐντὸς ξηροτάτου ἐδάφους θερινῆς περιόδου δὲν δικαιολογεῖ μεγάλας ποσότητας. Ἐκσκαφὴ καί μεταφορὰ μετὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐχθροπραξιῶν εἰς Ἄρταν ἐπίσης εἶναι δυσκολωτάτη. Τέλος φυλάκισις καί παιδεμοὶ τοῦ Μακρυγιάννη ἐπὶ 75 ἡμέρας

ἀφαιροῦν τήν δυνατότητα συνεχοῦς φροντίδος περί τῶν ἐπικινδύνων καί ἐνοχοποιητικῶν μέσων τούτων τοῦ πολέμου". Βέβαια, το σκεπτικό αὐτό ευσταθεῖ μόνο με τὴν προϋπόθεση ὅτι τὰ πολεμοφόδια διατέθηκαν μετὰ τὴ δραπετεύσῃ του ἀπὸ τὶς φυλακὲς τῆς Ἄρτας (Ιούλιος 1821). Ὅμως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ΑΠ (σελ.18-19) καὶ ἀπὸ τὸ ἀ' σχέδιο αὐτοβιογραφίας του (σελ.468), ὁ Μακρυγιάννης διέθετε τὰ πολεμοφόδια καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Πάτρα, σε φίλους του οπλαρχηγούς ὅπως ἦταν ὁ Γώγος Μπακόλας καὶ ὁ Σκαρμίτσος. Ἀκόμη, ὁ Γριτσόπουλος ἀναφέρει ὅτι: "ἡ δὲ πυρπόλησις τῆς οἰκίας του εἰς Ἄρταν ἀποτελεῖ ἄλλο μέτρον ἐξαφανίσεως τῶν ὄπλων καὶ πυρομαχικῶν" (σελ.96), θέτοντας σε ἀμφισβήτηση τὴν ἀξιοπιστία του Μακρυγιάννη, ὁ ὁποῖος στα ΑΠ, σελ.42, γράφει: "Τότε πῆγα κι' ἄνοιξα εἰς τό σπίτι μου τῆς κρυψῶνες καὶ μέρασα ὅ,τι ὀλίγον μπαροῦτι ἦταν ἀκόμα μέσα κι' ἄλλα ἀναγκαῖα καὶ τὰ ντουφέκια, ὁποῦχαμεν μέ τὸν Κοράκη, τὰ δώσαμεν, ὅσα εἶχαν μείνῃ. Καὶ πῆρα ὅλα μου τ' ἄρματα, ὁποῦχα μέσα, καὶ σκουτιά μου καὶ τ' ἄβγαλα ἔξω". Φαίνεται ὅτι ὁ Μακρυγιάννης ἢ ἐκρυψε τὰ ἄρματα σε ὑπόγειες κρυψῶνες καὶ διασώθηκαν ἀπὸ τὴ φωτιά ἢ λανθάνει στο χρόνο πυρπόλησης τοῦ σπιτιοῦ του, που μάλλον θὰ συνέβηκε κατὰ τὴ φυγὴ τῶν Ἀρτηνῶν καὶ ὄχι κατὰ τὴ δραπετεύσῃ του ἀπὸ τὴ φυλακὴ.

4. Βλαχογιάννη Ιωάν., ὁ.π., τ.Β',σελ.19,469,473· Βακαλόπουλου Απόστ., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ..., ὁ.π., τ. Ε', σελ.329.
5. Βλαχογιάννη Ιωάν., ὁ.π., τ.Β',σελ.23,470,473· βλ. καὶ στὴν αὐτοβιογραφία του (1828), Γριτσόπουλου Τάσου, ὁ.π., Νέα Ἐστία (1970), σελ.229, ὅπου, ὡς αἰτία γιὰ τὴ φυλάκισή του, ἀναφέρει τὴν ἀποκάλυψη τοῦ μέρους ὅπου εἶχε κρύψει τ' ἄρματά του. Στὴν ἐκθεση τοῦ 1829, ὡς αἰτία θεωρήθηκε ἡ περιουσία του, ἐνῶ στο ἀ' σχέδιο τῆς αὐτοβιογραφίας του τὸ ταξίδι του στὴν Πάτρα. Ὁ Γριτσόπουλος, ὁ.π., Μνημοσύνη τ.3 (1970-1971),σελ.95, σημει-

ώνει ότι αυτές οι διαφορές αποτελούν τεκμήριο της αναξιοπιστίας του Μακρυγιάννη. Όμως, όπως προκύπτει από τα ΑΠ, σελ.23, ο συνδυασμός των παραπάνω παραγόντων συντέλεσε στη φυλάκισή του στην Άρτα αρχικά γιατί θεωρήθηκε ως "χαΐνης του Σουλτάνου" και διασώθηκε από την εκτέλεση, γιατί οι Τούρκοι απέβλεπαν στην ιδιοποίηση της περιουσίας του. Δεν πρέπει να αγνοηθεί και ο κατατρεγμός που υφίστατο από τον προεστό Παπαδόπουλο, βλ. ΑΠ, σελ.41. Επίσης, στα ΑΠ, σελ.360, αναφέρει ότι βασανίστηκε για να αποκαλύψει τα σχέδια της φιλικής Εταιρείας. βλ. και Αβραάμ Κώστα, ό.π., σελ.315, ο οποίος, ως αιτία της φυλάκισης του Μακρυγιάννη, αναφέρει τη συγκέντρωση πολεμοφοδίων στην Άρτα.

6. ΑΠ, σελ.23-24' Ο-Θ, σελ.168.
7. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.115,237 και τ.Β', σελ.32,474' Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Νέα Εστία (1970) σελ.229. Ο Μακρυγιάννης διδάχτηκε την πολεμική τέχνη κοντά στον οπλαρχηγό Γώγο Μπακόλα, τον οποίο θαύμαζε και τον είχε ως πρότυπο πολεμιστή: "Λαμπρύνεται και δοξάζεται ο μακαρίτης Γώγος. Χάριτες του χρωστάγει η πατρίς' ως λιοντάρι πολεμοῦσε και ως φιλόσοφος οδηγούσε", βλ. ΑΠ, σελ.28. Για το Γώγο Μπακόλα βλ. Καρατζένη Δημητρίου, Γώγος Κ.Μπακόλας, ο αδάμαστος οπλαρχηγός του '21, Ιωάννινα 1978, σσ.123.
8. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.55,115,208,234,237, 265,375 και τ.Β', σελ.37-41,470,474.
9. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.115,234,237 και τ.Β' σελ.69-78,471,474.
10. Βλαχογιάννη, Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.3,5,115 και τ.Β', σελ.87,475.
11. Βραχά Φρίξου, "Ο ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη κι' η ουσία του νεοελληνισμού", Φιλολογική Κύπρος (1960-1961), σελ.48' Γιανναρά Χ., Η κρίση της προφητείας, Αθήνα 1981, β' έκδοση, σελ.217,220-223' Παπαδοπούλου Αντων., Απόψεις του στρατηγού Μακρυγιάννη.....ό.π., σελ.8'

Sherrard Philip, Δοκίμια για τον νέο Ελληνισμό...ό.π., σελ.148' Πετρή Γιώργου, Μακρυγιάννης...ό.π., σελ.38' Ματσούκα Νίκου, "Σκέψεις και σχόλια στα "Οράματα και θάματα" του στρατηγού Μακρυγιάννη", Γρηγόριος Παλαμάς, τχ.701 (1984), σελ.138' Παναγόπουλου Δ., "Μακρυγιάννης Ιωάννης", Θ.Η.Ε..τ.8, στ.531' Ασδραχά Σπύρου, "Μακρυγιάννης: Από τον ένα στον άλλο κόσμο", Αυγή (27-5-1984)' Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (7-2-1984)' Θεοτοκά Νίκου, "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη", Ιστορικά, τ.2 (1985), σελ.285. Για τη γενικότερη αποδοχή της θεολογικής θεώρησης της ιστορίας από το υπόδουλο Γένος, βλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι εθνικάί Συνελεύσεις, Αθήναι 1971, αρ.3. τ.1. σελ.40' Λιγνού Αντωνίου, Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832, Εν Πειραιεί 1926, τ.4, σελ.111' Ο τύπος στον αγώνα (1821-1827), χειρόγραφες εφημερίδες.. επιμέλεια: Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1971, σελ.252' Φραντζή Αμβροσίου, Επιτομή...ό.π., τ.1, σελ.174' Δραγούμη Νικ., Ιστορικάί αναμνήσεις, Αθήνα 1973, τ.1, σελ.173' Γεωργούλη Κ.Δ., "Ιστορίας θεολογία και ιστορίας φιλοσοφία", Θ.Η.Ε., τ.6, στ.1056,1061-1062.

12. Γιανναρά Χ.,ό.π., σελ. 215,217.
13. Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (4-2-1984).
14. ΑΠ, σελ. 24.
15. ΑΠ, σελ. 75.
16. ΑΠ, σελ. 33.
17. ΑΠ, σελ. 33
18. Φιλήμονος Ιωάννου, Δοκίμιον ιστορικόν... ό.π., σελ. 217-219' Στεφανίτζη Π.Δ., Λευκαδίου, Συλλογή Διαφόρων προρρήσεων, Αθήναι 1838, σελ.80, 113-117,127' Φωτάκου, Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασης, συγγραφήντα μεν υπό Φωτίου Χρυσανθόπουλου ή Φωτάκου, πρώτου υπασπιστού του Θ.Κολοκοτρώνη, Εν Αθήναις 1900,τ.1, σελ.35' Περάνθη Μιχ., Ελληνική πεζογραφία, Ανθολογία του

ελληνικού πεζού λόγου από την άλωση ως σήμερα, τ.Β΄, σελ.360΄ Πολίτου Νίκου, Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του Ελληνικού λαού, Παραδόσεις, Μέρος Α΄, εν Αθήναις 1904, σελ.19-27,651-691΄ Δασκαλάκη Αποστ., Τα αίτια και οι παράγοντες της ελληνικής επανάστασεως του 1821,....ό.π., σελ. 9-15, 38-39΄ Κορδάτου Γιάννη. Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασεως του 1821. Αθήνα 1977 σελ.56-59, και Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (από το 1453 ως το 1961), πρόλογος Κώστα Βάρωναλη, Αθήνα 1962, τ.1, σελ.40,82΄ Σκανδάμη Ανδρέα, Σελίδες πολιτικής ιστορίας και κριτικής. Η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος (1832- 1862), Αθήναι 1961, τ.1, σελ.174-177΄ Παπαγιαννόπουλου Αποστ., Ρωσσογγλογάλλος, οι δυνάστες του ελληνικού λαού στην προεπαναστατική Ελλάδα (Μεγάλες Δυνάμεις-Ιερατείο-Φαναριώτες-κοτζαμπάσηδες), Θεσσαλονίκη 1981, σελ.37΄ Χατζηφώτη Ι, Άνθη ευλαβείας ...ό.π..σελ.13.

19. ΑΠ, σελ. 18.

20. ΑΠ, σελ. 22

21. ΑΠ, σελ.23, Ο-Θ, σελ.85,168.

22. ΑΠ, σελ. 23.

23. ΑΠ, σελ.21. Θυμίζει τους Στρατηγούς της Π.Διαθήκης, βλ. Θεόκλητου Διονυσιάτου.ό.π..Εστία (4-2-1984),προβλ. Αιγιάνος Δ..Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη ...ό.π.,σελ.126. όπου αναφέρει την προσευχή του Καραϊσκάκη στο μοναστήρι του Αγίου Σεραφείμ, κατά την πολιορκία του κάστρου της Αθήνας (1826), όπου έταξε σε περίπτωση απελευθέρωσης, ένα χρυσό καντήλι και εκατό μεγάλες λαμπάδες, βλ. και Καρατζένη Δημ.,ό.π.,σελ.91, όπου ο Γώγος Μπακόλας αφηγείται: "Έγώ έκαμα τόν σταυρόν μου καί μέ τήν βοήθειαν τής Άγίας Παρασκευής έχάλασα είς τόν πόλεμον τοῦ Σταυροῦ, μέ 60 συντρόφους τρεῖς χιλιάδας Τούρκους".

24. ΑΠ, σελ.71. Ακόμη και για την πείνα τους φρόντιζε η Πρόνοια του Θεού: "Διά τήν πείνα τήν μεγάλην όπου εἶ-

χαμε ὁ Θεός στέλνει ἕναν ἄνθρωπον φορτωμένον ζαιρέ, κρέας, πῆτες, κρασί ψωμί, ἕνα ζῶον φορτωμένον ἀπό τῆς φαμελιές ἐκεινῶν ὁποῦχα ἀπό τά τέσσερα χωριά καί τούς εἶχα μαζί μου κι' ἀπό τόν ἀδελφό μου". Καί ο Κολοκοτρώνης, μετά τή νίκη στο Βαλτέτσι, ανέπεμψε δοξολογία πρὸς τὸ Θεό, βλ. Γούδα Αναστ., Βίοι ... ὁ.π., τ. Η', σελ. 91.

25. Τωμαδάκη Νικ., Περὶ αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγή κειμένων μετὰ προλόγου καί βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ιστοριογράφων. Ἀθήναι 1953, σελ. 72, πρὸς Φιλήμονος Ἰωάννου, ὁ.π., σελ. 26' Φωτάκου, Ἀπομνημονεύματα ... ὁ.π., τ. 1, σελ. 53' Βακαλόπουλου Ἀπόστ., Ὁ χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων ἀνιχνεύοντας τὴν ἐθνική μας ταυτότητα, ἐρευνα, πορίσματα, διδάγματα. Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 107, ὅπου σημειώνει: "Στὴ σκλαβιά τῶν Τούρκων ἐν μέρει ἀποδίδει καί ὁ Μακρυγιάννης - τὴ θεωρεῖ τιμωρία, κατὰ θεοκρατικὴ ἀντίληψη - τὴν ἠθικὴν κατὰπτωσὴ τῶν Ἑλλήνων". βλ. καί Βασιλοπούλου Χαράλαμπος, Ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, Ἀθήναι 1976, σελ. 57-58, 230.
26. βλ. Διδασκαλία Πατρικὴ, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῆς Ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ Κυρ Ἀνθίμου, εἰς ωφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν· νυν πρῶτον τυπωθεῖσα δι' ἰδίᾳς δαπάνης τοῦ Παναγίου Τάφου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1978, σελ. 11, ὅπου σημειώνει: "Ἰδέτε λαμπρότατα τί οἰκονόμησεν, ὁ ἄπειρος ἐν ἐλέει καί πάνσοφος ἡμῶν Κύριος διὰ νὰ φυλάξῃ καί αὔθις ἀλώβητον τὴν ἁγίαν καί ὀρθόδοξον πίστιν ἡμῶν τῶν εὐσεβῶν, καί νὰ σώσῃ τούς πάντας· ἤγειρεν ἐκ τοῦ μηδενός τὴν ἰσχυράν αὐτὴν βασιλείαν τῶν Ὀθωμανῶν (sic) ἀντὶ τῆς τῶν Ῥωμαίων ἡμῶν βασιλείας, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχήσῃ (sic) τρόπον τινὰ νὰ χωλαίνῃ εἰς τὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως φρονήματα· καί ὕψωσε τὴν βασιλείαν αὐτὴν τῶν Ὀθωμανῶν (sic) περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην, διὰ νὰ ἀποδείξῃ ἀναμφιβόλως ὅτι θεῖω ἐγένετο βουλήματι, καί ὄχι μὲ δύναμιν τῶν ἀνθρώπων, καί νὰ πιστοποιήσῃ πάντας τούς πιστούς, ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρό-

πον εὐδόκησε νά οἰκονομήσῃ μέγα μυστήριον, τήν σωτηρίαν δηλαδή εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς του λαοῦς"· Ἀνωνύμου του Έλληνας, Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἤτοι λόγος περί ελευθερίας, Ἀθήνα 1980, σελ.132, "Ὁ Θεός, ἀδελφοί, μᾶς ἔδωσεν τήν τυραννίαν ἐξ ἁμαρτιῶν μας καί πρέπει, ἀδελφοί νά τήν ὑποφέρωμεν μέ καλήν καρδίαν καί χωρίς γογγυσμόν, καί νά εὐχαριστηθῶμεν εἰς ὃ,τι κάμνει ὁ Θεός".

27. ΑΠ, σελ.33, πρβλ. Διακήρυξη Υψηλάντη 24 Φεβ. 1821, βλ. Φραντζή Ἀμβροσίου, Ἐπιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη ἀπό του ἔτους 1715 και λήγουσα το 1835, διηρημένη εἰς τόμους τρεῖς, συγγραφείσα παρὰ Ἀμβροσίου Φραντζή, Πρωτοσυγκέλλου της πρώην Χριστιανουπόλεως επαρχίας (Ἀρκαδίας), και εκδοθείσα παρ' αὐτοῦ προς χρῆσιν των Ἑλλήνων προσφωνηθείσα δε τῷ Μεγαλειοτάτῳ Βασιλεῖ της Ελλάδος Ὁθωνι τῷ Α΄, Ἐν Ἀθήναις 1839, τ.1, σελ. 172-177. βλ. και Θεοτοκά Γιώργου, ὁ.π., Νέα Ἐστία, τ.30 (1941), σελ. 714 .
28. ΑΠ, σελ. 25.
29. ΑΠ, σελ.33-34. Ὁ Ἐπτανήσιος, που αναφέρει ὁ Μακρυγιάννης, εἶναι ὁ Διόγος ἀπό τη Ζάκυνθο, βλ. Φιλήμονος Ἰωάννου, ὁ.π., σελ.207,314,328 και Ἀραβαντινοῦ Σπ., ὁ.π., σελ. 279-280. Στη βούληση του Θεοῦ ἀπέδωσαν το γεγονός της σύγκρουσης Σουλτάνου και Ἀλή πασά και οἱ ἐξῆς: Φραντζής Ἀμβρόσιος, Ἐπιτομή .. ὁ.π., τ.1, σελ.49,51,69 Ἀραβαντινός Σπ., ὁ.π., σελ.ιγ΄. ὅπου σημειώνει : " Οὕτω δέ ἐκ τῆς συνδρομῆς πάντῃ ἀντιθέτων περιστάσεων καί ἐκ τῆς Προνοίας , ἧς ὁ ἐπισταμένως ἐξετάζων τά πράγματα διορῶ τόν δάκτυλον ὑπολανθάνοντα ἐν τῇ κρισίμῃ ταύτῃ στιγμῇ τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας", βλ. και Πρόκες - Ὅσπεν Ἀντ., Ἱστορία της επανάστασεως των Ἑλλήνων κατά του Ὁθωμανικοῦ κράτους ἐν ἔτει 1821 και της ἰδρύσεως του ἑλληνικοῦ βασιλείου διπλωματικῶς ἐξεταζομένη, συγγραφείσα μεν ὑπό Ἀντ. Πρόκες-Ὅσπεν, μεταφρασθείσα δ' ἐκ του γερμανικοῦ πρωτοτύπου ὑπό Γ.Εμ. Ἀντωνιάδου, Ἀθήνησι 1868, τ.1, σελ. 6-7,21, ὅπου αναφέρεται, ὅτι οἱ φιλικοί πρό-

τειναν στον Αλή πασά να βαφτιστεί και να τοποθετηθεί στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης.

30. ΑΠ, σελ.35.
31. ΑΠ, σελ.24. Ο Σεφέρης, Ένας Έλληνας ... ό.π.,σελ.36, παραλληλίζει το Μακρυγιάννη με τον Αισχύλο,ο οποίος έβαλε τους ίδιους τους Πέρσες να μιλήσουν για την επερχόμενη καταστροφή τους στη Σαλαμίνα, βλ. και Θεοτοκά Γιώργου, ό.π., Νέα Εστία, τ.30 (1941), σελ.719.
32. ΑΠ, σελ. 25, πρβλ. Τίρος Φρειδερίκου, Η Ελλάδα του Καποδίστρια, η παρούσα κατάσταση της Ελλάδας (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της.Τόμος Α΄, Η πολιτική κατάσταση και η ειρήνευση της Ελλάδος, Μετάφραση : Α Σπήλιου, εισαγωγή- επιμέλεια-σχόλια, Τάσου Βουρνά, σελ. 212-213.
33. ΑΠ, σελ. 25.
34. Κοράνι, μετάφραση Α.Μιλιλή, εκδόσεις "Κάκτος", Αθήνα 1980,σελ.28,433΄ Παπαρρηγοπούλου Κ.,Ιστορία του Ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930 έκδοσις έκτη εικονογραφημένη, μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου, Αθήναι 1932, τ.Ε΄, μέρος Β΄, σελ.45 σημ.1,2΄ Γεωργούλη Κ., "Μουσουλμανισμός", Θ.Η.Ε., τ.9, σελ.121΄ Αναστασίου Ιωάν., "Η εκκλησία", στη σειρά: Ελλάδα,Ιστορία και Πολιτισμός, εκδόσεις: Μαλλιάρης-Παιδεία, 1981, τ.5, σελ. 174΄ Ζιάκα Γρηγορίου, Ιστορία των θρησκευμάτων, Β΄, Το Ισλάμ, β΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.136-139.
35. ΑΠ, σελ.41.
36. ΑΠ, σελ.41-42. Ακόμη και το "νόμιμο" μερίδιο από κρυμμένους θησαυρούς δεν ήθελε να το χρησιμοποιήσει για τον εαυτό του: "Οί συντρόφοι μου άνοιξαν μίαν κρυψιώνα και μδδωσαν εις τό μερίδιόν μου, ως κεφαλή, δυό μερδικά. Τά ξετιμήσαμεν τά δυό μερδικά πεντακόσια γρόσια, κι΄ αυτά όποτε άρρώσταινα τ΄ άφίνα εις τήν διαθήκη μου νά τά δώσουνε ΄σ έκκλησιές".

37. ΑΠ, σελ.48.
38. ΑΠ, σελ.87-92.
39. ΑΠ, σελ.28.
40. Κυριακίδου Επαμ., Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας (1832-1892). Μετά εισαγωγής επί των διαφόρων ιστορικών περιπετειών του έθνους, της μεγάλης επαναστάσεως του 1821 και της διοικήσεως του Καποδιστρίου και εξήκοντα και πλέον εικονογραφιών, Εν Αθήναις 1892, Φωτοτυπική ανατύπωσις 1972, εκδ. Βασ.Ν.Γρηγοριάδη, σελ. 489.
41. Περραιβού Χριστοφόρου, Απομνημονεύματα πολεμικά, Διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους, διηρημένα εις τόμους δύο, Εν Αθήναις 1836, τ.1, σελ.91,193' Δασκαλάκη Αποστ., Τα αίτια και οι παράγοντες...ό.π., σελ.7-8,16' Βαλέτα Γ., Δημητρίου Αινιάνος, Άπαντα Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών, Αθήνα 1962, σελ.300' Sherrard Philip, ό.π., σελ.148, 150.
42. Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις...,ό.π., σελ.112' Ευαγγελίδου Τρύφ., Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), Εν Αθήναις 1936, τ.1, σελ.ΧLII' Τσάκωνα Δημ., Εισαγωγή εις τον νέον Ελληνισμόν. κοινωνιολογία της πολιτικής και πνευματικής ζωής, Αθήνα 1973, σελ.70' Βοβολίνη Κων., Η εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας 1453-1953, Αθήναι 1952, σελ.80-82' Ζαχαρόπουλου Νίκου., Η παιδεία στην Τουρκοκρατία, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1983, τ.Α', σελ.50' Μοσκόφ Κωστή, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1972, σελ.97-106' Βακαλόπουλου Απόστ., "Εισαγωγή στην ιστορία της Τουρκρατίας και της μεγάλης ελληνικής επαναστάσεως του 1821", στη σειρά: Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός,

- τ.5, σελ.12' Διζικιρίκη Γιώργου, ό.π., σελ.52.
43. ΑΠ, σελ.28.
44. ΑΠ, σελ.102.
45. ΑΠ, σελ.35,43.
46. ΑΠ, σελ.46-47. Στη σελ.43 σημειώνει για τους Τουρκαλ-
βανούς : "Διά Έναν παλιόγερον [Αλή Πασά], είπαν, νά
μήν χαθῆ ἡ Τουρκιά καί ἡ πίστη τους. Τότε ἄρχισαν νά
λαβαίνουν διαφορετικά μέτρα καί δολερά διά ἡμᾶς, μέ
τρόπον νά μᾶς φᾶνε ὄλους" ἴ πρβλ. Περραιβού Χριστ., Α-
πομνημονεύματα πολεμικά...ό.π., τ.1, σελ.84' Φωτάκου,
Απομνημονεύματα...ό.π.,τ.1, σελ.232' Κουμαριανού Αικ.
Ο τύπος στον αγώνα...ό.π., τ.1, σελ.ιζ'.
47. ΑΠ, σελ.32-33, 60-63. Αναφέρεται στους πολιτικούς Κω-
λέττη, Μαυροκορδάτο και Μεταξά.
48. ΑΠ, σελ.33.
49. ΑΠ, σελ.62.
50. ΑΠ, σελ.66.
51. ΑΠ, σελ.68.
52. ΑΠ, σελ.97.
53. ΑΠ, σελ.62-63.
54. ΑΠ, σελ.105-106.
55. ΑΠ, σελ.106-107.
56. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.106,471.
57. Σιμόπουλου Κυριάκου, Ιδεολογία και αξιοπιστία...ό.π.,
σελ.48. Για τη στρατιωτική εξέλιξη του Μακρυγιάννη μέ-
χρι το βαθμό του στρατηγού, κατά τον εμφύλιο πόλεμο,
βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.5,8,17,20 και τ.
Β', σελ.496' Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι
της εγκαταστάσεως της βασιλείας, Αθήναι 1972, τ.Β',
σελ.178,384.
58. Γαζή Γεωργίου, Λεξικόν της επαναστάσεως και άλλα έργα,
αυτοβιογραφικά και πατριδογραφικά, Λόγοι διάφοροι, Βιο-
γραφία Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, Τρόπαιον Δελβινακίου,
έγγραφα, επιστολαί, ιστορικάί σημειώσεις εις το λεξι-
κόν Ν.Πατσέλη, εκδοτική επιμέλεια Λ. Βρανούση, Ιωάννι-

- να 1971, σελ.93' Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.34' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.47.
59. Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Μνημοσύνη, τ.3 (1970-1971), σελ.102' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.48.
60. Περάνθη Μιχαήλ, Μορφές του αγώνα. Μακρυγιάννης. Ο αγωνιστής που έγραψε την επανάστασι με "το πάλα" και την ιστορήσε με "το πέννα". Εικόνες, αρ.22 (1956), σελ.10 και στο έργο του: Το εικοσιένα από την σταύρωση...ό.π. σελ.154' Αβραάμ Κώστα, Ρουμελιώτες αγωνιστές... ό.π., σελ.317' Σταμέλου Δημήτρη, Ρουμελιώτικη Πεζογραφία. Από τον Μακρυγιάννη ως σήμερα 1829-1969, Τόμος Α', σελ.12.
61. ΑΠ, σελ.106' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.118.
62. ΑΠ, σελ.117-118.
63. ΑΠ, σελ.183.
64. ΑΠ, σελ.108-109, 128-129, 137,139. Η παλιά συνήθεια της λεηλασίας έλαβε μεγάλες διαστάσεις κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου' "Μοϋ λένε' νά πᾶς νά τά πάρης, ὅτι 'σ τήν Τροπολιτζά δέν πήρετε πλιάτζικα' καί νά πάρης αὐτά νά φκαριστηθῆς ἐσύ καί οἱ ἄνθρωποι σου", βλ. ΑΠ, σελ.110, πρβλ. Sherrard Philip, ό.π., σελ.151, 154.
65. ΑΠ, σελ.112,131.
66. ΑΠ, σελ.137.
67. ΑΠ, σελ.138.
68. ΑΠ, σελ.137.
69. ΑΠ, σελ.129, βλ. και Περάνθη Μιχαήλ, Το εικοσιένα... ό.π., σελ.154' Σταμέλου Δημήτρη, Ρουμελιώτικη Πεζογραφία..., ό.π., τ.Α', σελ.12.
70. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.7,10,237 και τ.Β', σελ.129,471' Sherrard Philip, ό.π. σελ.155-156' Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Νέα Εστία, Χριστούγεννα (1970), σελ.229.
71. ΑΠ, σελ.133' βλ. και Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Νέα Εστία, Χριστούγεννα (1970), σελ.229, όπου ο Μακρυγιάννης

σημειώνει: "Πάντοτε ήμουν ένωμένος με την Διοίκησιν, νά αγωνίζωμαι διά την σύστασιν τῶν νόμων, χωρίς νά προσκολληθῶ μήτε εἰς φατρίαν μήτε εἰς φατριαστάς, προς βλάβην τῆς πατρίδος μου καί διά τοῦτο ἔμεινα καί πτωχός"· πρβλ. Βακαλόπουλου Απόστ., Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821, Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία, Θεσσαλονίκη 1948, σελ.118· Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ. 34, όπου σημειώνει για την ένταξή του στο στρατόπεδο των προεστών: "τὴν ἐξήγησιν πρέπει νά τή γυρέψουμε στή νομιμοφροσύνη τοῦ φρόνιμου κι ἴσως στή βεβαιότητα πὼς θά ἐπιβληθεῖ τελικά, ὁ πιό δυνατός ὑλικά τοῦ μικροαστοῦ".

72. ΑΠ, σελ.123.

73. Βλαχογιάννη Ιωάν., Αρχεῖα της Νεωτέρας Ελληνικῆς Ιστορίας, Α' Αθηναϊκόν Αρχεῖον, Δαπάνη του Δήμου Αθηναίων, Εν Αθήναις 1901, τ.1, σελ.416, όπου παρατίθεται επιστολή του Παπαφλέσσα προς το Γκούρα (13-2-1825).

74. ΑΠ, σελ.132· βλ. και Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (8-2-1984), όπου σημειώνει: "Καί ἂν διεσώθη ὁ ἀκέραιος Στρατηγός ἀπό μίαν καθολικὴν καθίζησιν, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν συνεχῶς καλλιεργουμένην πίστιν του, εἰς τὴν ἀδιάλειπτον μνήμην τοῦ Θεοῦ, ἐν προσευχαῖς καί κλαυθομοῖς ὑπὲρ τῆς Πατρίδος του καί τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλὰ καί εἰς τό πυκνόν πνευματικόν βίωμά του, ἅτινα ἐκαρποφόρουν ἐντὸς τῆς γενναίας καί φιλανθρώπου ψυχῆς του τῆ ἐνεργείᾳ τοῦ ἁγίου Πνεύματος".

75. ΑΠ, σελ.117,137.

76. ΑΠ, σελ.144, βλ. και την δημοσίευτὴ αναφορά του προς τη Διοίκηση (27-2-1825), που παρατίθεται στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης.

77. ΑΠ, σελ. 123.

78. Βλαχογιάννη Ιωάν., Αρχεῖον Μακρυγιάννη...ό.π., τ.Β', σελ.137-138,456· Φραντζή Αμβροσίου, Επιτομή..., ό.π., τ.2, σελ.320-321· Περραιβού Χριστ., Απομνημονεύματα...ό.π., τ.2, σελ.50-52· Φωτάκου, Απομνημονεύματα...,ό.π.

- τ.1, σελ.548.
79. ΑΠ, σελ.129' πρβλ. Βακαλόπουλου Απόστ., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού..., ό.π., τ.ΣΤ', σελ.1012. Πρέπει να σημειωθεί, ότι το τμήμα του χειρογράφου που αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο γράφτηκε στο Άργος, την περίοδο που είχαν ξεσπάσει ταραχές για την εκδίωξη των μη Πεποννήσιων, γεγονός που προκάλεσε την οργή του Μακρυγιάννη, βλ. ΑΠ, σελ.265-266.
80. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.119-120,475.
81. ΑΠ, σελ.119, 121.
82. ΑΠ, σελ.122' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.288.
83. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.22-23 και τ.Β', σελ.147,471,475' πρβλ. Φραντζή Αμβροσίου, ό.π., τ.2, σελ.331-341' Τρικούπη Σπυρ., Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως, Εν Λονδίνω 1860, τ.3. σελ.196' Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Νέα Εστία, Χριστούγεννα (1970), σελ.229' Κουμαριανού Αικ., Ο τύπος στον αγώνα... ό.π., τ.1, σελ.139.
84. ΑΠ, σελ.176' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.27-31, 50.55.116,154,210,237,242,243,277' ο Κάρπος Παπαδόπουλος, Απάνθισμα του ιστορικού αγώνος των Ελλήνων. Παρουσίαση-σχολιασμός: Θαλή Διζέλου, Αθήνα 1974, σελ.25-26, αγνόησε την προσφορά του Μακρυγιάννη στη μάχη των Μύλων. Ο Μακρυγιάννης με άρθρα στις εφημερίδες στράφηκε κατά του Παπαδόπουλου, βλ. Βλαχογιάννη, ό.π., τ.Β', σελ.496-497. Η κυβέρνηση, όμως, αναγνώρισε τις υπηρεσίες του και θέλησε να του δωρίσει ένα χωριό: Σάν δέν θέλησα διά χωριόν, μ'δωσαν ένα δῶρον όπου δέν τ'χει κανένας άλλος στρατιωτικός, νάχω δυό ανθρώπους, καί νά τούς πλερώνη ή Κυβέρνηση μιστούς καί γεμεκλίκια, καί δυό ταγές κριθάρι κι' άχερον διά τά ζῶα μου κι' ένα σιτηρέσιον, πέντε γρόσια τήν ήμέρα, όπου μαζώνονται αυτά ὅλα εἰς χρήματα - ὅσα γέγονται νά τά λαβαίνω. Καί τά λαβαίνω από τήν Κυβέρνηση", βλ. ΑΠ, σελ.178-179' Σπηλιάδου Ν., Απομνημονεύματα συνταχθέντα υπό του Ν.

Σπηλιάδου, Διά να χρησιμεύσωσιν εις την νέαν ελληνικήν ιστορίαν, Αθήνησιν 1852, τ.2, σελ.331· Βυζαντίου Χρήστου, Ιστορία των κατά την ελληνικήν επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833, μεταγραφείσα μετά πλείστων όσων ιστορικών γεγονότων, Εν Αθήναις 1874, σελ.77.

85. ΑΠ, σελ.204-205, όπου σημειώνει: "Μοῦ δίνουν ἕνα ντουφέκι καί μέ πληγώνουν εἰς τό λαιμόν...μέ ξαναπλήγωσαν εἰς τό κεφάλι, εἰς τήν κορφή... ξαναλαβώνομαι κι' ἐγώ πίσου εἰς τό κεφάλι", βλ. και σελ. 207: " Δέν ἤθελε νά μέ 'πιχειριστῆ ὁ Κούρταλης ὁ γιατρός, ὅτ' ἤμουν βαριά καί στράγγιξε καί τό αἷμα μου ὄλο... Κάτι μοῦ χάλασε μέσα αὐτό τό πάτημα καί μέ πάγει αἷμα ὡς σήμερα. Ὁ γιατρός μ' ἄφησε καί τά κόκαλα εἰς τό κεφάλι· ὅτι ἂν τά πείραζε, χάλαγε ἡ πέτσα τοῦ μυαλοῦ καί τότε ἔπρεπε νά τελειώσω". βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν., ὁ.π., τ.Α', σελ.48,49,55,116,117,208 και τ.Β', σελ.472,477-478· Ο-Θ, σελ.147· Σπηλιάδου Ν., ὁ.π., τ.3, σελ.144· Τρικούπη Σπυρ., ὁ.π., τ.4, σελ.71.
86. ΑΠ, σελ.236-242· πρβλ. Περραιβού Χριστ., ὁ.π., τ.2, σελ.150-151, όπου επιρρίπτει ευθύνες στο Μακρυγιάννη για την καταστροφή στον Ανάλατο· βλ. και Σπηλιάδου Ν., ὁ.π., τ.3, σελ.292.
87. Βλαχογιάννη Ιωάν., ὁ.π., τ.Α', σελ.121,139 και τ.Β', σελ.243,495,547· Αρχεῖα Ελληνικῆς Παλιγγενεσίας... ὁ.π., τ.3, σελ.301-304.
88. ΑΠ, σελ.228· Βλαχογιάννη Ιωάν., ὁ.π., τ.Α', σελ.83.
89. ΑΠ, σελ.195.
90. ΑΠ, σελ.148.
91. ΑΠ, σελ.209.
92. ΑΠ, σελ.164.
93. ΑΠ, σελ.154.
94. ΑΠ, σελ.157.
95. ΑΠ, σελ.164.

96. ΑΠ, σελ.172-173.
97. ΑΠ, σελ.188.
98. ΑΠ, σελ.197-198.
99. ΑΠ, σελ.208.
100. ΑΠ, σελ.225.
101. ΑΠ, σελ.232.
102. ΑΠ, σελ.242.
103. ΑΠ, σελ.156.
104. ΑΠ, σελ.222.
105. ΑΠ, σελ.198.
106. ΑΠ, σελ.169-171' βλ. και Πολίτη Φώτου, Εκλογή από το έργο του, είκοσι χρόνια κριτικής, Τόμος Α' (1914-1927), Αθήναι 1938, σελ.180' Αβραάμ Κώστα, ό.π., σελ.318' Παναγιωτόπουλου Σπύρου, Άνθρωποι, καιροί και τόποι, Αθήναι 1964, σελ.9-31' Φωτάκου, Απομνημονεύματα...ό.π., τ.2, σελ.116, όπου ανάλογο διάλογο αποδίδει στον Υψηλάντη.
107. ΑΠ, σελ.173-174.
108. ΑΠ, σελ.220.
109. ΑΠ, σελ.149,201,221-222.
110. ΑΠ, σελ.195.
111. ΑΠ, σελ.171.
112. ΑΠ, σελ.148.
113. ΑΠ, σελ.154.
114. ΑΠ, σελ.220.
115. ΑΠ, σελ.164-165.
116. ΑΠ, σελ.223.
117. ΑΠ, σελ.233.
118. ΑΠ, σελ.230-231.
119. ΑΠ, σελ.143. Ως εκπροσώπους των αναφερομένων κατηγοριών αρετής θεωρούσε: α) τον Αναγνώστη Οικονόμου στην Αρβανίτικη αρετή, β) τον Κωλέττη στη Βλάχικη, γ) το Μεταξά στην Κεφαλλονίτικη, δ) το Μαυροκορδάτο στη Φαναριώτικη και ε) τον Ιωάννη Νοταρά στην Τουρκοκοτσασπιτική. Για την έννοια της αρετής διαχρονικά βλ. Γρα-

τσέα Γεωργίου, "Αρετή", Θ.Η.Ε., τ.3, στ.100-110.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. ΑΠ, σελ.248' πρβλ. Παπαρρηγοπούλου Κ., Ιστορία του ελληνικού έθνους...ό.π.,τ.6, σελ.205' Περραιβού Χριστ. Απομνημονεύματα Πολεμικά...ό.π.,τ.2,σελ.162' Φραντζή Αμβροσίου, Επιτομή...ό.π., τ.3, σελ.47' Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου, Κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831), μετ'εισαγωγής πολλών εικόνων και επιλεγομένων, Εν Αθήναις 1894, σελ.120' Βακαλόπουλου Κων., Η περίοδος της αναρχίας (1831-1833). Εσωτερικός διχασμός και ξένες επεμβάσεις κατά τη μετακαποδιστριακή περίοδο, Θεσσαλονίκη 1984, σελ.27' Δεσποτόπουλου Αλέξ., Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος, Αθήναι 1954, σελ.53,71' Παπαγεωργίου Στεφ., Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια. Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου, Αθήνα 1983, τχ.1, σελ.14-15' Λούκου Χρήστου, Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831, Αθήνα 1988, σελ.31.
2. ΑΠ, σελ.247.
3. ΑΠ, σελ.251,387' βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Α', σελ.289, όπου παρατίθεται η σύμφωνη άποψη του Ιωάν. Βελέτζα.
4. ΑΠ, σελ.248' πρβλ. Σπηλιάδου Ν., Απομνημονεύματα...ό.π., τ.3, σελ.571' Τρικούπη Σπ., Ιστορία...ό.π., τ.4, σελ.277' Φιλάρετου Γεωργίου, Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897), Εν Αθήναις 1897, σελ.70' Κούκκου Ελένης, "Ο ανέκδοτος κατάλογος των υπαρχόντων του κυβερνήτου Ιωάννου Καποδίστρια", Δ.Ι.Ε.Ε.,τ.15 (1961), σελ.54-56.
5. ΑΠ, σελ.248.
6. Τρικούπη Σπ., ό.π., τ.4, σελ.279,284,286' Φίνλεϋ Γεωργίου, Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως, Μετάφραση:

- Αλίκης Γεωργούλη, Θεώρηση: Ελένης Γαρίδη, Επιμέλεια, συμπληρώσεις, σχολιασμός: Τάσου Βουρνά, Αθήνα χ.χ., τ.2, σελ.212' Γούδα Αναστασίου, Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος Διαπρεψάντων ανδρών, Εν Αθήναις 1875, τ.Ζ', σελ.30' Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου...ό.π., σελ.363' Παπαγεωργίου Στεφ., ό.π., τχ.1. σελ.79' Λούκου Χρήστου. ό.π., σελ.75.
7. ΑΠ, σελ.248' πρβλ. Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.359' Αβραάμ Κώστα, Ρουμελιώτες αγωνιστές...ό.π., σελ.321' Sherrard Philip, Δοκίμια...ό.π., σελ.158' Παπαγεωργίου Στεφ., ό.π., τχ.1, σελ.68.
8. ΑΠ, σελ.249' βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Α',σελ.182, όπου παρατίθεται απόσπασμα της εφημ. "Αθηνά", (24-27 Φεβρ. και 5-12 Μαρτ. 1832)' πρβλ. Φίνλεϋ Γεωργίου, ό.π., τ.2, σελ.213' Βαρθόλδη Καρόλου Μενδ., Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων μεταφρασθείσα εκ του γερμανικού υπό Αγγέλου Βλάχου, Εν Αθήναις 1873, τ.2, σελ.71' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.355.
9. ΑΠ, σελ.248,425 σημ.α'' βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π. τ.Α', σελ.136 και τ.Β', σελ.473' Σουρμελή Διονυσίου, Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ της ελευθερίας αγώνα αρχομένη από της επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων. Διηρημένη μεν εις βιβλία τέσσερα, έκδοσις δευτέρα, επιδιορθωθείσα και αυξυνθείσα δι' αξιολόγων προσθηκών υπό του ιδίου Συγγραφέως, Εν Αθήναις, σελ.280.
10. ΑΠ, σελ.252.
11. ΑΠ, σελ.253,387-388' βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.182' πρβλ. Σπηλιάδου Ν.,ό.π.,τ.3, σελ.556' Τρικούπη Σπ., ό.π., τ.4, σελ.329' Φίνλεϋ Γεωργίου,ό.π. τ.2, σελ.212-213' Φιλαρέτου Γεωργίου, ό.π., σελ.51' Κυριακίδου Επαμ., Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού...ό.

- π., σελ.154' Μπαλάσκα Ι., Για την άμυνα και την αναγέννηση του ελληνισμού, Αθήνα 1950, σελ.138' Σκουβαρά Βαγγέλη, "Τρία ανέκδοτα αντικαποδιστριακά κείμενα", Δ. Ι.Ε.Ε., τ.15 (1961), σελ.260' Βουρνά Τάσου, Τα φοβερά ντοκουμέντα. Η δολοφονία του Καποδίστρια, Το τίμημα της ανεξαρτησίας, Αθήναι 1976, σελ.85' Πετρόπουλου Ι. - Κουμαριανού Αικ., Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1833-1843, Αθήνα 1982, σελ.99' Πετρίδη Παύλου, Νεοελληνική πολιτική ιστορία (1828-1843), Θεσσαλονίκη 1985, τ.Α', τχ.1, σελ.43.
12. ΑΠ, σελ.247' πρβλ. Σπηλιάδου Ν., ό.π., τ.3, σελ.556, ο Καποδίστριας δεν ορκίστηκε στον όρκο του Συντάγματος. Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.154, ορκίστηκε στα Συντάγματα μέχρι και της Τροιζήνας' Δεσποτόπουλου Αλέξ., ό.π., σελ.82.
13. ΑΠ, σελ.247.
14. ΑΠ, σελ.248' πρβλ. Φραντζή Αμβροσίου, ό.π., τ.4, σελ.35' Λούκου Χρήστου, Η αντιπολίτευση...ό.π., σελ.394 σημ. 2. παραθέτει απόσπασμα από την εφημ. "Αθηνά": "Ἡ τύχη μᾶς ἐστέρησε τόν ὅποιον ἐχρειαζόμεθα ἄνθρωπον' Δέν μᾶς ἔδωσε τόν "Ἑλληνα Οὐασσιγκτῶνα".
15. ΑΠ, σελ.248-249.
16. ΑΠ, σελ.122.
17. ΑΠ, σελ.114, 279, 284. Στάλθηκε στην Ύδρα μαζί με το Γρίβα για να προσκαλέσουν στην κυβέρνηση το Γ. Κουντουριώτη.
18. Πρόκες-Όστεν, Ιστορία της επανάστασεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου διπλωματικῶς εξεταζομένη, μεταφρασθεῖσα εκ του γερμανικού πρωτοτύπου υπό Γ. Εμ. Αντωνιάδου, Αθήνησι 1868, τ.2, σελ.480-481' Παπανικολαΐδου Δημ., Η συμβολή του Ιωάννου Καποδιστρίου εις την οργάνωσιν της ελληνικής διοικήσεως. Λόγος πανηγυρικός εκφωνηθείς κατά την εθνικήν επέτειον της 25ης Μαρτ. 1979, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1979, σελ.27' Πετρίδη

- Παύλου, Νεοελληνική...ό.π.,τχ.1, σελ.118 και Ελληνική πολιτική και κοινωνική ιστορία 1821-1940, Επισκόπηση, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.79' Λουλέ Δημ., "Η δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και η Ρωσία", Μνήμων, τ.10 (1958), σελ.81.
19. ΑΠ, σελ.248' πρβλ. Φίνλεϋ Γεωργίου, ό.π.,τ.2,σελ.212.
20. ΑΠ, σελ.249.
21. ΑΠ, σελ.253,264.
22. ΑΠ, σελ.253' πρβλ. Τρικούπη Σπ., ό.π., τ.4, σελ.346-347' Κυριακίδου Επαμ., ό.π.,σελ.155' Ευαγγελίδου Τρ., ό.π., σελ.242' Πετρίδη Παύλου, Νεοελληνική...ό.π.,τχ.1 σελ.63' Λούκου Χρήστου, ό.π., σελ.361.
23. ΑΠ, σελ.254.
24. ΑΠ, σελ.253' πρβλ. Αρχεία της ελληνικής παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, Αθήναι 1973, αρ. 4, σελ.81.
25. ΑΠ, σελ.254.
26. ΑΠ, σελ.254,256' βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α' σελ.182.
27. ΑΠ, σελ.255, απόσπασμα από την αγόρευση του στην Εθνοσυνέλευση: "Κύριε Πρόεδρε! 'Η μάθηση δέν μέ βοηθάγει οϋτε καί εις τό βήμα νά μιλήσω, οϋτε καί από τόν τόπο μου. "Όμως ή άδικία μου δίνει τό θάρρος νά μιλήσω άπλά, ὅπως μπορῶ".
28. ΑΠ, σελ.256.
29. ΑΠ, σελ.256.
30. ΑΠ, σελ.258.
31. ΑΠ, σελ.249.
32. ΑΠ, σελ.261. Του προτάθηκε η αρχηγία των νησιών του Αιγαίου, αλλά δεν την αποδέχτηκε, βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.152.
33. ΑΠ, σελ.263' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.156.
34. ΑΠ, σελ.250' πρβλ. εφημ. "Αθηνά" (25-5-1832)' Μπαλάσκα Ι., Για την άμυνα...ό.π.,σελ.134-135' Σκουβαρά Βαγγέλη, ό.π., Δ.Ι.Ε.Ε., τ.15 (1961), σελ.252' Πετρή

- Γιώργου, Μακρυγιάννης...ό.π., σελ.32-33· Πετρίδη Παύλου, Νεοελληνική...ό.π., τχ.1, σελ.53· Λούκου Χρήστου, ό.π., σελ.361.
35. ΑΠ, σελ.250.
36. ΑΠ, σελ.250.
37. ΑΠ, σελ.251· Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.182· Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.490, όπου παρατίθεται η α-γόρευση του Α.Πετσάλη στην εθνοσυνέλευση (1843-1844): "Σήμερον τινές θέλουσι νά περιορίσωσι τά όρια πολύ στενά καί τινές μάλιστα ούχί πέραν τοϋ 'Ισθμοϋ"· Παπαρηγοπούλου Κ., ό.π., τ.6, σελ.136, αναφορά στο σχέδιο της Αγγλίας για τον περιορισμό των ορίων· Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1975, τ.ΙΒ', σελ.513· Πετρίδη Παύλου, Η διπλωματική δράσις του Ιωάννου Καποδίστρια υπέρ των Ελλήνων (1814-1831), Θεσσαλονίκη 1974, σελ.179,183,185 και Ελληνική πολιτική...ό.π., σελ.36,54.
38. ΑΠ, σελ.251.
39. ΑΠ, σελ.252.
40. ΑΠ, σελ.258-259· πρβλ. Σκουβαρά Βαγγέλη, ό.π., σελ.260· Λούκου Χρήστου, ό.π., σελ.47.
41. Για τις προσπάθειες του Καποδίστρια για την επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους, βλ. Σπηλιάδου Ν.,ό.π. τ.3, σελ.574· Τρικούπη Σπ.,ό.π., τ.4, σελ.131,385-386, σημειώνει: "τόν αποκλεισμό τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας διέδιδαν λίγοι τυχοδιῶκτες καί φιλοτάραχοι καί οὐδέποτε Πελοποννήσιοι"· Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις. Εν Αθήναις, σελ.166· Βαρθόλη Καρ., ό.π., τ.2, σελ.149,152-159,202· Πρόκες-Όστεν, ό.π., τ.2, σελ.268-270· Κολοκοτρώνη Ι.Θ., Ολί-γαι λέξεις του στρατηγού Ι.Θ.Κολοκοτρώνη (Γενναίου), Εις ανασκευήν ημαρτημένης τινός περικοπής του 4ου τόμου της Ελληνικής Ιστορίας του Κ.Σ. Τρικούπη, Εν Αθήναις 1857, σελ.23· Βακαλόπουλου Απόστ., Το πρόβλημα της ελευθερίας του ελληνικού έθνους στα χρόνια της

Τουρκοκρατίας, όπως το σκέπτονταν και το συζητούσαν οι ηγέτες του, Πανηγυρικός Λόγος στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στις 19-3-1986 για την επέτειο της 25ης Μαρτίου 1821, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.24' Λουλέ Δημ., Ο ρόλος της Ρωσίας στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, Αθήνα 1981, σελ.47.

42. ΑΠ, σελ.263.
43. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.153-154.
44. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.141-147.
45. ΑΠ, σελ.259.
46. ΑΠ, σελ.261.
47. ΑΠ, σελ.265-266' πρβλ. Βακαλόπουλου Απόστ., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...ό.π.,τ.Η', σελ.668.
48. Για την Εταιρεία του Ηρακλέους βλ. ΑΠ, σελ.267 σημ.1' Πρόκες-Όστεν, ό.π., τ.2, σελ.480' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.415' Γατόπουλου Δ., Ιωάννης Καποδίστριας, Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος, Αθήναι 1932,σελ.158-160' Λούκου Χρήστου, ό.π., σελ.340.
49. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.157.
50. ΑΠ, σελ.266.
51. ΑΠ, σελ.251-252' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.182' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.355.
52. ΑΠ, σελ.249,271' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ. 289.
53. ΑΠ, σελ.269' πρβλ. Αραβαντινού Σπ., Ιστορία του Αλή Πασά...ό.π., σελ.464.
54. ΑΠ, σελ.269-270, 277' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.289.
55. ΑΠ, σελ.270' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.182.
56. ΑΠ, σελ.271.
57. ΑΠ, σελ.254.
58. Ο λαός αποκαλούσε τον Καποδίστρια και "Μπαρμπαγιάννη", βλ. Σπηλιάδου Ν., ό.π.,τ.3, σελ.573' Γούδα Αναστ., ό.π.,τ.Ζ', σελ.25.
59. ΑΠ, σελ.252,256.

60. ΑΠ, σελ.251.
61. ΑΠ, σελ.271' πρβλ. Γριτσόπουλου Τάσου, ό.π., Νέα Ε-
στία, Χριστούγεννα (1970), σελ.230,232, σημειώνει ότι
ο Μακρυγιάννης εξέφρασε την πίκρα του προς τον Καποδί-
στρια, γιατί δεν ικανοποίησε τα οικονομικά του αιτήμα-
τα.
62. ΑΠ, σελ.271-272,275' πρβλ. Λούκου Χρήστου, ό.π., σελ.
354.
63. ΑΠ, σελ.264.
64. ΑΠ, σελ.264.
65. ΑΠ, σελ.265.
66. ΑΠ, σελ.266.
67. ΑΠ, σελ.256-257' βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α',
σελ.289 και στη σελ.182, σε απόσπασμα από την εφημ.
"Αθηνά" (24-27 Φεβρ. και 5-12 Μαρτ. 1832), αναφέρεται
ότι ο Καποδίστριας επιδίωκε την υποταγή της ορθόδοξης
εκκλησίας της Ελλάδας σε ξένο κράτος (Ρωσία)' πρβλ.
Βαρθόλδη Καρ., ό.π., τ.2, σελ.95-96,111,231' Τρικούπη
Σπ.,ό.π.,τ.4, σελ.276, σημειώνει: "άλλ' ήδίκουν τόν
άνδρα, διότι οίαδήποτε και άν ήταν ή προς τήν ρωσικήν
αύλήν κλίσις του, ούδενός "Ελληνος καρδιά ήτον έλληνι-
κωτέρα' υπέρ τής "Ελλάδος μετήλθεν τήν ρωσικήν έπιρ-
ροήν του, και όχι υπέρ τής Ρωσσίας τήν έλληνικήν "Αρ-
χήν του"' Γερβίνου Γ.Γ., Ιστορία της επανάστασεως και
αναγεννήσεως της Ελλάδος, μεταφρασθείσα από του
πρωτοτύπου υπό Ιωάννου Η.Περβάνογλου, Αθήνησι 1864, τ.
2, σελ.580-586' Θεμέλη-Κατηφόρη Δέσπ., Το γαλλικό εν-
διαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια
(1828-1831), Αθήνα 1985, σελ.8' Μπουτσουβή-Μπανιά Αλ.
"Το καποδιστριακό κόμμα 1832-1833 από την ήττα στον
παραγκωνισμό και την καταδίωξη", Μνήμων, τ.8 (1980-1982)
σελ.86.
68. ΑΠ, σελ.256-257.
69. Μαλάκη Σπυρ., Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστο-
ρίας, ή ιστορικών επεισόδιον επί των ενεργειών δρασά-

ντων τινων προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας, συγγραφέντα κατά τα έτη 1889-1892. Εν Αθήναις 1895, σελ.173, σημειώνει ότι,σε μυστική συνεδρίαση συνωμοτών με πρόεδρο το Λάζαρο Κουντουριώτη, η εκτέλεση της Δολοφονίας του Καποδίστρια ανατέθηκε στους Μαυρομιχαλαίους.

70. ΑΠ, σελ.273' πρβλ. Βαρθόλδη Καρ., ό.π.,τ.2, σελ.390, σημειώνει ότι ο Καποδίστριας απάντησε: "Ή θεία Πρόνοια άγρυπνεϊ επί τοϋ Κυβερνήτου τής Ελλάδος. θά σεβαστοϋν τās λευκάς μου τρίχας", και ο λαός αργότερα είπε: "Ήθελε ν' αποθάνη" Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.426, σημειώνει ότι ο Πάνος Ράγκος προειδοποίησε τον Καποδίστρια για τη σχεδιαζόμενη Δολοφονία του Πετρίδη Παύλου, Νεοελληνική...ό.π.,τ.Α', σελ.121, σημειώνει ότι ο Καποδίστριας είπε: "Ήάν οϊ Μαυρομιχάλοι θέλουν νά μέ Δολοφονήσουν, ἄς μέ Δολοφονήσουν. Τόσο τό χειρότερο δι' αϋτούς' θά ἔλθῃ κάποτε ἡ ἡμέρα, κατά τήν όποίαν οϊ Ἕλληνες θά ἔννοήσουν τήν σημασίαν τής Θυσίας μου".
71. ΑΠ, σελ.275,456' Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Α', σελ.289' Σουρμελή Διονυσίου, Ιστορία των Αθηνών...ό.π.,σελ.292' Φιλარέτου Γεωργίου, ό.π., σελ.69-70' Σκουβαρά Βαγγέλη ό.π., σελ.276-282' Βακαλόπουλου Κων., Η περίοδος της Αναρχίας...ό.π., σελ.34.
72. ΑΠ, σελ.275.
73. ΑΠ, σελ.252.
74. ΑΠ, σελ.277' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.184-185.
75. ΑΠ, σελ.276' πρβλ. Βακαλόπουλου Κων., ό.π.,σελ.83.
76. ΑΠ, σελ.276-277.
77. ΑΠ, σελ.281' πρβλ. Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.475' Βακαλόπουλου Κων., ό.π., σελ.90.
78. ΑΠ, σελ.256-257,273.
79. ΑΠ, σελ.278.
80. ΑΠ, σελ.283.

81. ΑΠ, σελ.278.
82. ΑΠ, σελ.278.
83. ΑΠ, σελ.279,382' πρβλ. Βακαλόπουλου Κων., ό.π., σελ. 195-199.
84. ΑΠ, σελ.277.
85. ΑΠ, σελ.282.
86. ΑΠ, σελ.276' πρβλ. Βαρθόλδη Καρ., ό.π., τ.2, σελ.456' Βακαλόπουλου Κων., ό.π., σελ.77.
87. ΑΠ, σελ.279.
88. ΑΠ, σελ.280,285.
89. ΑΠ, σελ.280.
90. ΑΠ, σελ.280-281.
91. Πρόκες-΄Οστεν, ό.π.,τ.2, σελ.514' Βακαλόπουλου Κων., ό.π., σελ.97.
92. ΑΠ, σελ.283' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α΄, σελ.196, 205,208.
93. ΑΠ, σελ.285,460' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ. 197-198, ως πολιτάρχης στην Τρίπολη διορίστηκε στις 18 Απριλίου 1832.
94. ΑΠ, σελ.286.
95. Φραντζή Αμβροσίου, Επιτομή..ό.π.,τ.3, σελ.123' Πρόκες -΄Οστεν, ό.π.,τ.2, σελ.528' Βαρθόλδη Καρ., ό.π., τ.2, σελ.524' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.442, 495' Φιλαρέτου Γεωργίου, ό.π., σελ.73.
96. ΑΠ, σελ.283.
97. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.367,390' πρβλ. Κούμα Κων., Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων..ό.π.,τ.ΙΒ΄, σελ.671' Φραντζή Αμβροσίου, ό.π., τ.3, σελ.24.
98. ΑΠ, σελ.292.
99. ΑΠ, σελ.292-293.
100. ΑΠ, σελ.293.
101. ΑΠ, σελ.293-294.
102. Κούμα Κων., ό.π., τ.ΙΒ΄, σελ.601' Φιλήμονος Ιωάννου, Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας, Εν Ναυπλία 1834, σελ.101,103,106' Φίνλεου Γεωργίου, ό.π., τ.2

- σελ.162-163' Τρικούπη Σπ., ό.π., τ.1, σελ.8' Βαρθόλδη Καρ., ό.π., τ.1, σελ.183' Δασκαλάκη Απόστ., Τα αίτια... ό.π., σελ.16' Παπαγιαννόπουλου Αποστ., Ρωσσαγγλογάλλος...ό.π., σελ.100-101' Κουμαριανού Αικ., Ο τύπος στον αγώνα...ό.π., τ.1, σελ.ιε'.
103. Φιλήμονος Ιωάννου, ό.π., σελ.88-89, 97,106,112' Φωτάκου, Απομνημονεύματα...ό.π., τ.1, σελ.1' Λαμπίση Γ.Δ. Ιστορία του Μεγάλου Ναπολέοντος αυτοκράτορος της Γαλλίας, Εν Πειραιεί 1890, τ.1, σελ.510' Περάνθη Μιχ.. Το εικοσιένα από την σταύρωση...ό.π., σελ.57.
104. ΑΠ, σελ.294.
105. Σούτσου Π., Η Κιθάρα, εκδίδεται δαπάνη Γεωρ. Καμπάση και Δημ. Θεοδοσιάδου, έκδοσις δευτέρα, Εν Αθήναις 1875 σελ.97 και εξής. Ενδεχομένως, ο Μακρυγιάννης να γνώριζε και το έργο του Λουκιανού, που την εποχή εκείνη εκδόθηκε μεταφρασμένο, βλ. Λουκιανού Σαμοσατέως, Διάλογοι, ήτοι νεκρικοί, και ο Χάρων, ή επισκοπούντες, και ο Τίμων, ή Μισάνθρωπος. Μεταφρασθέντες εις την ομιλουμένην Γραικικήν γλώσσαν υπό Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου. Εν Βουκουρεστίοις 1834.
106. ΑΠ, σελ.294.
107. ΑΠ, σελ.294' πρβλ. Κακριδή Ι.Θ., Φως ελληνικό. Πανεπιστημιακοί Λόγοι, Αθήνα 1963, σελ.88-89 και Στρατηγός Μακρυγιάννης, μια ελληνική καρδιά, Αθήνα 1972, σελ.15-18' Παπαδοπούλου Αντ., Απόψεις του στρατηγού Μακρυγιάννη ...ό.π., σελ.16.
108. ΑΠ, σελ.292,294.446' Ο-Θ. σελ.174,180,181,186,187.
109. ΑΠ, σελ.446' Ο-Θ. σελ.97. Για το σεβασμό του Μακρυγιάννη προς την παράδοση των προγόνων βλ. Κακριδή Ι.Θ. Φως ελληνικό...ό.π., σελ.90' Βραχά Φρίξου. "Ο ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη κι' η ουσία του νεοελληνισμού", Φιλολογική Κύπρος (1960-1961), σελ.47' Μαστροδημήτρη Π.Δ., "Μακρυγιάννης και Λουκιανός. Περί ιστορίας", Νέα Εστία, τ.81 (1967), σελ.376' Μεταλληνού Γ., "Ο ενιαίος Μακρυγιάννης...", Εκκλησιαστική Αλήθεια (1-9-1987).

110. ΑΠ, σελ.295.
111. ΑΠ, σελ.295-296. Ο Κακριδής επισημαίνει, ότι η προσευχή αναπέμπεται από τον Αλέξανδρο Ρωσίας και όχι από το Μακρυγιάννη, βλ. Κακριδής Ι.Θ., Φως ελληνικό... ό.π., σελ.88 και "Η προσευχή του Αλεξάνδρου στον Μακρυγιάννη. Μικρές συμβολές", στον τόμο: Μελέτες και Άρθρα, τιμητική προσφορά για τα εβδομήντα χρόνια του συγγραφέα, Θεσσαλονίκη 1971, σελ.270.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. ΑΠ. σελ.317-342' Ο-Θ, σελ.163' Βλαχογιάννη Ιωάν.. ό.π. τ.Α', σελ.374.
2. Μάμουκα Ανδρέα, Τα Μοναστηριακά ήτοι οδηγίαι, νόμοι, Βασιλικά Διατάγματα, συνοδικαί και υπουργικαί εγκύκλιοι, περί της διοικήσεως των εν τη Ελλάδι μοναστηριών και περί της διαχειρίσεως της περιουσίας αυτών, μετά προσθήκης του τε περί επισκόπων και επισκοπών νόμου, και του καταστατικού της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος' εκδοθέντα κατά διαταγήν του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργού, Εν Αθήναις 1859, σελ.77-79' φίνλεϋ Γεωργίου. Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως...ό.π.,τ.2, σελ.301' Dakin Douglas, Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923, μετάφραση: Α.Ξανθόπουλου, Αθήνα 1982,σελ.112' Παπαδόπουλου Αντ.. Απόψεις του στρατηγού Μακρυγιάννη...ό.π..σελ.17. Ορισμένες μελέτες αναφέρουν την κατάργηση των μοναστηριών που είχαν λιγότερους από πέντε μοναχούς, βλ. Μάουερ Γκεόργκ Λούντβιχ, Ο ελληνικός λαός, Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834, Χαιδελβέργη 1835, μετάφραση: Όλγας Ρομπάκη, Εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός: Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1976,τ.Β',σελ.518-519' Βαρθόλδη Καρ., Ιστορία της Ελλάδος...ό.π., τ.2. σελ. 649' Σκανδάμη Ανδρέα, Σελίδες πολιτικής ιστορίας και κριτικής. Η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος 1832-1862, Αθήναι 1961,τ.Α', σελ.122-123' Γούδα Αναστ. Βίοι Παράλληλοι...ό.π.,τ.Ζ', σελ.53, λανθασμένα σημειώνει ότι καταργήθηκαν όσα δεν είχαν περισσότερους από τρεις μοναχούς.
3. Αργότερα απαγορεύτηκε, βλ. Μάμουκα Ανδρέα, Τα Μοναστηριακά...ό.π., σελ.83.

4. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 15 του έτους 1834' Μάμουκα Ανδρέα, Τα Μοναστηριακά.. ό.π., σελ.122-124' Μάουερ Γκεόργκ, ό.π., τ.Β', σελ.519-520' Οικονόμου Σοφ. του εξ Οικονόμων, Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου και οικονόμου του εξ Οικονόμων, Αθήνησι 1864, τ.Β', σελ.254' Φίνλεν Γεωργίου, ό.π., τ.Β', σελ.301' Βαρθόλδη Καρ., ό.π., τ.Β', σελ.649' Κυριακίδου Επαμ., Ιστορία του συγχρόνου Ελληνισμού... ό.π., σελ.269' Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Όθωνος Βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862) κατά τας νεωτάτας πηγάς ξένων τε και ημετέρων ιστορικών, Εν Αθήναις 1893, σελ.79' Δυοβουνιώτη Κ., "Η κατά το έτος 1834 διάλυσις των μοναστηριών εν τη ελευθέρα Ελλάδι", Ιερός Σύνδεσμος, αρ.84 (1 Νοεμ. 1908), σελ.4-5' Πετρόπουλου Ι. - Κουμαριανού Αικ., Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους... ό.π., σελ.112 και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.ΙΓ' σελ.44.
5. Μάουερ Γκεόργκ, ό.π., τ.Β', σελ.520.
6. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ.42 του έτους 1834.
7. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ.30 του έτους 1834' Μάμουκα Ανδρέα, ό.π., σελ.148-150' Μάουερ Γκεόργκ, ό.π., τ.Β', σελ.521' Οικονόμου Σοφ. του εξ Οικονόμων, ό.π., τ.Β', σελ.266' Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Όθωνος ό.π., σελ.83' Πετρόπουλου Ι.- Κουμαριανού Αικ., ό.π., σελ.112.
8. Διαφέρουν οι ιστορικές πληροφορίες για τον αριθμό των μοναστηριών που καταργήθηκαν, βλ. Μάουερ Γκ., ό.π., τ.Β' σελ.518, όπου σημειώνει: "Κατ' αυτό τόν τρόπο 400 από τά παλιά άνδρικά μοναστήρια περιορίσθηκαν σε 42 περίπου. Άλλά κι' αυτός ακόμη ό αριθμός ήταν πολύ μεγάλος σέ σύγκριση μέ τόν μικρό πληθυσμό τής 'Ελλάδας". Μάμουκα Ανδρέα, ό.π., σελ.148-150, από τα 593 καταργήθηκαν τα 412' Οικονόμου Σοφ. του εξ Οικονόμων, ό.π., τ.Β' σελ.266, υπολόγιζε τα μοναστήρια των ανδρών σε 524 από τα οποία καταργήθηκαν τα 378. Διατηρήθηκαν 63 στη Μάνη

και 83 στην υπόλοιπη Ελλάδα. Από τα μοναστήρια των γυναικών καταργήθηκαν 16' Φίνλεου Γεωργίου, ό.π., τ.Β', σελ.301 σημ. 1, γράφει: "Τό διάταγμα αυτό βασίστηκε σέ έκθεση τής 'Ιεράς Συνόδου, ή όποία περιλάμβανε σέ παράρτημα καί κατάλογο τών 412 μοναστηριών πού καταργήθηκαν. 'Η έκθεση έχει ήμερομηνία 19/31 Αυγούστου 1833, αλλά δυστυχώς τό έγγραφο αυτό πού θά είχε τόσο μεγάλο ιστορικό καί τοπογραφικό ενδιαφέρον δέ δημοσιεύθηκε καί λέγεται πώς δέν ύπάρχει στα αρχεία τοῦ ύπουργείου τών 'Εκκλησιαστικῶν"' Φραντζή Αμβροσίου, ό.π., τ.Γ', σελ.177-178, αναφέρει ότι καταργήθηκαν περισσότερα από τριακόσια μοναστήρια' Χριστοπούλου Δαμασκηνού, Συλλογή των σπουδαιότερων Εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος μετά των οικείων νόμων, Β. Διαταγμάτων, υπουργικών εγγράφων, οδηγιών κτλ. καταρτισθείσα και εκδοθείσα εντολή της Ι.Συνόδου, Εν Αθήναις 1877, σελ.340 σημ. 1, αναφέρει ότι σύμφωνα με το έγγραφο της Ιεράς Συνόδου 19 Αυγούστου 1833, υπήρχαν 543 μοναστήρια και μετόχια. (Μάλλον, πρόκειται για τυπογραφικό λάθος στον αριθμό 543 με ορθό το 593, αφού χρησιμοποιεί ως πηγή πληροφόρησης το Μάμουκα)' Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.269, σημειώνει "κατηργήθησαν υπέρ τά τετρακόσια μοναστήρια ανδρῶν καί έκτός τριῶν πάντα τά λοιπά γυναικεῖα"' Σκανδάμη Ανδρέα, ό.π., σελ. 123, "από τά 500 μοναστήρια παρέμειναν μόλις 85"' Ζάιντλ Βολφ. Βαυαροί στην Ελλάδα. Η γένεση του νεοελληνικού κράτους και το καθεστώς του Όθωνα. Αθήνα 1984, σελ.137, σημειώνει: "από τά 400 περίπου μοναστήρια ἔμειναν 82"' Dakin Douglas, ό.π., σελ.112, γράφει: "ύποχρεώθησαν νά κλείσουν τά τρία τέταρτα από τά 524 ανδρικά μοναστήρια καί τά περισσότερα γυναικεῖα"' Glogg Richard, A short history of modern Greece, London 1977, σελ.72' Λιάτσου Δημ., Η Βαυαροκρατία και οι αγωνιστές του '21, Αθήνα 1983, σελ.144.

9. Μάουερ Γκεόργκ., ό.π., τ.Β', σελ.516' Σκανδάμη Ανδρέα.

- ό.π., σελ.122.
10. Σκανδάμη Ανδρέα, ό.π., σελ.122' Δυοβουνιώτη Κ., ό.π., Ιερός Σύνδεσμος, αρ.84 (1 Νοεμ. 1908), σελ.3, σημειώνει ότι δόθηκε η δυνατότητα στην εκκλησία για την απόκτηση περιουσίας για να μπορεί να παρέχει βοήθεια σ' αυτούς που είχαν ανάγκη.
  11. Μάουερ Γκ., ό.π., τ.Β', σελ.517' Σκανδάμη Ανδρέα, ό.π., σελ.122.
  12. Χριστοπούλου Δαμασκηνού, Συλλογή...ό.π., σελ.453-454.
  13. Μάμουκα Ανδρέα, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επίσημων πράξεων, από του 1821 μέχρι τέλους του 1832, Εν Αθήναις 1839, τ.ΙΑ', σελ.188, 788-790' Μάουερ Γκ., ό.π., τ.Β', σελ.324' Η Ιστορία της Ελλάδος - Αι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου (1843-1909), Αθήναι 1961, Περίοδος Α', τ.Α', σελ.30' Δυοβουνιώτη Κ., ό.π., Ιερός Σύνδεσμος, αρ.84 (1 Νοεμ. 1909), σελ.4.
  14. ΑΠ, σελ.317. Για το μοναχικό Τάγμα των Καπουτσίνων, βλ. Θ.Η.Ε., τ.11, στ.1205-1207' Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, έκδ. Δρανδάκη, τ.13, σελ.771-772.
  15. ΑΠ, σελ.258. όπου σημειώνει: "Μοῦ παραπονιῶνται οἱ κάτοικοι ἀπό τήν τυραγνίαν ὅπου δοκιμάζουν ἀπό τοὺς καλογέρους' ὅ,τι παίρνουν τό ἀρπάζουν αὐτεῖνοι...Τοὺς ἔρριξα ἕνα ξύλο παστρικό καί τοὺς διάταξα διατί νά φέρνωνται τοιούτως καί τυραγνικῶς εἰς τοὺς ἀνθρώπους' πῶς θά πάμε ὀμπρός μ'αὐτό;". Για τη νομική θεώρηση των σωματικών ποινών που επέβαλε ο Μακρυγιάννης, βλ. Νικόλοπουλου Πάνου, Ο Μακρυγιάννης Κριτής και Σωφρονιστής, Αθήνα 1989, σελ.37-44.
  16. ΑΠ, σελ.317' Χατζηφώτη Ι., Ἄνθη ευλαβείας...ό.π., σελ. 45.
  17. Ο-Θ, σελ.165.
  18. Ο-Θ, σελ.164-165.
  19. Μάουερ Γκ., ό.π., τ.Α', σελ.325, σημειώνει: "οἱ Ἕλλη-

νες δέν εἶχαν καί ἄδικο, γιατί οἱ Λατῖνοι ὄχι μόνο δέν ἔπαιρναν καθόλου μέρος στόν ἀγώνα, ἀλλά, ὅπως τουλάχιστον ἰσχυρίζονταν οἱ Ἕλληνες, εἶχαν καί μυστικές ἐπαφές μέ τήν Ἑψηλή Πύλη". βλ. και Παπαδοπούλου Αντ., "Ἡ στάσις των Ἑλλήνων Καθολικῶν ἐναντι τῆς ἐπαναστάσεως του 1821, Μνήμη 1821, αφιέρωμα εἰς τὴν ἐθνικὴν παλιγγενεσίαν ἐπὶ τῆ 150ῃ ἐπετειῶ. Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ., Παράρτημα 9 του ΙΣΤ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1971. σελ.171-196.

20. ΑΠ, σελ.317' Ο-Θ, σελ.164.

21. ΑΠ, σελ.317' Ο-Θ, σελ.165' βλ. και Φραντζή Αμβροσίου ό.π., τ.3, σελ.179' Πρακτικά. Ἡ τῆς Τρίτης Σεπτεμβρίου ἐν Αθήναις Ἐθνικὴ Συνέλευσις, σελ.135' Ρος Λουδοβίκου, Ἀναμνήσεις και ἀνταποκρίσεις ἀπὸ τὴν Ελλάδα (1832-1833. Μετάφραση: Α.Σπήλιου, Πρόλογος-ἐπιμέλεια: Τάσου Βουρνά. Αθήνα 1976, σελ.231' Σούτσου Π., Ἡ Κιθάρα... ό.π., σελ.92-93, σημειώνει για τὴν ἀχαριστία του ἔθνους πρὸς τοὺς μοναχοὺς:

"Σᾶς ἀποχαιρετῶ ναοί ! καί σέ πατρίδος κλῆρε !
 Τὴν πίστιν σου μὴ μίαινε' τὰ ἦθη σου μὴ ὠθεῖρε !
 Τὴν γλῶσσαν τὴν Ἑλληνικὴν διαφυλάξας σώαν,
 Κληρονομίαν εἰς ἡμᾶς παρέδωκας πατρώαν.
 Τὸν ἔθνικόν μας ἔσωσας πρὸ χρόνων χαρακτῆρα.
 Καί μέ τό Εὐαγγέλιον στήν κολοβὴν σου χεῖρα.
 Τοῦ ἔθνους ἐπολέμησας προσφάτως τοὺς τυράννους
 Καταγελῶν μαρτύρια, σταυρώσεις, καί βασάνους".

22. Μάμουκα Ανδρέα. Τα Μοναστηριακά...ό.π., σελ.87-90. 92-100' Πετρόπουλου Ι.-Κουμαριανού Αικ., ό.π., σελ.113.

23. Φραντζή Αμβροσίου, ό.π., τ.3, σελ.177' Πετρόπουλου Ι.-Κουμαριανού Αικ., ό.π., σελ.113.

24. Μάμουκα Ανδρέα. Τα Μοναστηριακά...ό.π., σελ.77-79.

25. Φραντζή Αμβροσίου, ό.π., τ.3, σελ.177' Οικονόμου Σοφ. του ἐξ Οικονόμων, ό.π., τ.Β', σελ.289-290' Κανδηλώρου Τάκη. Ἡ Δίκη του Κολοκοτρώνη και του Δημητρίου Πλαπούτα, ἐκδοσις Β', ἐπιμέλεια: Αθ. Μαρτίνος. Αθήναι 1960.

σελ.315' Ρος Λουδοβίκου, ό.π., σελ.231, όπου σημειώνει ότι κάποιος ηγούμενος εξέφρασε την επιθυμία του: "νά τά ἔκλεινε ὅλα ἡ Κυβέρνηση, γιά νά φτιάσει μέ τά σημαντικά περιουσιακά τους στοιχεῖα, σχολεῖα, νοσοκομεῖα καί ἄλλα κοινωφελῆ ἰδρύματα". Ο ἴδιος ο Ρος εκφράζει την άποψη του ότι: "δέν θά στοίχιζε σχεδόν τίποτα στήν κυβέρνηση νά κάνει ἕνα νόμο, γιά νά ἀποκτήσει ἡ Ἑλλάδα μορφωτικά ἰδρύματα μέ πλούσια οἰκονομική στήριξη".

26. Μάουερ Γκ., ό.π., τ.Β', σελ.519' Φραντζή Αμβροσίου, ό.π. τ.3. σελ.179' Βαρθόλδη Καρ., ό.π., τ.Β', σελ.649' Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.269-270' Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Ὁθωνος... ό.π., σελ.79-80' Ζάιντλ Βολφ, ό.π., σελ.137' Dakin Douglas, ό.π., σελ.112' Πετρόπουλου Ι.- Κουμαριανού Αικ., ό.π., σελ.112-113.
27. Ο-θ, σελ.163' πρβλ. Οικονόμου Σοφ. του εξ Οικονόμων, ό.π., τ.Β', σελ.270, όπου σημειώνει: "Ὁ κατά χώραν Νομάρχης ἢ ὁ Ἐπαρχος λαμβάνων παρά τοῦ Νομάρχου τοῦ ἐν τῇ κατ' αὐτόν ἐπαρχίᾳ καταδεδικασμένων μοναστηρίων τήν προγραφῆν, ἐπήρχετο καθ' ἕκαστον ἐκτελέσων τό διαταγμένον' συνεπήγετο δέ καί σφριγώντων ὑπηρετῶν ἀκολουθίαν πολλήν (ἀνθρώπων ἀγροίκων, καί μηδόλως εἰδότην διαστέλλειν μεταξύ βεβήλου καί ἱεροῦ, ἐν οἷς ἦσαν πολλάκις καί τινες ἑτερόδοξοι...".
28. Βαρθόλδη Καρ., ό.π., τ.Β', σελ.650.
29. Φραντζή Αμβροσίου, ό.π., τ.3. σελ.178-179' Βαρθόλδη Καρ., ό.π., τ.Β', σελ.649' Κρέμου Γεωργίου, Νεωτάτη Γενική Ιστορία ως τέταρτος τόμος συμπληρωματικός της Γενικής Ιστορίας του Α.Πολυζωΐδου, Εν Αθήναις 1890, τ.2 σελ.1028, όπου σημειώνει: "Τό μόνον δέ ὄπερ ἐγένετο ἦν ὁ ἐξευτελισμός τῆς ἐκκλησίας παρά τῷ λαῷ, ἐξ οὔ οἱ μὲν ἐσκανδαλίζοντο, οἱ δ' ἔχοντες ἀσθενές τό θρησκευτικόν αἴσθημα κατέστησαν ὄλως ψυχροί πρός τε τά δόγματα καί τήν ἐκκλησίαν... Ἡ μέχρι τοῦ νῦν τήν κοινωνίαν λυμαινομένη θρησκευτική ἀδιαφορία δύναται τις εἰπεῖν ὅτι ὡς

- κυρίαν αίτίαν ἔχει τήν τότε γενομένην διάλυσιν τῶν μοναστηρίων, τήν ἀπεμπόλησιν τῶν ἱερῶν σκευῶν καί πραγμάτων καί τήν ἀρπαγήν αὐτῶν τε καί τῶν ἀκινήτων πραγμάτων". βλ. και Κολοκοτρώνη Γενναίου, Απομνημονεύματα (χειρόγραφον δεύτερον 1821-1862). Εισαγωγή, σημειώσεις υπό Εμμ. Γ.Πρωτοψάλτη, Εν Αθήναις 1961, σελ.74, όπου σημειώνει: "Ὁ λαός ἐψυχράνθη...διὰ τήν διάλυσιν τῶν μοναστηρίων, διότι ὁ καθείς εἶχεν ἀφιερῶσει τήν ἰδιοκτησίαν του, διὰ νά μνημονεύηται τό ὄνομά του".
30. ΑΠ, σελ.317.
31. Μάουερ Γκ., ὁ.π.,τ.Β',σελ.519' Βαρθόλδη Καρ., ὁ.π.,τ.Β', σελ.649' Κρέμου Γεωργίου, ὁ.π., τ.Β',σελ.1028' Κυριακίδου Επαμ., ὁ.π., σελ.269-270' Ευαγγελίδου Τρύφ., ὁ.π.,σελ.80.
32. Κυριακίδου Επαμ., ὁ.π., σελ.269-270' Ευαγγελίδου Τρύφ. ὁ.π., σελ.79-80' Κλεομένους Ἄγιδος, Περί των πρώτων της Ελλάδος Βασιλέων Ὁθωνος και Αμαλίας, Εν Αθήναις 1904, σελ.11' Κανδηλώρου Τάκη, ὁ.π., σελ.303' Dakin Douglas, ὁ.π., σελ.112' Πετρόπουλου Ι.- Κουμαριανού Αικ., ὁ.π., σελ.112.128.
33. Βαρθόλδη Καρ., ὁ.π., τ.Β', σελ.649.
34. Ζάιντλ Βολφ, ὁ.π., σελ.158.
35. Γούδα Αναστασίου, Βίοι Παράλληλοι...ὁ.π.,τ.Ζ', σελ.54 και 95, όπου ο Προβελέγγιος υποστηρίζει ότι, μετά από πιέσεις της Γαλλίας, οι μεταρρυθμίσεις δεν εφαρμόστηκαν στα μοναστήρια των Καθολικών της Ελλάδας. βλ. και Frazee Charles, Ορθόδοξος Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852, μετάφραση: Ιωσήφ Ροηλίδη, Αθήνα 1987, σελ.158,173.
36. Ασπρέα Γεωργίου, Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921, τ.Α' (1821-1865), Εν Αθήναις 1924, σελ.138.
37. Φραντζή Αμβροσίου, ὁ.π., τ.3, σελ.178' Οικονόμου Σοφ. του εξ Οικονόμων, ὁ.π., τ.Β',σελ.274, όπου αναφέρει ότι ο ξεσηκωμός της Μάνης προκλήθηκε από την εισήγηση του Κ. Σχινά για την κατάργηση των μοναστηριών. βλ.

- και Βαρθόλδη Καρ., ό.π., τ.Β', σελ.689' Ζάιντλ Βολφ. ό.π., σελ.166' Πετρόπουλου Ι.-Κουμαριανού Αικ., ό.π. σελ.112.
38. ΑΠ, σελ.309-310.
39. ΑΠ, σελ.317' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.359.
40. ΑΠ, σελ.312,316' Πετρόπουλου Ι.-Κουμαριανού Αικ., "Η Αντιβασιλεία (1833-1835)", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.ΙΓ', σελ.45.
41. Φραντζή Αμβροσίου, ό.π., τ.3, σελ.178' Μάμουκα Ανδρέα, Τα Μοναστηριακά... ό.π., σελ.148' Οικονόμου Σοφ. του εξ Οικονόμων, ό.π., τ.Β', σελ.235' Φίνλεϋ Γρωργίου, ό.π., τ.Β', σελ.301 σημ. 1' Δυοβουνιώτη Κ., ό.π., Ιερός Σύμβουλος, αρ.84 (1 Νοεμ. 1908), σελ.4' Frazee Charles. ό.π., σελ.156.
42. Φραντζή Αμβροσίου, ό.π., τ.3, σελ.143.
43. Μάμουκα Ανδρέα, Τα Μοναστηριακά... ό.π., σελ.77' Κανδηλώρου Τάκη, ό.π., σελ.303.
44. Με το διάταγμα 8/20 Αυγούστου 1834, ο Κ. Σχινάς αντικαταστάθηκε για να τοποθετηθεί σε άλλη υπηρεσία, βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ.27, Νεύπλιο 10 Αυγ.1834' Οικονόμου Σοφ. του εξ Οικονόμων, ό.π., τ.Β', σελ.292.
45. Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.267' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.74' Παπαρρηγοπούλου Κ., Ιστορία του Ελληνικού Έθνους... ό.π., τ.6, σελ.222-223' Σκανδάμη Ανδρέα, ό.π., σελ.119' Βουρνά Τάσου, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909), Αθήνα χ.χ., σελ.251' Πετρόπουλου Ι.-Κουμαριανού, Η θεμελίωση... ό.π., σελ.104.
46. Φαρμακίδου Θεόκλητου, Απολογία, Αθήναι 1840, σελ.21' βλ. και Μπαλάνου Δημητρίου Σίμων., Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784-1860), Λόγος λεχθείς, κατ' εντολήν της Συγκλήτου, εν τη μεγάλη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου τη 30η Ιανουαρίου 1933, Εν Αθήναις 1933, σελ. 21.
47. Ο-Θ, σελ.163.

48. Ο-Θ, σελ.165' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.374.
49. ΑΠ, σελ.342' Ζάιντλ Βολφ, ό.π.,σελ.138, όπου επισημαίνει το σεβασμό που τήρησε ο Σουλτάνος προς την εκκλησιαστική περιουσία.
50. ΑΠ, σελ.342' βλ. και Εράστου Β., "Βίωμα πόνου και καταστάλαγμα ζωής", Ακτίνες (Ιούλιος 1989), σελ.240' Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (6-2-1984), όπου σημειώνει ότι ο Μακρυγιάννης θεωρούσε τα μοναστήρια: "ώς πνευματικούς πνεύμονας τοῦ ἔθνους καί ως ἐγγύησιν συννεχείας τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καί ζωῆς".
51. Ζάιντλ Βολφ, ό.π., σελ.158.
52. Ο-Θ, σελ.175.
53. Ο-Θ, σελ.177.
54. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.359' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.266.
55. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.359-360.
56. Οι εργασίες της Α' Εθνικής Συνέλευσης άρχισαν στις 8 Νοεμ. 1843, βλ. Η ιστορία της Ελλάδος. Αι αγορεύσεις του ελληνικού Κοινοβουλίου 1843-1909. Περίοδος Α', τόμος Α', Αθήναι 1961, σελ.50.
57. ΑΠ, σελ.390.
58. ΑΠ, σελ.394-395.
59. ΑΠ, σελ.395, όπου σημειώνει: "Ὁ κόσμος ὄλος μ' ὑπολήπτeton, μ' ἀγαποῦσαν, ὅτι τοὺς μιλοῦσα τὴν ἀλήθεια καί ἤθελα τὴν ἀσφάλειά τους καί χάλαγα τὰ σχέδια ἐκείνων καί τὴν κακὴ τους θέληση".
60. ΑΠ, σελ.395' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.368,380, 408.
61. ΑΠ, σελ.395.
62. ΑΠ, σελ.395.
63. ΑΠ, σελ.396' Ο-Θ, σελ.59.
64. ΑΠ, σελ.398' Ο-Θ, σελ.61' Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Α', σελ.361, όπου παρατίθεται ο όρκος των εξήντα τριών πληρεξούσιων, που φέρει τις υπογραφές των είκοσι πέντε.
65. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.363-364.

66. ΑΠ, σελ.398,400,401.
67. ΑΠ, σελ.401.
68. ΑΠ. σελ.402.
69. ΑΠ, σελ.403' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.319.
70. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α'. σελ.ο',357-358. Ο Μακρυγιάννης αρνήθηκε την εκλογή του ως πληρεξούσιου Άρτας και παραιτήθηκε από τη θέση του πληρεξούσιου του Λιδορικιού, γιατί δεν επιτρεπόταν να εκπροσωπεί περισσότερες από μία περιοχές, αφού είχε αποδεχτεί την εκπροσώπηση της Αθήνας.
71. ΑΠ. σελ.371 σημ. α'.
72. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.359-360.
73. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.364.
74. Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις. Εν Αθήναις χ.χ., σελ.137.
75. Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου...ό.π.,σελ.114-117' Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Όθωνος...ό.π.,σελ.265-266. Ο Μακρυγιάννης ήταν φίλος του Μιχαήλ Σχινά, όπως προκύπτει από την ανάθεση της κηδεμονίας των παιδιών του στη διαθήκη της 3ης Σεπτ. 1843 (βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Α',σελ.311), καθώς και από την τοποθέτηση του Σχινά στο υπουργείο των Εκκλησιαστικών (βλ. ΑΠ, σελ.385).
76. Ιστορία της Ελλάδος. Αι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου... ό.π.,τ.Α', σελ.61-62' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.364, βλ. τη φράση: "νά τεθῆ κεφαλή τοῦ Συντάγματός μας ἡ θρησκεία" και "κανέν ἔθνος δέν δύναται νά διατηρηθῆ... ὅταν αὐτό δέν δοξάζῃ τήν θρησκείαν του".
77. Ιστορία της Ελλάδος. Αι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου... ό.π.,τ.Α', σελ.10,15,20,30, όπου παρατίθενται τα άρθρα περί θρησκείας των προηγούμενων Εθνοσυνελεύσεων.
78. Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου... ό.π., σελ.115' βλ. και Μεταλληνού Γ., Ελλαδικού Αυτοκεφάλου Παραλει-

πόμενα, β' έκδοση. Αθήνα 1989, σελ.130.

79. Αμπού Έντμοντ, Η Ελλάδα του Όθωνος. μετάφραση: Α. Σπήλιου, Πρόλογος-επιμέλεια-σχολιασμός: Τάσου Βουρνά, σελ. 198, όπου σημειώνει: "οί Έλληνες άξίωσαν τό Σύνταγμα τοῦ 1844 νά διακηρύξει μιά θρησκεία τοῦ κράτους. 'Ο άρχηγός τοῦ κράτους δέν ἔχει τή θρησκεία τοῦ κράτους. 'Αλλά πρέπει θέλοντος καί μή, νά τήν τιμᾷ δημοσίῳ πέ- ντε ἢ ἕξη φορές τό χρόνο".
80. Ο-Θ, σελ.59.
81. ΑΠ, σελ.371 σημ.α', 397' Ο-Θ, σελ.59.
82. Τα περί θρησκείας άρθρα του Συντάγματος (1844) είναι:
Άρθρον 1. "Ἡ επικρατοῦσα θρησκεία εἰς τήν Ἑλλάδα εἶναι ἡ τῆς ἀνατολικῆς ὀρθόδοξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκ- κλησίας· πᾶσα δέ ἄλλη γνωστή θρησκεία εἶναι ἀνεκτή, καί τά τῆς λατρείας αὐτῆς τελοῦνται ἀκωλύτως ὑπό τήν προστασία τῶν Νόμων, ἀπαγορευμένου τοῦ προσηλυ- τισμοῦ, καί πάσης ἄλλης ἐπεμβάσεως κατά τῆς ἐπικρα- τούσης θρησκείας".
Άρθρον 2. "Ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, κε- φαλήν γνωρίζουσα τόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ὑπάρχει ἀναποσπᾶστως ἠνωμένη δογματικῶς μετά τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης καί πάσης ἄλλης ὀμοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, τηροῦσα ἀπαραλλάκτως ὡς ἐ- κεῖναι τούς τε ἱερούς, ἀποστολικούς καί συνοδικούς Κανόνας καί τās ἱεράς παραδόσεις, εἶναι δέ αὐτοκέ- φαλος, ἐνεργοῦσα ἀνεξαρτήτως πάσης ἄλλης ἐκκλησίας τά κυριαρχικά αὐτῆς δικαιώματα, καί διοικεῖται ὑπό Ἱερᾶς Συνόδου Ἀρχιερέων".
- βλ. Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου...ό.π.,σελ.142, 705' Κυριακίδου Επαμειν., ό.π., σελ.450-451' Καρέλλα Γεωργίου, Συνταγματική ιστορία...ό.π., σελ.344.
83. Ιστορία της Ελλάδος. Αι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοι- νοβουλίου...ό.π., σελ.61' Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Α', σελ.369-370.
84. ΑΠ, σελ.394.

85. ΑΠ, σελ.390,403.
86. Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου...ό.π.,σελ.304-313, 705' Παπαρρηγοπούλου Κ., Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ... ό.π.,τ.6, σελ.301' Φωτιάδη Δημήτρη, Όθωνας - Η Μοναρχία, Αθήνα 1963, σελ.360' Clogg Richard, A short history...ό.π., σελ.75' Ζάιντλ Βολφ, Βαυαροί στην Ελλάδα...ό.π.,σελ.209-210.
87. ΑΠ, σελ.397,403.
88. ΑΠ, σελ.406.
89. Αλιμπέρτη Σωτηρίας, Αμαλία η Βασίλισσα της Ελλάδος,Μέρος Β', Επιστολαί, Εν Αθήναις 1916, σελ.33.
90. ΑΠ, σελ.406-407.
91. Αλιμπέρτη Σωτηρίας, ό.π., σελ.33.
92. ΑΠ, σελ.407.
93. ΑΠ, σελ.412.
94. Της Φρειδερίκου, Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της. Τόμος Α'.Η πολιτική κατάσταση και η ειρήνευση της Ελλάδος, μετάφραση: Α.Σπήλιου, Εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια: Τάσου Βουρνά, σελ.90' Φίνλεϋ Γεωργίου, Ιστορία της ελληνικής ...ό.π.,τ.Β', σελ.219' Σουρμελή Διονυσίου, Ιστορία των Αθηνών...ό.π. σελ.292' Γούδα Αναστασίου, ό.π.,τ.Ζ',σελ.48' Κυριακίδου Επαμ...ό.π., σελ.154' Ευαγγελίδου Τρύφ.,Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου...ό.π., σελ.315' Χέρτσβεργ Γουσταύου, Φρειδ., Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, μετάφρασις Παύλου Καρολίδου, Εν Αθήναις 1916,τ.4, σελ. 71' Σκανδάμη Ανδρέου, ό.π., τ.Α', σελ.44' Μπουτζουβή-Μπανιά Αλέκας, "Το Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833 από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίωξη", Μνήμων τ.8 (1980-1982), σελ.88.
95. Δραγούμη Νικ., Ιστορικάί αναμνήσεις, επιμέλεια Άλκη Αγγέλου, Αθήνα 1973, τ.Β', σελ.67' Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.308' Frazee Charles, Ορθόδοξος Εκκλησία...ό.π., σελ.127.

96. Δραγούμη Νικ., ό.π., τ.Β',σελ.68.
97. Δραγούμη Νικ., ό.π.,τ.Β',σελ.22, βλ. και απόσπασμα του ιδίου στο έργο: Ο Βασιλεύς Όθων, ιστορικών εράνισμα επί τη πεντηκονταετηρίδι του θανάτου αυτού [14 Ιουλίου 1867] μετά πλείστων εικόνων και πανομοιοτύπων, Εν Αθήναις χ.χ., σελ.74' Ρούσσου Γεωργίου, Νεότερη ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1826-1974, τ.Β', Η εποχή του Όθωνος, Αθήναι 1975, σελ.372.
98. Φραντζή Αμβροσίου, Επιτομή...ό.π., τ.3, σελ.201-202' Παπαρρηγοπούλου Κων., ό.π., τ.6, σελ.220.
99. Παπαρρηγοπούλου Κων., ό.π., τ.6, σελ.232,234' Ζάντλ Βολφ, ό.π.,σελ.210' Κυριακίδου Επαμ., ό.π.,σελ.315, όπου σημειώνει: "τά μέν άρρενα θά πρεσβεύωσι τό όρθόδοξον θρήσκευμα, τά δέ θήλεα τό καθολικόν".
100. Dakin Douglas, Η ενοποίηση της Ελλάδας...ό.π.,σελ.128.
101. Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.309,314' Κλεομένους Άγιδος, Περί των πρώτων της Ελλάδος Βασιλέων...ό.π., σελ. 12.
102. Σκιαδά Νίκου, Αδαμαντίου Κοραή αυτοσχέδιοι στοχασμοί- γνώμες για τον τύπο και την τυπογραφία και το ύστατο κείμενό του περί Δημοκρατίας, Συμβολή στο έτος Κοραή, Αθήνα 1983, σελ.75.
103. Πετρόπουλου Ι.- Κουμαριανού Αικ., Η θεμελίωση... ό.π., σελ.208.
104. Φίνλεϋ Γεωργίου, ό.π., τ.Β',σελ.345' Βαρθόλδη Καρ., ό.π.,τ.Β',σελ.650' Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.368' Κανδηλώρου Τάκη, Η δίκη του Κολοκοτρώνη...ό.π.,σελ.50.
105. Ο-Θ, σελ.213.
106. Μεταλληνού Γ., "Ο ενιαίος Μακρυγιάννης, ο Μακρυγιάννης του Γένους", Εκκλησιαστική Αλήθεια (1-9-1987).
107. ΑΠ, σελ.405' Ο-Θ, σελ.87.
108. Ο-Θ, σελ.51.
109. ΑΠ, σελ.414.
110. Ο-Θ, σελ.91-92.
111. Πρακτικά. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου...ό.π.,σελ.304-305'

- Dakin Douglas, ό.π., σελ.128 και σημ.8.
112. Dakin Douglas, ό.π., σελ.128.
113. Φωτιάδη Δημήτρη, Όθωνας...ό.π., σελ.360.
114. Dakin Douglas, ό.π., σελ.128' Άννινου Μπάμπη, Ιστορικά σημειώματα μετά πολλών εικόνων, Εν Αθήναις 1925, σελ.393.
115. Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.618.
116. Ο-Θ, σελ.169,181.
117. Ο-Θ, σελ.202-203.
118. Γούδα Αναστασίου, Βίοι...ό.π., τ.Ζ', σελ.69.
119. Γούδα Αναστασίου, ό.π., τ.Ζ', σελ.64.
120. Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου... ό.π., σελ.486' Dakin Douglas, ό.π., σελ.128' Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών,τ.ΙΓ',σελ.31.
121. Γούδα Αναστ., ό.π.,τ.Ζ', σελ.65' Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Όθωνος...ό.π.,σελ.598-602' Dakin Douglas, ό.π., σελ.140' Άννινου Μπάμπη, ό.π., σελ.393.
122. Σούτσου Αλέξ., Πανόραμα της εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως, Εν Αθήναις 1844, σελ.4 σημ., όπου σημειώνει: "Καί δύο τρεῖς ἔφθασαν εἰς τόσῃν μωράν οἴησιν, ὥστε μά τόν θεόν ! Ἐφαντάσθησαν ὅτι, ἔχοντες ὡς ψυχὴν καί σῶμα τῶν δημηγοριῶν τῶν τήν φωνήν τοῦ Στέντορος, ὡς προοίμιον τό "Κύριε Πληρεξούσιοι !" καί ὡς ἐπίλογον "Ἐμεῖς εἶμασθεν ἀγράμματοι", ἄφησαν ὀπίσω καί τόν Δημοσθένην προφέροντα τόν περί στεφάνου λόγον του, καί διά τοῦτο δέν συγχωροῦσι νά λείψῃ ἀπό τά πρακτικά οὐδέ ἰῶτα τῶν ἀλόγων λόγων των", βλ. και ΑΠ, σελ.394 σημ.
123. ΑΠ, σελ.384,386-387.
124. ΑΠ, σελ.324,343' Ο-Θ, σελ.54' πρβλ. Οικονόμου Σοφ. του εξ Οικονόμων, Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά ...ό.π.,τ.Β', σελ.251' Νέεζερ Χριστοφόρου, Απομνημονεύματα, Τα πρώτα έτη της ιδρύσεως του ελληνικού κράτους, Αθήναι 1963, σελ.106.
125. Παγώνη Π., Εγχειρίδιον περί του ιερού μυστηρίου του γάμου, των συγγενειών, των βαθμών αυτών, και των κεκω-

- λυμένων και ακωλύτων συγγενειών, αφιερωθέν τη Ιερά Συνόδω του Β. της Ελλάδος, Εν Αθήναις 1842, σελ.30' Ροδοπούλου Παντελεήμονος, Μαθήματα κανονικού δικαίου, Θεσσαλονίκη 1980, σελ.222.
126. Φραντζή Αμβροσίου, Επιτομή...ό.π., τ.3, σελ.204.
127. Ρος Λουδοβίκου, Αναμνήσεις και ανταποκρίσεις από την Ελλάδα (1832-1833), μετάφραση Α.Σπήλιου, Πρόλογος-επιμέλεια: Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1976, σελ.189' Ο-Θ, σελ. 189.
128. Μάουερ Γκεόργκ, Ο ελληνικός λαός...ό.π.,τ.Β',σελ.522-523.
129. Οικονόμου Σοφ., Τα σωζόμενα...ό.π.,τ.Β', σελ.247,251' προβλ. Η ιστορία της Ελλάδος. Αι αγορεύσεις του ελληνικού Κοινοβουλίου...ό.π., τ.Α', σελ.181.
130. Παγώνη Π., Εγχειρίδιον περί του ιερού μυστηρίου του γάμου...ό.π., σελ.13.
131. Ροδοπούλου Παντελεήμονος, ό.π., σελ.220.
132. ΑΠ, σελ.324' Ο-Θ, σελ.54' προβλ. Οικονόμου Σοφ., ό.π., τ.Β', σελ.251.
133. ΑΠ, σελ.366.
134. ΑΠ, σελ.366.
135. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α',σελ.306.
136. ΑΠ, σελ.367' Παπαδοπούλου Αντ., Απόψεις του στρατηγού Μακρυγιάννη...ό.π., σελ.31.
137. εφημ. "Αιών" (2-6-1843)' Παπαδοπούλου Αντ., ό.π., σελ. 29.
138. ΑΠ, σελ.367.
139. εφημ. "Αιών" (2-6-1843), ενώ η εφημ. "Αθηνά" (12-6-1843) τον υπερασπίστηκε' βλ. και ΑΠ, σελ.368 σημ. 1' Παπαδοπούλου Αντ., ό.π., σελ.29-30.
140. ΑΠ, σελ.368.
141. ΑΠ, σελ.430.
142. ΑΠ, σελ.430.
143. ΑΠ, σελ.430' Παπαδοπούλου Αντ., ό.π., σελ.35.
144. ΑΠ, σελ.430.

145. ΑΠ, σελ.430-431.
146. ΑΠ, σελ.430· βλ. και Ματσούκα Νικ., Ελληνορθόδοξη παράδοση και δυτικός πολιτισμός (στα πλαίσια του νέου Ελληνισμού), Θεσσαλονίκη 1985, σελ.35,57.
147. ΑΠ, σελ.429-430· Ο-Θ, σελ.65· Κυριακού Λαμπρύλου Χατζηνικολάου, Ο Μισσιοναρισμός και Προτεσταντισμός εις τας Ανατολάς ήτοι Διαγωγή των προτεσταντών μισσιοναρίων εις τα μέρη μας, εις τινά τε άλλα της γης μέρη και σχέσεις του Προτεσταντισμού προς την Μητέρα πασών των εκκλησιών και το ελληνικόν έθνος, Σμύρνη 1836, σελ.3, 13· Παπαδοπούλου Αντ., ό.π., σελ.33.
148. Ο-Θ, σελ.70.126-127.
149. Ο-Θ, σελ.65· ΑΠ, σελ.451 σημ. β'.
150. Μάμουκα Ανδρέα, Τα Μοναστηριακά...ό.π., σελ.77-79.
151. Ο-Θ, σελ.110.
152. Ο-Θ, σελ.110.
153. Περιήγησις ιστορική Διονυσίου Πύρρου του θετταλού, ιατροδιδασκάλου και πατριαρχικού αρχιμανδρίτου και ιππότου του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος εν αις προσετέθη και η καταγραφή της πόλεως των Αθηνών, και της ευρεθείσης αγίας εικόνας της Ευαγγελιστρίας και των θαυμάτων αυτής, Εν Αθήναις 1848, σελ.174.
154. Ο Μακρυγιάννης ανέθεσε τη βάπτιση των δίδυμων παιδιών του σε δυο τριάδες αναδόχων· το ένα το βάπτισε ο Κωλέττης μαζί με το Γαρδικιώτη και το Γκόσιο, και το άλλο ο Χατζηχρήστος μαζί με το Γιαννηκώστα και τον Παπακώστα, βλ. ΑΠ, σελ.429 σημ. β' και Ο-Θ, σελ.71.89.
155. ΑΠ, σελ.431.
156. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.ΙΓ', σελ.120.
157. ΑΠ, σελ.431.
158. ΑΠ, σελ.439-440· Ο-Θ, σελ.112,115,127.
159. Ο-Θ, σελ.127,145.151· ΑΠ, σελ.450,451 σημ. β', όπου σημειώνει ότι ο Πισκατόρη φρόντισε για την ανέγερση μαρμαρίνου τάφου για το φίλο του Κωλέττη και κατά τη διεξαγωγή των εργασιών "ή βρώμα τοῦ πεθαμένου δέν ἄφι-

νε νά ζυγώσουν οί άνθρωποι πλησίον του".

160. Ο-Θ, σελ.127,146,257.
161. ΑΠ, σελ.431' Ο-Θ, σελ.214.
162. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.297.
163. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.291.
164. Γούδα Αναστασίου, Βίοι...ό.π., τ.Ζ', σελ.99' Λιάτσου Δημ., Η Βαυαροκρατία και οι αγωνιστές του '21, Αθήνα 1983, σελ.43.
165. Λιάτσου Δημ., ό.π., σελ.25.
166. ΑΠ, σελ.412.
167. Μάμουκα Ανδρέα, Τα κατά την Αναγέννησιν...ό.π.,τ.11, σελ.178' Τρικούπη Σπυρ.. Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως...ό.π.,τ.4, σελ.353' Ευαγγελίδου Τρύφ.. Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου...ό.π.,σελ.266.
168. Ανατύπωση των εν Εφημερίδι της Κυβερνήσεως νόμων, διαταγμάτων κλπ. από έτους 1833-1842.Εν Αθήναις 1866, τ.Α' σελ.18 του έτους 1834' Οικονόμου Σοφ., Τα σωζόμενα...ό.π., τ.Β', σελ.239' Μάουερ Γκεόργκ, ό.π., τ.Β', σελ.515' Ο Βασιλεύς Όθων, ιστορικών εράνισμα επί τη πεντηκονταετηρίδι του θανάτου αυτού (14 Ιουλίου 1867), μετά πλείστων εικόνων και πανομοιοτύπων, Εν Αθήναις, σελ.59.
169. Μάουερ Γκεόργκ., ό.π., τ.Β', σελ.515-516.
170. ΑΠ, σελ.343 και σημ. 2.
171. Σουρμελή Διονυσίου, Ιστορία των Αθηνών...ό.π.,σελ.286, 301' Καρμίρη Ιωάννου, Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός, Αθήναι 1937, τ.Α', σελ.280' Χρυσοστόμου Αθηνών. "Κινγκ Ιωνάς", Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία, έκδ. Δρανδάκη τ.14, σελ.417. Για τη δράση των Μισσιοναρίων στην Ελλάδα, βλ. και Μεταλληνού Γ., Παράδοση και αλλοτρίωση, Αθήνα 1989, σελ.265-323.
172. Μάουερ Γκ., ό.π.,τ.Β', σελ.532' Σουρμελή Διον., ό.π., σελ.286' Οικονόμου Σοφ., ό.π., τ.Β',σελ.49' Eichthal Gustave, Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά την επανάσταση (Ντοκουμέντα), Αθήνα 1974, σελ.

- 119' Δασκαλάκη Απόστ., Κείμενα-πηγαί της ιστορίας της ελληνικής επανάστασης, Σειρά τρίτη. Τα περί παιδείας, Η εκπαιδευτική προσπάθεια των επαναστατικών κυβερνήσεων και επί Καποδίστρια - Κανονισμοί και προγράμματα - Σχολεία και Διδάσκαλοι, Μέρος τρίτον, Αθήναι 1968, σελ.1938-1939' Στασινοπούλου Επαμ., Ιστορία των Αθηνών από την αρχαιότητα ως την εποχή μας, Αθήνα 1973, σελ.357' Παπακώστα Άγγελου, Σημειώσεις στη β' έκδοση των Ο-θ, σελ.267.
173. Ο-θ, σελ.186-187' Ρος Λουδοβίκου, Αναμνήσεις...ό.π., σελ.51' Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Όθωνος...ό.π., σελ.68' Καρμίρη Ιωάννου, ό.π., τ.Α', σελ.282' Χρυσοστόμου Αθηνών, ό.π. Μ.Ε.Ε. τ.14, σελ.417.
174. Ο-θ, σελ.185.186.
175. Ο-θ, σελ.186. όπου σημειώνει: "πολλάκις ἔγραφε [Κινγκ] καί εἰς τήν πατρίδα του Ἄμερική τί κόπους τραβάει καί αὐτός μέ μᾶς τοὺς ἀγρίους"· πρβλ. Ρος Λουδοβίκου, ό.π. σελ.52.
176. Σουρμελή Διονυσίου, ό.π., σελ.286' πρβλ. Βάμβα Νεοφύτου, Σύντομος απάντησις προς τον υποκριπτόμενον υπό Ζ. Π.Ρ. πατέρα της προ ολίγου διαδοθείσης αναισχύντου επιστολής περί του τις ο υποκεκρυμμένος σκοπός των εις την Ελλάδα Ιεραποστόλων της Βιβλικής Εταιρείας κ.τ.λ., Εν Αθήναις 1837, σελ.11-15, όπου αρνείται τον προσηλυτιστικό χαρακτήρα των σχολείων και των μεταφράσεων της Αγίας Γραφής που διακινούσε η Βιβλική Εταιρεία. βλ. και στο έργο του: Περί της Νεοελληνικής Εκκλησίας, την οποίαν ο αιδεσιμώτατος πρεσβύτερος και οικονόμος Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων συμπεραίνει εκ της μεταφράσεως των Ιερών Γραφών, σύντομος απάντησις υπό Ν. Βάμβα, Εν Αθήναις 1838, σελ.16.
177. Διάφορα Ιωνά Κινγκ, συγγραφέντα κατά διαφόρους καιρούς και τόπους, Εν Αθήναις 1859, σελ.624' Οικονόμου Σοφ., ό.π., τ.Β', σελ.546 και σημ.α'. Για τη διδασκαλία του Κινγκ, βλ. Κινγκ Ιωνά, Ομιλίες, εκφωνηθείσαι κατά δια-

- φόρους καιρούς, Εν Αθήναις 1859, τ.Α΄- Β΄.
178. Ο-θ, σελ.187· Οικονόμου Σοφ., ό.π.,τ.Β΄, σελ.546· Διάφορα Ιωνά Κινγ...ό.π., σελ.623-630· Χρυσοστόμου Αθηνών, ό.π., Μ.Ε.Ε., τ.14, σελ.417.
179. Διάφορα Ιωνά Κινγ...ό.π., σελ.630-635.
180. Οικονόμου Σοφ., ό.π., τ.Β΄, σελ.546.
181. Ο-θ, σελ.187,214.
182. Διάφορα Ιωνά Κινγ...ό.π., σελ.702-706.
183. Ο-θ, σελ.187.
184. Ο-θ, σελ.190 και στη σελ.187, σημειώνει: "Σέ όλα αυτά γέγονται βιβλία, γέγονται φωνές τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, τόν διώχνουν προσερινῶς ἀπό δῶ". βλ. και Παπακώστα Ἄγγελου, Σημειώσεις στη β΄ έκδοση Ο-θ, σελ.268.
185. Ο-θ, σελ.187.
186. Ο-θ, σελ.187,214.
187. Χατζηνικολάου Κυριακού Λαμπρύλου, Ο Μισσιοναρισμός και Προτεσταντισμός...ό.π., σελ.η΄.
188. Χατζηνικολάου Κυριακού Λαμπρύλου, ό.π., σελ.β΄- γ΄.
189. Ο-θ, σελ.186,190. Ενδεχομένως να δέχτηκε επίδραση από την εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου (7 Αυγ. 1845) και να χρησιμοποίησε τη φράση: "πορισμόν ποιούμενος τήν εὐσέβειαν". πρβλ. Διάφορα Ιωνά Κινγ...ό.π., σελ.624-625.
190. Ο-θ, σελ.190.
191. Ο-θ, σελ.187.
192. Ο-θ, σελ.188.
193. Ο-θ, σελ.189.
194. Ο-θ, σελ.189.
195. Ο-θ, σελ.190.
196. Στασινοπούλου Επαμ., Ιστορία των Αθηνών...ό.π., σελ.357· Παπακώστα Ἄγγελου, στην έκδοση Ο-θ, σελ.267.
197. Ο-θ, σελ.189-190· πρβλ. Λεβίδου Κ., Η ελληνική φυλή και η Δύσις, απάντησις εις την "Συνταγματικήν", Εν Αθήναις 1856, σελ.77, σημειώνει: "Ἐν Ἑλλάδι ἤθελεν ἀπαντήσει ἀνεξιθρησκείαν, ἥτις ἤθελε τόν κάμει νά ἐρυθρίασθῃ, ἐνθυμούμενος τήν δεινήν θέσιν τῶν μή Καθολικῶν ἐν

- Ἰσπανία καί Ἰταλία, τῶν Καθολικῶν ἐν Ἀγγλία καί τὰς Δεινάς ἐκεῖ θρησκευτικὰς ἔριδας". Βλ. και Ανωνύμου, Ἀπόκρισις ὀρθοδόξου τινός πρὸς τινα ἀδελφόν ὀρθόδοξον περὶ τῆς τῶν Κατολικῶν δυναστείας, και περὶ τοῦ Τίνες οἱ Σχίσται και οἱ Σχισματικοί και οἱ Εσχισμένοι' και περὶ τῆς βαρβαρικῶς λεγομένης Ουνίας και τῶν Ουνίτων' και περὶ τοῦ πῶς δει τοὺς ὀρθοδόξους ἀπαντάν τῆ τῶν Κατολικῶν τυραννία, Ἐν Χάλλη 1775, σελ.8 σημ. 1.
198. Διάφορα Ἰωνά Κινγκ...ὄ.π., σελ.714' Χρυσοστόμου Ἀθηνῶν, ὄ.π., Μ.Ε.Ε., τ.14, σελ.417.
199. Ο-Θ, σελ.188' πρβλ. Διάφορα Ἰωνά Κινγκ...ὄ.π., σελ.763, 783,795. ὅπου αναφέρεται ἡ ἐκδίκαση τῶν ἐφέσεων τοῦ Κινγκ (22 Φεβρ. και 13 Μαρτ. 1852)' βλ. και Κυριακίδου Ἐπαμ., Ἰστορία τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ...ὄ.π., σελ. 614' Ευαγγελίδου Τρύφ., Ἰστορία τοῦ Ὁθωνος...ὄ.π., σελ.444.
200. Ο-Θ, σελ.188.
201. Ἀμπού Ἐντμοντ. Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ὁθωνος,μετάφραση: Α.Σπήλιου, Πρόλογος- ἐπιμέλεια-σχολιασμός: Τάσου Βουρνά. Ἀθήνα χ.χ., σελ.199.
202. Κυριακίδου Ἐπαμ., ὄ.π., σελ.615' Ευαγγελίδου Τρύφ., ὄ.π., σελ.444.
203. Κυριακίδου Ἐπαμ., ὄ.π., σελ.615' Ευαγγελίδου Τρύφ., ὄ.π., σελ.444.
204. Το ὀρφανοτροφεῖο λειτούργησε ἀπὸ το 1836, βλ. Μπληζιώτου Κ., Βίοι τῶν Διαπρεψάντων ἀνδρῶν τῆς νήσου Ἄνδρου ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων και ἐντεῦθεν, Ἐν Ἄνδρῳ 1880, σελ.66-71' Πορφύρη Κ., "Θεόφιλος Καίρης", Ἐπιθεώρησις Τέχνης, τ.Α' (1955), σελ.382' Καρά Γιάννη, Θεόφιλος Καίρης - Κωνσταντίνος Κούμας. Δυο πρωτοπόροι δάσκαλοι τοῦ Γένους, Ἀθήνα 1977, σελ.45-47' Τατάκη Δημ., "Θεόφιλος (Θωμάς) Καίρης: ὁ σοφὸς δάσκαλος τοῦ Γένους", Τα Νέα (23-7-1984)' Μεταλληνού Γ., Παράδοσι και ἀλλοτρίωσι...ὄ.π., σελ.325,329.
205. Πορφύρη Κ., ὄ.π., σελ.382' Καρά Γιάννη, ὄ.π., σελ.46.

206. Κωνσταντινίδου Χρυσοστόμου, "Γερμανός ο Δ΄ και η εποχή του - Καίρειος Θεοσεβισμός - Θεολογική Σχολή - Εθνικόν ορφανοτροφείον", Ορθοδοξία, τ.28 (1953), σελ.372· Πορφύρη Κ., ό.π., σελ.382.
207. Μαθά Ζαχαρίου, Κατάλογος ιστορικός των πρώτων επισκόπων και των εφεξής πατριαρχών της εν Κωνσταντινουπόλει Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, έκδοσις β΄, Εν Αθήναις 1884, σελ.236.
208. Πασχάλη Δημ., Θεόφιλος Καίρης, Εν Αθήναις 1928, σελ. 114· Κατσούρου Αντ., "Αι φιλοσοφικαί και θρησκευτικαί δοξασίαι του Θεόφιλου Καίρη", Παιδεία και Ζωή, τχ.68 (1958), σελ.131· Παπαδοπούλου Αντ., Απόψεις του στρατηγού Μακρυγιάννη...ό.π., σελ.21.
209. Μπληζιώτου Κ., Βίοι των Διαπρεψάντων...ό.π., σελ.75, 76· Κυριακίδου Επαμ., Ιστορία του συγχρόνου Ελληνισμού...ό.π., σελ.613· Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Όθωνος...ό.π., σελ.175· Πασχάλη Δημ., ό.π., σελ.115· Περάνθη Μιχαήλ, Ελληνική πεζογραφία...ό.π., τ.Β΄, σελ. 411· Φωτιάδη Δημήτρη, Ο Όθωνας...ό.π., σελ. 234.
210. Μπληζιώτου Κ., ό.π., σελ.75· Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου, Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1920, τ.1, σελ.222· Πορφύρη Κ., ό.π., σελ.382· Κατσούρου Αντ., ό.π., σελ.131-132· Παπαδοπούλου Αντ., ό.π., σελ.21· Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.67.
211. Μπληζιώτου Κ., ό.π., σελ.76· Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.613· Ευαγγελίδου Τρύφ., Ιστορία του Όθωνος...ό.π. σελ.176· Κατσούρου Αντ., ό.π., σελ.132· Καρά Γιάννη,ό.π., σελ.68· Μπενέκου Γιάννη, Κωλέτης, Αθήνα 1981, σελ. 320· Πετρόπουλου Ι.-Κουμαριανού Αικ., Η θεμελίωση...ό.π., σελ.216.
212. Φραντζή Αμβροσίου, Επιτομή...ό.π., τ.4, σελ.228· Μαθά Ζαχαρίου, Κατάλογος...ό.π., σελ.237· Τατάκη Δημ., ό.π. Τα Νέα (23-7-1984)· Κυρτάτα Δημ., "Μακρυγιάννης - Καίρης. Ποιοι θεωρούν επίκαιρο έναν ανεπίκαιρο "διάλογο";", Η Αυγή (25-11-1984)· Frazee Charles, Ορθόδοξος

- εκκλησία...ό.π., σελ.188,189' Λιάτσου Δημ., Η Βαυαροκρατία...ό.π., σελ.175.
213. Μπληζιώτου Κ., ό.π., σελ.74' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.426-436' Φωτιάδη Δημ., ό.π., σελ.236' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.66' Frazee Charles, ό.π., σελ.188.
214. Μπληζιώτου Κ., ό.π., σελ.81' Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.614' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.176,440 σημ. 1' Πορφύρη Κώστα. ό.π., σελ.384' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.69' Τατάκη Δημ., ό.π.' Πετρόπουλου Ι.-Κουμαριανού Αικ. ό.π.,σελ.216' Λορεντζάτου Ζήσιμου, Το τετράδιο του Μακρουγιάννη (MSS 262), Αθήνα 1984, σελ.97' Παπακώστα Άγγελου, Σημειώσεις στη β' έκδοση των Ο-Θ, σελ.266.
215. Μπληζιώτου Κ., ό.π., σελ.84' Πορφύρη Κ., ό.π., σελ.384' Καρά Γιάννη. ό.π., σελ.70' Λιάτσου Δημ., ό.π., σελ.176' Λορεντζάτου Ζήσιμου. ό.π., σελ.97.
216. Σπούδασε στην Πίζα και στο Παρίσι, βλ. Κατσούρου Αντ., ό.π., σελ.136' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.37-39,52' Λορεντζάτου Ζήσιμου, ό.π., σελ.85' Frazee Charles, ό.π., σελ.187' Αδάμου Σωτήρη, Μια νέα διάσταση στην ερμηνεία των οραματισμών του Μακρουγιάννη, Αθήνα 1986, σελ.25' Κονιδάρη Γεράσιμου, Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (49/50 - 1966), Εν Αθήναις 1970, τ.Β', σελ.251' Εράστου Β., "Βίωμα πόνου και καταστάλαγμα ζωής", Ακτίνες, αρ.503 (Ιούλιος 1989), σελ.240.
217. Μπληζιώτου Κ., ό.π., σελ.78' Μαθά Ζαχαρίου, ό.π., σελ.237' Βολέτα Γ., Το προδομένο εικοσιένα.Η πνιγμένη αναγέννηση - η επαναστατική κληρονομιά, Αθήνα 1946, σελ.108' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.175,428' Πορφύρη Κ., ό.π., σελ.383-384' Μεταλληνού Γ., Παράδοση...ό.π., σελ.330.
218. Πορφύρη Κ., ό.π., σελ.383' Φωτιάδη Δημήτρη, ό.π., σελ.234' Βουρνά Τάσου, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909), Αθήνα χ.χ.,σελ.275' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.58' Λιάτσου

- Δημ., ό.π., σελ.173.
219. Πορφύρη Κ., ό.π., σελ.383· Δημαρά Κ.Θ., Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, δ' έκδοση, Αθήνα 1968,σελ.210· Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.61· Μεταλληνού Γ., Παράδοση...ό.π., σελ.330 και 353-402, όπου αναφέρεται στο λατρευτικό σύστημα του Καίρη.
220. Καρά Γιάννη. ό.π., σελ.61· Μεταλληνού Γ.,ό.π.,σελ.330.
221. Μπληζιώτου Κ., ό.π., σελ. 71· Κλεομένους Άγιδος, Περί των πρώτων της Ελλάδος Βασιλέων...ό.π.,σελ.17· Λεκαπηνού Αγγελίνας, "Από την ψυχή του στρατηγού Μακρυγιάννη". Ακτίνες, (Σεπτ. 1949), σελ.420· Μαθά Ζαχαρίου, ό.π.,σελ.237· Παπαδοπούλου Αντ., ό.π., σελ.21· Θεόκλητου Διονυσιάτου, Ο στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του γένους, Αθήνα 1984, σελ.140· Κιτρομηλίδη Πασχάλη, "Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη. Η σημασία της μαρτυρίας του έργου Οράματα και Θάματα", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.47· Μεταλληνού Γ.,ό.π.,σελ.330.
222. ΑΠ, σελ.344,369.
223. Μπληζιώτου Κ., ό.π.,σελ.85,88· Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π.,σελ.176· Φωτιάδη Δημ., ό.π., σελ.237· Περάνθη Μιχ., Ελληνική πεζογραφία...ό.π.,τ.Β', σελ.411· Μπενέκου Γιάννη, ό.π., σελ.45,320· Καρά Γιάννη, ό.π.,σελ.71,72· Λιάτσου Δημ., ό.π., σελ.176· Μεταλληνού Γ., ό.π., σελ.335.
224. Ο-Θ, σελ.178· πρβλ. Βαλέτα Γ., Δημητρίου Αινιάνος. Άπαντα απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών, Αθήνα 1962, σελ.455.
225. Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.431.
226. Αιμιλιανού Φιλαδελφείας, "Χρυσή Κορωνίς", Ορθοδοξία, τ.19 (1944), σελ.293· Κωνσταντινίδου Χρυσοστόμου, ό.π. Ορθοδοξία, τ.28 (1953),σελ.382-383· Χρυσοστόμου Μύρων, "Τα προγράμματα διδασκαλίας και ειδικώς ο συστηματικός κλάδος θεολογίας εις την ιεράν θεολογικήν Σχολήν Χάλκης", Ε.Ε.Θ.Χ, Αθήναι 1980, σελ.80-81· Σταυρίδη Βασ..

- "Χάλκης. Θεολογική Σχολή". Θ.Η.Ε. τ.12, στ.55.
227. Κατσούρου Αντ., ό.π.,σελ.132' Λιάτσου Δημ., ό.π., σελ. 175-176' Μεταλληνού Γ., ό.π., σελ.342.
228. Πασχάλη Δημ., ό.π.,σελ.129' Κατσούρου Αντ., ό.π., σελ. 132.
229. Φωτιάδη Δημ., ό.π., σελ.238. Οι θρησκευτικές δοξασίες του Καίρη επηρέασαν τους μαθητές του, βλ. Κατσούρου Αντ., ό.π., σελ.131,137' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.60' Frazee Charles, ό.π., σελ.188' βλ. και το ηθογραφικό διήγημα: Ο Καίριστής, βλ. Βαλέτα Γ., ό.π.,σελ.455-460.
230. Την ερώτηση την υπέβαλε ο Γούδας στο γιατρό Γρ. Δεσποτόπουλο, ο οποίος ήταν μαθητής του Καίρη και απάντησε όπως είχε απαντήσει ο δάσκαλός του, βλ. Γούδα Αναστ., Βίοι Παράλληλοι...ό.π., τ.Β',σελ.187' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.60.
231. Ο-Θ, σελ.178.
232. Ο-Θ, σελ.179.
233. Ο-Θ, σελ.181,185.
234. Ο-Θ, σελ.180' πρβλ. Μπληζιώτου Κ., ό.π.,σελ.89' Ευαγγελίδου Τρύφ., ό.π., σελ.176,441 σημ. 1' Πορφύρη Κ.,ό.π., σελ.384' Φωτιάδη Δημ., ό.π., σελ.238' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.72' Μπενέκου Γιάννη, ό.π., σελ.45,322' Λιάτσου Δημ., ό.π., σελ.176' Τατάκη Δημ., ό.π., Τα Νέα (23-7-1984)' Λορεντζάτου Ζήσιμου.Το τετράδιο... ό.π., σελ.93.
235. Ο-Θ, σελ.187,214' πρβλ. Κυρτάτα Δημ.,ό.π., Η Αυγή (25-11-1984).
236. Ο-Θ, σελ.188,214.
237. Ο-Θ, σελ.187.
238. Ο-Θ, σελ.116,178,186.
239. Ο-Θ, σελ.178.
240. ΑΠ, σελ.344.
241. Ο-Θ, σελ.178.
242. Ο-Θ, σελ.116,178,214.
243. ΑΠ, σελ.370.

244. Ο-θ, σελ.97.
245. Ματσούκα Νίκου, ό.π., Γρηγόριος ο Παλαμάς, τχ.701 (1984), σελ.146-148.
246. Ματσούκα Νίκου, ό.π., σελ.148.
247. Ματσούκα Νίκου, ό.π., σελ.147.
248. Πασχάλη Δημ., ό.π., σελ.117,129' Κατσούρου Αντ., ό.π., σελ.131-132.
249. Ο-θ, σελ.97-98.
250. Ο-θ, σελ.98.
251. Ο-θ, σελ.96.
252. Ο-θ, σελ.116.
253. ΑΠ, σελ.369-370.
254. Ο-θ. σελ.179-180.183.
255. Ο-θ, σελ.180.188.
256. Ο-θ, σελ.178-179.
257. βλ. Μακιαβέλι Ν., Ο ηγεμόνας, μετάφραση: Λεωνίδα Παυλίδη, εκδόσεις: Επίκουρος, σσ.128.
258. Αναστασίου Ιωάν., Εκκλησιαστική Ιστορία, Θεσσαλονίκη 1978, τ.Β', σελ.281-292,367.
259. Ο-θ, σελ.179.
260. Ο-θ, σελ.184.
261. Ο-θ, σελ.185.
262. Ο-θ, σελ.181.
263. Ο-θ. σελ.178-179.
264. Ο-θ, σελ.184.
265. Ο-θ, σελ.184' πρβλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτικής Αθηνών, τ.ΙΓ', σελ.134.
266. Ο-θ, σελ.185.
267. Ο-θ, σελ.186,187.
268. Ο-θ, σελ.188.
269. Ο-θ, σελ.180.
270. Μπληζιώτου Κ., ό.π., σελ.95' Κυριακίδου Επαμ., ό.π., σελ.614' Φωτιάδη Δημ., ό.π., σελ.240' Περάνθη Μιχ., ό.π., τ.Β', σελ.411' Βουρνά Τάσου, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας...ό.π., σελ.275' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.73'

- Μπενέκου Γιάννη. ό.π., σελ.323' Λιάτσου Δημ., ό.π., σελ.176.
271. Ο-θ, σελ.223' βλ. και Κυρτάτα Δημ., ό.π., Αυγή (25-11-1984).
272. Ο-θ, σελ.185.
273. Πορφύρη Κ., ό.π., σελ.384' Καρά Γιάννη. ό.π., σελ.61.
274. Μαθά Ζαχαρίου, ό.π., σελ.236' Φωτιάδη Δημ., ό.π.,σελ. 231,235' Περάνθη Μιχ., ό.π., τ.Β', σελ.411' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.48,64.
275. ΑΠ, σελ.317.
276. Φωτιάδη Δημήτρη, ό.π., σελ.230' Πορφύρη Κ.,ό.π., σελ. 385' Καρά Γιάννη, ό.π., σελ.43' Παπανούτσου Ε.Π., Νεοελληνική φιλοσοφία. β'έκδοσις βελτιωμένη, Αθήναι 1959' τ.Α', σελ.285.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. Runciman Steven, Η βυζαντινή θεοκρατία, μετάφραση: Ιωσήφ Ροηλίδη, Αθήνα 1982, σελ.12,159' Ζάιντλ Βολφ, Βαυαροί στην Ελλάδα...ό.π., σελ.166' Δρακόπουλου Παν., Μεσαίωνας ελληνικός και δυτικός, Φιλοσοφία και προφητεία, Αθήναι 1985, σελ.130' Καραγιαννόπουλου Ι., Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, Θεσσαλονίκη 1988, σελ.19,34.
2. ΑΠ, σελ.411,413,430' Ο-Θ,σελ.152,160-162,213,218' πρβλ. Κόλια Γεωργίου, Εκκλησία και αυτοκράτωρ εις το Βυζάντιον, Εν Αθήναις 1959, σελ.5,33-35' Χρήστου Παναγιώτου, "Ο βασιλεύς και ο ιερέυς εις το Βυζάντιον", Κληρονομία, τ.3, τχ. Α' (1971), σελ.12-13' Σκιαδά Νίκου, Αδαμαντίου Κορσάη αυτοσχέδιοι στοχασμοί...ό.π., σελ.69-70' Κορδάτου Γιάννη, Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου, Αθήνα 1974, σελ.43' Δρακόπουλου Παν., ό.π., σελ.130' Γλυκατζή-Αρβελέρ Ελένης, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μετάφραση: Τούλας Δρακοπούλου, Αθήνα 1988, σελ.15,22,24,25,56,158,159' Καραγιαννόπουλου Ι., ό.π., σελ.19,23,26,62.
3. ΑΠ, σελ.430.
4. ΑΠ, σελ.297-298,413' Ο-Θ, σελ.160-162,213' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.235,237,293,376.
5. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.376.
6. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.293,376' πρβλ. Ζάιντλ Βολφ, ό.π., σελ.166.
7. Ο-Θ, σελ.160.
8. ΑΠ, σελ.349 σημ. α'.
9. ΑΠ, σελ.297-298.
10. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α',σελ.255.
11. ΑΠ, σελ.411-412.
12. Ματσούκα Νίκου, ό.π., Γρηγόριος ο Παλαμάς, τχ.701 (1984), σελ.144,145' Καραγιαννόπουλου Ι., ό.π., σελ.20, 35' Φωτίου Σταύρου, "Στρατηγός Μακρυγιάννης: Μαρτυρία

- ορθοδοξίας", στην έκδοση: Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια "Ευθύνης", τ.30 (1990), σελ.176.
13. Ματσούκα Νίκου, ό.π., σελ.144.
14. ΑΠ, σελ.386' Ο-Θ, σελ.160,174,209' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α',σελ.351,374-375.
15. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α',σελ.417.
16. ΑΠ, σελ.441-442.
17. ΑΠ, σελ.443-444.
18. Ματσούκα Νίκου, ό.π., σελ.145.
19. Ευσεβίου του Παμφίλου, "Εις Κωνσταντίνον τον Βασιλέα Τριακονταετηρικός, Ρ.Γ., τ.20, στ.1324, όπου σημειώνει: "αὐτός δ' ἄν εἶη ὁ τοῦ τοῦδε τοῦ σύμπαντος καθηγεμών κόσμου, ὁ ἐπί πάντων καί διὰ πάντων καί ἐν πᾶσιν ὀρωμένοις τε καί ἀφανέσιν, ἐπιπορευόμενος τοῦ θεοῦ Λόγος· παρ' οὗ καί δι' οὗ τῆς ἀνωτάτω βασιλείας τήν εἰκόνα φέρων ὁ τῷ θεῷ φίλος βασιλεύς, κατά μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῶν ἐπί γῆς ἀπάντων τούς οἰακας διακυβερνῶν ἰθύνει". Η αρειανίζουσα αυτή αντίληψη του Ευσεβίου που θεωρούσε τον αυτοκράτορα ως εκπρόσωπο του Χριστού στη γη, επικράτησε στο Βυζάντιο μέχρι τον 9ο αιώνα, οπότε και χρησιμοποιήθηκε για το πρόσωπο του πατριάρχη. βλ. Καραγιαννόπουλου Ι., ό.π., σελ.62,64.
20. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.237.
21. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.351,376,381,413,417, 435.
22. ΑΠ, σελ.310,316,329' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.242,250,265,295,297,383' Κωβαίου Γιάννη, " "Τι εστί παντουργός" ή η προσωποποίηση των αντιθέσεων", στην έκδοση: Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.83.
23. ΑΠ, σελ.304.
24. ΑΠ, σελ.315,332.
25. ΑΠ, σελ.426-427.
26. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.445-463.
27. ΑΠ, σελ.304,386' Ο-Θ, σελ.160.

28. ΑΠ, σελ.310,333· Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.242, 295,370.
29. ΑΠ, σελ.413.
30. ΑΠ, σελ.411-413,430· Ο-Θ, σελ.116,160-162,194,202,203, 206,214,217.
31. ΑΠ, σελ.431.
32. ΑΠ, σελ.412.
33. Ο-Θ, σελ.169,213.
34. Ο-Θ, σελ.161,213.
35. Δραγούμη Νικολάου, Ιστορικά αναμνήσεις...ό.π.,τ.Β΄, σελ.22· βλ. και απόσπασμα του ίδιου στο έργο: Ο Βασιλεύς Όθων, ιστορικόν εράνισμα επί τη πεντηκονταετηρίδι του θανάτου αυτού (14 Ιουλίου 1867) ... ό.π., σελ.74· Ρούσου Γεωργίου, Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1826-1974, τ.Β΄, Η εποχή του Όθωνος, Αθήναι 1975, σελ. 372.
36. ΑΠ, σελ.124.
37. ΑΠ, σελ.257,293,295,333· Ο-Θ, σελ.212,219· Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α΄, σελ.311.
38. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.265· βλ. και ΑΠ, σελ. 293,295,333.
39. Ο-Θ, σελ.112.
40. Ο-Θ, σελ.56.
41. Ο-Θ, σελ.142,143,149,202,203,205,209,210,215.
42. Ο-Θ, σελ.206.
43. ΑΠ, σελ.386.
44. ΑΠ, σελ.202· Παπακώστα Άγγελου, Σημειώσεις στην β΄ έκδοση των Ο-Θ, σελ.269· πρβλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτικής Αθηνών, τ.ΙΓ΄, σελ.134.
45. ΑΠ, σελ.202· πρβλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π. τ.ΙΓ΄, σελ.143.
46. Ο-Θ, σελ.202-203.
47. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α΄, σελ.452.
48. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α΄, σελ.457.
49. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α΄, σελ.468.

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. ΑΠ, σελ.326,349 σημ. α΄· Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.251,377. Για την εξέγερση στην Αιτωλοακαρνανία το 1836, βλ. Κολιόπουλου Γιάννη, Απστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα, Αθήνα 1988, σελ.20-25· Αρώνη-Τσίχλη Καίτης, Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα (1833-1881), Αθήνα 1989, σελ.107-141.
2. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Β΄, σελ.350 σημ. α΄, 519-520, 523-524. όπου περιγράφονται οι μάχες στους Μύλους του Ναυπλίου και στον Ανάλατο.
3. ΑΠ, σελ.349 σημ. σ΄.
4. ΑΠ, σελ.349 σημ. α΄.
5. Καλλιγό Μαρίνου, "Καινούρια στοιχεία για τις εικόνες του Παναγιώτη Ζωγράφου", Ζυγός (Φεβρ. 1956), σελ.11, όπου επισημαίνει, ως κύρια αιτία για τη διακοπή της συνεργασίας τους, τη δυσκολία στη συνεννόηση, γιατί δε γνώριζε ο ένας τη γλώσσα του άλλου· πρβλ. Ασδραχά Σπ., Ελληνική κοινωνία...ό.π., σελ.324, όπου σημειώνει: "ή αδυναμία όμως στή γλωσσική επικοινωνία δέν προδικάζει καί τήν αδυναμία ενός ακαδημαϊκοῦ ζωγράφου νά δώσει λύση στίς θεματογραφικές απαιτήσεις τοῦ Μακρυγιάννη".
6. Ο χαρακτηρισμός του ότι οι εικονογραφίες του "Φράγκου" ζωγράφου "δέν ἦταν καλές", ερμηνεύτηκε ως αρνητική στάση του Μακρυγιάννη προς την τεχνοτροπία της Δύσης από τους μελετητές: Θεοτοκά Γιώργο, ό.π., Νέα Εστία, τ.30 (1941), σελ.718· Λορεντζάτο Ζήσιμο, Μελέτες, Αθήνα 1966, σελ.124-125.
7. Αγγελομάτη Χρ., "Ο Μακρυγιάννης και το σπίτι της οδού Φαλήρου", Νέα Εστία, τ.21 (1937), σελ.277· Γιοφύλλη Φώτου, "Παναγιώτης Ζωγράφος", Νέα Εστία, τ.58 (1955), σελ.912 και στο άρθρο του: "Η τυραννία της προοπτικής", Νέα Εστία, τ.73 (1963), σελ.153· Μυκονιάτη Η., Το εικονισμένα στη ζωγραφική. Συμβολή στη μελέτη της εικονογρα-

- φίας του αγώνα, Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Θ., Παράρτημα αριθ. 25, Θεσσαλονίκη 1979, σελ.32-33.
8. ΑΠ, σελ.464' βλ. και Καλλέργη Σ., "Οι ζωγραφίες του Μακρυγιάννη ιερή εθνική παρακαταθήκη", Επιθεώρηση Τέχνης, τ.Α' (1955), σελ.205-206.
9. Θεοτοκά Νίκου, "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονειρού στα κείμενα του Μακρυγιάννη", Ιστορικά, τ.2 (1985), σελ.283.
10. ΑΠ, σελ.349 σημ. α'. Αλλού γράφει ότι προσέλαβε δυο ζωγράφους' ίσως μόνο το ένα από τα καιδιά του Ζωγράφου να γνώριζε την τεχνική της ζωγραφικής, βλ. ΑΠ, σελ.339 και Βλαχογιάννη, ό.π., τ.Α', σελ.377. Όπως προκύπτει από την έρευνα της Φενερλή Αγγελικής, "Οι ζωγράφοι του Μακρυγιάννη, Δημήτριος και Παναγιώτης Ζωγράφος, προσωπογραφικές και εργογραφικές διευκρινίσεις", Ο Πολίτης, τχ. 36 (1980), σελ.54, ο Μακρυγιάννης, ενδεχομένως, να συγχέει τα ονόματα της οικογένειας Ζωγράφου και αναφέρει ως πατέρα τον Παναγιώτη. Βέβαια τίθεται το ερώτημα, πώς είναι δυνατό να λησμόνησε ο Μακρυγιάννης τα ονόματα των ζωγράφων που έζησαν στο σπίτι του για τρία χρόνια (1836-1839); Πρέπει να σημειωθεί ότι το τμήμα του χειρογράφου, όπου συμπεριλαμβάνεται και το ιστορικό των εικονογραφιών, ο Μακρυγιάννης το έγραψε μετά από το 1844 χρησιμοποιώντας τις σημειώσεις που κρατούσε από το 1840. Συνεπώς, το χρονικό διάστημα των 5-7 ετών είναι πολύ μικρό για να δικαιολογήσει τη λήθη του Μακρυγιάννη. Πάντως, σύμφωνα με την παραπάνω έρευνα προκύπτει ότι κάποιος Παναγιώτης Ζωγράφος από τη Σπάρτη ήταν υπότροφος στο Σχολείο των Τεχνών στην Αθήνα κατά το χρονικό διάστημα 1839-1841. Επίσης, διασώθηκαν εικονογραφίες που φέρουν την υπογραφή: "Χειρ Δ.Ζωγράφου εκ Βορδώνια της Λακεδαιμόνος". Συνεπώς, ο πατέρας θα έφερε το όνομα Δημήτριος, εάν βέβαια ο υπότροφος Παναγιώτης συσχετιστεί με την οικογένεια του Ζωγράφου που εργάστηκε στο σπίτι του Μακρυγιάννη. Η αποδοχή όμως αυτής της εκδοχής

προσκρούει στην υπογραφή του Παναγιώτη Ζωγράφου σε μια εικόνα του 1811 (βλ. Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.327), περίπτωση που καθιστά απίθανη τη μαθητεία του στο Σχολείο Τεχνών (1839-1841), αφού θα ήταν σε προχωρημένη ηλικία. Για την υπογραφή του Δ.Ζωγράφου, βλ. Σαματούρα Γιώργου, Δώδεκα λαϊκοί ζωγράφοι, Αθήνα 1974, σελ.14' Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.88' Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.326' Καλλιγά Μαρίνου, ό.π., Ζυγός (Ιαν. 1956), σελ.13.

11. ΑΠ, σελ.333 σημ. α'. Η πρόσκληση του Ρούντχαρτ στη συνεστίαση είχε και πολιτική σκοπιμότητα. Ο Μακρυγιάννης ήθελε να διαλύσει τις υποψίες της κυβέρνησης για το περιεχόμενο των εικονογραφιών του, που είχαν προσλάβει συνωμοτικό χαρακτήρα όπως τουλάχιστον έδειξε η καταστροφή του πίνακα που αναφερόταν στην κακοδιοίκηση του Άρμανσπεργ, βλ. και Μυκονιάτη Η., ό.π., σελ.37-38.
12. ΑΠ, σελ.338-339,341 σημ. α' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ. Β', σελ.497.
13. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.378 και τ.Β', σελ.339, 497-498.
14. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.378 και τ.Β', σελ.339, 498.
15. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.75.
16. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.81.
17. ΑΠ, σελ.414 σημ. α'. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αντωνιάδης υπήρξε πολιτικός αντίπαλος του Μακρυγιάννη, ιδιαίτερα κατά τις εργασίες της Α'Εθνικής Συνέλευσης (1843-1844).
18. Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.329-330.
19. ΑΠ, σελ.339 σημ. α', όπου σημειώνει: "τής 25 εικόνες 35 δραχμές ή συντρομή" βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ. Β', σελ.498.
20. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.274 σημ. 1.
21. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.274-276 και τ.Β', σελ. 340, 498.
22. ΑΠ, σελ.340.

23. ΑΠ, σελ.341 σημ. α'.
24. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Β',σελ.340,498' βλ. και Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.329, όπου σημειώνει ότι ο Μακρυγιάννης αναγκάστηκε να ζητήσει από τον Όθωνα τη σειρά των εικονογραφιών που του είχε προσφέρει,γιατί την απόφαση της έκδοσής τους την έλαβε μετά από την έκθεση του 1839.
25. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.274-276.
26. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.276.
27. ΑΠ, σελ.340.
28. ΑΠ, σελ.341. Ο Ησαΐας πέθανε στην Τεργέστη στις 3 Νοεμ. 1930, βλ. Μυκονιάτη Η., ό.π., σελ.46.
29. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β',σελ.498.
30. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Β', σελ.498.
31. ΑΠ, σελ.341.
32. ΑΠ, σελ.340.
33. ΑΠ, σελ.340' Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Α', σελ.294, όπου ο Μακρυγιάννης σημειώνει: "Μοῦ ἐπισωρεύσατε ὅτι κάποτε μέ τά παιδιά τῶν σχολείων θά κάμω ἐπανάστασιν, κάποτε μέ τά κάδρα θά φέρω τό σύνταγμα".
34. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.274-275.
35. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.275.
36. Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.335' Μυκονιάτη Η., ό.π.,σελ.42' Λάππα Κώστα, "Γύρω από τον Αλέξανδρο Ησαΐα και τις λιθογραφίες του", Μνήμων, τ.7 (1978-1979), σελ.135-143.
37. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.45,116-120' Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.334.
38. ΑΠ, σελ.340-341.
39. ΑΠ, σελ.341.
40. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.ξβ', όπου σημειώνει: "ίκανά χρήματα έδαπάνησε χαρακτηρίζουσα τήν φιλότεχνον τάσιν τοῦ πνεύματος αὐτοῦ". βλ. και Προκοπίου Αγγέλου, Το εικοσιένα στη λαϊκή ζωγραφική του, Αθήνα 1940, σελ.35' Θεοτοκά Γιώργου, ό.π., Νέα Εστία, τ.30 (1941), σελ.719,723' Ελύτη Οδυσσέα, "Οι εικονογραφίες του στρα-

- τηγού Μακρυγιάννη και ο λαϊκός τεχνίτης Παναγιώτης Ζωγράφος", Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.2 (1946), σελ.3-4.
41. ΑΠ, σελ.338,340· Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π.,τ.Β',σελ.497, ο Μακρυγιάννης σημειώνει:" Έπειδή λοιπόν,ώς έκ τῶν ἀνωτέρω ἱστοριογράφων ἐπληροφορήθην ὅτι παραμορφοῦται ἡ ἀλήθεια τῆς νέας ταύτης ἑλληνικῆς ἱστορίας, καί ἐπομένως γίνεται ἄδικον καί εἰς τὰς παρούσας γενεάς καί εἰς τὰς ἐπερχομένας, συνέλαβον τήν ἰδέαν νά περιέλθω καί ὅσας δέν ἐγνώριζον θέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἔγιναν μάχαι σημαντικαί, καί εἰκονογραφήσας αὐτάς καί ὅσας ἐγνώριζον, νά σχεδιάσω καί τὰς εἰς αὐτάς μάχας τῶν Ἑλλήνων τε καί φιλελλήνων κατά τῶν Τούρκων, σημειῶν συγχρόνως καί τὰ ὀνόματα τῶν ὀπλαρχηγῶν ἀμφοτέρων τῶν διαμαχομένων μερῶν, ὥστε τοιουτοτρόπως νά ἐξαχθῇ εἰς φῶς ἡ ἀλήθεια ἅπαξ καί νά ἀποδοθῇ ὅ,τι εἰς ἕκαστον ἀνήκει, χωρίς νά δύναται τις νά σφετερισθῇ τοῦ λοιποῦ τὰς ἀνδραγαθίας τῶν ἄλλων".
42. ΑΠ, σελ.338,480-489.
43. ΑΠ, σελ.338 σημ. α', όπου γράφει: "Τόν ἔχω φκειασμένον αὐτόν τόν πόλεμον εἰς κάδρον ξύλινον. Ὅλοι οἱ ἀρχηγοί ξέρουν ποιοί ἔκαμαν αὐτό τό λάθος καί τόν χαμόν τῆς πατρίδος", βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Β',σελ.495.
44. ΑΠ, σελ.342. Επικρίνοντας την ιστορία του Αμβροσίου Φραντζή σημειώνει: "Διατί δέν ἔγραψες καί τῶν Ρουμελιώτων...Πές μου ἕναν πόλεμον καί νά μήν ἦταν Ρουμελιώτης μαγιά".
45. Βλαχογιάννη Ιωάν.,ό.π., τ.Α', σελ.378 και 387, όπου σημειώνει ότι οι εικονογραφίες και το ψηφιδωτό συνέβαλαν στην προετοιμασία της επανάστασης της 3ης Σεπτ. 1843· βλ. και ΑΠ, σελ.361.
46. Σαματούρα Γιώργου, ό.π., σελ.13· Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.328.
47. ΑΠ, σελ.341 σημ. α'.
48. ΑΠ, σελ.341 σημ. α', γράφει: " Ἐκεῖνα ὁποῦδωσα τοῦ Σαΐα χάθηκαν εἰς τήν Βενετιά", βλ. και σελ.351 σημ. α'.

49. Johannes Gennadius - Fr. Boissonnas, *Histoire picturale de la guerre de l' independance hellenique par le general Makryjannis*, 1926' Μέξα Βαλερίου, "Μια εικονογραφική εποποιία της Ελληνικής Επανάστασεως", Νέα Εστία, τ. 19 (1936), σελ.651-652' Μακρυμίχαλου Στεφάνου, "Οι εικόνες του Μακρυγιάννη στην έκθεση του Λονδίνου", Νέα Εστία, τ.39 (1946), σελ.46' Εύδη Α., "Οι εικόνες Παναγιώτη Ζωγράφου", Νέα Εστία, τ.39 (1946), σελ.314' Προκοπίου Αγγέλου, "Οι εθνικοί μας πόλεμοι στη ζωγραφική", Ο Αιώνας μας, τ.Α' (1947-1948), σελ.278' Σισιλιάνου Δημ., *Παλαιαί και νέαι Αθήναι εις μέρη δύο. Μέρος δεύτερον. Αι νέαι Αθήναι μετά την επανάστασιν του 1821*, Αθήναι 1955, σελ.82' Πλάτανου Βασίλη, "Ζωγραφίζοντας κοντά στο Μακρυγιάννη", Αυγή (24-3-1985).
50. Newton Eric, "Η ελληνική έκθεση του Λονδίνου", Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, τ.Β' (1946), σελ.92' Μακρυμίχαλου Στεφάνου, ό.π.,σελ.46' Περάνθη Μιχαήλ, ό.π., *Εικόνες*, τχ.22 (1956), σελ.9' Σαματούρα Γιώργου, ό.π., σελ.14' Καλλιγά Μαρίνου, ό.π., *Ζυγός* (Ιαν. 1956), σελ.12' Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.116' Λούκου Χρήστου, "Ο Μακρυγιάννης προσφέρει στη Βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία τις εικονογραφίες του εικοσιένα (τρία ανέκδοτα έγγραφα του 1839)", *Μνήμων*, τ.5 (1975), σελ.201-210 και "Οι "γελοίες" εικόνες του Μακρυγιάννη", *Τα Ιστορικά*, τ.5 (1988) σελ.394' Φενερλή Αγγελικής, ό.π., σελ.52 σημ.2.
51. Σαματούρα Γιώργου, ό.π.,σελ.14' Καλλιγά Μαρίνου, ό.π., σελ.12' Γιαννόπουλου Κ., "Για τη βιβλιογραφία των Μακρυγιάννη-Ζωγράφου", *Διαβάζω* τχ.2 (1976),σελ.30' Λούκου Χρήστου, ό.π., *Τα Ιστορικά*, τ.5 (1988), σελ.396.
52. Θεοτοκά Γιώργου, ό.π., σελ.718' Κορδάτου Γιάννη, "Το '21 στη λαϊκή ζωγραφική του", *Νεοελληνικά Γράμματα*, (13 Απρ. 1940), σελ.3' Καλλιγά Μαρίνου, ό.π., σελ.11' Δάλλα Γιάννη, *Εποπτείες. Ο Μακρυγιάννης ένας προκλασσικός*, Αθήνα 1954, σελ.19' Sherrard Philip, *Δοκίμια...*ό.π., σελ.160' Ιωάννου Ανδρέα, *Η ελληνική ζωγραφική*, 19ος αι-

- ώνας, Αθήναι 1974, σελ.42' πρβλ. Θρύλου Άλκη, "Θέατρο Βρετανία, Θίσσος Ενωμένων Καλλιτεχνών: Δ.Φωτιάδη "Στρατηγός Μακρυγιάννης", Νέα Εστία, τ.39 (1946), σελ.374.
53. Θεοτοκά Γιώργου, ό.π., σελ.718,723' Μακρή Κίτσου, "Οι εθνικοί μας αγώνες στη λαϊκή ζωγραφική", Νεοελληνικά Γράμματα, (22 Φεβρ. 1941), σελ.8' Ελύτη Οδυσσέα, ό.π., σελ.6' Δημαρά Κ., "Νεοελληνικά απομνημονεύματα", Νέα Εστία, τ.41 (1947), σελ.47' Γιοφύλλη Φώτου, ό.π., Νέα Εστία, τ.58 (1955),σελ.910-912 και Νέα Εστία,τ.73 (1963) σελ.154' Ιωάννου Ανδρέα, ό.π., σελ.42' Τσαρούχη Γιάννη, "Αθώα και σοφή ζωγραφική", στο έργο: Οι Έλληνες ζωγράφοι από τον 19ο αιώνα στον 20ο, Αθήνα 1974,τ.1, σελ.76, σημειώνει ότι παρουσιάζει χαρακτηριστικά και ελληνοιστικής ζωγραφικής' Γαρίδη Μίλτου, "Η ελληνική ζωγραφική. Οι εικόνες του Παναγιώτη Ζωγράφου. Σκέψεις με αφορμή το ημερολόγιο "Ασπιώτη-Έλκα", Αυγή (25-4-1959)' Σεφέρη Γιώργου, Ένας Έλληνας...ό.π., σελ.18-19' Λυδάκη Στέλιου, Οι Έλληνες ζωγράφοι. Τόμος Γ'. Η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής (16ος-20ος αι.), Αθήνα 1976, σελ. 383-384.
54. Perilla F., 1821. Fragments de la vie heroique de Makryjannis, suivis de ses images de l' epopée Grecque, Athenes 1949, σελ.28' [Φωτιάδη Δ.], Νεοελληνικά Γράμματα (27-3-1937), σελ.16' Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.326-327' Φενερλή Αγγελικής, ό.π., σελ.57.
55. Ελύτη Οδυσσέα, ό.π., σελ.3' Perilla F., ό.π., σελ.29' Δάλλα Γιάννη, ό.π., σελ.19.
56. Καλοκύρη Κων., Εισαγωγή εις την χριστιανικήν και βυζαντινήν αρχαιολογίαν (Η τέχνη Ανατολής και Δύσεως), Θεσσαλονίκη 1975, σελ.306.
57. ΑΠ, σελ.382' Ο-Θ, σελ.148.
58. ΑΠ, σελ.351 σημ. α'.
59. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.378, όπου σημειώνει: "πρός τούς όποιους παρίστανον σχεδιασμένην εις χαρτί έκάστην θέσιν". Η φράση αυτή διέφυγε από την προσοχή του

Πετρή, γι' αυτό στη σελ.97 σημειώνει: "από πουθενά δέν έχουμε ένδειξεις πώς έκανε μικρούς χάρτες απ' όλες τις θέσεις πού έβλεπε προηγούμενα".

60. ΑΠ, σελ.293' βλ. και Ματσούκα Νίκου, Ελληνορθόδοξη παράδοση...ό.π., σελ.33-36,44,49,57-58,60.
61. Λούκου Χρήστου, ό.π., Μνήμων, τ.5 (1975), σελ.203,210 και Τα Ιστορικά, τ.5 (1988), σελ.396.
62. ΑΠ, σελ.350 σημ. α'. Τις αντιλήψεις του για την αυταρχική διακυβέρνηση του Armansberg, ο Μακρυγιάννης τις εξέφρασε και ως πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας με ψήφισμα (5-1-1837), βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.255-256' Πεντόγαλου Γερ., Ο γιατρός Πέτρος Ηπίτης και ο ρόλος του στους αγώνες για την κατάργηση της Βαυαρικής Μοναρχίας στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, σελ.6-7, βλ. και πίνακες χειρογράφων.
63. ΑΠ, σελ.339' βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α', σελ.377-378, όπου ο Μακρυγιάννης σημειώνει: "συμφωνῶ τήν ίδίαν εποχήν δύω ζωγράφους τούς παίρνω εἰς τήν οἰκίαν μου χωρίς νά γνωρίζη κανείς ἄλλος, ἐκτός τῆς οἰκογενείας μου, τό τί πράττω".
64. Θεοτοκά Νίκου, ό.π., σελ.282-283.
65. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Β',σελ.349 σημ. α', 507.
66. Προκοπίου Αγγέλου, Το εικοσιένα...ό.π., σελ.44-45.
67. ΑΠ, σελ.293, γράφει: "ὑπάρχει ἡ δικαιοσύνη τοῦ μεγάλου θεοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ βασιλέα. Ὅτι ἐκείνοῦ ἡ δικαιοσύνη μᾶς ἔσωσε καί θέλει μᾶς σώση".
68. Ασδραχά Σπ., ό.π.,σελ.340, όπου σημειώνει: "Εἶναι ἐπίσης πιθανό ὅτι ὁ Μακρυγιάννης βάζοντας τό θεό νά λέγει ὅτι "φωτίζει" τά "τρία δυνατά ἔθνη διά νά τιναχθοῦν αἱ ἀλύσεις" τῆς Ἑλλάδας, δέν ὑπαινίσσεται τά πρωτόκολλα τοῦ Λονδίνου ἀλλά τό πρωτόκολλο τῆς 7ης Μαρτίου 1832 ἀνάμεσα στίς τρεῖς δυνάμεις καί στή Βαυαρία ἢ τή Συνθήκη τῆς Κωνσταντινούπολης τῆς 21ης Ιουλίου 1832' ὡστόσο, κανένας συμβολισμός δέν ὑπαινίσσεται τή Βαυαρία".
69. Ἦταν δηλωμένη ἡ απέχθειά του προς τή "φράγκικη" ενδυ-

- μασία, αφού εξαιτίας της αρνήθηκε τη θέση του Αρχηγού της Χωροφυλακής, βλ. ΑΠ, σελ.308.
70. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.250' ΑΠ, σελ.325.
71. Ο σταυρός στο περιλαίμιο του Όθωνα απουσιάζει από την εικονογραφία του λευκώματος των λιθογραφιών που εξέδωσε ο Γεννάδιος το 1926.
72. ΑΠ, σελ.355.
73. ΑΠ, σελ.295.
74. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.349-350 σημ. α', 507-508.
75. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.189, όπου αναφέρει επιδράσεις από τη Χάρτα του Ρήγα, τόσο στην τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης, όσο και στη φράση που υπάρχει κάτω από τις εικονογραφίες του Μακρυγιάννη που είναι παρόμοια με αυτή του Ρήγα: "έξεδόθη παρά τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, Θετταλοῦ, χάριν τῶν Ελλήνων καί φιλελλήνων".
76. Προκοπίου Αγγέλου, Το εικοσιένα...ό.π., σελ.49-50.
77. Χρονικόν Γεωργίου Φραντζή του πρωτοβεστιάριου εις τέσσαρα βιβλία διαιρεθέν, νυν πρώτον εκδοθέν επιμελεία Φραγκίσκ. Καρόλου Άλτερ διδασκάλου της ελληνικής διαλέκτου, Βαπάνη δε και γράμμασι των Μαρκίδων Πούλιου, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1796, σελ.64-65, γράφει: "Ο κύρ Λουκάς ό Νοταρᾶς προσεκύνησεν αὐτόν, καί δείξας αὐτῷ θησαυρόν πολύν ὄν εἶχε κεκρυμμένον, καί λίθους καί μαργάρους καί ἕτερα λάφυρα...ταῦτα πάντα ἐφύλαττον διά τήν βασιλείαν σου, καί ἰδού τά νῦν χαρίζομαι σάν δῶρον".
78. ΑΠ, σελ.350 σημ. α'.
79. Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.344.
80. Ο Ρήγας πραγματοποίησε την α' έκδοση των χρησμών του Αγαθάγγελου, βλ. Δημαρά Κ.Θ., "Ψυχολογικοί παράγοντες του 1821", Γνώσεις (Μάρτ.1958), αφιέρωμα στο '21, σελ. 18' Δόικου Δαμιανού, Ο Αγαθάγγελος...ό.π., Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ. Παράρτημα 9, του ΙΣΤ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1971, σελ.98.
81. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.497.
82. ΑΠ, σελ.350 σημ. α'.

83. Προκοπίου Αγγέλου, Το εικοσιένα...ό.π., σελ.51.
84. ΑΠ, σελ.352.
85. ΑΠ, σελ.350 σημ. α΄· Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β΄, σελ. 508-526.
86. ΑΠ, σελ.350 σημ. α΄.
87. ΑΠ, σελ.351 σημ. α΄. Ενδεχομένως, η διάταξη των σκηνών να ήταν κάθετη και όχι κυκλική που δοκίμασε ο ζωγράφος Σπ. Βασιλείου, βλ. Πετρή Γιώργου, ό.π., σελ.152-153· Ασδραχά Σπ., ό.π., σελ.346· Γιαννόπουλου Κων., ό.π., σελ.30.
88. Θεοτοκά Νίκου, ό.π., Ιστορικά, τ.2 (1985), σελ.282.
89. Κακριδή Ι., Φως ελληνικό, Πανεπιστημιακοί Λόγοι, Αθήνα 1963, σελ.54.

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. Ο-Θ, σελ.41,64,91' βλ. και Σμπιλίρη Γιώργου, "Οράματα και θάματα: Προβλήματα σύνθεσης", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.78-85' Γεωργουσόπουλου Κ., "Ο "Άλλος" Μακρυγιάννης, ο "Ένας" Μακρυγιάννης", Βήμα (20-5-1984).
2. Ο-Θ, σελ.42,90.
3. Ο-Θ, σελ.41,64,91.
4. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.μγ'.
5. Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.84.
6. Ο-Θ, σελ.90,112.
7. Ο-Θ, σελ.41-42,64,91.
8. Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π., Βήμα (20-5-1984)' Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.84.
9. Ο-Θ, σελ.64.
10. Ο-Θ, σελ.66.
11. Ο-Θ, σελ.112, όπου αναφέρει το πρώτο όνειρο των σημειώσεων με χρονολογία 15 Μαρτίου 1845.
12. Ο-Θ, σελ.42,64,91.
13. Ο-Θ, σελ.95.
14. Σφυρόερα Βασ., "Σημειώσεις από την ανάγνωση των Οραμάτων του Μακρυγιάννη", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.75.
15. Ο-Θ, σελ.64.
16. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.439-442,444, όπου σημειώνονται οι όρκοι της εταιρείας του Μακρυγιάννη το 1848 και 1849. Για τους κατατρεγμούς που δέχτηκε εξαιτίας της εταιρείας βλ. Ο-Θ, σελ.169-170.
17. Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.80.
18. Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.80.
19. Ο-Θ, σελ.56.
20. Ο-Θ, σελ.70,83.
21. Ο-Θ, σελ.68,90.
22. Πρόκειται για τους αγώνες του σχετικά με την ψήφιση

- των Συντάγματος του 1844 και ιδιαίτερα για τα άρθρα που αφορούσαν την ορθοδοξία. βλ. ΑΠ, σελ.403,405-407' Ο-Θ, σελ.58,59,85,92.
23. Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.80' Μεταλληνού Γ., "Χρησμολογικές απηχήσεις στα "Οράματα και θάματα" του στρατηγού Μακρυγιάννη", Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.177, 179,180 και στο άρθρο του: "Ο ενιαίος Μακρυγιάννης, ο Μακρυγιάννης του Γένους", Εκκλησιαστική Αλήθεια, (1-9-1987)' Σιμόπουλου Κυριάκου, Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1986, σελ.112' Μωυσή Σιμωνοπετρίτη, "Τα "Οράματα και θάματα" του Μακρυγιάννη", Εποπτεία, αρ.93 (1984), σελ.850.
24. Ο-Θ, σελ.83-84.
25. Θεόκλητου Διονυσιάτου, "Ο στρατηγός Μακρυγιάννης", Εστία (7-13 Φεβρ. 1984)' Μασσούκα Νίκου, ό.π., Γρηγόριος ο Παλαμάς, τχ.701 (1984), σελ.145.
26. Ο-Θ, σελ.61,82,85,90.
27. Ο-Θ, σελ.51,57-59,74,84,87.
28. Ο-Θ, σελ.51,58,69,74,86.
29. Ο-Θ, σελ.53, πρβλ. σελ.44,51,52,54,55,57,59,68,69,73-75,82.
30. Ο-Θ, σελ.88.
31. Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.80.
32. ΑΠ, σελ.370.
33. ΑΠ, σελ.370-373,407 σημ. α'.
34. ΑΠ, σελ.373' βλ. και Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π.,σελ.80.
35. Ο-Θ, σελ.43-44.
36. ΑΠ, σελ.12,23, όπου αναφέρει, αντίστοιχα, τη διάσωσή του από τους Τούρκους κατά τη διάβασή του από το γεφύρι Στενό και κατά τη φυλάκισή του στην Άρτα.
37. Ο-Θ, σελ.42-43, 70-71.
38. Ο-Θ, σελ.43, 45-47, 105-106, 108-109.
39. Ο-Θ, σελ.56-57, 110.
40. Ο-Θ, σελ.187,214.
41. Ο-Θ, σελ.178,187,214.

42. Ο-θ, σελ.187.214.
43. Ο-θ, σελ.110.
44. Ο-θ, σελ.72. 118-119.
45. ΑΠ, σελ.347' Ο-θ, σελ.48' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α' σελ.408.
46. Ο-θ, σελ.49.
47. Ο-θ, σελ.155.
48. Συχνή χρήση της φράσης, βλ. ενδεικτικά Ο-θ, σελ.43' Συμπilίρη Γιώργου, ό.π., σελ.83, όπου σημειώνει: "Στα οράματα του πρώτου μέρους ο Μακρυγιάννης μας παραπέμπει δεκατέσσερις φορές "εις τ' άλλο στορικόν", τα Απομνημονεύματα, ενώ στο δεύτερο πέντε".
49. Συμπilίρη Γιώργου, ό.π., σελ.81' Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π., Βήμα (20-5-1984).
50. Ο-θ, σελ.190.
51. Ο-θ, σελ.43-44.
52. Ο-θ, σελ.55. 57-59.
53. Ο-θ, σελ.51-52.
54. Ο-θ, σελ.58.
55. Ο-θ, σελ.73-75. 78.86,91.
56. Ο-θ, σελ.53.61,67,68,91,92,132.
57. Ο-θ, σελ.65,82,99,114.
58. Ο-θ, σελ.120, πρβλ. σελ.114,135. 138-141.
59. Συμπilίρη Γιώργου, ό.π., σελ.80' Μεταλληνού Γ., ό.π., θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.177,179,181.
60. Ο-θ, σελ.72.
61. Για τη σύζυγο του Μακρυγιάννη βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.λδ' Πρωτοψάλτη Ε., Η δίκη του στρατηγού Μακρυγιάννη. Αθήνα 1963, σελ.18,138.
62. Ο-θ, σελ.74.
63. Ο-θ, σελ.83.
64. Ο-θ, σελ.101.
65. Ο-θ, σελ.132.
66. Ο-θ, σελ.112.
67. Ο-θ, σελ.151.

68. Ο-Θ, σελ.140.
69. Ο-Θ, σελ.143-144.
70. Ο-Θ, σελ.149.
71. Ο-Θ, σελ.139,144,149.
72. Ο-Θ, σελ.140.
73. Ο-Θ, σελ.203.
74. Ο-Θ, σελ.204.
75. Ο-Θ, σελ.204,216.
76. Ο-Θ, σελ.207.
77. Ο-Θ, σελ.107-108, 134,207.
78. Ο-Θ, σελ.207-208.
79. Ο-Θ, σελ.208.
80. Ο-Θ, σελ.211.
81. Ο-Θ, σελ.211.
82. Ο-Θ, σελ.216.
83. Ο-Θ, σελ.217-218.
84. Ο-Θ, σελ.218.
85. Ο-Θ, σελ.218-219.
86. Θεοτοκά Γιώργου, "Ένα ανέκδοτο έργο του Μακρυγιάννη", Καθημερινά Νέα (16-9-1945)· βλ. και Τριανταφυλλόπουλου Ν., "Ένας αλαφροΐσκιωτος καλός ανάμεσα στους κυρίους της "Αναγέννησης" ", Διαβάζω,τχ.101 (5-9-1984),σελ.37· Πολίτη Λίνου, Πρόλογος στην έκδοση των Ο-Θ, σελ.14.
87. Παπακώστα Άγγελου, στην επιφυλλίδα της εφ. Καθημερινή (13-2-1977)· Πολίτη Λίνου, ό.π., σελ.8.
88. Παπακώστα Άγγελου, Εισαγωγή στην έκδοση των Ο-Θ, σελ. 24.
89. Πολίτη Λίνου, ό.π., σελ.13-14.
90. Κορναράκη Ι., "Η "ενοχλητική θρησκοληψία" του Μακρυγιάννη", Καθημερινή (22-3-1984), όπου σημειώνει: "Ο αναγνώστης του νέου βιβλίου "Οράματα και θάματα" του στρατηγού Μακρυγιάννη, αρχίζει την ανάγνωση των πρώτων κιόλας σελίδων του με όρισμένες προκαταλήψεις, πού του προικοδοτεΐ όχι μόνον ο πρόλογός του, αλλά και ή εισαγωγή του".

91. Βουρνά Τάσου, "Μια συνειδητή προσπάθεια υποβάθμισης των ιδεών του Μακρυγιάννη", Αυγή (13-4-1984)· Ασδραχά Σπύρου, "Από τον ένα στον άλλο κόσμο", Αυγή (27-5-1984) Σιμόπουλου Κυριάκου, Ιδεολογία..., ό.π., σελ.110. 127-138· αντπρβλ. θερμού Θεοδώρου, "Έστειλαν τον νεκρό Μακρυγιάννη στο ... ψυχιατρείο", Χριστιανική (14-7-1984) και "Η τηλεοπτική εκπομπή για τον Μακρυγιάννη", Εκκλησιαστική Αλήθεια (16 Αυγ. - 1 Σεπτ. 1984) και "Μονόλογος...περί διαλόγου συνέχεια", ANTI, τχ.271 (28-9-1984)· Πολίτη Αλέξη, "Περί διαλόγου μονόλογος", ANTI, τχ.269 (31-8-1984)· Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (11-2-1984)· Μεταλληνού Γ., ό.π., Θεοδρόμος, τχ. 4 (1985), σελ.179-180.
92. ΑΠ, σελ.205. όπου σημειώνει: "Έναλαβώνομαι κ' ἐγώ πίσου εἰς τό κεφάλι πολύ κακά' μπήκε τοῦ φεσιοῦ τοῦ μπάλωμα εἰς τά κόκκαλα. εἰς τήν πέτζα τοῦ μυαλοῦ. *Επεσα κάτω πεθαμένος. Μέ τράβησαν οἱ ἄνθρωποι μέσα' τότε ἔνοιωσα" και στη σελ. 207 σημ. α'. "Κάτι μοῦ χάλασε μέσα αὐτό τό πάτημα καί μέ πάγει αἷμα ὡς σήμερα [στην κοιλιά]. 'Ο γιατρός μ' ἄφησε καί τά κόκκαλα εἰς τό κεφάλι' ὅτι ἂν τά πείραζε, χάλαγε ἡ πέτζα τοῦ μυαλοῦ καί τότε ἔπρεπε νά τελειώσω". βλ. και Ο-Θ, σελ.147.
93. Σιδέρη Νίκου, "Ψυχοδυναμικές ορίζουσες μιας μυστικής εμπειρίας", Αυγή (12,14 Αυγ. 1984) και "Ο Λόγος του Μακρυγιάννη: ψυχοδυναμική θεώρηση", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ.104-107· Καργάκου Σαράντη, "Ο άλλος Μακρυγιάννης (ψυχολογικοί παράμετροι), στην έκδοση: Πράματα και Οράματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.66-74, όπου χαρακτηρίζει το Μακρυγιάννη ως "μια ψυχοπαθολογική περίπτωση" που πάσχει από τη "νόσο της μνησικακίας". Δεν αναφέρεται στο τραύμα του στρατηγού, αλλά τον θεωρεί ως "μια ψυχικώς νοσούσα προσωπικότητα".
94. Θεοτοκά Νίκου, "Νοοτροπίες και πολιτισμικές μεταλλαγές. Τα Οράματα και Θάματα". Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984)

- σελ.56 και "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονει-
ρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη", Τα Ιστορικά, τ.2
(1985), σελ.292' Ασδραχά Σπ., ό.π., Αυγή (27-5-1984).
95. Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (9-2-1984)' Σμπιλί-
ρη Γιώργου, ό.π., σελ.78-85.
96. Ο-θ, σελ.91, όπου σημειώνει: "όσα έγραφα ως έδω τά εί-
χα σημειωμένα εις τ' άλλο μου τό στορικόν, . . . και από
δω και κάτω όσα θά σημειώσω τά είχα χωμένα τόσον και-
μόν μ' ένα τενεκέ". βλ. και Μεταλληνού Γ., ό.π., Θεο-
δρόμος, τχ.4 (1985), σελ.180, όπου σημειώνει: "Η κα-
ταγραφή όμως εκ τών ύστέρων, και μάλιστα δραμάτων και
όνειρων, αφήνει πολλά περιθώρια σε έσωτερικές διεργα-
σίες (έρμηνεία), κάτι που προδίνεται συχνά στο κείμενο
του Μακρυγιάννη. Ο ευφυής Ρουμελιώτης είχε τή δυνατό-
τητα, αλλά και τή δύναμη, να καταγράφει τά όνειρά του
και τά αληθινά έστω, δράματά του, έναρμονίζοντάς τα ό-
μως με τίς ιδέες και τούς έθνικούς δραματισμούς του".
97. Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.82' Μεταλληνού Γ., ό.π.,
Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.169.
98. Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.80.
99. Θεόκλητου Διονυσιάτη, Ο στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας
και δάσκαλος του γένους, Αθήνα 1984, σελ.4, και στην
Εστία (8-2-1984)' Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π., Βήμα
(20-5-1984)' Μεταλληνού Γ., ό.π., Εκκλησιαστική Αλή-
θεια (1-9-1987)' Σιμόπουλου Κυριάκου, Ιδεολογία...ό.π.
σελ.111.
100. Παπαδόπουλου Αντ., Απόψεις του στρατηγού Μακρυγιάννη..
..ό.π., σελ.6' Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (6-7
Φεβρ. 1984)' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.79,111,137
Μεταλληνού Γ., ό.π., Εκκλησιαστική Αλήθεια (1-9-1987).
101. ΑΠ, σελ.215' Ο-θ, σελ.46,70, 74-76, 104,135,182, 194-
196,223' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',σελ.249,253,261,
264,270, 271-273, 466' βλ. και Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.
π., σελ.128-129.
102. Για τα τραύματά του βλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α',

- σελ.μη΄ και τ.Β΄,σελ.32,176,180-181,205,207,551΄ Ο-Θ, σελ.147΄ Πρωτοψάλτη Ε., Η δίκη...ό.π., σελ.390΄ Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.127-128.
103. Ο-Θ, σελ.42-43.
104. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.391΄ Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α΄,σελ.264, όπου παρατίθεται η ιατρική γνωμάτευση του Λινδερμάυερ, η οποία αναφέρει μεταξύ των άλλων: "Αδιαφιλονίκητος πείρα αποδεικνύει ότι τοιαῦτα τραύματα τῆς κεφαλῆς παράγουσι μετά πάροδον πολλῶν ἐτῶν σπουδαίας διαταραχάς, ζάλας, συμφορήσεις, διαρκεῖς κεφαλαλγίας". Βλ. και Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.136 σημ. 365.
105. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.327.
106. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.453΄ Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.263.
107. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.496΄ Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α΄,σελ.466.
108. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.46,48,217,223.
109. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.46,56,72,143,144,217,223,224, 321, 325-328, 335,369.
110. Ο-Θ, σελ.209,215.
111. Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.136.
112. ΑΠ, σελ.408 σημ.
113. ΑΠ, σελ.376-387.
114. ΑΠ, σελ.393-408.
115. ΑΠ, σελ.385-387, 419-421.
116. ΑΠ, σελ.442,448-449΄ Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.439-442,444.
117. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄,σελ.πζ΄΄ Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (9-2-1984)΄ Μεταλληνού Γ., ό.π., Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.205.
118. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.πζ΄,469.
119. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.πζ΄΄ Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (9-2-1984).
120. ΑΠ, σελ.13-14΄ Ο-Θ, σελ.168΄ Βλαχογιάννη Ιωάν. ό.π.,

- τ.Β΄, σελ.468.
121. ΑΠ, σελ.171-172.
122. Σιδέρη Νίκου, ό.π., Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ. 106.
123. Αδάμου Σωτήρη, Μια νέα διάσταση στην ερμηνεία των οραματισμών του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1986, σελ.7.
124. Αδάμου Σωτήρη, ό.π., σελ.30-31,33.
125. Ο-Θ, σελ.42,60,62,70,74,147,195,196.
126. Ο-Θ, σελ.195.
127. Ο-Θ, σελ.42΄ Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.261, 264,270-273.
128. Ο-Θ, σελ.147.
129. Ο-Θ, σελ.47-140.
130. Ο-Θ, σελ.192-219.
131. Ο-Θ, σελ.193-195,197.
132. Ο-Θ, σελ.193.
133. Ματσούκα Νίκου, ό.π., Γρηγόριος ο Παλαμάς, τχ.701 (1984), σελ.139΄ Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (8-11, 13 Φεβρ. 1984)΄ Θεομού Θεοδώρου, ό.π., Χριστιανική (14-7-1984) και Εκκλησιαστική Αλήθεια (16 Αυγ.- 1 Σεπτ. 1984)΄ Μωσή Σιμωνοπετρίτη, ό.π., σελ.849-850΄ Αλεξίου Σπύρου, "Ο Μακρυγιάννης", Καθημερινή (26-7-1984)΄ Γουνελά Σωτήρη, " Ο "αγράμματος" Μακρυγιάννης", Σύναξη, τχ.22 (1987), σελ.45-53.
134. βλ. ενδεικτικά: Ματθαίου, κεφ.Β΄, στ.19-20΄ Αποκάλυψις του Ιωάννου, κεφ.Α΄, στ.2.
135. βλ. ενδεικτικά την οπτασία του Ιωάννη του Νηστευτή στην έκδοση: Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου, Συναξαριστής των Δώδεκα Μηνών, έκδοσις πέμπτη, τ.1 (Σεπτ. - Οκτ.), σελ.59.
136. Μαϊτού Ιωάννου, Πρωτοπρεσβυτέρου, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1982, σελ.92.
137. Ο-Θ, σελ.50,62,63,89,95,101,103,111,120-121,125,136, 139,153,154-165,193,208-209,214,215,217,219΄ Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (10-2-1984)΄ Ματσούκα Νίκου,

- ό.π., Γρηγόριος ο Παλαμάς, τχ.701 (1984), σελ.143.
138. Ο-Θ, σελ.166-167,214.
139. βλ. ενδεικτικά στα Ο-Θ, σελ.44,52,83,90' Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (10-2-1984).
140. Ο-Θ, σελ.72,79,80,83,88,92,98-99,101-102,106,109,113, 114,120,121,123,127,130,133,144,147,160,166,167,181, 190-193,195-198,200,211,215-216. βλ και Ματσούκα Νίκου, ό.π., σελ.139.
141. Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (10-11 Φεβρ. 1984).
142. Βασιλείου, μοναχού, "Ο Μακρυγιάννης και ο ανώνυμος ησυχαστής. Δυο οδηγοί στη ζωή μας", Όσιος Γρηγόριος, περίοδος Β', τχ.10 (1985), σελ.30.
143. Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (10-2-1984)' Μεταλληνού Γ., ό.π., Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.169.
144. Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (13-2-1984).
145. Σβορώνου Ν., "Κώδικες της λαϊκής έκφρασης στα "Οράματα και θάματα" ", στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.28 και στην εφ. Αυγή (30-6-1984).
146. Σβορώνου Ν., Κώδικες...ό.π., σελ.30-31 και εφ. Αυγή (30-6-1984), όπου σημειώνει: "Όταν ή γιαγιά μου ήθελε να υποβάλει μιάν απόφαση για κάποιο οικογενειακό πρόβλημα, δήλωνε ότι είχε δεϊ στον ύπνο της κάποιο σημαδιακό όνειρο, πού ή σημασία του ήταν φανερή". βλ. και Θεοτοκά Νίκου, ό.π., Τα Ιστορικά, τ.2 (1985), σελ. 292-293' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.137.
147. Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.136.
148. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.72' πρβλ. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.195-198,202.
149. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.46' πρβλ. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.47,114,115.
150. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.325' πρβλ. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.43,47.
151. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.327' πρβλ. Ο-Θ, σελ.149,207.
152. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.327' πρβλ. Ο-Θ, ενδεικτικά

- στις σελ.66,80,203,211.
153. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.328' πρβλ. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.85,216.
154. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.326' πρβλ. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.201,205,216.
155. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.59.
156. Ο-Θ, σελ.202,203,206,209.
157. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.328,337,339,482.
158. Ο-Θ, σελ.194,210.
159. Μεταλληνού Γ., ό.π., Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.203' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.137.
160. ΑΠ, σελ.14-15,121.
161. ΑΠ, σελ.370-373, 407 σημ. α'.
162. ΑΠ, σελ.41. Για το όνειρο του θανάση Λιδωρίκη βλ. Γούδα Αναστασίου, Βίοι Παράλληλοι ...ό.π.,τ.Ζ', σελ.353' Λάππα Τάκη, "Αθανάσιος Λιδωρίκης, ο σφραγιδοφύλακας του Αλή Πασά", Ηπειρωτική Εστία, τ.4 (1955), σελ.729.
163. Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (10-2-1984).
164. Ο-Θ, σελ.43,44,47,50,52,56-57,59,132,175-177,199-200.
165. ΑΠ, σελ.370' Ο-Θ, σελ.62,95,98.
166. Ο-Θ, σελ.175-176.
167. Ο-Θ, σελ.200, πρβλ. και σελ.44,47,60.
168. Ο-Θ, σελ.50.
169. Ο-Θ, σελ.200.
170. Ο-Θ, σελ.200.
171. Ο-Θ, σελ.100.
172. Ο-Θ, σελ.62-63.
173. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.44,52.
174. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.52,53,55,176.
175. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.56,59.
176. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.50,59,112.
177. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.50-52,55,59.
178. Ο-Θ, ενδεικτικά στις σελ.44,50,53,200.
179. Πετρόπουλου Ι.- Κουμαριανού Αικ., Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους...ό.π., σελ.204-212 και Ιστορία του

- Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ.ΙΓ΄, σελ.77.
180. Ο-Θ, σελ.44,50,55.
181. Ο-Θ, σελ.52.
182. Ο-Θ, σελ.53.
183. Ο-Θ, σελ.82.
184. Ο-Θ, σελ.86.
185. Ο-Θ, σελ.52.
186. Ο-Θ, σελ.68.
187. Ο-Θ, σελ.112.
188. Ο-Θ, σελ.112.
189. Πετρόπουλου Ι.- Κουμαριανού Αικ., ό.π., σελ.207 και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών. τ.ΙΓ΄, σελ.78.
190. Ο-Θ, σελ.132,200.
191. Ο-Θ, σελ.140.
192. Ο-Θ, σελ.151.
193. ΑΠ, σελ.317,343.
194. ΑΠ, σελ.348-357.
195. ΑΠ, σελ.403.
196. ΑΠ, σελ.344.
197. ΑΠ, σελ.345΄ πρβλ. Πετρόπουλου Ι.- Κουμαριανού Αικ., ό.π., σελ.205.
198. ΑΠ, σελ.344-345΄ πρβλ. Κολοκοτρώνη Γενναίου, Απομνημονεύματα (χειρόγραφον δεύτερον 1821-1862), εισαγωγή και σημειώσεις υπό Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Εν Αθήναις 1961, σελ.83΄ Πετρόπουλου Ι.- Κουμαριανού Αικ., ό.π., σελ.205.
199. ΑΠ, σελ.364.
200. ΑΠ, σελ.122,182,348.
201. ΑΠ, σελ.348-351.
202. ΑΠ, σελ.352΄ βλ. και έκθεση του Ιωάν. Βελέντζα (14 Δεκ. 1841) στην έκδοση: Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.290-291.
203. ΑΠ, σελ.353-354΄ βλ. και Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄, σελ.291.

204. ΑΠ, σελ.352.
205. ΑΠ, σελ.344-345' βλ. και Πετρόπουλου Ι.- Κουμαριανού Αικ., ό.π., σελ.204-205.
206. ΑΠ, σελ.354.
207. ΑΠ, σελ.361-363' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.278-282.
208. ΑΠ, σελ.415' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.281.
209. ΑΠ, σελ.415-416.
210. ΑΠ, σελ.416.
211. ΑΠ, σελ.416.
212. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.344,349.
213. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.280.
214. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α', σελ.440, όπου στον κατάλογο των μελών της εταιρείας του Μακρυγιάννη σημειώνεται το όνομα Α. Οικονόμου. Με επιφύλαξη ερμηνεύεται ως Αγγελής Οικονόμου, γιατί μπορεί να αναφέρεται στον Αναγνώστη Οικονόμου, που ήταν μέλος της εταιρείας για το κίνημα της 3ης Σεπτ. 1843, βλ. Βλαχογιάννη, ό.π., τ.Α', σελ.280.
215. βλ. εκδόσεις: Χρησμοί Αγαθαγγέλου. Εν Αθήναις 1837' Συλλογή Διαφόρων προρρήσεων, εκδοθείσα δε παρά του ιατρού Π.Δ.Στεφανίτζη Λευκαδίου, Αθήναι 1838' βλ. και Μεταλληνού Γ., ό.π., Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.170-173.
216. ΑΠ, σελ.427.
217. ΑΠ, σελ.294-296' Ο-Θ, σελ.160.
218. ΑΠ, σελ.386' Ο-Θ, σελ.160.
219. Ο-Θ, σελ.42-43.
220. Ο-Θ, σελ.43,45-47.
221. Ο-Θ, σελ.49. Για τα όνειρα που είδε πριν από τον Οκτώβριο του 1844, βλ. Ο-Θ, σελ.51-52.58.
222. Ο-Θ, σελ.44,47.
223. Ο-Θ, σελ.49.
224. Ο-Θ, σελ.44,47,48.
225. Ο-Θ, σελ.48.

226. ΑΠ, σελ.347' Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α',σελ.408.
227. Ο-θ, σελ.49.
228. Ο-θ, σελ.49.
229. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.352,369.
230. Ο-θ, σελ.61-62.
231. Ο-θ, σελ.62.
232. Ο-θ, σελ.62.
233. Ο-θ, σελ.63.
234. Ο-θ, σελ.111, βλ. και σελ.72,76,93-95,101,121,190.
235. Ο-θ, σελ.77, βλ. και σελ.66,80.
236. Ο-θ, σελ.66.
237. Ο-θ, σελ.62,65,92,93,105,106,113,125,130.
238. Ο-θ, σελ.80-81.
239. Ο-θ, σελ.74.
240. Ο-θ, σελ.100.
241. Ο-θ, σελ.76,135.
242. Ο-θ, σελ.95.
243. Ο-θ, σελ.113, βλ. και σελ.93.
244. Ο-θ, σελ.66,75,133.
245. Ο-θ, σελ.75.
246. Ο-θ, σελ.66,133.
247. Ο-θ, σελ.146.
248. Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (13-2-1984)' Μεταλ-
ληνού Γ., ό.π., Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.181.
249. Ο-θ, σελ.93,105,123-126,128,129.
250. Ο-θ, σελ.112.
251. Ο-θ, σελ.148.
252. Ο-θ, σελ.150,152.
253. Ο-θ, σελ.150.
254. Ο-θ, σελ.149.
255. Ο-θ, σελ.151.
256. Ο-θ, σελ.175-177.
257. Ο-θ, σελ.176.
258. Ο-θ, σελ.176-177.
259. Ο-θ, σελ.200.

260. Ο-Θ, σελ.200.
261. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.495.
262. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.82,248,296.
263. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.141,365-366. Για το κομποσκοίνι βλ. Ο-Θ, σελ.167,223.
264. Ο-Θ, σελ.175-178.
265. Ο-Θ, σελ.148-152.
266. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.247-248.
267. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.144,365.
268. ΑΠ, σελ.371.
269. Πρωτοψάλτη Ε., ό.π., σελ.134,235,281,337.
270. Άννινου Μπάμπη, Ιστορικά σημειώματα μετά πολλών εικόνων, Εν Αθήναις 1925, σελ.386.
271. Σφυρόερα Βασ., "Η περιπέτεια και η αξία των "Οραμάτων και Θαμάτων" του Μακρυγιάννη", στην έκδοση: Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα του Μακρυγιάννη, Αθήνα 1984, σελ.19' Σαββίδη Γ., "Γραμματολογική παρουσίαση του "Οράματα και Θάματα" ", στην έκδοση: Κείμενα...ό.π., σελ.22' Σβορώνου Νίκου, "Κώδικες της λαϊκής έκφρασης στα "Οράματα και Θάματα" ", στην έκδοση: Κείμενα...ό.π., σελ.30,31,33' Παπακώστα Άγγελου, Εισαγωγή στην έκδοση Ο-Θ, σελ.35' Χάρη Γιάννη, Επίμετρο στην έκδοση Ο-Θ, σελ.290' Μαρσούκα Νίκου, ό.π., Γρηγόριος ο Παλαμάς, τχ.701 (1984), σελ.143,149' Μεταλληνού Γ., ό.π., Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.169,174,184,187,189,203' Θεοτοκά Νίκου, ό.π., Τα Ιστορικά, τ.2 (1985), σελ.277' Γεωργουσόπουλου Κώστα, ό.π., Βήμα (20-5-1984)' Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., "Μακρυγιάννης", Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία, Εκδοτική Αθηνών, τ.5, σελ.393' Σμπιλίρη Γιώργου, ό.π., σελ.82' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.63,68,75,119' Αδάμου Σωτήρη, ό.π.,σελ.37-38' Κράους Αλέξη, "Ο Μακρυγιάννης και ο νεοελληνικός πολιτισμός", Πολίτης, τχ.36 (22-3-1985).
272. βλ. συνδρομητές στην έκδοση: Στεφανίτζη Π. Συλλογή Διαφόρων προρρήσεων...ό.π.' Μεταλληνού Γ., ό.π., Θεο-

- δρόμος, τχ.4 (1985), σελ.169-173.
273. ΑΠ, ενδεικτικά στις σελ.302,305,306,361' Ο-Θ, σελ.142.
274. Ο-Θ, σελ.203, βλ. και σελ. 142,143,145,202,209,215.
275. Ο-Θ, σελ.112,144,151' βλ. και Μεταλληνού Γ., ό.π., σελ.174.
276. Στεφανίτζη Π., Συλλογή...ό.π., σελ.195,197.
277. Ο-Θ, σελ.67,92,144.
278. Ο-Θ, σελ.67,108.
279. Στεφανίτζη Π., ό.π., σελ.38-44,46,53,59,66,75-79,81, 125,127.
280. Σφυρόερα Βασ., "Σημειώσεις από την ανάγνωση των Οραμάτων του Μακρυγιάννη", Διαβάζω, τχ.101 (5-9-1984), σελ. 77' Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.68.
281. Ο-Θ, σελ.92,108.
282. ΑΠ, σελ.345.
283. ΑΠ, σελ.352.
284. ΑΠ, σελ.353-355.
285. Ο-Θ, σελ.150.
286. Σφυρόερα Βασ., "Περίοδος εσωτερικών ανωμαλιών και εξωτερικών πιέσεων (1847-1853)", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ.ΙΓ', σελ.143.
287. ΑΠ, σελ.355.
288. Ο-Θ, σελ.206-207.
289. Ο-Θ, σελ.192-219.
290. Στεφανίτζη Π., ό.π., σελ.68-87.
291. Ο-Θ, σελ.112,178-190.
292. Ο-Θ, σελ.213' ΑΠ, σελ.403.
293. ΑΠ, σελ.415, 447-449.
294. Στεφανίτζη Π., ό.π., σελ.15,68' Βασιλοπούλου Χαραλάμπους, Αρχιμ., Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Αθήναι 1976, σελ.102-103.
295. Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνας, "Τα τάσια του Μακρυγιάννη", Αρχαιολογία, τχ.26 (1988), σελ.69-70.
296. Θεόκλητου Διονυσιάτου, "Φως εις την Δίκην του Μακρυγιάννη", Χριστιανός, αρ.271 (1984), σελ.101' Μεταλλη-

- νού Γ., ό.π., Θεοδρόμος, τχ.4 (1985), σελ.176-177.
297. Μεταλληνού Γ., ό.π., σελ.195.
298. Στεφανίτση Π., ό.π., σελ.15,68,69,151.
299. Μεταλληνού Γ., ό.π., σελ.171-172,179,186,190,203.
300. Σταφανίτση Π., ό.π., σελ.82-87.
301. Ο-θ, σελ.148-152.
302. Ο-θ, σελ.211.
303. Στεφανίτση Π., ό.π., σελ.74.
304. Στεφανίτση Π., ό.π., σελ.78.
305. ΑΠ, σελ.352,355.
306. Ο-θ, σελ.197 και σελ.199, όπου σημειώνει: "Βλέπω ύστερα ψηφιά, τό πί συχνά, τό άλλο τό μπροστινόν μου τό μπερδεύει", δηλ. δεν έβλεπε καθαρά το "Β".
307. Ο-θ, σελ.205.
308. Ο-θ, σελ.199.
309. Συχνά αναφέρεται στους στρατιωτικούς αγίους Δημήτριο και Γεώργιο, βλ. Ο-θ, σελ.45,50,65,68,70,71,80,131,154,158.
310. Ο-θ, σελ.199.
311. Ο-θ, σελ.100.
312. Παπακώστα Άγγελου, Σημειώσεις στην έκδοση Ο-θ, σελ.253. Για την ερμηνεία του χαρακτηρισμού "Άγιάννης", βλ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν της ελληνικής γλώσσας, Αθήναι 1933, τ.1, σελ.26' Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, "Ήλιος", τ.Α', σελ.221.
313. Ο-θ, σελ.119-120.
314. Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (11-2-1984).
315. Μεταλληνού Γ., ό.π., σελ.198.
316. Σαλαμάγκα Δημητρίου, Ο νεομάρτυρας Άγιος Γεώργιος Ιωαννίνων (Συναξάρι), Αθήνα 1954, σελ.39' πρβλ. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Β', σελ.467.
317. Σαλαμάγκα Δημ., ό.π., σελ.39' πρβλ. ΑΠ, σελ.12.
318. Σαλαμάγκα Δημ., ό.π., σελ.39-40' πρβλ. ΑΠ, σελ.7.
319. Σαλαμάγκα Δημ., ό.π., σελ.40-41' πρβλ. Ο-θ, σελ.167.
320. Σαλαμάγκα Δημ., ό.π., σελ.86, όπου σημειώνει το μαρτύ-

- ριο του αγίου· πρβλ. ΑΠ, σελ.403-407, όπου ο Μακρυγιάννης σημειώνει τους κατατρεγμούς που δέχτηκε εξαιτίας του αγώνα του για την ψήφιση των άρθρων του Συντάγματος (1844) που αναφέρονταν στην Ορθοδοξία.
321. Σαλαμάγκα Δημ., ό.π., σελ.87· πρβλ. ΑΠ, σελ.308· βλ. και Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.138.
322. Σαλαμάγκα Δημ., ό.π., σελ.70-72.
323. Ο-Θ, σελ.139-140.
324. Ο-Θ, σελ.167, βλ. και σελ.116, όπου σημειώνει: "εΐπα, τήν Μεγάλη Τετράδη καί Μεγάλη Παρασκευή (καί τό Μεγάλο Σάββατο νά μεταλάβομεν) καί νά κάμω αὐτές τίς δύο μέρες, Τετράδη καί Παρασκευή, ἀπό τρεῖς χιλιάδες τρακόσες (3.300) μετάνοιες τό μερόνυχτον", βλ. και σελ.214: "θυσίαζα συστηματικῶς κάθε μέρα περίπου ἀπό δύο χιλιάδες τρακόσες (2.300) μετάνοιες, καί εἰς τίς πΐσημες ἡμέρες τίς δΐπλωνα αὐτές".
325. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π., τ.Α΄,σελ.πβ΄.
326. βλ. στην έκδοση των Ο-Θ, σελ.223.
327. Βλαχογιάννη Ιωάν., ό.π.,τ.Α΄,σελ.πβ΄.
328. Σιμόπουλου Κυριάκου, ό.π., σελ.138.
329. Σαββίδη Γ., Γραμματολογική παρουσίαση...ό.π., σελ.26. Οι προϋποθέσεις για την ανακήρυξη ενός αγίου είναι: α) το ορθόδοξο φρόνημα β) μαρτυρικός ή άγιος βίος και γ) θαύματα τα οποία όμως δεν αποτελούν απαραίτητο κριτήριο. βλ. Τσάμη Δημ., Αγιολογία, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 59-61.
330. Ματσούκα Νίκου, ό.π., Γρηγόριος ο Παλαμάς, τχ.701 (1984), σελ.149.
331. Βασιλείου, μοναχού, ό.π., Ο Όσιος Γρηγόριος, περίοδος Β΄, τχ.10 (1985), σελ.22,29,33.
332. Αθανασόπουλου Βαγγέλη, "Τα νυχτερινά απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη ή Το μυστικό όραμα ως μέρος της ιστορικής αλήθειας", στην έκδοση: Πράγματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.24 και σελ.37 σημειώνει: "Ας δεχτούμε,

- λοιπόν, τόν Μακρυγιάννη στη συνείδησή μας τουλάχιστον - αν όχι και στο εορτολόγιο - ως άγιο, δηλαδή ως έναν απονενοημένο με όλες τις προϋποθέσεις της αγιότητας".
333. Νεγρεπόντη Γιάννη, "Μακρυγιάννης", στην έκδοση: Πράματα...ό.π., Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.141.
334. Ορφανίδη Νίκου, "Μνήμη του Μακρυγιάννη" και "Επίκλησις προς τον Θεόν", Μια παράλληλη ανάγνωση του Μακρυγιάννη και του Σεφέρη", στην έκδοση: Πράματα...ό.π., Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.144.
335. Σαρδελή Κώστα, "Η πνευματικότητα της Επανάστασης και το ορθόδοξο βίωμα του Μακρυγιάννη", Ελληνικός Αστήρ, τχ.28 (1989), σελ.172.
336. Σαρδελή Κώστα, Η πνευματικότητα...ό.π., Ελληνικός Αστήρ, τχ.30 (1989), σελ.328.
337. Θεόκλητου Διονυσιάτου, Ο στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του γένους, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1984, σελ.9.
338. Θεόκλητου Διονυσιάτου, ό.π., Εστία (11-2-1984). Στο πρόσφατο έργο του: "...Κύματα άγρια θαλάσσης επαφρίζοντα τας εαυτών αισχύνας...", Θεσσαλονίκη 1990, σελ.53-62, ο μοναχός Θεόκλητος απαντώντας στην κατηγορία: "ότι πολέμησε με φανατισμένη μανία τον Μακρυγιάννη", παρέθεσε εγκωμιαστικά αποσπάσματα για το Μακρυγιάννη που απέσπασε από τα έργα του: Ο στρατηγός Μακρυγιάννης, πατέρας και δάσκαλος... και "Φως εις την Δίκην του Μακρυγιάννη... Χριστιανός, αρ.271 (1984). Αποσιώπησε, όμως, τη μελέτη του: "Ο στρατηγός Μακρυγιάννης", Εστία (4-11, 13 Φεβρ. 1984), όπου χαρακτήρισε το Μακρυγιάννη ως δαιμονισμένο.
339. Καργάκου Σαράντη, "Ο άλλος Μακρυγιάννης (ψυχολογικοί παράμετροι)", στην έκδοση: Πράματα...ό.π., Τετράδια Ευθύνης, τ.30 (1990), σελ.66.
340. Ο-θ, σελ.153, βλ. και σελ.49,58,79,80,91, 99, 102, 103, 113,121,144,191,192,198,212.

Ε Π Ι Λ Ε Γ Ο Μ Ε Ν Α

Οι καταλυτικές επιδράσεις που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης από την ελληνορθόδοξη παράδοση είναι έκδηλες σ' όλη την έκταση των κειμένων του, τα οποία αποτελούν υπομνηματισμό των σημαντικότερων γεγονότων της ζωής του. Ήδη από τη νηπιακή του ηλικία, μνήθηκε από τους ευσεβείς γονείς του στην ορθόδοξη πνευματική ζωή, με αποτέλεσμα στην ηλικία των δεκατεσσάρων ετών να συνδιαλέγεται άμεσα με τον Αϊ-Γιάννη στη Δεσφίνα και μάλιστα να έχει την παρρησία να διαφωνεί και να επιμένει για την ικανοποίηση των αιτημάτων του.

Σημαντικές υπήρξαν οι επιδράσεις των αρχόντων της Λιβαδειάς, καθώς και των εμπόρων της Άρτας για την επιλογή του να ασχοληθεί με το εμπόριο και έτσι να εξελιχτεί σε αυτοδημιούργητο νοικοκύρη με τεράστια περιουσία, την οποία διέθεσε στον απελευθερωτικό αγώνα. Επίσης, καθοριστική υπήρξε και η συναναστροφή του με τον οικονομό Άρτας Α. Μόστρα για την κατάρτισή του σε ζητήματα της πατρίδας και της θρησκείας. Η μαθητεία του σε συνάξεις προεστών και μοναχών συνεχίστηκε και στην Ύδρα το 1824. Πάντοτε διάλεγε τις συντροφίες του ανάμεσα στους μορφωμένους της εποχής του για να ικανοποιεί τη φιλομάθειά του. Δεν πρέπει να αγνοηθεί και η συναναστροφή του με τον αντικαποδιστριακό κύκλο του Γ. Κουντουριώτη, καθώς και με τον κύκλο των κληρικών και των μοναχών που είχαν δυσареστηθεί από τις εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας.

Το κυρίαρχο στοιχείο στις δοξασίες του Μακρυγιάννη ήταν η ορθόδοξη πίστη, η οποία διαπότιζε και χαρακτήριζε κάθε του ενέργεια. Επηρεασμένος από τις προσωπικές του εμπειρίες, αλλά και από το ιδεολογικό κλίμα της εποχής του που ήταν φορτισμένο από τις χρησιμολογικές προσδοκίες, είχε τη βεβαιότητα ότι τα ιστορικά γεγονότα καθοδηγούνταν από την

Πρόνοια του Θεού. Έτσι, πίστευε ότι είχε φθάσει το "πλήρωμα του χρόνου" για την ανάσταση του Γένους και ότι ο Ρήγας Φεραίος ήταν προορισμένος από το Θεό για την εθνική και θρησκευτική αφύπνισή του. Τις ευεργετικές παρεμβάσεις του Θεού δεν τις βίωνε μόνο στα γεγονότα της εθνεγερσίας, αλλά και στην περίοδο της θεμελίωσης του νεοελληνικού κράτους. Θεωρούσε τις αδικοπράγιες ως την αιτία για την απομάκρυνση της ευλογίας του Θεού και σ' αυτές απέδωσε την καταστροφή των Τούρκων, τη διάλυση των αντιπάλων του στις εμφύλιες διαμάχες (1823-1825, 1831-1833), τη δολοφονία του Καποδίστρια, τον πρόωρο θάνατο του Ησαΐα, του Κωλέττη και του βασιλιά της Γαλλίας Φιλίππου, και προσδοκούσε τη θεία τιμωρία του επίορκου βασιλιά Όθωνα.

Σημαντική υπήρξε η συμβολή του στην προάσπιση της Ορθοδοξίας κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας και της βασιλείας του Όθωνα. Τις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας τις ερμήνευσε ως προσπάθεια για την αλλοίωση του μοναχισμού της ορθόδοξης εκκλησίας και για την εξομοίωση των ορθόδοξων μοναχών με τους Καπουτσίνοους της Δύσης. Εξέφρασε την πίκρα του για τη δημοπρασία των ιερών σκευών και ως υπεύθυνους θεώρησε τους Έλληνες πολιτικούς και κληρικούς που συμφώνησαν με τους Βαυαρούς.

Ως πληρεξούσιος των Αθηναίων στην Α' Εθνική Συνέλευση (1843-1844) υπέβαλε υπόμνημα, με το οποίο επισήμανε την αντικανονικότητα της ανακήρυξης του αυτοκέφαλου της εκκλησίας της Ελλάδας, την άθλια κατάσταση των μοναχών μετά από τη διάλυση των μοναστηριών και πρότεινε την αναγνώριση του αυτοκέφαλου από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και την ακύρωση των διαταγμάτων που δε συμφωνούσαν με τους ιερούς κανόνες. Επίσης, υπέβαλε πρόταση στην Εθνοσυνέλευση για την τροποποίηση των άρθρων που αναφέρονταν στη θρησκεία και επέμενε στην ψήφιση της απαγόρευσης του προσηλυτισμού. Ακόμη, αγωνίστηκε με θέρμη για την ψήφιση του 40ου άρθρου που υποχρέωνε το διάδοχο του βασιλικού θρόνου να πρεσβεύει το ορθόδοξο δόγμα. Θεωρούσε το Σύνταγμα (1844) ως έργο της θεί-

ας Πρόνοιας και γι' αυτό το χαρακτήριζε ως ευαγγέλιο του Θεού.

Ιδιαίτερη προσπάθεια κατέβαλε για τον τερματισμό της προσηλυτιστικής δράσης των ετερόδοξων και θεώρησε τη δραστηριότητα των Ρωμαιοκαθολικών ως σχέδιο του βασιλιά της Γαλλίας Φιλίππου, το οποίο υπηρετούσαν με ζέση ο Γάλλος πρέσβης Πισκατόρη και η συντροφιά του Κωλέττη. Επίσης, καταδίκασε και την προσηλυτιστική δράση του προτεστάντη κληρικού Ιωνά Κινγκ, τον οποίο χαρακτήρισε ως έμπορο θρησκείας, γιατί δε διακρινόταν για το χριστιανικό του ήθος. Τη διάσπαση του χριστιανικού κόσμου την ερμήνευσε ως θέλημα του Θεού και φρονούσε ότι ο κάθε λαός πρέπει να ακολουθεί με συνέπεια τη θρησκεία της εθνικής του παράδοσης. Πικράθηκε από τις κακοδοξίες του θεόφιλου Καίρη και εκφράστηκε με οργή εναντίον του, γιατί με το ένδυμα του ορθόδοξου κληρικού εξαπατούσε τους γονείς των μαθητών του. Τον χαρακτήρισε ως απατεώνα και ως όργανο των δόλιων σχεδίων της Δύσης που αποσκοπούσαν στη διάβρωση της Ορθοδοξίας.

Αποδεχόταν τη βυζαντινή αντίληψη για το θεσμό της βασιλείας, γι' αυτό θεωρούσε το βασιλιά ως επίτροπο του Θεού με αποστολή τη δίκαιη διακυβέρνηση του λαού και την καθοδήγησή του στην αρετή. Κάθε παρέκκλισή του απ' αυτή την αποστολή τον καθιστούσε επίορκο με συνέπεια την απώλεια του βασιλικού θρόνου. Έτσι, για να διατηρηθεί η "ελέω Θεού" ενθρόνιση του βασιλιά έπρεπε να εκφράζεται και ως "ελέω λαού". Ο Μακρυγιάννης βιώνοντας την ορθόδοξη πίστη διατηρούσε άγρυπνη τη συνείδηση του χρέους προς το συνάνθρωπό του και με ιδιαίτερη ευαισθησία προς τις αδικοπραγίες της κυβέρνησης, δε δίστασε να συγκρουστεί ακόμη και με το βασιλιά Όθωνα απαιτώντας την απονομή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Έτσι, οργάνωσε το κίνημα της 3ης Σεπτ. 1843 για να θέσει τέρμα στην κυβερνητική αυθαιρεσία και μάλιστα την επιτυχία της επανάστασης την απέδωσε στην Πρόνοια του Θεού, η οποία απέτρεψε την αιματοχυσία.

Μολονότι τα όνειρά και τα οράματα των άλλων προσώπων,

που ενδεχομένως να προέρχονταν από τους κόλπους της Φιλορθόδοξης Εταιρείας, χρησιμοποιήθηκαν με σκοπό την ώθηση του Μακρυγιάννη για την ανάληψη πρωτοβουλιών στα ζωτικά ζητήματα της Ορθοδοξίας και της Μ. Ιδέας, ωστόσο τα δικά του οράματα αποτελούσαν πραγματικά βιώματα. Μάλιστα, για να φτάσει σ' αυτές τις οραματικές του εμπειρίες ακολούθησε το δρόμο της ορθόδοξης πνευματικής ζωής με αυστηρή τήρηση της νηστείας, με πολλές γονυκλισίες (2.300-3.300) και εκτεταμένη προσευχή που συνοδευόταν από δάκρυα μετάνοιας και έκφραση της ανιδιοτελούς αγάπης ακόμη και προς τους εχθρούς του και με αιτήματα για την προστασία της πατρίδας, της θρησκείας και τον καθαρισμό της ψυχής του για να μπορεί να δοξολογεί το Θεό. Αυτός ο πνευματικός αγώνας του Μακρυγιάννη με έκδηλες τις κοινωνικές του εκφάνσεις, που συνοδευόταν από τη μυστηριακή ζωή και τον οδηγούσε στην πνευματική εμπειρία της θεοπτίας, αποτελεί γνώρισμα της εμπειρίας της ορθόδοξης εκκλησίας. Συνεπώς, η προβολή του ως πρότυπο αγωνιζόμενου χριστιανού, τόσο για την ποιοτική αναβάθμιση της κοινωνίας, όσο και για την ανελικτική του πορεία στις βαθμίδες της ορθόδοξης χριστιανικής πνευματικότητας, αποτελεί χρέος της κοινωνίας μας.

П А Р А Р Т Н М А

